

E 215/1:5:3

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

III.

D. BARTHA KATALIN ÉS PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1956

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

III.

D. BARTHA KATALIN ÉS PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1956

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

E KÖNYV KIADÁSÁT
AZ OKTATÁSÜGYI MINISZTER
RENDELTE EL

Az állítmányi szerkezet őstörténete

1. A XIX. és a XX. század historikus nyelvészlete megállt a mondat predikatív alapformájánál. Azt annyira elemi gondolkozási és nyelvi formának tekintették, hogy minden más szintaktikai viszonyt erre vezettek vissza, viszont magának a predikatív szerkezetnek születését, kialakulását és fejlődését nem bolygatták. A fejlődés kérdését, a nyelvi előzmények problémáját fel sem vetették.

HERMANN PAUL adta ennek a felfogásnak klasszikus megfogalmazását „Prinzipien der Sprachgeschichte” című nagyhatású könyvében (1920⁵), amelyhez ma is visszatérnek nyelvészeink igen sok kérdésben. PAUL többek közt így ír: „Das Verhältnis von Subjekt und Prädikat . . . ist das Verhältnis, aus dem die übrigen syntaktischen Verhältnisse entspringen . . .” I. h. 138. („Az alany és állítmány viszonya . . . az a viszony, amelyből a többi szintaktikai viszonyok előállnak . . .”). Nálunk ezt a felfogást vallja úgyszólván mindenki, aki történeti szempontból foglalkozott a mondattani viszonyok problémáival. Íme, néhány idézet. KLEMM ANTAL (A mondattan elmélete. 1928. 72): „A kettétagolás lelki műveletének az alanyon és állítmányon való megismétléséből keletkezett a többi mondatrész, mégpedig az alany képzetének, fogalmának továbbtagolásából a jelző, az állítmány képzetének, fogalmának továbbtagolásából a határozó és a tárgy.” GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. XXV, 7): „. . . a determinatív, attributív és objectalis viszonyok a praedicatív viszonyból sarjadtak ki, a határozós, jelzős és tárgyas szerkezetek erejük vesztett praedicatív szerkezetek . . .”. PAIS DEZSŐ (MNY. XLVI, 305): „Az alany-állítmányi: praedicatív viszonyból egyéb viszonyok sarjadtak ki: a jelzős: attributív, a határozós: determinatív, a tárgyi: objectalis viszonyok, úgy, hogy a jelzős, határozós, tárgyas szerkezetek volta-képpen erejük vesztett alany-állítmányi: praedicatív szerkezetek.”

Amikor KLEMM ANTAL a magyar mondat ősi elemeit (MNY. XVIII, 10) vagy később a finnugor mondat őstörténetét (MNY. XXIII, 328) megrajzolta, akkor az volt a főproblémája, hogy milyen típusú volt a finnugor, illetőleg az uráli mondat ősi formája: névszós vagy igés predikatív szerkezet-e, s ha névszós, akkor annak milyen altípusa a legeredetibb. Eredménye: „A névszói állítmányú mondat ősi fgr. sajátság, sőt — figyelembe véve, hogy a szamojéd nyelvekben is előfordul, — azt mondhatjuk, hogy uráli sajátság; a fgr., illetve uráli mondat ősi formája a névszói állítmányú mondat volt” (MNY. XVIII, 10). KLEMM tehát azzal az előfeltevéssel kezd hozzá az uráli alapnyelv ősi mondatformájának rekonstruálásához, hogy a predikatív szerkezetet olyan alapejtnek tekintí, amely minden mondattani fejlődés kiindulópontja, amely eleve adva volt, legfeljebb csak annak szófaji természetében történt változás

az uráli nyelvek szétkülönülése folyamán: az eredeti névszós állítmány igés típusúvá kezdett átértékelődni. Állítmányi szerkezet azonban mindig volt: „A mondat lelke az állítmány. nélküle nincs mondat, sőt még ún. mondatpótló sem lehetséges” (MNY. XXIII, 328).

Mi úgy látjuk, hogy a predikatív viszony belső története maga is sokkal gazdagabb, mintsem hogy azt a névszós és igés vagy esetleg még a névszós-igés típus történeti kapcsolatára le lehetne szűkíteni. Másfelől: a predikatív viszonyítás olyan magas fokán mutatja már az emberi gondolkozást és a nyelvi megformálást, hogy primitívebb előzményeket okvetlenül fel kell vennünk. Ennek a dolgozatnak a célja épp a predikatív szerkezet előtörténetének kutatása. Ehhez jó segítséget nyújt a tipológiai vizsgálat, már amennyiben nem állunk meg a típusok vizsgálatánál, hanem a típusok fejlődéstani rendjét is igyekszünk kideríteni.

2. Az állítmányi viszony jelentéstartalma igen gazdag — olyannyira, hogy abban különféle mozzanatok lehet elkülöníteni egymástól: lélektani, logikai és grammatikai mozzanatok. Úgy is mondhatjuk, hogy a mai állítmányi szerkezetnek három típusa él egymás mellett, sokszorosán egybe-
szóvódva egymással: egy lélektani, egy logikai és egy grammatikai típus. Ez a sorrend egyúttal a feltételezett fejlődési sorrendet is jelzi.

3. A mondat lélektani mozzanatait, illetőleg a predikatív szerkezet lélektani típusát a XIX. század nyelvészei fedezték fel (l. KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan, 37). Eszerint a mondat lélektani struktúrája abban áll, hogy egy ismert, eleve adott, közömbös képzethez a beszélő egy eddig ismeretlen, új, nyomatékos képzetet csatol. Az előbbi képzetet lélektani alanynak, az utóbbit lélektani állítmánynak szokás nevezni, bár a terminológia nem egészen megállapodott, sőt egymásnak nem egyszer ellentmondó elnevezések állanak egymással szemben. Itt csak azt jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy WEGENER (Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens, 1885) logikai állítmányról beszél akkor, amikor a lélektani típust tartja szem előtt. WILHELM WUNDT (Die Sprache II, 1922. 268—272) az uralkodó képzet és a háttérbe szoruló képzet elnevezését ajánlotta a lélektani alany és állítmány elnevezés helyett. Világos azonban, hogy az „uralkodó képzet” nem annyira a „lélektani alany”-nak, mint inkább a „lélektani állítmány”-nak felelne meg. Hogy a kifejezés hosszadalmasságát elkerüljük, használhatnánk a „lélektani alany” elnevezés értékével az „előzmény”-t, esetleg „lélektani állítmány” helyett a BRASSAITÓL ajánlott „zöm” elnevezést (AkÉrt. 1864. III, 298).

4. Az előzmény és a zöm viszonyában, azaz a mondat lélektani struktúrájában a nyelvi valóság szubjektív tényezői sűrűsödnek. A beszélőnek a beszéd tárgyhoz elfoglalt pillanatnyi álláspontja határozza meg azt, hogy mit, a beszéd tárgynak melyik mozzanatát veszi ismertnek, eleve adottnak, melyiket újnak, fontosabbnak. A mondatformálás lélektani hajtóereje a lélektani állítmányban van: a képzet újságának ingere emeli a tudatba, annak gyújtópontjába az eddig csak a tudatmező peremén lappangó képzetet: a lélektani alanyt. Másfelől a hallgatónak a beszéd tárgyhoz elfoglalt álláspontja nyilatkozik a mondat predikatív viszonyában. Ebből a szempontból a lélektani alany az a képzet, amelyet a beszélő a hallgató tudatában ismertnek, adottnak

tesz fel; ezt a beszélő azért nyújtja csupán, hogy hozzáfűzhesse az új mozzanatot, a lélektani állítmányt, amelyet most már — a régihez kapcsolva — a hallgató könnyebben appericipiálhat. A mondat lélektani szerkezetének kialakításában tehát egyfajta pedagógiai igény jelentkezik: a beszélő előzékenyen elébe megy a hallgatónak, s hogy könnyebben felfoghatóvá tegye mondanivalóját, először az ismertet nyújtja, ehhez fűzi az újat, s ilyenformán a fokozatosság elvét valósítja meg a mondat megformálásában.

5. A mondat lélektani szerkezete tehát a beszédhelyzet szubjektív tényezőinek függvénye. A mondatforma még végtelenül hajlékony: pontosan simul a pillanatnyi beszédhelyzet szubjektív tényezőihez.

Ha például tudunk egy meghatározott személy (Erzsi) jelenlétéről, s az egyszer csak elkezd énekelni, ami szokatlan, újszerű dolog vele kapcsolatban, akkor azt mondjuk: *Erzsi énekel*. Vagyis az erős nyomatékkal és a különleges hanglejtéssel az *énekel* szót emeljük ki. Ebben az esetben *Erzsi* a lélektani alany, *énekel* a lélektani állítmány. S ezt a lélektani szerkezetet pontosan kifejezi a hangsúlyozás és a hanglejtés: az *Erzsi* szó gyengébb nyomatéka és közömbösebb hanglejtésformája, másfelől az *énekel* szó erősebb dinamikája és változatosabb hanglejtésmódja. A beszédhelyzet azonban másképpen is alakulhat. A tényállás, maga a beszéd tárgy ugyanaz, mint az előbb volt ('Erzsi éneklése'), azonban más a beszélőnek és a hallgatónak ehhez való viszonyulása. Itt ugyanis arról van szó, hogy hallunk valami éneklést, tehát először azt vesszük tudomásul, hogy énekel valaki. Csak utólag jövünk rá, hogy ez az éneklés Erzsitől származik, holott tudom, hogy ő nem igen szokott énekelni. Ebben az esetben tehát *Erzsi* a lélektani állítmány, az új mozzanat, *énekel* pedig a lélektani alany, az ismert, eleve adott képzet, amelyhez az előbbit hozzákapsoljuk. Ezt a lélektani szerkezetet fejezi ki az a mondatforma, hogy *Erzsi énekel*, azaz az *Erzsi* szót emeljük ki a beszéd dinamikai és melódiai eszközeivel, míg az *énekel* szó dinamikailag is, dallam szempontjából is közömbösebb marad. Mindebből tehát kiderül, hogy ugyanaz a beszéd tárgy ('Erzsi éneklése') a beszélő és a hallgató pillanatnyi állásfoglalása szerint kétféleképpen formálható mondatná (*Erzsi énekel* vagy *Erzsi énekel*), s hogy ennek a lélektani struktúrának pontos nyelvi kifejező eszközei is vannak: a hangsúly és a hanglejtés.

A hangsúly és a hanglejtés mellett a szórend is beletartozik a lélektani kifejező eszközök alapállományába. Ezt különösen akkor figyelhetjük meg, ha bővített mondatnak a beszédhelyzet szubjektív tényezőitől függő lélektani szerkezetét vesszük szemügyre. *Kicsalta a leányt édes beszédével*: ebben a mondatban a *kicsalta* lélektani állítmány voltát nemcsak az erős dinamikai kiképzés meg a gazdagon árnyaló melódia jelzi, hanem a szórendi helyzet is: a szónak a mondat élére állítása s az igekötőnek az igekötővel való egybe-forrása. Ugyanazt a tényállást egy más helyzetben azonban így is kifejezhetnénk: *A leányt csalta ki édes beszédével*. Itt a *leányt* szó a lélektani állítmány (*csalta ki édes beszédével* pedig a lélektani alany), s ezt a hangsúllyal és a hanglejtéssel való kiemeléssel kívül a szórend is pontosan jelzi: az a szórendi helyzet, hogy a lélektani állítmány kiszorította helyéből az igekötőt.

6. A lélektani alany a közvetlen beszédhelyzetben vagy legalábbis az emlékezet segítségével felidézhető régebbi helyzetben (másképpen: a beszéd-összefüggésben) van adva. Éppen ezért a beszélő olykor feleslegesnek tartja,

hogy a lélektani alanyt nyelvileg kifejezze. Így áll elő a kihagyás vagy ellipszis jelensége, amely fontos helyet foglal el a mondat lélektani szerkezetének nyelvi kifejező eszközei sorában. Persze, nem pozitív, hanem negatív előjelű kifejező eszöközről van itt szó. Azonban a nyelvi kifejezés hiánya éppolyan egyértelműen jelzi a lélektani alanyt, akár a közömbös hangsúlyozás és hanglejtésforma a lélektani állítmány erősebb hangsúlyával és sajátosabb melódiájával szemben.

Az ellipszis jelensége abban áll, hogy a mondatnak bármelyik szava, illetőleg bármelyik része kihagyható akkor, ha az a beszédhelyzetben közvetlenül vagy a beszédösszefüggésben közvetve adva van, azaz ha lélektani alany szerepét tölti be. Csak a lélektani alany juthat ellipszisbe, a lélektani állítmány sohasem. Ez egészen természetes is, hiszen a mondatot a lélektani állítmány kedvéért mondjuk, a lélektani állítmány ösztönöz élményünk mondatná formálására. Ha tehát semmi más nyelvi kifejező eszköz nem állana rendelkezésünkre (az írásban a hangsúly és a hanglejtés igen sokszor elesik a kifejező eszközök sorából): az ellipszis tényéből pontosan tudjuk rekonstruálni a mondat lélektani struktúráját. SYLVESTERNél (Formulae 10—11) olvassuk a következő kérdést és feleletet: H. *Myth zygyenlenyk*. G. *Ennye nagy ydeiyglenn alonnod*. A feleletben elmarad az, hogy 'szégyenleni kellene', mert ez lélektani alany, s adva van a közvetlenül megelőző beszédhelyzetben (a kérdés pillanatának helyzetében), illetőleg a beszédösszefüggésben. A feleletben csak a lélektani állítmány van nyelvileg kifejezve: *enne nagy ydeiyglenn alonnod*.

Az ellipszis-törvény alapján kétségtelen, hogy a *Jó napot!* köszönetforma azért rövidülhetett az eredeti *Jó napot kívánokból*, mert annak lélektani szerkezete ilyenféleképpen alakult: *J ó n a p o t kívánok*. Az ellipszis után elmaradt a lélektani alany, s csak a lélektani állítmányt mondjuk.

A magyarban a személyes igealak mellett nem tesszük ki közönségesen a cselekvőt jelölő személynévmást; azt csak akkor kell kitenni, ha nyomatékos és egyben kirekesztő értelmű. Pl. *Én megyek*. Ennek lélektani struktúrája: *É n megyek*, tehát a személynévmásnak lélektani állítmány a funkciója. Ha azonban csak ennyit mondunk: *Megyek*, akkor ez azt mutatja, hogy az *én* személynévmás a lélektani alany szerepét tölti be, azért maradhatott el. A fenti szabály tehát ilyenféleképpen fogalmazható: ki kell tenni a személyes igealak mellett a személynévmásos cselekvőt akkor, ha ez utóbbi lélektani állítmány; viszont el kell hagyni akkor, ha a személynévmás lélektani alany.

7. A lélektani alanynak a mondat szerkezetében másodlagos szerepe van. Ezért van az, hogy a lélektani alany-szereppel együtt jár a csökkentett nyomaték és a közömbös hanglejtésforma, más esetekben pedig egyenesen a kihagyás. A másodlagos szerep következtében előállott csökkentett dinamika és melódia történetileg abban is nyilatkozhatik, hogy a lélektani alany a lélektani állítmány mögé kerül (szórend) s elvesztve szóönállóságát hangtanilag redukálódik: önállótlan járulékelemmé, raggá válik. A ragozási rendszer kialakulása a mondat lélektani szerkezetében gyökerezik. Amennyiben ugyanis a rag önálló szöből süllyedt járulékelemmé, ez a hangtani önállótlanodás a csökkentett nyomatékknak, a közömbös hanglejtésnek, a szórendi másodlagosságnak a következményeképpen állhatott elő: egyszóval a lélektani alany-szerep kihatása a nyelvrendszerre. A ragozott szóalak morfológiai szerkezetében a mondat lélektani szerkezete tükröződik: csak persze, ami a mondatban

változó, rugalmas és hajlékony szerkezet, az a szóelemek viszonyában merev morfológiai szerkezetté tömörült és állandósult.

A ragozott szóalak olyan mondatformából keletkezett, amelyben az alapszó lélektani állítmányként, a rág pedig lélektani alanyként szerepelt. Így a magyar igeragozás rendszerének kialakulása előtt kétféle kifejezéstípus lehetett használatban: 1. *én kér, te kér, ő kér*, ahol a személynévmás lélektani állítmány volt, a cselekvésszó pedig lélektani alany; 2. *kér én, kér te, kér ő*, ahol ellenkezőleg, a cselekvésszó szolgált lélektani állítmányként, a személynévmás pedig lélektani alanyként. A 2. típusból állottak elő a személyragos kifejezések: *kére-m, kére-d, kér-i*. Mikor aztán megszilárdult az a nyelvszokás, hogy az igét ragozva használják, akkor a ragos igealakok behatoltak a 2. típusból az 1. típusba is, és *én kér, te kér, ő kér* helyett azt kezdték mondani, hogy *én kére-m, te kére-d, ő kér-i*. Úgy is mondhatjuk, hogy a két alaptípus contaminációja útján előállott egy harmadik kifejezéstípus: $én\ kér \times kére-m = én\ kére-m$. GOMBOCZ ZOLTÁN (UJb. X, 15 és ÖM. I, 140) a magyar igealaktípusok vizsgálata alapján az előmagyarra („vorungarisch”) — amit ma „ősmagyar”-nak mondanánk (vö. BÁRCZI GÉZA, MNy. XLVI, 3) — két igei paradigmátípust tesz fel: egy személyragtalan paradigmát: *én vár, te vár, ő vár* és egy személyragos paradigmát: *én várom, te várod, ő *váré*. Nyilvánvaló azonban, hogy ez utóbbi, bonyolult típust meg kellett előznie az egyszerűbb *vár én* → *váro-m* alaptípusnak, s a továbbiakban ennek (*váro-m*) meg az első alaptípusnak (*én vár*) szerkezetvegyülése hozta létre mint harmadikat az *én váro-m* paradigmátípust.

A mondat lélektani szerkezetének kifejező eszközei a fentiek alapján: a hangsúly, a hanglejtés, a szórend, a kihagyás és a redukció (ragozási rendszer).

8. A mondat logikai szerkezetének formálását a beszédhelyzet objektív tényezői irányítják. A szubjektív tényezők háttérbe szorulnak, s előtérbe lépnek a dologi világ, a beszéd tárgy szerkezeti sajátosságai. Természetesen itt sem lehet kikapcsolni teljesen a szubjektív mozzanatot: hiszen végső fokon mégis csak a beszélő az, aki a maga ismerő tevékenységével kiformálja a mondat logikai szerkezetét, azonban ezt a formáló tevékenységet a tárgyi összefüggések vezetik, irányítják.

A hagyományos felfogás szerint — amelynek ARISTOTELES az útnak-indítója — logikailag alany az, amiről mondunk (állítunk vagy tagadunk) valamit, állítmány pedig az, amit az alanyról mondunk. A logikai alany tehát a mondatbeli közlés alapja (*ὑποκείμενον* = subjectum), a logikai állítmány pedig maga a „mondomány” (*κατηγορούμενον* = praedicatum). A predikatív viszony logikai jelentésének ez a hagyományos meghatározása azonban a) üres, formális jellegű; b) nem egyértelmű; c) szubjektív mozzanatokra épült.

9. Üres, formális az alany és állítmány logikai viszonyának hagyományos meghatározása azért, mert nem mond sem többet, sem kevesebbet annál, hogy a beszédaktusban két elem vonatkozásba, viszonyba lép egymással, — de hogy mi ennek a vonatkozásnak sajátos tartalma, arról a meghatározásból semmit sem tudunk meg. Márpedig mindenféle szintaktikai alakzatban a részek egymásra vonatkoznak. Így van ez nemcsak a predikatív szerkezetben, hanem a bővítményviszonyokban, sőt az összetett mondat szerkezetében is.

A *rózsa piros* : ebben a predikatív szerkezetben a *rózsa* a logikai alany, mert azt jelzi, amiről beszélünk, *piros* a logikai állítmány, mert azt jelzi, amit az alanyról mondunk. Ugyanez a helyzet azonban a *piros rózsá* jelzős kifejezésben is. Itt a kifejezés alapja, amiről mondunk valamit : *rózsa*, a *piros* pedig az, amit a *rózsá*-ról mondunk. Azaz a meghatározás értelmében a jelzős szerkezet jelzett szava alanyi, jelző tagja pedig állítmányi szerepet tölt be.

Vagy vizsgáljuk meg logikai értéke szempontjából a *fát vág* tárgyas szerkezetet. Miről van szó ebben a kifejezésben? Arról, hogy *vág*, tehát valamilyen 'vágás'-ról. Ennélfogva logikai alany az, hogy *vág*. S mit mondunk erről a 'vágás'-ról? Azt, hogy *fát*, azaz hogy a vágás közvetlenül a fára irányul. Logikai állítmány tehát az, hogy *fát*.

Vegyünk egy határozós szerkezetet : *üzemben dolgozik*. Itt a kifejezés alapja, tehát az alany : *dolgozik*. S mit mondunk erről a cselekvésről? Azt, hogy *üzemben* történik. Tehát logikailag állítmány az, hogy *üzemben*.

Igy mosódik el a határ logikai szempontból a hagyományos meghatározás értelmében az egyszerű mondat különféle szintaktikai viszonyai közt. Ami nem is csoda, hiszen minden szintaktikai szerkezetben az történik, hogy az egyik tagot vonatkoztatjuk a másikra. Sőt ugyanez állapítható meg az alárendelő mondatösszetétel szerkezetére is. Itt a főmondat a viszonyítás alapja, kiindulópontja, tehát a szerkezet alanya, a mellékmondat pedig a viszonyítás végpontja, amit az alanyra vonatkoztatunk, azaz a mellékmondat a szerkezet logikai állítmánya. *Küldöm, aki érti* : ebben az alárendelő összetételben a főmondat *küldöm*. Ez egyben a szerkezet alanya, hiszen valamiféle küldésről van szó. S mit mondunk erről a küldésről? Azt, hogy az az értő számára történik, annak részére, *aki érti*. Az *aki érti* mellékmondat ilyenformán a szerkezet állítmányi szerepét tölti be.

10. A predikatív viszony hagyományos meghatározása nem egyértelmű. *Szegény ember szándékát boldog Isten bírja* : ezt az egyszerű mondatot, annak mondatalkotó predikatív szerkezetét többféleképpen is felfoghatjuk a predikatív viszony hagyományos kérdő, kereső szavai alapján. Miről beszélünk, s mit mondunk arról, amiről beszélünk? Ezekre a kérdésekre felelhetünk úgy, hogy a *szegény ember szándéká*-ról van szó a mondatban, ez tehát a logikai alany, s azt mondom róla, hogy *boldog Isten bírja*, azaz hogy az emberi szándék kiménete az Istennél van letéve, ennélfogva logikai állítmány : *boldog Isten bírja*. Felfoghatjuk azonban az adott mondat logikai szerkezetét úgy is, hogy az pontosan egybevágjon a nyelvtani megformálással. Ebben az esetben az alany kérdésére (Miről beszélünk?) a *boldog Isten* kifejezéssel felelünk, az állítmány kérdésére (Mit mondunk az alanyról?) pedig ezzel a kifejezéssel : *szegény ember szándékát bírja*.

11. Az üres formalizmus, valamint az értelmezés ingadozása végső fokon annak a következménye, hogy a hagyományos logikai magyarázat nem tiszta tárgyi mozzanatokra van alapítva, hanem szubjektív mozzanatokra épül. A beszélő ugyanis a maga egyéni és pillanatnyi álláspontjának megfelelően választja ki a beszéd tárgyából azt a mozzanatot, amelyet közlése alapjaként használ, s másodszor azt, amit erről az alapról megállapít. Az így értelmezett logikai szerkezet azonban nem egyéb, mint a lélektani struktúrának logikai formalizmusba burkolt, leplezett formája.

12. Az alany-állítmányi viszony jelentéstartalmának logikai értelmét minden pszichologizmuson és formális logikán túl a dolgok tárgyi összefüggéseiben és a dolgokról alkotott fogalmaink objektív szerkezetében kell keresnünk.

Ha az alany-állítmányi viszony logikumát akarjuk megfogni, akkor az alanyt és az állítmányt fogalmi értékükben kell tekintenünk, nem pedig egyszerű képzetjelentésükben. Tudnivaló azonban, hogy a képzet és a fogalom nem választható el pontosan egymástól. Olyan fejlődési sorral van itt dolgunk, amely az egyestől és a konkrétól az általános és az elvont felé vezet. A képzet is, a fogalom is egyformán a konkrét, egyes benyomások konglomerátumából kristályosodik ki: a képzet azonban közelebb áll az egyes, a konkrét benyomáshoz, a fogalom pedig közelebb áll az általánoshoz és az elvonthoz. Azt is mondhatjuk, hogy a képzet az egyes benyomásokból egységesült konkrét kép, a fogalom pedig az egyes képzetekből elvont, sok egyes kép lényeges vonásait egybefogó általános kép.

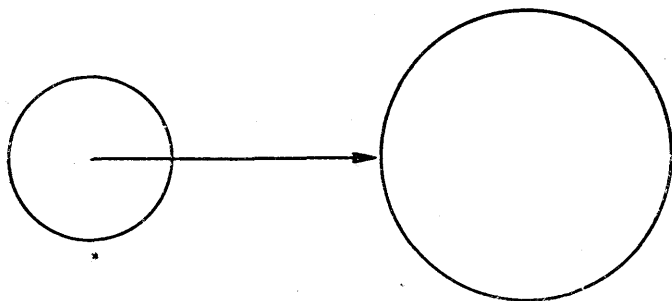
A szónak a jelentéstartalmában vannak képzetmozzanatok, de egyúttal vannak benne fogalmi mozzanatok is. Egy és ugyanaz a szó képzetjelentést is hordoz, de fogalmi értéke is van. A helyzetnek, a gondolkodás változó szükségleteinek megfelelően ugyanazt a szót képzetjelentéssel és fogalmi jelentéssel is használhatjuk. Azaz a szó jelentéstartalmában egymásfőlé rétegződik egy képzet- és egy fogalmi réteg, s a közlés aktusában, egy meghatározott beszédhelyzetben hol a képzetjelentés, hol a fogalmi jelentés aktualizálódik. Például a *gyermek fázik* mondatban a *gyermek* szó rendesen egy meghatározott, érkeink számára közvetlenül adott képzetet jelez. *Nem vagyok én már gyermek*: itt a *gyermek* szó nem egyes, hanem általános képet kelt, amely nem áll közvetlenül érkeim előtt, hanem csupán gondolható, tehát elvont kép: fogalom. (Vö. SIMONYI ZSIGMOND, NyÉrt. XXIII, 13.)

Általában azonban a szó jelentéstartalmából a fogalmi jelentésréteg aktualizálódik, és külön nyelvi determinációra van szükség, hogy életre keljen a szó konkrét képzetjelentése. *Ahány ház, annyi szokás*: itt a *ház* szó nem egyes, konkrét képet jelez, hanem sok egyes kép lényeges jegyeit egybefogó fogalmat: a *ház* szó jelentéstartalmából a fogalmi réteg lép előtérbe. *Ez a ház eladó*: ebben a mondatban a *ház* szó egy meghatározott egyes, konkrét képet jelent. A *ház* szó jelentéstartalmából a konkrét képjelentés kelt életre. A fogalmi jelentésnek ezt az egyesetre, konkrét képre való leszűkítését az *ez* mutató névmás, illetőleg annak kijelölő jelzői funkciója végezte el. *Az én házam az én váram*: itt az *én* személynévmás és az *-m* birtokos személyrag azok a determináló eszközök, amelyek a *ház* szó fogalmi jelentését egy konkrét képre szűkítik le. *Meghalt Mátyás király*: a *király* szó tág, fogalmi jelentéskörét a *Mátyás* tulajdonnév, illetőleg annak minősítő jelzői szerepe szűkítette egyes, konkrét képpé. A tulajdonnév és a névmás persze nemcsak determináló eszközként, hanem önállóan is felléphet; ilyenkor a szó funkciója az egyes, a konkrét kép felidézése: *Ez tévedés. Péter jó fiú*. Mindez azonban határesetnek: a szó fogalomidéző funkciója határesetének tekinthető.

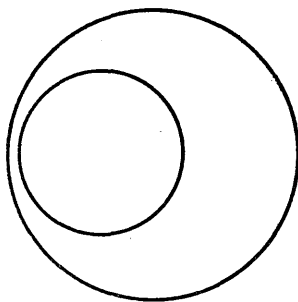
Minden fogalomnak van tartalma és köre. A fogalom tartalma a jellemző vonások összessége. A fogalom köre pedig aszerint szűkebb vagy tágabb, hogy kevesebb vagy több egyedet foglal magában. Egy fogalom tartalma és köre fordított viszonyban van egymással: mennél gazdagabb a tartalma, annál szűkebb a köre, és fordítva. Az egyedi kép tartalmasabb, mint a megfelelő fogalmak, köre azonban szűkebb amazokénál: egy pontra zsugorodik. Az egyed éppen ezért a szűkkörű fogalom határesetének fogható fel.

13. A predikatív viszony logikai szempontból nem egyéb, mint egy szűkebb körű fogalomnak egy tágabb fogalom köre alá foglalása: subsumptio. A szűkebb fogalom az alany, a tágabb fogalom az állítmány. Például: *A rózsza szép virágszál.* A *rózsza* szűkebb körű, egyben gazdagabb tartalmú fogalom. Ehhez képest a *virágszál* vagy akár a *szép virágszál* (itt a *szép* nemigen szorítja meg a *virágszál* fogalmát, csak díszítésre való) szélesebb körű és halványabb tartalmú: nagyobb számú egyedet foglal magába, másfelől kevesebb vonással rendelkezik, mint a *rózsza*. Logikailag tehát a *rózsza* az alany, *szép virágszál* az állítmány.

A praedicatio aktusában az ismerő tevékenység a szűkebb fogalomról feszül a tágabb fogalom felé. A tevékenység kiindulópontja a szűkebb fogalom: az alany; a tevékenység végpontja a tágabb fogalom: az állítmány. Az aktus eredménye az, hogy a szűkebb fogalmat elhelyeztük a tágabb fogalom körében: az aláfoglalás megtörtént. A predikatív viszonyítás műveletének kezdetét, illetőleg a feszülés irányát sematikusan így ábrázolhatjuk:

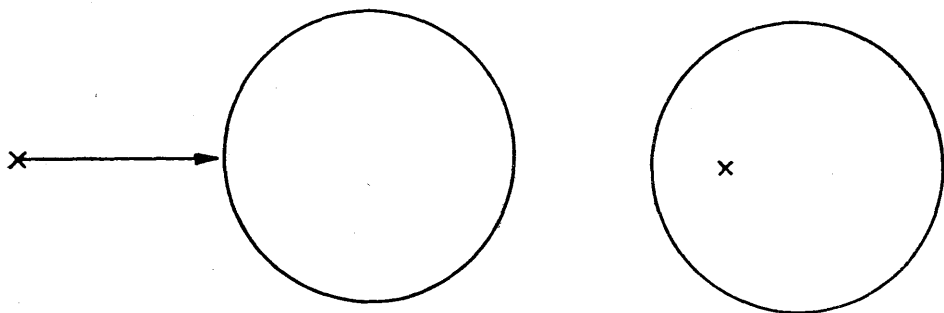

Az aktus eredményeként a két fogalom egymáshoz való kapcsolatában eltolódás történt: a különállás helyébe egység lépett:

Olykor a szűkebb fogalom helyett az alany szerepében egy egyedi kép lép fel. Ilyenkor az egyedről vagy az egyedre leszűkített (kiterjedés nélküli ponttal ábrázolható) fogalomról feszül az ismerő aktus a tágabb fogalom

(illetőleg: a fogalom) felé, s az egyedet a fogalom alá foglalja. Például: *Ez ember. Ez az ember katona. Budapest nagy város.* Itt a predikatív művelet kezdetét és eredményét így ábrázolhatjuk:

A predikatív viszonyítás egyáltalában nem üres és nem formális művelet, hanem az ismeretszerzésnek, világképünk tágításának legfőbb eszköze. Hajtó ereje az a szükséglet, hogy a résznek, az egyesnek a birtokában nem tudunk megnyugodni, hanem a részt az egészben, a töredéket a teljességben, az egyest az általánosban, a konkrétet az elvontban akarjuk megragadni: a töredéket egészzé akarjuk kiegészíteni. Ismerő készségünk nyugtalansága, a részbenyomásoktól nyert, de ki nem elégített izgalma feszül a predikatív viszonyítás műveletében. A nagy egész vágya, az összefüggések felderítésének akarása irányítja a mondat logikai szerkezetének kiformálását.

A beszédhelyzet közvetlen, konkrét valósága ösztönöz arra, hogy régebbi hasonló élményeink tömegéből elvonjuk a fogalmat, s abban a jelen benyomásunkat is elhelyezve tovább építünk a fogalom képletén. A predikatív viszonyban a fogalomnak a konkrét valóság képéhez való hozzámérése történik: a szerkezeti viszony tehát a valósághoz való viszonyításból sűrűsödött. Másfelől a predikatív viszonyítás fogalomalkotó művelet: így vonjuk el a beszédhelyzet konkrét valóságából a szélesebb távlatot biztosító fogalmat, amelynek segítségével aztán ki tudunk törni a részletek, az egyes, konkrét benyomások szűk köréből.

14. A predikatív viszony alapformája logikai szempontból az alá-foglalás (subsumptio). Van azonban olyan eset is, hogy az alany és az állítmány fogalmi köre azonosnak bizonyul, s így alá-foglalásról nem, csak azonosításról (identificatio) lehet szó. Két fogalom azonosítását végezzük el például ebben a mondatban: *Az élet álom.* Itt nem arról van szó, hogy az *élet* szűkebb fogalmát helyeznénk el az *álom* tágabb fogalmának körében, hanem éppen azt fejezzük ki a két fogalom predikatív viszonyításával, hogy fogalmi körüket azonosnak találtuk, a kettősséget azonosítással oldottuk fel egységgé. Míg tehát az alá-foglalásnál az alany és állítmány fogalmának egyenlőtlensége, illetőleg az alanynak az állítmányhoz képest szűkebb volta a lényeg: $S < P$, addig itt az alany és állítmány fogalmi azonosítását végezzük el: $S = P$. Ez kiderül abból is, hogy az identificatio sorrendje megfordítható: mondhatjuk azt is, hogy *Az álom élet*, a subsumptió viszonyításban azonban a tagok funkcióját nem cserélhetjük fel: *A cet emlős állat* szerkezet helyett nem mondhatjuk: *Az emlős állat cet*.

Identificatio áll elő akkor is, ha nem két azonos körű fogalmat mérünk egymáshoz, hanem két egyedet. *Budapest Magyarország fővárosa*: itt két egyedi képet állítunk szembe egymással. Az egyik: *Budapest*, a másik: *Magyarország fővárosa*. Ez utóbbiban ugyan kerülő úton, egy fogalomnak többszörös determinációja útján jutottunk el az egyedhez: a *város* fogalmát szűkítettük a *fő-* jelzővel (*főváros*), az így nyert szűkebb fogalmat az *ország* birtokos jelző hozzáadásával (*ország fővárosa*), végül az így leszűkített fogalmat is tovább szűkítettük a *Magyar-* jelző segítségével úgyannyira, hogy ennek a többszörös determinációnak eredményeképpen eljutottunk a *Magyarország fővárosa* kifejezéshez, amely csak szerkezete szerint fogalom, jelentőfunkciója szerint azonban a leszűkített fogalom határértékét: az egyedet jelzi. Ilyen esetben is meg lehet fordítani a predikatív szerkezet két tagjának szerepét: *Magyarország fővárosa Budapest*.

Az identificatiós predikatív szerkezetben a tagok logikailag: fogalmi értékük szerint azonosak. Ebből azonban az következik, hogy itt már nem lehet meghatározni egyértelműleg, melyik tag az alany, melyik az állítmány. A tiszta aláfoglaló szerkezetben könnyű a dolgunk: alany az a tag, amelynek fogalmi köre az állítmány fogalmi köréhez képest szűkebb. Vagy: állítmány az a tag, amelynek fogalmi köre a másik tag (az alany) fogalmi köréhez képest tágabb. Itt tehát a tagok fogalmi jelentésének egymással való szembesítése egyértelműleg meghatározza, melyik tag az alany, melyik az állítmány. Ez a tiszta logikai eljárás nem alkalmazható az azonosító jellegű predikatív szerkezet tagjainak elkülönítésében, illetőleg azok funkciójának meghatározásában. Itt logikailag csak annyit mondhatunk, hogy két tag azonosításáról van szó, de hogy melyik tag az azonosítás kiindulópontja (alanya), melyik az azonosítás végpontja (állítmánya), azt a kérdést — legalábbis a logikai elemzés síkján — nem lehet eldönteni, sőt fel sem lehet vetni. Egészen más kérdés, hogy lélektani síkon a hangsúly, a hanglejtés, a szórend és egyéb kifejező eszközök ilyenkor is jelzik a predikatív viszonyítás kiinduló és végpontját. Azt azonban nem nevezhetjük logikai, hanem lélektani alannak és állítmánynak mondhatjuk csupán. Igaza van tehát KÁROLY SÁNDORNak akkor, amikor KICSKA, NAGY J. BÉLA és mások nyomán az azonosító funkciójú mondatban a hangsúly, a szórend és más nyelvi eszközök nyomán állapítja meg a mondat állítmányát (MNY. XLVIII, 103 k.). Csak abban hibázik, hogy nem mondja meg: ezzel az elemzés a logika síkjáról átsiklott a lélektan síkjára.

Egyetlen esetben látok lehetőséget arra, hogy az azonosító predikatív szerkezetben még logikainak nevezhető eljárással állapítsuk meg a tagok alanyi, illetőleg állítmányi funkcióját. A *Budapest Magyarország fővárosa* típusú mondatokról van szó, ahol az egyik tag eleve is egyedet jelent (*Budapest*), a másik ellenben (*Magyarország fővárosa*) fogalmak többszörös determinációja, megszőkítése útján létrehozott egyedi jelentés. Ilyenkor bizonyos mértékig jogos azt mondanunk, hogy az eredetileg is egyedi jelentésű tag (*Budapest*) az azonosítás kiindulópontja: a logikai alany, a fogalmi determináció útján létesített másodlagos egyedi jelentés (*Magyarország fővárosa*) pedig az azonosítás végpontja: a logikai állítmány. S akkor ez a logikai szerkezet a hangsúlyozási viszonyoktól függetlenül fennáll. A hangsúlyozás a lélektani struktúrát jelzi, s ez a beszédhelyzet szerint változó. S itt nem is csak két, hanem három változat is lehetséges. *B u d a p e s t* *Magyarország fővárosa*: ilyen nyomatékolással *Budapest* az állítmány, a mondat többi része az alany. *B u d a p e s t* *M a g y a r o r s z á g* *f ő v á r o s a*: itt lélektani alany az, hogy *Buda-*

pest főváros, s lélektani állítmány, hogy ez a főváros *Magyarországé*. Végül mondhatom ilyen nyomatékolással is a mondatot meghatározott beszédhelyzetben: *Budapest Magyarország fő városa*, s itt lélektani állítmány az, hogy *fővárosa* Budapest Magyarországnak.

15. Az eddigiekben a logikai praedicationak olyan eseteit vizsgáltuk, amikor tárgyfogalmakat viszonyítunk egymáshoz: az alany is, az állítmány is, tehát a szerkezet mindkét tagja tárgyszó. A logikai értelmezés azonban kiterjeszthető azokra az esetekre is, amikor tárgyfogalomhoz tulajdonság- vagy történésfogalom kapcsolódik, amikor tehát állítmányként tulajdonságszó vagy történésszó szerepel. Ezekben az esetekben az alany-állítmányi viszonyítás logikailag mindig aláfogalás: a tárgyfogalomnak egy tulajdonságfogalom vagy egy történésfogalom alá foglalása. A tárgyfogalom ugyanis önmagában konkrétebb, mint akár a tulajdonság-, akár a történésfogalom. A tulajdonság sok tárgyfogalomról való elvonás eredménye, s ugyanígy a cselekvés is sok tárgyfogalom cselekvése, tehát azokról vontuk el. A tárgyfogalomhoz képest tehát a tulajdonság- és a történésfogalom az elvonatkoztatásnak nagyobb fokát mutatja, ami másképp annyit jelent, hogy a tulajdonság- és a történésfogalom tágabb körű, mint a tárgyfogalom. Amazok közelebb állanak az általánoshoz és az elvonthoz, ez pedig közelebb áll az egyeshez és a konkrétéhoz.

Például a *Magas a jegenye* mondatban a *jegenye* tárgyfogalom szűkebb körű, mint a *magas* tulajdonságfogalom. Ezt a tulajdonságot ugyanis nemcsak a *jegenye* tárgyfogalomból, hanem sok más tárgyfogalomból (pl. *kútágas*, *torony*, *hegy*, *ember* stb.) vontuk el: a megfelelő tárgyfogalmak tehát — legalább részben — mind alá tartoznak, alá foglalhatók. Az ilyen mondatokban ennél fogva egyértelműleg meg lehet határozni a logikai alanyt és állítmányt. A tárgyszó a logikai alany (*jegenye*), a tulajdonságszó a logikai állítmány (*magas*) — függetlenül a hangsúlyviszonyoktól vagy a szórendtől, amelyek — mint már kimutattuk — a lélektani szerkezetnek a kifejező eszközei.

Ugyanez a helyzet az igés mondatoknál. Ebben a mondatban, hogy *És mégis mozog a föld*, a *föld* tárgyszó az alany logikailag, a *mozog* történésszó — bővítményeivel együtt — a logikai állítmány. A *mozog* történésfogalom tágabb körű, mint a *föld* tárgyfogalom, mivel a *föld* tárgyfogalom mellett más mozgó tárgyak (*vonat*, *ember*, *gép* stb.) is elhelyezhetők — legalábbis részlegesen — a *mozog* történésfogalom körében.

16. A predikatív viszonynak a lélektani és a logikai mellett van egy sajátosan grammatikai típusa is. A predikatív szerkezet kiformálásában jelentkező grammatikai mozzanatok egyrészt jelentéstani, másrészt alaktani természetűek.

A predikatív szerkezet grammatikai értelme az, hogy a cselekvőhöz (grammatikai alany) viszonyítjuk a cselekvését (grammatikai állítmány). Ezen a fokon az alany-állítmányi viszonyt az ember képére és hasonlatosságára formáljuk úgy, mint a cselekvő és a cselekvés oksági viszonyát. Egyfajta megismerés, emberi metamorfózis jelentkezik ebben a szemléletben: minden mozgóvá, élővé válik, s minden mozgást céltudatos akarat, szándék irányít belülről — akárcsak az emberi cselekvést. A cselekvés prototípusa az, hogy az ember megszólal. A beszélő megszólalása céltudatos cselekvés, a közlés szándéka motíválja. A beszélő a saját beszédaktusát (*Én megszólalok*) átviszi metaforikusan a másik ember megfelelő mozgássorainak nyelvi értéke-

lésébe, s azt mondja, hogy *A gyermek megszólal*. Azaz: a másik ember mozgásait is szándékos cselekvésnek fogjuk fel, amelyben a cselekvő céltudatosan létesíti a cselekvést. Még távolabbi metaforikus áttétellel jutunk az ilyenféle mondatához: *Megszólal az ágyú*. Mintha az ágyú is belső indításból, szándékosan létesítené az akusztikai síkba átterjedő mozgássort, akár az ember.

A beszélő nyelvi alapélménye az, hogy ő maga (*én*) érzelmeinek, gondolatainak, vágyainak a beszélő szervek mozgássorával és a közlés szándékával ad kifejezést. Ez az elemi nyelvi tény metaforikus átvitelrel a nyelvi kifejezés, a mondatformálás rendező, szerkezeti elvévé válik: nemcsak a saját állapotaink és mozgásaink, hanem a beszélő társ és a dolgok állapotváltozásainak nyelvi megformálásában rendező alapelvként jelentkeznek.

17. A grammatikai alany-állítmányviszony adaequat formája az igés állítmányú mondat típus. A grammatikai alany a cselekvő személy, grammatikai állítmány pedig a szándékolt cselekvés. Az alany funkciójában a főnév, az állítmány funkciójában az ige jut uralomra.

Az alany szerep a főnév kategóriájának kikristályosítója. Ez a tény jelentkezik abban, hogy alanyként ma legtöbbször a főnév áll. Ha pedig más szófaj kerül alany szerepbe, akkor az alkalmilag főnéviesül. *Vak vezet világtalant*: ebben a mondatban a *vak* szó nem tulajdonságot jelez, tehát nem a szokásos melléknévi jelentésben áll, hanem 'vak ember'-t jelent, tehát alkalmilag főnévvé vált. Az alany szerep tehát a főnév kiformálásán munkál.

Az állítmányi szerepben nyelvünk mai fejlődési fokán állhat főnév, melléknév (és számnév), valamint ige. Fejlődéstanilag azonban határozott fokozatosság figyelhető meg abban az értelemben, hogy az ige alkalmassága az állítmányi szerepre a legnagyobb fokú. Másképpen: az állítmány szerep az ige kategóriájának kikristályosítója. Ez figyelhető meg abban, hogy nyelvünkben a névszói állítmányú szerkezet, a legközelebbi rokon nyelvekhez képest, mind szűkebb térre szorult, s az igés mondat előtérbe lépett. Igealakjaink nagy részének névszói, illetőleg igenévi eredete kétségtelen bizonyítéka ennek a fejlődési iránynak. Az alkalmi igésülés az állítmányi szerepben ma is megfigyelhető a *Szabad? Szabadjon*-típusú kifejezéseken, ahol a *szabad* melléknév jelentésében, de alaki viselkedésében is alkalmilag igésült.

A predikatív szerkezet a grammatikai típus fokán létrehozta a főnév és ige szófaji ellentétét.

18. A jelentéstani, kategóriális elkülönülés alaki kritériumok kifejlődésével jár együtt. Létrejön az alanyforma: a nominativus, másfelől az állítmányi forma: a személyes igealak (*verbum finitum*).

A magyarban és a rokon nyelvekben a nominativus a névszó puszta tőalakjával azonos vagy legalábbis a puszta tőalaknak egyszerű hangtani változata, illetőleg fejleménye. Történetileg mondhatjuk, hogy az uráli nyelvekben a nominativusi forma azonos a puszta tőalakkal. Ahogy PAAVO RAVILA írja: „...nomininvarianto kaiken todennäköisyyden mukaan on toiminut sinä kaasuksena, jonka jatka ja nykyisin on nominatiivi. Uralilaisten kielen nominatiivi on näet ollut päätteetön” (Vir. 1953: 47). Azaz: „...a névszót minden valószínűség szerint olyan esetként szerepelt, amelynek folytatója manapság a nominativus. Az uráli nyelvek nominativusa ugyanis ragtalan volt.” Legősibb típusa tehát a nominativusnak a ragtalan forma, vagyis a $\emptyset$ -fokú ragos alak.

Van azonban olyan másodlagos nominativus-forma is nyelvünkben és a rokon nyelvekben, amely az eredeti rövid magánhangzós tőalakból redukálódott mássalhangzós tőalakkal azonos. A *ház* szó mint nominativus-forma szemben áll a *háza-t*, *házo-n*, *házu-nk* stb. ragos formákkal. Ez utóbbiakban történetileg, de bizonyos mértékben a mai nyelvtudat szerint is a *-t*, *-n*, *-nk* a ragjárulék, vö. például a *kocsi* szó megfelelő ragos alakjait: *kocsi-t*, *kocsi-n*, *kocsi-nk*. Mondhatjuk tehát, hogy míg a *háza-t* tárgyalakot a pozitív előjelű *-t* rag jellemzi, vagy a *házo-n* superessivusnak a szintén pozitív előjelű *-n* esetvégződés a kritériuma, addig a *ház* nominativust végződéshiány, illetőleg egy negatív előjelű végződés: a tővégi rövid magánhangzó hiánya jellemzi. A nominativus tehát ezekben az esetekben a teljes tőalak redukciója útján jött létre. Esetvégződése egy rövid magánhangzó negatív előjellel.

Az alanszerep a kiformalója a nominativusi formának. Ezt megfigyelhetjük ma is olyankor, amikor egy esetvégződéses szó alanszerepbe kerül, s ott az esetvégződés funkciója elhalványul, a ragos szóalak ragtalan nominativus-formává értékelődik át a beszélők tudatában. Ebben a mondatban például: *Sokan elestek a törökök közül* ma a *sokan* számhatározót alannak érezzük, s az *-n* rag kezdi elveszteni ragfunkcióját. Hasonló körülmények közt történt meg a transfiguratio a *pojon* szavunkban, amelynek *-n* végződésében az alanyi használat következtében már nem érezzük a határozóragot: a ragos szóalak ragtalan nominativusi formává tolódott el.

19. Az állítmányi szerep formálta ki a verbum finitum-alakot, a határozott igealakot. Az állítmányi szerepben álló szó (tőalak) magához vonta, magába sűrítette a különféle mondaton belüli (szerkezeti) és a mondaton kívüli (valóság-) vonatkozásokat. Az ige alakja és morfológiai szerkezete sűrítés, tömörítés útján állott elő. Az igesajátságok (mód, idő, személy, szám) alapján véve viszonyjelentések.

A *vártam volna* összetett igealak morfológiai szerkezete például: *vár-ta-m volna*. A morfológiai elemek: *vár-* igető, amely az igei alapjelentés hordozója; *-ta-* múlt időjel, amely az igetőhöz való viszonyában azt fejezi ki, hogy az igei cselekvés az előidejűség viszonyában van a beszélés cselekvéssel; *-m* egyes első személyű személyrag, amely az igetőre vonatkoztatva azt fejezi ki, hogy egyes első személyű alany végzi a cselekvést; *volna* módjelölő partikula, amely azt jelzi, hogy a beszélő alany az igei cselekvés valóság-értvényét külső feltételek közé szorítja. Így tükröződnek a verbum finitum morfológiai szerkezetében azok a valóságvonatkozások és szerkezeti viszonyok, amelyek az állítmányi szereppel valamiképpen kapcsolatban vannak.

A predikatív szerkezet grammatikai típusa tehát az, amelyben az alany nominativusban álló névszó, az állítmány pedig határozott igealak. A grammatikai típusú predikatív viszony pusztán formai kritériumokon is felismerhető.

20. A predikatív szerkezet tipológiai vizsgálata — mint láttuk — értékes fejlődéstani eredményekkel is járt. Kiderült, hogy a predikatív szerkezet nem mindig volt olyan zárt szerkezeti forma, amilyennek egyesek manapság hajlandók látni. A predikatív szerkezetnek hosszú belső fejlődéstörténete van, s ennek a fejlődésmenetnek egyes állomásait a három főtípus: a lélektani, a logikai és a grammatikai típus jelzi.

A predikatív viszony jelentéstartalmában a lélektani mozzanatok a legősibbek. Volt tehát olyan nyelvi korszak, amelyben a predikatív viszonyítás-

nak csak a lélektani formája volt még meg. Ekkor a mondat szerkezeti felépítését szubjektív: a beszélő és a hallgató pillanatnyi magatartásában rejlő mozzanatok szabták meg. Egy és ugyanazt a beszéd tárgyat a beszélőnek a témához és a hallgatóhoz való változó viszonyulása szerint sokféleképpen lehetett tagolni. Ezen a fejlődési fokon még sem az alany, sem az állítmány funkciója nem kívánta meg a meghatározott szófaji és alaki kategória kialakulását. Alanyi és állítmányi szerepben egyaránt olyan szavak szerepeltek, amelyeknek a jelentése globális volt, s nem voltak a szerepnek alaki kritériumai. Ekkor még csak szavak voltak: nem voltak elkülönült szófajok és szóalakok. Éppen ezért simulhatott a mondat szerkezete a beszédhelyzet pillanatról-pillanatra változó személyi szükségleteihez: szükség esetén ugyanis bármely szó betölthette az alany (ismert képzet) és az állítmány (új, eddig ismeretlen képzet) szerepét. A szavak tehát névige-jellegűek (nomen-verbum) voltak. S ha már meg is indult a ragozási rendszer kialakulása, nem volt semmi különbség a névszóragozás és az igeragozás közt. Elkülönült névszó és ige sem jelentéstanilag, sem alakilag még nem volt. Szintaktikai kifejező eszközként a szavak mellett a hangsúly és az intonáció, továbbá a szórend s végül az ellipszis és a ragozás (illetőleg a ragozást, képzést, jelezést megelőző járulékozás) jelentkezett.

A logikai mozzanatok jelentkezése a mondat szerkezeti kiképzésében azt jelentette, hogy most már a szavak fogalmak hordozóivá fejlődtek, s egyben kialakultak a fő szófaji jelentéskategóriák: a tárgy-, tulajdonság- és történés-fogalmak hordozói. A nyelviségnek ezen a fejlődési fokon alanyként tárgyszó, állítmányként tárgy-, tulajdonság- vagy történésszó állhatott, s a predikatív viszonyítás fogalmak aláfoglalását vagy határesetben egymással való azonosítását jelentette. Szintaktikailag a mondatstruktúra megszilárdult, egyértelművé vált, mivel a beszédhelyzet változó jellegű szubjektív tényezői helyett az objektív tárgyi tényezők jutottak szerephez a mondatformálásban. Új szintaktikai kifejező eszköz kezd kialakulni: a szófaji kategóriák. A gondolkodás a képzet fokáról a fogalomalkotás fokára emelkedett. Az absztrakció irányában történt a továbbfejlődés: ennek eredménye a fogalomhordozó szavak és a szófajok megjelenése. A tárgy-, tulajdonság- és történésszók kategóriái azonban korántsem voltak azonosak a mai főnevekkel, melléknemekkel (számnevekkel) és igékkel. A mai szófajok kritériumai közt fontos szerepük van az alaktani természetű jellegzetességeknek. Viszont a most szóban forgó ősi szófajok pusztán jelentéstanilag, illetőleg fogalmi kategóriák voltak, amelyek tehát csak jelentésükben különültek el egymástól, nem morfológiailag. A történésfogalmak és a tulajdonságfogalmak éppoly fogalmak, mint a tárgyfogalmak: csak az absztrakció fokában van köztük különbség. Mint fogalmak azonban — mai nyelvi eszközökkel kifejezve — névszó-formában gondolhatók. *A madár repül:* ebben a mondatban ma főnév szerepel alanyként, ige szerepel állítmányként; ma ugyanis — a nyelvtani predikatív viszony korában — a szavak nemcsak jelentéstanilag, hanem morfológiailag is elkülönültek szófaji csoportokra. A mondat logikai — tehát egy régebbi fejlődési korszakra visszavezethető — struktúrája azonban csak az lehet, hogy a *madár* tárgyfogalom az elvontabb és így tágabb *repülés* történésfogalom alá van foglalva. Minthogy pedig a logikai predikatív viszonyítás fokán a szavaknak fogalmi értéke volt a döntő a mondat szerkezeti felépítésében, a pusztán fogalmi érték kifejezésére pedig a névszó a legalkalmasabb: a fenti mondatot jelentéstanilag így rekonstruálhatjuk a logikai praedicatio korszakában: *madár — repülés*. Végered-

ményben ilyenfajta eredményre jut más úton PAAVO RAVILA is, amikor megállapítja, hogy az uráliban az alanyi és a tárgyas igeragozás (de hozzátehetjük: a névszói és az igei személyragozás) szétválása előtt az ige alapjelentése cselekvést jelentő főnévvel adható vissza leghívebben (Vir. 1953: 48). Kimondhatjuk ennél fogva, hogy a logikai mondat szerkezet kialakulásának kora egybeesett a főnév, illetőleg a névszó uralmának korszakával. Csak azt kell mindig szem előtt tartanunk, hogy itt a főnév, illetőleg a névszó nem a mai értelemben vett szófaji csoportok, nem jelentéstani-morfológiai kategóriák, hanem pusztán jelentéstani kategóriák voltak.

A grammatikai mozzanatok jelentkezése jelenti a mondatstruktúra kiképzésében eddig a legmagasabb fokot. A nyelvi alapélmény — az, hogy én tudatosan és szándékosan közlöm másokkal gondolataimat belső és külső mozgások aktív létesítése útján — bevonul a nyelvi formálás alapelvei közé azzal, hogy a cselekvő és a cselekvés viszonyába állítjuk a beszéd tárgyának két kiemelt mozzanatát. A mondatstruktúra fejlődésének ez a foka összeesik az ige megjelenésének, helyesebben a névszó-ige ellentétezésének korszakával, egyben a névszói és az igei paradigma-rendszer szétkülönülésével. A nominatívusi forma (a többi esetalakokkal kontrasztban) és a személyes igealak (egyfelől a határozatlan igealakkal, másfelől általában a névszóval ellentétezve), továbbá a névszóalakok és az igealakok (a változatlan tőalakok rendszerével szembeállítva): egyszóval a szófajok és a szóragozás mai rendszerének kialakítása ebben a korszakban megy végbe. Azt is mondhatjuk, hogy a grammatikai alany és állítmány jelentkezése együtt jár az igés mondat típus uralomra jutásával s a névszói és az igei alakrendszer kialakulásával.

21. Íme, a predikatív viszonyítás nem olyan egyszerű és elemi nyelvi tény, amilyenek a nyelvtörténészek legtöbbje tekinti. Kiderült, hogy a predikatív viszonyoknak van belső fejlődéstörténete: egy hosszú fejlődés különböző fázisai élnek a mai típusokban. A predikatív viszonyoknak azonban bizonyára van külső fejlődéstörténete is: vannak előzményei és átmeneti formációi. A predikatív szerkezet megjelenése előtt is kellett már lenni nyelvi nyilatkozatoknak: hiszen a predikatív viszonyítás a gondolkodás fejlődésének már olyan magas fokát és olyan bonyolult formáját mutatja, hogy fel kell tennünk az élmény nyelvi megformálásának kezdetlegesebb és ősi módját is, amelyből aztán a predikatív szerkezeti forma kibontakozhatott.

RAVILA érdeme, hogy az uráli mondat szerkezet fejlődésében a predikatív viszony nyelvi előzményének kérdését teljes határozottsággal felvetette, a történeti szempontot tehát nemcsak a predikatív szerkezet újabb leszármazására, elágazásaira, következményeire alkalmazta, hanem a predikatív viszony előtörténetét is megkísérelte nyomozni az uráli nyelvtények alapján. Az uráli mondat őstörténetének kérdését a számjelek használatával kapcsolatban vizsgálta meg egy igen gazdag tartalmú tanulmányában (Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF. XXVII, 1—136). Itteni eredményeinek mondat történeti részét finnül is közzétette (Uralilaisen lauseen alkuperäisistä rakenteista. Vir. 1943: 247—263).

22. A predikatív szerkezet előzménye nem lehet más, mint az egytagú, illetőleg az egyszavú mondat. Erre már RAVILA előtt többen rámutattak. Hogy azonban az egytagú mondat fokáról hogyan jutott el a nyelvfelődés a kéttagú predikatív mondat szerkezet fokára, azt konkrét nyelvi tények alapján

az uráli nyelvekre vonatkozólag RAVILA rajzolta meg számunkra. A következőkben ennek a fejlődésnek egyes fázisait példán szemléltetve mutatjuk be — egyes pontokon kiegészítve, korrigálva vagy megerősítve RAVILA eredményeit.

Ha most mellőzzük vizsgálatunkban az indulatszóban nyilatkozó indulat-kitörés fejlődéstani szerepét, akkor azt mondhatjuk, hogy a legkezdetlegesebb, legegyszerűbb nyilatkozatok ma az egyszavú és egytagú érzelmi mondatok: az egyszavú felkiáltások. Kellott lenni a nyelvfejlődés folyamán egy olyan ősi korszaknak a predikatív mondatszerkezet megjelenése előtt, amikor a beszéd csupa egyszavú felkiáltásokból állott. Ha tekintetbe vesszük, hogy a primitív ember s a gyermek beszéde ma is nagymértékben érzelmi jellegű, sokkal emocionálisabb, mint a kultúrember és a felnőtt beszéde, akkor ebből jogosan következtethetünk egy ősi, emocionális jellegű, egyszavú felkiáltásokból álló nyelvfejlődési szakaszra.

A továbbfejlődésre ott nyílt lehetőség, amikor ugyanarra a tárgyi benyomásra kétféleképpen reagált az ember: két egyszavú felkiáltásban tört ki. Az érzelmi reakciónak különben is velejárója az ismétlés: az ismétléssel akarjuk megfogni, rögzíteni a röpke, múló, tűnő jellegű, de erősen érdekeinkbe vágó érzelmi élményt. A frissen esett hó ragyogása intenzív érzelmi élményt váltott ki a szemlélőből, s ez az élmény kétszeres felkiáltásban nyilatkozott: *Hó! Hó!* Az ismétléssel együttesen azonban a változtatás igénye is jelentkezik egy további fejlődési fokon: ilyenkor ugyanazt a benyomást két különböző oldalról formáljuk meg nyelviileg. Előáll az ismétlésből a mondatpárhuzam: természetesen ezen a fokon egyszavú érzelmi mondatok párhuzama. A hó vakító ragyogása például arra indíthatja a beszélőt, hogy ugyanazt a benyomást két szinoním értékű felkiáltással formálja nyelvi nyilatkozattá: *Hó! Fehér!* Itt mindkét felkiáltás ugyanarra a tényre vonatkozik: csak különböző mozzanatokat emel ki belőle. A hasonlósági élmény az alapja mindkét felkiáltásnak. Csak egyszer az adott benyomásnak a régebbi 'hó'-élményekkel való hasonlósága alapján formálta a beszélő a *Hó!* felkiáltást, majd ugyanannak a jelen benyomásnak az eddig átélt 'fehér' ('fehérség') élményekkel való hasonlósága tudatosul a beszélőben, s ennek a hasonlósági vagy analógia-élménynek alapján áll elő a párhuzam második tagja: a *Fehér!* felkiáltás.

Minthogy a két felkiáltás: *Hó! Fehér!* ugyanarra a tárgyi tényre vonatkozik, ugyanannak a jelenségnek két különböző megélése csupán: a beszélő tudatában a két nyelvi képlet egységbe olvad. A tudati egységnek nyelvi következménye abban nyilatkozik, hogy a két felkiáltás elveszti önállóságát: egy mondat tagjaivá süllyednek. A tudati szintézist nyelvi szintézis követi, s ennek a szintézisnek eredménye egy ilyen jelzős szerkezetű felkiáltás: *Hófehér!* Ebben a képletben megvalósult a tagok jelentéstani egysége (*hófehér* egy dolgot jelent), de a nyelvi szintézise is (egy hangsúly alá fogjuk a két szót: *h ó fehér*). Ebben a jelentéstani és nyelvi egységben az egyik tag (*fehér*) jelentését a másik (*hó*) megszorítja: a párhuzam kapcsolata alárendelő viszonyra fejlődött.

Ha a jelzős szerkezetű felkiáltás: *Hófehér!* elveszti érzelmi értékét, ennek következtében az értelmi tevékenység lép előtérbe: a figyelem az egységes képből kiemeli a benne amúgyis könnyen felismerhető elemeket (*hó — fehér*), s azokat predikatív viszonyba állítja egymással. A figyelmi ráfordulásnak, egy analízisnek és egy azt nyomon követő szintézisnek eredménye a predikatív szerkezetű mondat: *A hó fehér.*

23. RAVILA fejlődési elméletében fontos szerepet játszik a jelzős szerkezet. Ez az a mozzanat, amelyet az egytagú és egyszavú mondatok mint előzmény és a kéttagú predikatív szerkezet mint következmény közé átmenetnek kell beiktatnunk. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az uráli nyelvekben az alárendelés (subordinatio) történetileg régibb típusa a nyelvi megszerkesztésnek, mint a predikatív viszonyítás vagy akár a mellérendelés (coordinatio).

A subordinatio jelentőségét a primitívebb nyelviség síkján RAVILA több nyelvi példával illusztrálja. Ilyen többek közt a votják: *tšinen tšl* 'tűz és füst' kifejezéstípus. Ennek igazi jelentése: 'füstös tűz', azaz a két tag közt alárendelő, jelzős (illetőleg társhatározós) viszony áll fenn. Amit tehát egy magasabb nyelviség szintjén mellérendeléssel szerkesztünk: *tűz és füst*, azt a votják alárendelő szerkezettel mondja egy primitívebb nyelvi síkon: *füstös tűz*. Ilyen a zürjén *luna voj* 'éj és nap', szószerint: 'nappal ellátott éj' vagy 'napos éj'. A magyarban a *férses feleség* alárendelő, jelzős szerkezet szét-szedése, illetőleg az -s melléknévi képző kötőszóvá fejlődése útján állott elő a *férs és feleség* mellérendelő szerkezet (l. FOKOS, Nyr. LXIII, 14—22).

RAVILA tehát úgy látja, hogy a subordinatióból fejlődött az uráli nyelvekben egyfelől a coordinatio, másfelől a praedicatio. Mi azonban hozzátehetjük: a subordinatio nyelvi előzménye a parallelizmus. Két felkiáltás párhuzama fejlődött jelzős szerkezetű felkiáltássá.

Már WILHELM WUNDT szembeállította egymással a nyitott vagy attributív szókapcsolatokat a zárt vagy predikatív szókapcsolatokkal (Die Sprache II⁴, 321), s ennek megfelelően a mondatformák is kéttípusúak: attributív vagy predikatív formák (i. h. 328). A két szerkezetípus fejlődéstani kapcsolatban van egymással: az attributív mondatforma a primitívebb, amelyből a magasabb gondolkodásforma képviselője, a predikatív mondatforma előállott. Az attributív mondatforma a nyílt asszociációs kapcsolatokon épül, a predikatív mondatforma pedig a zárt apperceptív kapcsolaton. WUNDT így ír az attributív és a predikatív mondatforma fejlődéstani viszonyáról: „... wenn uns... der organische Aufbau des (attributiven) Satzes unvollkommen erscheint, so steht dem die Fähigkeit einer um so innigeren Verbindung der unmittelbar zusammengehörigen Begriffe gegenüber. Darum bildet... die einfache attributive Satzform wahrscheinlich den Ausgangspunkt aller syntaktischen Entwicklungen” i. h. 351 („ha az attributív mondat szerves felépítése tökéletlennek tűnik is előttünk, akkor ezzel szemben áll a közvetlenül összetartozó fogalmak annál bensőségesebb kapcsolásának képessége. Ezért alkotja valószínűleg az egyszerű attributív mondatforma minden szintaktikai fejlődés kiindulópontját”). S tovább (i. h. 352): „Nach der Bedeutung, die das attributive Verhältnis für den Aufbau des Satzes hat, bilden... die Sprachen selbst, in denen dieses Verhältnis überwiegt, eine Entwicklungsreihe, die, wie sie grammatisch als eine wachsende Herrschaft der prädikativen über die attributive Form erscheint, so psychologisch als die allmähliche Entstehung der apperzeptiven aus den assoziativen Funktionen gedeutet werden kann” („Az attributív viszonyoknak a mondat felépítésében mutatózó jelentősége szerint maguk a nyelvek, amelyekben ez a viszony túlnyomó, olyan fejlődési sort alkotnak, amelyet — minthogy grammatikailag a predikatív formának az attributív feletti növekvő uralmát mutatja — lélektanilag úgy értelmezhetünk, mint az apperceptív funkciónak az asszociatívakból való lassú keletkezését”). Már ezek az idézetek is mutatják, hogy RAVILA elméletének gyökerei megtalálhatók WUNDTNÁL. RAVILA ugyan a jelzős szerkezetet alárendelő

viszonynak fogja fel, s az alárendelő szerkezet ősi voltát hirdeti az uráli nyelvekben. WUNDT attributív szerkezete a tulajdonképpeni jelzős kapcsolat mellett a határozózt is magában foglalja, s ő ennek a szerkezetnek a nyitott, tehát asszociációs, mellérendelő jellegét emeli ki szemben a zárt, apperceptíós predikatív szerkezettel, amely az alany-állítmányi viszonyon kívül a tárgy és az ige kapcsolatát is magában foglalja (i. h. 322). Mindamellet nem vitathatjuk el WUNDT-tól a kezdeményezés érdemét ezen a téren: azt, hogy ő a predikatív szerkezet nyelvi és lélektani előzményét már a jelzős-féle szerkezetekben kereste.

24. RAVILA fejlődésmélete szoros érintkező pontokat mutat egyfelől HERMANN PAUL, másfelől WUNDT mondatmagyarázatával. A PAUL-féle szintetikus és a WUNDT-féle analitikus mondatdefiníciót fogja egységbe, s egyben a lélektani síkból nyelvtörténeti síkba tolta a kutatás súlypontját: ami PAUL-nál és WUNDT-nál a mondat lélektani előzményeként szerepel, az nála a predikatív szerkezet nyelvtörténeti előzményeként jelentkezik.

PAUL (Prinzipien der Sprachgeschichte⁵, 121) azt tanította híres mondatmeghatározásában, hogy a mondatforma lélektani előzménye két képzet szintetikus egybekapcsolása. RAVILA is nagy jelentőséget tulajdonít a predikatív mondatforma keletkezésében, előtörténetében a szintézisnek. Csakhogy ő nem a tudatban meglevő képzetek egységesülésében keresi a mondat előzményét, hanem két egyszavú mondat nyelvi szintézisében. Ezek az egyszavú mondatok, amennyiben szavak, persze hogy képzetet hordoznak, azonban nem közömbös, hanem érzelmileg erősen színezett képzetet. Éppen a nagyfokú érzelmi töltés teszi ezeket a szavakat mondatokká. Lélektanilag tehát azt mondhatnánk, hogy nem annyira két képzet, mint inkább két élmény szintéziséről van szó a predikatív mondatforma előzményeként. Másfelől azonban ez nem egyszerű lélektani előzmény, hanem nyelvi előzmény: két felkiáltó mondat szintézise egy attributív jellegű felkiáltással.

Mit tanít WUNDT a mondat lélektani előzményéről a maga analitikus mondatmeghatározásában (Die Sprache II⁴, 248)? Azt, hogy a mondatalkotó tagolás előfeltétele egy, a tudatban jelen levő képegész (Gesamtvorstellung), amelyet a figyelem ráfordulásával részekre bontunk, hogy a részeket aztán ismét egymásra vonatkoztassuk. RAVILA fejlődéstani magyarázatában is nagy szerepet játszik a predikatív mondatforma lélektani előzményeként az a képegész, amely két felkiáltás szintézise útján jött létre, s amely a jelzős szerkezet tagjainak szoros, szinte összetételszerű egységét mutatja. Ez az egységes kép azonban nemcsak a tudat síkján él, mint WUNDT mondatmeghatározásában, hanem egyúttal nyelvi előzmény. A predikatív mondatforma kéttagúsága a jelzős szerkezet egységének szétnyílása útján állott elő. Más összefüggésben persze már WUNDT is levonta a maga mondatmeghatározásának fejlődéstani következményeit, mint fentebb láttuk.

25. RAVILA fejlődésméletében nagy szerepet játszik a hasonlósági vagy analógia-élmény. TAINE-re hivatkozik (FUF. XXVII, 119), hogy megmutassa a hasonlósági élmény központi szerepét a nyelvi formálásban. Az egyszavú mondatokban névadási aktusról van szó. A nyelvi jel — mondatértékű — használata a beszélő hasonlósági élményén alapszik: a jelen benyomását hasonlónak találja valamely régebbi benyomásának emlékképéhez, s a tapasztalt hasonlóság alapján használja régebbi élményének nyelvi jelét a jelen

élmény megjelölésére. A hasonlósági élménynek, illetőleg a metaforának a mondatforma kialakításában való szerepét kellőképpen hangsúlyozta már nálunk CSÚRY BALINT (Az ige. 1910. NyF. 63). CSÚRY szerint „a metafora nem pusztán díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben” (i. m. 48). Majd így folytatja: „A metafora intenzív értelmi működés, az ember azon képessége, hogy a külvilág tárgyainak bizonyos jelentést ad s e jelentést a megfelelőnek választott szóban hang útján is kifejezi” (i. h. 68—9). Végül: „A metafora . . . az egész nyelvet átható azon eljárás, mely szerint a lélek a külvilág tárgyait értékeli s az értéket megfelelő névvel illeti” (i. m. 69). Tudnivaló azonban, hogy CSÚRY a névadó tevékenységben működő metaforát nem éppen hasonlósági, hanem azonossági élménynek veszi. Aztán CSÚRY még nem vonta le a metaforikus névadás mondatformáló szerepét, hogy ti. a metafora-élmény teremti meg az egyszavú felkiáltó mondatot. Egyébként azonban a kéttagú, predikatív mondatformát két névadási aktusra, illetőleg az azonossági élmény alapján megtalált két név azonosítására vezeti vissza, amikor azt írja, hogy a mondatban, illetőleg az alany-állítmányi viszonyban „két jelentő kép értékelése van kifejezve s értékük azonossága megállapítva egy bizonyos időre vonatkozólag” (i. m. 70).

Mi CSÚRY tanítása alapján kiegészítenénk RAVILA eredményeit azzal, hogy a hasonlósági (vagy azonossági) élmény teremtette meg az egyszavú felkiáltó mondatokat, de ugyanez a hasonlósági (vagy azonossági) élmény működik a kéttagú predikatív mondatforma megteremtésében is, minthogy itt két, eredetileg egyenként önálló mondatértékű szó egybehasonlítása (illetőleg azonosítása) történt meg.

26. RAVILA fejlődésméletténeki nyelvi bizonyítékai a következők:

a) a hangsúly, b) a szórend, c) a congruentia és d) az újrakezdés.

Hangsúlyozás tekintetében három törvényszerűséget kell figyelembe vennünk. Első az, hogy a finnugor alapnyelvben a hangsúly valószínűleg a szó első szótagjához volt kötve (vö. ERKKI ITKONEN, NyK. LVI, 3—12). Második: a jelzős szerkezet összetételszerű egységet alkot, s a második tag az első tag hangsúlyának rendelődik alá. Harmadik: a hangsúly alkalmilag áttolódhatik a jelzőről a jelzett szóra. E két utóbbi törvényszerűség is ősi eredetűnek látszik a magyarban (vö. KLEMM, TörtMond. 290). RAVILA — úgy látszik — a jelzett szó nyomatékával számol az uráli nyelvekben, eszerint a jelzett szó hangsúlyának uralma alatt állana a jelző, amely maga hangsúlytalan. „Das Hauptglied, das Regens, war der tragende, beherrschende Teil der zentralisierten Gestalt, die Bestimmung, das Rectum, war der beherrschte Teil, der umso abhängiger und um so weniger selbständig hervortritt, je fester die innere Bindung ist” — írja RAVILA, FUF. XXVII, 128 („A főtag, a regens, volt a centralizált alak hordozója, uralkodó tagja, a bővítmény, a rectum, volt az ennek uralma alatt álló tag, amely annál függőbb és annál kevésbé lép fel önállóan, minél szorosabb a belső kapcsolat”). Ez a megállapítás igaz lehet logikai szempontból bizonyos mértékig: hiszen nyilvánvaló, hogy a bővített tagnak (a jelzett szónak) rendeljük alá logikailag a bővítményt (itt: a jelzőt). Nyelvileg azonban más a kép, és lélektanilag is: a jelző érzelmileg súlyosabb a jelzett szavánál, s ez nyilatkozik a jelző előreállításának szórendi szabályában is.

Az egyszavú mondatok mindegyike önálló, külön hangsúllyal bír. Ha a megnevező szavak eredeti kéttagúságából indulunk ki, akkor azt mondhatjuk,

hogy minden egyszavú felkiáltásnak az első tagja hordozta a hangsúlyt, egyébként azonban az egyes felkiáltások ugyanazt a dinamikus képet mutatták:
Hó! Fehér!:

|||

Mindkét dinamikus egység egy-egy dinamikus gócot mutat: az első szótag magánhangzója az a középpont, amely a hangsor egészét dinamikus egységbe szervezi.

Mivel azonban értelmileg a két felkiáltás egy tárgyi tényre vonatkozik: ennek az értelmi egybeesésnek, szintézisnek megfelelően a két dinamikus képlet is magasabb dinamikus egységgé szerveződik. Így egy olyan egységes hangsor képződik az előbbi kettőből, amelyben az előtag hangsúlya alá rendelődik az utótag hangsora. Az egybeesített, jelzős szerkezetté egységesült kifejezés ugyanis összetett szónak, persze mondatértékű szónak tekinthető, amelyre magára is érvényes az első szótagra kötött hangsúlyozása a szónak. Így áll elő a **Hófehér!** felkiáltásnak megfelelő magasabb fokú centralizált dinamikus képlet:

|||

Ebben a dinamikus szerkezetben jelentéstanilag még megvan az összetétel tagjainak külön jelentése is, s ez arra vezethet, hogy alkalmilag, a helyzet pillanatnyi szükségletének megfelelően, hangsúlyeltolódás történik. Amikor ugyanis az utótag értelmileg vagy érzelmileg súlyosabbnak tűnik a beszélő előtt, akkor alkalmilag arra helyezi át a hangsúlyt az összetétel, illetőleg a jelzős szerkezet első tagjáról: **Hófehér!**

|||

Előfordul most már, hogy a szokott hangsúlyozással kezdjük mondani a kifejezést: tehát az összetételszerű nyelvi képlet első tagjára helyezzük a nyomatékot, a hangsor artikulációja közben azonban a beszédszándék megváltozik, s ennek a változott beszédszándéknak megfelelően utólag korrigálja a beszélő a nyelvi képlet dinamikus szerkezetét úgy, hogy a hangsúlyt a második tagra helyezi. Ekkor azonban a két dinamikus szerkezet egybeszővésével ilyen vegyületekalakzat jön létre: **Hó-fehér!**

|||

Ez a dinamikus képlet nem azonos a kiindulóponton szereplő első szerkezettípussal. Ott ugyanis két különálló mondat külön hangsúlyozásával van dolgunk, itt ellenben egy értelmileg és ritmikailag egységes alakzat kétsúcúsú nyomatékolásával.

Ebben a legutolsó dinamikus szerkezetben a tagok mindegyike kiemelést nyer a hangsúllyal. Ennek a dinamikus kiképzésnek jelentéstani megfelelője az, hogy a tagok jelentéstani nyomatékot is kapnak, azaz egyenként a figyelem gyújtópontjába kerülnek. A helyzet tehát az, hogy — lélektanilag szólva — az összképzet alkatrészei közül először az egyik lép a figyelem, illetőleg a tudat gyújtópontjába, utána pedig a másik alkatrész vonul el a figyelem fénysugara előtt: ebben a folyamatban azonban már adva van minden külső és belső feltétel egy valóságos alany-állítmányi viszony kialakításához.

A hangsúlyozás törvényszerűségei, a centralizált hangsúlyozás magasabb dinamikus egységei s ezeknek az egységeknek szétesési folyamata tehát meg-

adja azt a ritmikai keretet, amelyben a predikatív viszony, az alany és az állítmány feszültsége kialakulhatott.

27. Uráli szórendi törvény az, hogy a bővítmény rendszeren megelőzi a bővített tagot, tehát a jelző a jelzett szót, a tárgy az igéjét, a határozó a meghatározottat. Vagy ahogy RAVILA fogalmazta: „Das Adjektivattribut geht ... immer seinem Regens voraus, das ist in allen uralischen Sprachen streng befolgtes Gesetz und nur ein Sonderfall davon, dass das Rectum stets vor dem Regens steht”, FUF. XXVII, 112—3 („A melléknévi jelző mindig megelőzi a jelzett szavát, ez szigorúan követett törvény az összes uráli nyelvekben, s csupán külön esete annak, hogy a bővítmény mindig a bővített előtt áll”).

RAVILA fejlődéstudományában ennek a szórendi szabálynak fontos szerepe van. Az eredeti jelzős szerkezetű érzésmondat ugyanannak a szórendnek a keretei közt értékelődött át predikatív szerkezetű értelmi mondatná: *Hófehér!* $\Rightarrow$ *A hó fehér*. RAVILA maga figyelmeztet, hogy itt nem egyszerűen a régi tanítás pusztán megfordításáról van szó. Régen azt tanították, hogy a jelzős szerkezet (*a fehér hó*) a predikatív szerkezetből (*a hó fehér*) keletkezett lesüllyedés útján:

$$\begin{array}{c} \downarrow \\ \begin{array}{l} a \text{ hó fehér} \\ a \text{ fehér hó} \end{array} \end{array}$$

Ennek egyszerű megfordítása volna, ha valaki azt állítaná, hogy *a hó fehér* predikatív szerkezet állott elő abból a jelzős szerkezetből, hogy *a fehér hó*:

$$\begin{array}{c} \downarrow \\ \begin{array}{l} a \text{ fehér hó} \\ a \text{ hó fehér} \end{array} \end{array}$$

RAVILA azonban nem ezt mondja, hiszen ezt a fejlődésmenetet a szórend nem támogatná. RAVILA azt állítja, hogy egy *Hófehér!* mondatértékű jelzős szerkezetből a szórend megtartásával s csupán funkció-eltolódással állott elő *A hó fehér* predikatív mondatforma:

$$\begin{array}{c} \downarrow \\ \begin{array}{l} hófehér \\ a \text{ hó fehér} \end{array} \end{array}$$

Amikor a jelzős szerkezet predikatív szerkezetté tolódott el, akkor mindenekelőtt a szerkezet tagjainak szófaji jellegében következett be fontos változás, fejlődés. *Hófehér!* — ennek a jelzős szerkezetnek tagjai a fejlődés kiindulópontján még nem mai elkülönült szófaji értékükben szerepeltek, hanem globális (nomen-verbum) szójelentésben. Az attributív mondatformában ugyanis nem volt semmi szükség a szójelentés szófaji ellentétezésére: tárgyszó és tulajdonságzó, sőt történésszó is egyaránt állhatott jelzői és jelzett szói funkcióban.

A fenti példában tehát a *hó* jelző még nem mai értelemben vett főnév, a *fehér* jelzett szó még nem mai értelemben vett melléknév volt, hanem mindkettő névige, azaz olyan szó, amelynek jelentéstartalmában még nem különültek el a tárgyi, tulajdonság- és történésmozzanatok. Amikor azonban a *hófehér* attributív viszony átértékelődött predikatív viszonyra: *a hó fehér*, akkor (legalábbis a logikai s véglegesen a grammatikai praedicatio hatása alatt)

értékelődhetett át az alanyszerepű *hó* nominativus alakú főnévvé, az állítmány-szerepű *fehér* pedig melléknévvé, illetőleg (*fehérlik* alakban) személyes igealakká.

Ami a jelzős szerkezetben jelző volt, az az átértékelődött, vagyis predikatív szerkezetben alany szerepet töltött be, viszont az eredeti jelzett szóból lett az új szerkezet állítmánya. A szerkezet funkcionális felépítésében történt csupán eltolódás, a szórendi keret változatlan maradt. Ebből különben az is következik, hogy amint az uráli nyelvekben a jelzős szerkezetnek normális szórendje: jelző — jelzett szó, akként a predikatív szerkezet tagjainak normális szórendje: alany — állítmány lehetett. Ez egyébként összhangban van azzal is, hogy sok jel mutat az alany eredeti bővítményértékére, továbbá összhangban van mindazzal, amit a predikatív szerkezet egyes típusairól tudunk. Egészen természetes ugyanis, hogy a régi képzet megelőzi az újat (a lélektani alany-állítmány szerkezetben); hogy a szűkebb fogalom után következik a tágabb körű fogalom (a logikai praedicatio síkján); vagy hogy a cselekvő után állítjuk annak cselekvését, azaz az indítóok után a következményt (a grammatikai alany-állítmány viszony síkján).

28. Az alany-állítmány számbeli egyeztetése terén érdekes jelenségek figyelhetők meg egyes finnugor nyelvekben. A cseremiszen közönséges az a szerkesztésmód, hogy egyesszámban álló, de többes jelentésű alany után az állítmány többesben áll. Nem arról van itt szó, hogy az alany gyűjtőjelentésű főnév: ilyenkor az állítmány többes alakja az értelmi egyeztetés szabályát követi, s az ilyen egyeztetésmód a finnugorságon kívüli nyelvekben is általános. A finn *väki tulevat* 'a nép jönnek' gyűjtő értelmű alany és többes alakú állítmány értelmi egyeztetését mutatja. A cseremiszen azonban nem gyűjtő jelentésű alanyzó mellett is többes állítmányt találunk, ha a mondatot többesíteni akarják: *kombo počela čongeshtat* 'lúd egymásután repülnek'. Ez a szerkesztési típus azt igazolja, hogy az alany valóban bővítménye, illetőleg jelzője volt kezdetben az állítmánynak; minthogy a jelzős szó valósággal összetett szónak számított, természetes, hogy az egész kifejezés végéhez függesztették a többesjelet: finn *lintu-lentävä* 'madár-repülő v. madár-repülés' többesítése: *lintu-lentävä-t* 'madár-repülők v. madár-repülések'. Ez utóbbi szerkezetben a második tagról átterjedt a többesjel az első tagra: *linnut lentävät* 'madarak repülők v. a madarak repülnek', ezzel azonban a szintetikus jelzős szerkezet analitikussá nyílt szét, azaz predikatívvá értékelődött át. A szerkezet funkció szerinti átértékelődését elősegítette a tagok közti congruentia kialakulása. Persze, anélkül is bekövetkezhett ez az átértékelődés, amint azt a cseremiszn nyelvhasználat mutatja: ilyenkor a predikatív szerkezet tagjai közt éppolyan incongruentia áll fenn, mint annak a jelzős szerkezetnek tagjai közt, amelyből a predikatív forma előállott.

Meg kell említenünk ezzel kapcsolatban, hogy a finnugorságban egy ellentétes irányú incongruentia is használatos az alany-állítmányi viszony szerkezeti felépítésében. Ez abban áll, hogy az alany áll többes számban, az állítmány pedig egyesben. Egyes magyar nyelvjárásokban azt mondják: *De szép ezek az almák! Fáj a lábai* (l. HORGER, A magyar nyelvjárások 163; KLEMM, Nyr. LXXVIII, 165). Shogy ezek nem különnyelvi, illetőleg nyelvjárási fejlődés eredményei, hanem ősi finnugor nyelvi hagyományt őriznek, mutatja az, hogy a finnben a köz- és irodalmi nyelvhasználatban a birtokolás kifejezőmódja csak ilyenféle incongruentiával szerkeszthető: *Hänellä on siniset silmät*

'neki kék szemei vannak' (szó szerint: 'neki kék szemek van') — nem is beszélve a költői nyelvhasználatban egészen közönséges ilyen szerkesztésről: *Kivet kasvoi kantapäihin* Kal. X, 317 'Kövek nőttek sarkaikra' (Vikár) vagy szó szerint: 'Kövek nőtt a sarkakra'.

RAVILA a magyar nyelvjárási incongruentiát az értelmi egyeztetésre vezeti vissza (FUF. XXVII, 68—9). Szerinte a magyar *-k* többesjel eredete szerint gyűjtőnévképző volt (vö. finn *koivu* 'nyír': *koivikko* 'nyíres'). Ez megmagyarázza azt, hogy az ilyen *-k* végződéssel ellátott alanyt formája szerint egyesnek érezték, s így az állítmányt mellette egyes számba is tehették. Később, mikor a *-k*-nak mai többesjel funkciója már kialakult, az alanyról áttérjett ez a végződés az állítmányra: így állt elő a mai congruens szerkesztés. Az *-i* többesjel használatát, illetőleg a vele kapcsolatos incongruentiát is nagyjában hasonló módon magyarázza RAVILA. Ez a magyarázat azonban — s különösen az a végkövetkeztetés, hogy a magyar incongruentia nem ősi, finnugor sajátyságot őriz — nem meggyőző. Nem pedig azért, mert pontosan azonos incongruentiával találkozunk a finnben a *-t* többesjel használatával kapcsolatban is. Ha tehát — tegyük fel — a magyarban a *-k* többesjel funkciója nem is őrzi a finnugor alapnyelvi állapotot, akkor is maga a szóban forgó szerkesztésmód, az incongruentiának az a típusa, hogy többes alany mellett egyes számú állítmány áll, mindenképpen ősi finnugor sajátyság.

A *fáj a lábaim* és a *kivet kasvoi* típusú incongruentia — úgy látszik — ellentmond RAVILA fejlődésméleletének, annak, hogy jelzős szerkezetből keletkezett a predikatív szerkezet egyszerű funkcióeltolódás és a congruentia kialakulása következtében. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Fontos mindenekelőtt az, hogy a magyarban is, a finnben is a kérdéses incongruentia egy meghatározott szórendi típushoz van kötve bizonyos mértékig. Általában ugyanis az egyesszámú állítmány áll elől, s utána következik a többes számú alany. Így azonban a mai predikatív szerkezet visszavezethető eredeti attributív viszonyra: *fáj-láb* 'fájó láb' (vö. Arany *fájvirág* szavát), *kasvaja-kivi* 'növekvő kő'. Többesítve ezek a jelzős szerkezetek így alakultak: *fáj-lábak* v. *fáj-lábai*, *fáj-lábaim* stb. 'fájó lábak v. fájó lábai, fájó lábaim'; *kasvaja-kivet* 'növe kövek'. Tudnivaló, hogy az attributív mondatforma fokán a szavak még nem különültek el szófaji kategóriákba, tehát például a magyarban a *fáj* szó még nomen-verbum volt, a finnben pedig a *kasvaja* szóalak nem volt a főnévi kategóriához kötve. Mikor aztán ezek az attributív szerkezetek predikatívvá értékelődtek át, akkor a jelző állítmánnyá vált, s egyben szófaja szerint igésült, a jelzett szó pedig alannya tolodott és főnévvé kristályosodott: *fáj a lábaim*, *kasvoi kivet*. Itt mindössze annyi az eltérés RAVILA fejlődési sémájától, hogy a jelző-jelzett szó formaképlete egy állítmány-alany szórendű, nem pedig alany-állítmány szórendű predikatív szerkezetté értékelődött át.

29. A predikatív szerkezet felé vezető úton átmeneti alakzatnak tekintjük az újrakezdő formát (francia „forme à reprise”). Azokat a predikatív szerkezeteket nevezzük így, amelyekben az alanyhoz nem közvetlenül járul az állítmány, hanem mutatónévmás közbeiktatásával. Móricz Zsigmondból idézzük (Az asszony beleszól, 193): *se utazás, se nyaralás, egy kis Táttra, az fiatal* (= arról szó sincs). Itt az *egy kis Táttra* alanyhoz az mutató névmással kapcsolódik az állítmányi értékű *fiatal* szó. Ez a szerkesztésmód igen gyakori a természetesebb, emocionálisabb és egyben primitívebb nyelviség szintjén

— nemcsak nálunk, hanem más nyelvekben is. Egyes rokon nyelvek köréből bőven idéz példákat erre a szintaktikai alakzatra FOKOS DÁVID a budapesti finnugor konferencián (1955) tartott előadásában.

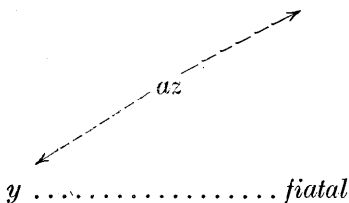
Az újrakezdésben a predikatív szerkezet alanya (*egy kis Táttra*) és állítmánya (*fiatal*) még őrzi eredeti mondatönállóságuknak a nyomát: erős érzelmi és értelmi nyomatékkal rendelkeznek, s ezzel világosan utalnak a nyelvi előzményre, ahol a jelenlegi alany és állítmány még önálló felkiáltó mondatok voltak: *Egy kis Táttra! Fiatal!* Az az mutató névmás közbeiktatása is a tagok eredeti önállóságáról tanúskodik, egyúttal pedig azoknak logikai egymásrautaltságát is jelzi.

A fejlődés menete tehát ez volt.

a) *Egy kis Táttra! Fiatal!* Két egytagú felkiáltó mondat. Tartalmilag ugyanarra a benyomásra vonatkoznak: ugyanannak a tárgyi ténynek két különböző mozzanatát jelzik önálló érzésreakció formájában.

b) *Egy kis Táttra, az fiatal.* A két felkiáltás emocionális és értelmi önállósága lefokozódott: egy összetett mondat tagjaivá süllyedtek. A logikai egymásrautaltság miatt a két mondattag közt alany-állítmányi viszony kezd megképződni: az egyik tag olyan alanyként lép fel, amelynek az állítmánya hiányzik; a másik mondattag pedig olyan állítmányként szerepel, amelynek meg az alanya hiányzik, azonban a nyitott tagok kölcsönösen kiegészülnek a szomszédos mondattag tartalmával. S mindezt a tagok közt kapocsként (copula) jelentkező az mutató szó nyelvileg is jelöli. Sematikusan:

egy kis Táttra ..... *x*

ahol *x* = *fiatal*

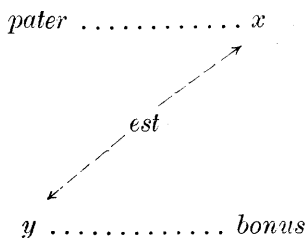
y = *egy kis Táttra*

c) *Egy kis Táttra fiatal.* A két tag most már közvetlenül utal egymásra. Egyenes vonalú, megszakítás nélküli kölcsönös vonatkozás létesült köztük: valóságos predikatív viszony. A hiányos, nyitott tagokkal rendelkező tagmondatok mondatrészekké váltak, az összetett mondatforma egyszerű mondatformává sűrűsödött. Az alany: *egy kis Táttra* most már közvetlenül utal a *fiatal*-ra mint állítmányra; a *fiatal* állítmány pedig közvetlenül utal vissza az *egy kis Táttra* alanyra. A viszonyítást sémával szemléltetve:

Egy kis Táttra $\longleftrightarrow$ *fiatal*.

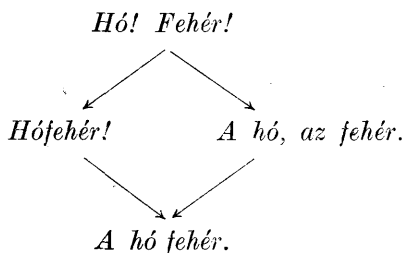
A copula az igés jellegű nyelvekben ugyanazt a szerepet tölti be, mint a névszós jellegű mondatokban az *az* vagy más hasonló névmásos újrakezdés. A copulás mondat szerkesztés lényege szerint újrakezdő szerkezet. A latin *pater est bonus* mondat tehát igazában véve nem azt jelenti, hogy 'az apa jó', hanem azt, hogy 'az apa, az jó'. A mondat *pater est* ... alanyi részében az *est*

copula azt jelzi, hogy a *pater*-ről állítunk valamit, vagyis aláfoglaljuk valaminek, amit azonban nem nevezünk meg egyelőre. Az *est* copula azonban az állítmányi részhez is tartozik: ... *est bonus*. Itt az a szerepe, hogy a *bonus* állítmányról visszautaljon az alanyra. A *pater est bonus* copulás mondat szerkezeti képlete tehát azonos az *apa az jó* névmásos újrakezdés szerkezeti sémájával:

ahol $x = \textit{bonus}$
 $y = \textit{pater}$

30. Az újrakezdő mondatforma elemzése különben azt mutatja, hogy két egyszavú felkiáltás közvetlenül válhatott predikatív szerkezetű kétagú mondatná. Nincs szükség tehát az attributív felkiáltó mondat közbeiktatására. Minthogy azonban a RAVILÁtól felmutatott más nyelvi tények (hangsúly, szórend, congruentia) valószínűsítik az attributív típusú érzésmondat átmeneti jellegét, azt kell mondanunk, hogy a fejlődés két úton haladt, de ugyanabba a célba futott mindkét út: a predikatív szerkezet formájába. Ebből az előzményből tehát: *Hó! Fehér!* — azaz két egyszavú felkiáltó mondat párhuzamából egyfelől attributív jellegű felkiáltás alakult: *Hófehér!*, majd ez nyílt szét predikatív szerkezetűvé: *A hó fehér*; — másfelől a két egyszavú felkiáltás újrakezdő formává alakult: *A hó, az fehér*, majd a két nyitott viszony egybesűrítésével kialakult belőle a predikatív mondatforma: *A hó fehér*. A fejlődés két útját és az eredmény azonosságát a következő séma mutatja:

RAVILA erős kritikában részesítette azt a hagyományos elméletet, amely a jelzős szerkezetet éppúgy, mint minden bővítményviszonyt a predikatív viszonyra vezeti vissza: azokban lefokozott, erejét vesztett predikatív viszonyt lát. Ez a kritika véleményünk szerint csak annyiban jogosult, amennyiben a lefokozódás elmélete elrekesztette a predikatív szerkezet őstörténetének, nyelvi előzményeinek vizsgálatát, mert a predikatív mondatképletben látta a mondatforma összejtjét, elemi formáját. Mi úgy látjuk, hogy RAVILA fejlődéselmélete és a lefokozódás elmélete nem zárja ki egymást: ellenkezőleg: a két elmélet

együttesen képes a mondatstruktúra szerveződési folyamatát megvilágítani számunkra.

Ha ugyanis egyszavú felkiáltásokból a jelzős szerkezeten (vagy az újra-kezdő formán) keresztül létrejött a predikatív szerkezet, akkor a további fejlődés a predikatív viszony eredményének jelzős, határozós vagy tárgyias szerkezetté sűrítése felé haladhatott. S itt korántsem a régebbi fejlődés ellentett előjelű megismétlődéséről van csupán szó. A *hófehér* mondatértékű jelzős szerkezetből keletkezett a *hó fehér* predikatív szerkezet, amelynek eredményét sűrítjük a *fehér hó* jelzős szerkezetbe. Ez a másodlagos jelzős szerkezet (*fehér hó*) már tartalmilag sem azonos a régebbi, az elsődleges jelzős szerkezettípussal (*hófehér*). Még kevésbé azonos a két képlet funkciója szerint. Az elsődleges *Hófehér!* típus ugyanis mindig mondatértékű nyelvi kifejezés volt, csak így szolgálhatott *A hó fehér* predikatív viszony nyelvi előzményeként. A másodlagos *fehér hó* típus ellenben önmagában nem mondatértékű: éppen azért sűrítettük így össze a predikatív viszony eredményét, hogy azt más mondat-egységbe részként beleépíthessük. S végre különbség van az elsődleges (*Hófehér!*) és a másodlagos (*fehér hó*) szerkezet közt szófaji jellegük szerint. Amott — még a predikatív viszony megalakulása előtti fokon — nem voltak mai értelemben vett, egymástól határozottan elkülönült szófajok. Tehát a jelzős szerkezet jelzői tagja és jelzett szava egyaránt valami szófaji indefinitum volt: sem főnév, sem melléknév, sem ige, hanem ezeknek alapsejtje: névige. Ezzel szemben a másodlagos jelzős szerkezettípus (*fehér hó*) már határozott szófaji kategóriákat mutat, hiszen a predikatív szerkezet kialakulása utáni nyelvi korban vagyunk, amikor már a szófaji kategóriák épp a predikatív mondat-forma indítására határozottan elkülönültek egymástól.

A fejlődés útja tehát csak látszólag tért vissza a kiindulópontra. A valóság az, hogy az eredeti formaképlet — az ősi attributív szerkezet — a magasabb fejlődés szintjén határozottabb körvonalúvá és bonyolultabbá vált. A régi keret új elemekkel gazdagodott.

PAPP ISTVÁN

Néhány mondattani sajátosság a középső palócság nyelvjárásában

Régóta tervezem, hogy feldolgozom a középső palócság igealakjait. Több éve gyűjtöm hozzá az anyagot. Úgy kezdtem magam is, mint ahogy általában a szakirodalomban láttam. Elsősorban figyeltem a töveket, a képzést, az alakokat, szóval a formát, a külsőt. Közben rájöttem, hogy igen keveset mondhatunk így el az igéről, s tulajdonképpen kiszakítjuk a valóságból, abból a mezőnyből, amelybe sokoldalúan be van ágyazva, sőt elesünk sok olyan ismerettől, amely világosan mutatja a gondolkozás és a beszéd szoros összefüggését. Az igealakok rendszerét, meglétét, kihasználását és kifejező erejét először a nagyobb és a legtermészetesebb nyelvi egységekben, a mondatokban kell tanulmányoznunk. Gondoljunk például a tárgyas igealakokra vagy akár csak a főnévi igenév használatára. Pl. Jó ma dolgozni. Szeret tanulni. Megy burgonyát venni. Volt Kovácsnyi. Van még ruha mosni. Látni az erdőt. Vanni van. Találni talál. Stb. Ez a szélesebb vizsgálat érteti meg velünk, hogyan, mikor használjuk ki a nyelvi eszközöket, és melyiket miért tartja fenn hosszabb vagy rövidebb ideig a nyelv — még ha területenként más és más megterhelésben is. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy beszédünk nemcsak gondolkozásunk realizálása, észlelhető anyagi burka, hanem érzelmi világunk tükrözője is. Az életfolyamatoknak sok-sok hangulati kísérője, az emberi érintkezésnek rengeteg árnyalati gazdagsága és érzelmi velejárója van. A beszéd általában tükrözi mindezt. Mivel azonban nincs minden érzelmi árnyalat és hangulat érzékeltetésére külön-külön nyelvi eszközünk, igyekszünk a meglevők segítségével, azok alkalmi és sajátos felhasználásával kifejezni gondolatainkat, meg érzelmeinket is. Eddig gyűjtött anyagomból így próbálok bemutatni két-három kisebb kérdést.

Az általános alany

Elég gyakran észrevehetjük, hogy beszédünkben az igei állítmánnyal kifejezett cselekvés és történés nem egy meghatározott személyre, hanem mindenkire vonatkozhatik, minden emberre érvényes. Ezt a fajta alanyt szoktuk általános alanynak nevezni. Az általános alanyú mondatnak több típusát ismerjük a köznyelvben és a népnyelvben is. Néha kitesszük az alanyt, máskor nem jelöljük meg külön szóval. A külön kifejezett alanynak megint többféle jelölési módja van. Leginkább az *ember* és a *világ* névszó tölti be szerepét. A ki nem tett általános alanyra az igei állítmány több személyével, valamint a főnévi igenévvel utalunk, illetve mutatunk rá. Azt szeretném a továbbiakban vázolni, mikor melyik szerkesztési módot használja a középső palócság.

1. *Ember*. Példák: *Isz há tudnā az embēr, hod nem lēsž fāgy rēggerre. Iszēn há tudnā az embēr, hogy mi csināllyon, mikor bājba vān. Hā ākārjā az embēr, sok mindēnt mēccsinā ēd nāp ālātt. Dolgozik az embēr, mēr muszāj.* — A példák-ból kitűnik, hogy a cselekvés valóban mindenkire vonatkozhatik, mindannyian lehetünk szerzői; olyan dologról, folyamatról, természeti jelenségről vagy általános meglátásról és tapasztalatról nyilatkozunk, amelyet minden ember megismerhet az életben. Ezért szokták a nyelvtanokban túlsúlyban közmondásokkal és szólásokkal megvilágítani az általános alany e formáját.

Ha viszont közelebbről megvizsgálunk több ilyen általános alanyú mondatot, észrevehetjük, hogy van más szerepe is. Helyettesíthet ugyanis határozott személyű alanyt. A beszélő (*én, mi*), az ismert mondja így maga helyett: *az ember* — bizonyos szándékkal. Megfigyelte ezt már CSÚRY BÁLINT (Magyar mondatban 36. Jegyzet 1936/37, I. félév. Debrecen). Ezt írja egyebek között az *ember* általános alany mai használatával kapcsolatban: „Néha az *ember* szón határozott személyt (*én*) kell érteni: Nem tud az *ember* szóhoz jutni töletek (*én*). Enni sem hagyjátok az *embert* (*engemet*). Ilyen ez a leányféle! Mit tegyen az *ember* véle? (Petőfi: Megbántott Rózsi). Űgy, amilyen a német *man*, a francia *on*, a latin *homo*.” (I. h.) Bár Csúry a köznyelvi (a mai!) használatra idézte e példákat, érzik rajtuk a népi íz, illetve eredet. A Petőfi idézet ugyanarra mutat. Tehát több helyen is megvan az *ember* általános alanynak határozott személyt helyettesítő jelentése, így az *én* nyelvjárás-területemen is. Íme a példák:

Elmēnnék ēn odā, csāg bisztos vōynā az embēr bennē, hogy othon éri, nē fāradnēk hījābā. As sē teccik, hogy az embēr foglālkozik veletēk? Azē hārākszol, hogy az embēr jōyt ākār veled? Nektēk mā az is bāj, hā szōy az embēr. It vān az embēr — miōytā —, osz mē sē kēdēzik tōlē, hogy mit ākār. (Itt vagyunk, ... tōlünk, ... akarunk.) Vārhat nālātok az embēr, hogy mēkkēnāllyātok helyvel. Mēnnyetēk othorrōy, nem tud az embēr mihē fognyi tōletēk. Mōnē jōbban kōrōlōtetēk vān az embēr, ānnā tōb bāj vān veletēk. Mondom is ānyānāk, hoty hā ollyān vōynā az embēr, nem hāttā vōynā neki esz csinānyi. Hotyhā bisztos vōynā az embēr, hogy mēccsināllyā, hā elvālāllyā, ākkor kifizetnēm mos neki az űrāt. Hā ollyān vōynā az embēr, mondom ēn mīgānāk, sokāt űrthātnék neki. Nem ākār az embēr csūfoskogynyi, mīnek szōyullyāk neki. Asz hiszēd, nem tud rōylā az embēr, āzē nem szōyolok. Sosē tuggyā az embēr, hoty fordol az idōyjárās, tākārjuk fēl eszt ā kisz szēnāt. Stb.

A példák világosan mutatják, hogy a beszélő, az előadó saját személye helyett mondja az *ember*-t. A mondatok tartalma, hangsúlya és hanglejtése még többet elárul. Kiviláglik, hogy akkor használják ezt a formát, amikor kisebb bosszankodást, haragot és nemtetszést akarnak éreztetni, amikor kisebb fokú felindulásnak is helyet adnak a beszédben, amikor aggály és kétely forog fenn a cselekvés eredményét illetően, amikor nézeteltérése vagy vitája van a beszélőnek a hallgatóval, vagyis a beszélőnek magának kell vagy kellene cselekednie, de bizonytalan cselekvésében, annak kivitelezésében, vagy éppen gátolják benne. Mivel a gátlás és az akadályoztatás fennállna bárkivel kapcsolatban, aki akkor, a meglevő körülmények között cselekedne, általánosabb érvényben nyilatkozhat, nem kell okvetlen saját személyét megjelölnie. Erre rámutat valamelyik mellékmondat vagy tagmondat. Egyébként sem okozhat félreértést, mert a beszéd összefüggése ezt kizárja. Ezekben látom az *ember* általános alany szélesebb elterjedésének okait és jogos használatát a

népnyelvben. Szerintem hangsúlyozzák vele a kijelentés érzelmi oldalát, sürgősségét és objektív tartalmát. Élesen szembeötlik ez az összetett mondatokban, amelyekben az egyik tagmondat alanya első személy, mint pl.: *Te gyerekkék, hãnszor monygyám, hogy márãgyátok csëndbe, nem tud az embër tõleték dolgozni. Még eszt is rãm bízod, hogy végezzë ákkor el az embër a dolgãt? Mondom, hogy álljátok odëbb, lãthãtlyátok, hogy nem fër az embër odã tõleték.* Stb.

CsÜRY az egyes szám első személyének helyettesítését figyelte meg. A példamondatokból látható, hogy ugyanúgy állhat az ember a többes szám első személye helyett is, mégpedig olyan beszédhelyzetben, amikor a beszélő több ember (pl. családtagok) helyett, mások nevében is beszél, amikor a cselekvést többen, közösen végzik.

Ilyen jelentésben előfordul az ember szó másfajta szerkezetben is (tár-gyas, határozós), pl.: *Fijãm, nem mëmmontãm, hoty hãggyátok az embërt dolgãt végezni. Monygyátok mëg, hogy mi kël mëg, osz hãggyátok végre nyoktot az embërnek.*

Valószínűleg ilyen használatból állandósult ez a mondat: *Nëzzë mëg az embër, ... amellyel a beszélő szintén intést, figyelmeztetést fejez ki. Pl.: Nem gyöttök nekëm röktõn házã, nëzzë mëg az embër, mëg gondolkoznãk rájtã. Hozod ászt a székët idë, nëzzë mëg az embër, hãnszor kël neki mondãnyi.*

2. Világ. Nyelvtanaink megemlítik a világ szót is ilyen használatban. Eddigi tapasztalatom szerint ezt ritkábban használják a középső palócság nyelvében, de vannak rá példák. Pl.: *Csúfã tész a vilãg, hã ics csinãsz. Mësszóy a vilãg, hã ebbe a ruhãbã méty ki a hãzbõy. Bãnt engëm az egész vilãg. Ki vëszì hãsznãt a keresetëdnek, a vilãg, de ën nem.*

Inkább megtaláljuk ezt a szót jelzõs vagy határozós szerkezetben, pl.: *Rãjtãd a vilãg nyelvi, nem szëgyëllëd mãgãd? A vilãgnãk dolgozol, nem a csã-lãdodnãk.*

Szerintem akkor használják ezt az általános alanyi formát, amikor fokozásra, némi nagyításra van szükség — azért, hogy óvjanak valakit a kellemetlenségtõl, a megszólástól, hogy jobb belátásra bírjanak, és a helyes útra tereljenek valakit, hangsúlyozva elõtte, hogy sokan, mindenki, már a világ tud tetteirõl, cselekedeteirõl és eljárásáról. Népdalokban szintén megtaláljuk.

3. A főnévi igenév. Általános alanyi szerepében elterjedt a főnévi ige-név. Nyelvtanaink kevés példát idéznek e szerepére. A palóc népnyelvben találunk rá bőven. Pl.: *Erzenyi rájtã a bossóut. Erzenyi, hot tëtë belë ërõys pãprikãt. Hállãnyi, hogy gyõnnëk. Lãtynyi-jë, hoty hol vãnnãk? Kõnnyen mëg-õsmernyi emjënket (emjõjünköt). Mëttãnãnyi ászt, csãk mënnyetëk bãtrãn. Ahogy gyõnnyi házãfelë, jop këz felõy vãn a hãzok. Minygyã ot vãn a temetõy, ahoty kimënnyi a falubõy. Ahoty kiënnyi a tetõyre, minygyã mëllãtynyi a hãzok tetejit. Ahogy ätmëntëk a pãtãkon, bãrrã fordoltok. Állyk hoty kigyõnnyi az erdõy bõy, mã ot vãn a fãlu. A kõrmirõy õsmernyi mëg a libãnkot. A lãpãrõy (lãpã 'vak-völgy') kõnnyen mëgõsmernyi a fõjõdõjnköt. Nem lãtynyi it sëmmõt. Jãj de mësszënvegynyi a fãhordãsvãl.*

Mikõr kívãnja meg a beszédhelyzet ezt az általános alanyi alakot? Megfigyelésem szerint a főnévi igenevet általános alanyként elsõsorban a nyugodt beszédben használják, továbbá akkor, amikor valamilyen tény megállapítása és közlése a fontos, és kevés benne az érzelmi tartalom. Használják

óhaj kifejezésére is, főleg gyermeki beszédben. Az óhaj lehet gyenge parancs vagy tiltás is. Ha például az anya nem akar veszekedni vagy kemény hangon fordulni kicsijéhez, akkor így mondja neki: *Lēvetynyi á ruhāt, tudod, ágygýt nem csināhāc sēmmit. Lēülnyi, drāgām, mēr elesél. Fēlānyi, osz mēnőñk tá* (valahová, a szomszédokhoz, látogatóba). *Mēgēnnyi āz egēszet, ágygyig nem káp ā bābā sēmmit.* — Természetes, hogy a gyermeki beszédben egyéb okok is kívánhatják a sűrűbb használatát (értelmi fejlettség, kor, beszédkészség, gyengédebb és finomabb beszédmód stb.).

Az általános alanynak ez a formája dívik akkor is, ha idegennel beszélnek, amikor nem tudják, melyik megszólítási forma illik vagy szükséges, amikor a megszólítás kényes (tegezés, magázás, úr, elvtárs, maga, bácsi stb.). Legtöbbet észleltem út, irány és hely megmagyarázásakor, amikor tapintatosak akartak maradni. Pl.: *Áhogy ātmēnnyi a güdrön, minygyā ot vān ā fālu. Amikor mā kilātynyi āz erdőñbőñ, mā ot vān ā pusztā is. Nem hallānyi it sēmmit.*

4. Igealakok. Az általános alanyt kifejezhetjük több igealakkal. Legelterjedtebb a többes szám harmadik személye. Pl.: *Nem ākkor fütőnek be, āmikor mā mēkkelt ā kēnyér, hānem előñbb. Nem ākkor mēnnēk āz orvosho, āmikor mā mēnnyi is āllyig bírsz. Hāt nālātok ity kāsānāk? Fēlētēk mikor fogják be ā lovāt? Szāntonāk-ē mā nālātok? Mindēn, ā kecske is, ā tehen is úgy ād* (lehet fejni), *hā ādnāk neki. Mikor ő is elvārjā, hogy vessēnek neki* (pl. tinó a fejős tehen mellett). *Nem bānnyāk ārrā āz utāt. Szēgyik āz ādōyt. Szētēk ā pārbērt. Vāgjāk ā fāt. Verik ā burōykāt. Nyōvik ā kendēt. Hājtyāk ā gulyāt. Szūretēlnēk. Hordonāk. Nem tōrik ā dōhāt nāty hārmādbā. Nem illyenkor mēnnēk ā hātārbā, hānem korābbān. Kisfijām, kēnyérvel ēszik ā húst. Anyukām, lábāt mosnāk lēfekvēs előñtt. Előñsszōr dolgoznāk, oszt úgy ēsznek, tudod-ē tē āszt?*

Úgy látom, hogy ezt a személyalakot főként akkor használják, amikor figyelmeztetnek az általános szabályra, az ismert eljárásokra, a megszokott munkamenetre, a szokásokra és illemre, illetve a rendre, vagy amikor észbejuttatják, emlegetik, hogy valaminek itt az ideje.

Másképpen kell értenünk a következő példákat: *Mē kérdēd, hoty kinek āttāk? Nekēd āttāk ā kezedbe, hovā tētted? Ászt főzēnek, āmāt ākārñāk. Amāt ā szēm előñtt ākārsz tārtānyi, āszt nem gyuggjāk el. Hā csāpnyi ākārsz, kītēszik āszt ā nāprā. Tuggyāk mā, māsťō hāmārābb mēhhāllottām. Monygyāk is neki, mutātytyāk is neki, mēs sē mozdol ā helyirōñ. Gyere csāk idē, kinek szōytāk, nem ér-ē nekēd ā szēp szōy sēmmit? Szōytāk. — Hā szōytāk vōynā, mēhhāllottām vōynā. Nem hāllottād, hosz szōytāk, mēs sē sījēcc? Hāt idēhozzāk nekēd, csāk vārjād.*

Ezekben az esetekben az általános alany — kifejezve a többes szám 3. személyével, szűkebb körre érvényes, szintén határozott személyt helyettesít — mégpedig a beszélőét és a hallgatóét (én, te — mi, ti). Feszültebb légkörben és hangulatban, gyakran gúnyosan használják ezt az alakot.

5. A többes szám 1. és 2. személye ritkább ebben a szerepben és meg egyezik a köznyelvvivel. Mivel közismertek, s csak olyan példaim vannak, amelyek a köznyelvben is előfordulnak, nem ismétlem őket.

6. Megjelölhetik az általános alanyt az egyes szám 2. személyével. Pl.: *Áhoty fēlmēgy ā pārrā, mēfordōsz, mērrākod ā kocsit ēty-kettőyre, gyōhecc minygyā, osz mēvvān ēty fordolōud* (egy út, fuvar). *Áz ollyān nād dolog? Mēffogod ā két*

hátrócsóy lábāt mēg ā filit, ā lábāt ā lábād közé szorítod, ā filinē fogvá hátráhúszod ā fejít, oszt elvāgod ā nyākāt (a nyúlnek). Fāni nēni, hocs csinālyā mágā, hogy illyen szépen mēkkel ā fonālā? Hogy Borcsā? — Mielőütt fēltēnnēd ā lugzóyrā, mēgāszttātod lūgbā, ēty kicsint betēsžēd ā kemincēbe sūtēs utān, āzutān rākot csāg belē ā kādā ; előüsszōr lānygyos vizet ōntōgec rā, āzutān mindē melebbebet, de egészen forróyt nē ōncsē rā, mēr ā szētviszi ā fonālāt.

Tehāt tapasztalat átadásakor, munkāmenet ismertetésekor, utasítás megadásakor, esetleg kioktatáskor és megleckéztetéskor használják ezt az alakot. Természetes, hogy ā beszélők tegezési viszonyban vannak. Az elbeszélésnek, ā leírásnak āz alakja. Külōnben ugyanūgy használják, mint ā köznyelvben, leggyakrabban közmondásokban.

A határozatlan alany

1. Ha nem ismerjük, vagy nem akarjuk megjelōlni ā cselekvēs személyēt, ha āz rejtett csupān, akkor határozatlan alanyról beszélünk. A köznyelvben és ā népnyelvben ā *valaki* határozatlan névmással jelōlik meg leggyakrabban. Pl.: *Megōlte valaki magāt (Petōfi).* Példák ā palóc népnyelvből: *Gyōn válaki, csinālyātok ēty kis rendēt ā hāzbā. Vālaki it hāttā ā kesztyūjīt, szōullyātok utānnok. Ūd lātom, hogy vālaki jārt ā kerbe, ot vān ā nyomā. Ūgy összēkūszātā nekēm vālami ā būzām, hoty kutjāsžēgyēnnel tuttām lēvāgyi.*

2. Kifejezzük ā határozatlan alanyt ā többses szám 3. személyēvel, pl.: *Kopoktāk, tē mē ki sē nēžēl? Levelet hosztāk, mēnnny ērtē. Szōutāk, nēžd mēk, ki ā? Hītāk-ē tēgēd ā lāgzibā, āsszony? Vāgnāk āz ūnnepre disznōyt, lēsz jōy hūs. Rendēltek ārūt, lēsz mindēn. Hozzānk nem szōutak be, mink nem tuttōyunk sēm-mirōy. Rājtōyunk mīt kereskēdnek (keresnek, követelnek)?*

3. Sajātos használata van ilyen értelemben āz -ōdik, -ōdik képzős igealaknak. Néhāny példāt találunk rá ā nyelvtanokban és egyetemi jegyzetekben.

Gyűjtésem sorān meggyōződtem, hogy ennek āz igealaknak sokszor sajātos használata van ā határozatlan alany rámutatásāban, hogy nem archaikusan hasznālt alak, hanem āz élő kategóriāk csoportjāba tartozik. Nagyobb mértékben és rendszeresebben élnek vele, mint néhány alak hallāsa utān gondolnānk. Lássuk ā példākat: *Reggel mēnőūgyik ā vāsārrā. Ūgy-ē ādōūgyik mā āz ōkörnek? Hozōūgyik-ē ēty kisz szālmā āz ōkör ālā? Vivōūgyik-ē ebbōy be estēre? Mīt ēr fē kilo kāsā, nem tuggyā āz embēr, ki vetōūgyik ā hāsžho āz ūnnepēk ālātt, oszt jop, hā tōb vān. A kēt szēlyi lējārāgōūgyik neki, oszt ākkor ēppen jōy lēsz dēszkānak (kocsideszkānak — szēldeszkānak). Fāni, elādōūgyik-ē ez ā gērēndā ākkor innen? Nem is tudom, hāzāhozōūgyik-ē mind ā fā āz erdőūrōy, vāgy ādōūgyik ott el belōülē. Andris, mēmmondōūgyik-ē neki, hogy vōyt, hā idēgyōn? Nē titkold, ūgy is kitudōūgyik. Annus, ādōūdott-ē estēre ā disznōynāk? Lāssābbān jārkā ā kāzalon ābbā ā bākāncsbā, mēr kitāposōūgyik ā szēm. Csāk ōt ōyrā felē ādōūgyik āz ōkörnek. Hogy oszt rendēsen elosztōūdott, nincs sēmmi pērlekēdēs kōsztok.*

Ā példāk és még inkább ā helyszīnen hallottak alapján āzt szūrhettem le tanulsāgul, hogy ez āz alak ākkor hasznālatos, āmikor célzatosan nem akarjāk megjelōlni ā cselekvō személyt, āz állitmāny alanyāt. Vagy āzért hallgatják el,

mert szeretnének kibújni a cselekvés végrehajtása alól, örülnének, ha a másik, akivel beszélgetnek, az végezné el a cselekvést, vagy nem merik megmondani egyenesen, hogy nem szívesen cselekszenek, sőt, hogy nem is vállalják a cselekvést. Ezt igazolják az ilyen alanyú mondatokra adott válaszok, pl.: *Adóugyik-ë az ökörnek? Adóugyik, há ác neki. Hozóugyik-ë á bődübóu liszt? — Hozóugyik, há hozol. — Vágóugyik-ë nyú, Pëstu, főüznyi ákarak! Vágóugyik, há vágol magádnak, vān nekēm mās bājom is.*

Némely ilyen határozatlan alanyú mondatból arra lehet következtetni, hogy a hangsúly a cselekvésen van, és nem nagyon számít, ki a szerzője. Jól érezhetjük ezt ezekben a feljegyzett mondatokban: *Māj há behordóugyik, elmēhecc nyőnyi. Há készítőugyik be dohāny, simíthátóunk este. Há rákóugyik tűz, észtek.*

Nem részletezem tovább a kérdést, bár nagyon ide kívánczogna még annak a megvilágítása, mikor fedi egymást az általános és a határozatlan alany. Azért gondoltam rá, mert némelyik mondat egyik könyvben vagy jegyzetben az általános alanyra példa, másokban pedig a határozatlanra. Célom az volt, hogy felhívjam a figyelmet a mondat jelentéstani fontosságára egy szűkebb nyelvtani területen.

Állítmány nélküli mondatok

A hely szűke miatt nem vehetjük sorra az állítmány nélküli mondatok fajait a magyarban. A palócság beszédéből is csak egyik jellemző típusára idézek példákat. Így szokták mondani: *Ászt anyā, hogy mē nem mēnek ēn hóunāp Fílekre? — Mā hogy mēnnēk, mikor állýig vágyok* (beteges, gyengélkedő vagyok). *Ászt māmā, hod nem ity kēllēt vóunā, es csinānyi. De ugyan hocs csinātā vóunā ō, há rābizzāk? — Ász Pëstu, hogy régēn el kēllēt vóunā mā ászt felejtēnyi. De isz, nem tutháttýā ō, mēnnýi bāj vóut ávval, kōnnýen felejhetyi ō. — Ászt anygyom ásszony, hogy mē nem szóútóunk neki is. De ki gondoltā vóunā, hogy ō is gyōnnē velőunk. Tēnnāp Pëstu ászt, hoty főüzzek káposztās csuszāt. Dehogy főüzök, mikor ollyān sokā tárt. Ászt anyām, hoty hággýām ā főüdet ā gyerekēknek, jobbān kēll āzoknāk, Dehoty hágyom, ággýik párāncsolok belőüle, míg ā nevemen van. Ázd Gyulā, hoty fizessük ki ōt most, mēr kēl neki ā pēz. Ászt ō, hogy jóy vóunā mēnnēznýi . . . Ászt anyā, hogy rāēr még ā kukoricā törnyi ákkor is, há hidegeb lēssz. Erőüvel ászt, hogy ággýóunk neki kendērt, nē fūrāggýék ollyān messzērőü hlýjābā.*

Amint látjuk, a függő beszédet bevezető mondat állítmányát szabályosan elhagyják, Az állítmány ez lenne: *mondja, javasolja, tanácsolja, akarja* stb., vagyis olyan rövidebb beszélgetésben, szóváltásban marad el az állítmány, amelyben valakinek a véleményét, felfogását és javaslatát közlik.

Persze, nem kell föltétlenül kimaradnia az állítmánynak. Hallottam így is ezeket a mondatokat: *Ász monýgyā anyā, . . . Ász montā māmā, . . . Ászt ákárta tēnnāp Pëstu, . . .* stb. Pillanatnyilag nem határozhatom meg közelebbről, mikor melyik szerkesztési mód járatosabb, több megfigyelésre van ehhez szükségem; egyelőre úgy látszik, hogy az első típusú mondatokban van egy kis megvetés, közönyösség a hallottakkal szemben.

KOVÁCS ISTVÁN

A *-fele* toldalék számosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez

E „titokzatos szócska” különös viselkedéséről legutóbb KÁLMÁN BÉLA írt (MNY. XLVIII, 237). Innen vettem az indíttatást, hogy a szó nyelvjárásombeli használatához és szerepének kialakulásához hozzászóljak. Dolgozatomban először a *felé* eddigi irodalmát tekintem át, majd bemutatom mai használatát és megpróbálom megrajzolni jelentésfejlődésének valószínű útját.

I.

Fél főnevünk ősi határozóragos alakjaiból szabályosan fejlődött a *felől*; *félt*; *félen*; *felé* névutócsalád. A lokatívuszos alakok azonban korán háttérbe szorultak, nyelvtanaink MA. óta inkább csak a *felől felé* párt vizsgálják. Ma — mint DEME LÁSZLÓ megjegyzi (NyK. LIV, 22) — a nyelv a *táján* beiktatásával egészíti ki „a hármasság egyik tagját eddig nélkülözött [helyesebben : elveszített] *felé*, illetőleg *felől* sort”.

A *felé* funkciójával és használatával — azon túl, hogy a névutók közt legrégebbi nyelvtanaink óta felsorolják, — tudomásunk szerint először BEREKSZÁSI NAGY PÁL foglalkozott 1815-ben (Dissertatio philologica . . . 177). Szerinte az igekötők jövő idejűvé teszik az igét. Ha azután az igekötős igével mégis jelent akarunk kifejezni, a *felé* 'versus' postpositiót kell hozzájuk tenni : „*fel felé* öltözik, vel most öltözik *fel felé*, induit, vel nunc induit se id est, nunc est in actu vel actione induendi” (i. h.).

BRASSAI 1863-ban — úgy látszik, BEREKSZÁSI e sorait nem ismerve — hasonló véleményt nyilvánított : Bizonyos határozók kétféle használatúak : igekötők és valóságos határozók. Igekötőként a jövő időt jelölik, ha tehát valóságos határozóként, jelen időben akarjuk használni, „hátról tesszük a határozó szót és ezt vetjük utána : *felé*. — *A kőd megy felfelé*. — *A borász húzatja a borát lefelé*. — *A tolvaj hága a kerten átfelé* vagy *kifelé*. — *A farkas kullog az erdőbe befelé*, stb.” (AkÉrt. III, 69).

SIMONYI (Budenz album 48—80) az *arra felé*, *erre felé*, *hátra felé*, *el felé*, *lejjebb felé* stb. kifejezések *felé* névutóját így magyarázza : E határozók önállósultak, ragos voltak elhomályosult. És „minthogy ezt a viszonyt [az irányulást] főneveknél majd mindig *felé*-vel fejezzük ki, ezen túlnyomó nyelvszokás a maga körébe vonta a határozókat is” (i. m. 53).

Bővebben foglalkozik a kérdéssel SIMONYI nyolc év múlva, 1892-ben (MHat. II, 124—7). Sok történeti és irodalmi példát hoz a „kész latív határozók” melletti *felé*-re. Általa — mint kifejti — a nyelv egyrészt a céljaig nem

jutó, vagy nem biztosan jutó cselekvést, hatást fejezi ki (i. m. II, 125–6): *ide felé, oda felé, merre felé, haza felé, elé felé*; illetve helybenléteelt kifejező igék mellett a hely bizonytalan, meg nem határozott voltát jelöli (uo.). Az átvitt értelmű igekötők melletti használatát pleonazmusnak ítéli: „mert a mit az *el* és *meg* kifejeznek, — a perfectio, bevégzés képzetét — azt a *felé* lerontja: *kábul elfele* = kábul; *érik megfele* = érik” (i. m. II, 133). Véleményét külön cikkben is kifejti, idézve BEREKSZÁSZI és BRASSAI fentebbi nézeteit (Nyr. XXIII, 132–3).

A szó ilyen szokatlan jelentését BEREKSZÁSZI még irodalminak tekinti. BRASSAI szerint „a *felé* hozzátételeét sokszor el lehet hagyni, némely vidéken ritkán is élnek vele...” (AkÉrt. III, 69). Északkeleti nyelvjárási voltára FÜLEP IMRE utal (A Szatmár városi nyelvjárásról, Bp., 1880, 52): „*Felé*, mint a következő példák mutatják, nemcsak a mozgás irányát jelöli: írja meg *felé* a levelet, a kutya eszi meg *fele* a húst stb.” A Nyr.-beli és más közlések alapján (vö. MHat. II, 125–7, 133) SIMONYI 1884-ben ezt írja: „különösen Szatmárban s másutt a Tisza vidékén kedvelik ezt a toldást, mert ott ilyeneket mondanak: megyek a *piacra fele*, érik a szilva *megfele* (Budenz alb. 53). A véghatározókbeli *elfele*, *megfele* fordulatokat szerinte „jóformán csak az északkeleti nyelvjárásaink alkalmazzák” (MHat. II, 133).

BACSO GYULA is kizárólag északkeleti különlegességeknek látja az igekötőkhöz járuló *felé*-t, mellyel a nyelv az elvonttá vált igekötős kifejezést „mintegy újra huzamossá s némileg szemléletessé” teszi (MNY. I, 405): *Kértem tőle elfele. Javitom kifele* a ruhát. *Issza a bort megfele! Agyarkodik rámfele* stb. Az így huzamosított kifejezések igekötője pedig azért kerül az ige mögé, mert a huzamos cselekvésben a fontosabb képzet a cselekvésé, így azt illeti meg a szórendi elsőség (uo.).

A jelenség nyelvjárási volta lassan köztudomású lesz, köznyelvi felbukkanását hibáztatják is (vö. MNY. XV, 42). Mégis egy kicsit felfedezésnek számítt CSÜRY cikke, melyben használatának sokoldalúságára hoz példákat (MNY. XXVII, 31–3). E cikke a szó használatának bemutatásakor visszatérek.

A *felé* funkciójának gyökeres magyarázatát KLEMM adja meg (TMtan 78–9). Kifejti, hogy az igető jelentése szerint tartós történésű igéket a mozzanatos képzőn kívül az igekötő, hangsúlyos határozó és tárgy is mozzanatossá teheti: *kihúz, letép, póruljár, tönkremegy, hazamegy, ágyba fekszik, halállal bűnhődik; bort ivott* stb. Az ilyen szerkezetek tartósságának éreztetéséhez a *felé* névutó közbeiktatására vagy inverzióra van szükség: *visszajöttek* (reverterunt) ~ *jöttek vissza* (revertebant); *visszamegy* (a jövőben) ~ *megy vissza* (éppen most); *Kimentem ~ Kifelé mentem*, de utamat állták. A *köd megy felfelé* stb. „Néha együtt fordul elő mindkét szerkezet a tartós, folyamatosan levő történés nyomatékos megjelölésére: *Megy (ment) kifelé*. Különösen a szatmárvidéki és a hajdú nyelvjárásban kedvelik ezt... A szatmárvidéki nyelvjárásban oly igekötős igék is használatosak így, amelyek rendszeren nem fordulnak elő ily inversióval: *Issza a bort megfele. Fogy már elfele.*” stb. (i. h.).

Ami a *felé*-ről nyelvjárási vonatkozásban a fentiek óta megjelent, inkább csak adalék jellegű (Nyr. LXXIII, 295; MNY. XLVIII, 237, stb.); újabb használati módot nem tár fel, magyarázatot nem akar adni.

A *felé* (~ *fele*) mai használatának bemutatásával az a célom, hogy az eddigi közlések anyagát rendszerezem, kiegészítsem és itt-ott helyesbítsem. Adataimat elsősorban a SzamSz. példamondataiból és saját gyűjtésemből vettem, kiegészítve helyenként más közlésekből is. Csűrű hangsúlyjelölését nyomdatechnikai okokból mellőzöm, é-vel jelölt hangját é-vel írom. A SzamSz. adatait csak kötet és lapszámmal, saját adataimat S. jelzéssel különböztetem meg. Csűrű említett cikkében előforduló példamondatokra — minthogy ezek a SzamSz.-ban is megvannak, nem hivatkozom.

1. Szabályos névutói használatában, a köznyelvihez hasonlóan, ragtalan, vagy birtokos személyragos főnevekhez, számnevekhez és névmásokhoz járul. Csűrű ezt így foglalja össze:

„I. Ragtalan névszóval kapcsolatban ugyanolyan jelentésű, mint a köznyelvi *felé* névutó.

1. A. m. 'félre, részre, darabba'. *Vágjuk két fele. Nem tudok é szász fele szakadni. Hasad az ék hárő fele* (Nd.).

2. A. m. 'helyre'. *Megyünk hat fele* ('hat helyre, t. i. látogatóba'). *Sok fele jártam ma* ('sok helyen').

3. A. m. 'versus, gegen'. A) [Helyről.] *Van nekünk a vetési határ fele ety kis főüdünk. Azóyta a szekér má Batisz fele jár. Mikör megyek Károji fele* ... (Nd.). B) [Időről.] *Tavasz fele má nagyő räjta vóyt a köhögés. Hajnāl fele jobbā lett e kicsivēl. Má három esztendőös vagy má néty fele van.*” (MNY. XXVII, 32).

Itt — úgy érzem — kissé helyesbíteni kell Csűrű csoportosítását. A 2. jelentés alá sorolt második példamondatban a szó nem 'helyre', hanem 'helyen' jelentésű, mint a zárójeles megjegyzés is mutatja, tehát nem *hol* v a? hanem *hol*? irányú cselekvést jelöl. Ez az irányeltolódás közismert nyelvünkben (vö. SIMONYI: MHat. I, 27—44; KLEMM: TMtan 171—2). Ugyanez a helyzet a 3. jelentés alá sorolt helyi vonatkozású mondatok közül az első kettővel: a *fele* itt nem 'versus', hanem 'tájban' jelentésű. A két első idő vonatkozású mondat *felé*-je sem mikorra? hanem mikor? kérdésre felel, tehát *hol*? irányú, a harmadik pedig csak átvitt értelmében időhatározó, a benne levő *fele* szintén *hol*? irányú.

A szabályos névutói *fele* használatát és jelentéseit szerintem az alábbiak szerint rendszerezhetnénk.

1. 'versus, gegen'. Ilyen jelentésben járulhat főnevekhez, számnevekhez és névmásokhoz egyaránt. *Mikör megyek Károji fele* ... (Nd.; I, 267), *Ha a vārju a řalu fele* tart ... (II, 375), *Az őrđőh fele tértek az utrull* (II, 384); *Ha őrđörđ a csuprot, akkő kettő hārőfele szaladunk* (I, 487), *Hatvā fele, haza fele* (Km.: a 60. életévhez közeledés a halálhoz közeledés S.); *Felē se mēnt* (= feléje; I, 267), *Nem tud másfele menni?* (I, 560); stb. — Egy alcsoportot képeznek itt az olyan kifejezések, amelyekben a hatás nem egy bizonyos tárgy irányába, hanem valamilyen célterület felé halad. Így keletkezik a 'helyre' jelentés-árnyalat: *Megyünk hat fele* (I, 267), *Az a vēr asszony is mēndēnfele elérkezik* (I, 205) stb.

2. 'részre, darabba' — számnevek mellett. *Vágjuk kétfele* (I, 267), *Hasad az ék hārő fele* (Nd.; I, 267), *Nem tudok é szász fele szakadni* (uo.), *Hoty hājtanāl egy libāt szász fele?* (Találós kérdés, szójátéka a *felé*-nek 1. és 2. jelentése közti különbségre épül. S.)

3. 'tájban, tájt, körül, helyen' jelentésben ugyancsak járulhat főnevekhez, számnemekhez és névmásokhoz. *Azóta a szekér má Batisz fele jár* (I, 267), *Van nekünk a vetési határ fele ety kis földünk* (uo.); *Uty hárminc fele járt már a számjok ...* (ti. a 30-as szám táján — I, 417), *Sok fele jártam ma* (I, 267), *Ki győzne annyifele eleget tenni?* (I, 204); *Na, mi az újsák tífélétek?* (II, 420), *Sok esőű járt magok fele* (I, 243), *Viz van it mindfele* (II, 131), *A kőrsmán ül, hun ülhetne másfele?* (S.); *Dél fele vóut ...* (I, 439), *Ojan este fele főrmű járt az időű* (kb. este felé; I, 303), *Be sose hallani jóút! Kivált így este fele* (I, 432), *Tavaszi fele má nagyű ráta vóut a köhögés* (I, 267), *Hajnál fele jobbű lett e kicsivél* (uo.), stb. A *dél feléig* (I, 268), *este feléig* (uo.) továbbragozott kifejezések is azt igazolják, hogy a ragozatlan forma nem mikorra? hanem mikor? kérdésre felel.

A *felé* névutó alapszava a *fél* fn. biztos finnugor etimológiáinak egyike. Származtatásával legrészletesebben ZSIRAI M. foglalkozott (MNY. XXII, 173–88). Elsődleges jelentésének megállapítása azonban igen nehéz. ZSIRAI főleg néplélektani megfontolások alapján a *fél* elsődleges jelentésének a 'pars dimidia', *dimidus*-t veszi, és ebből származtatja a 'pars' > 'latus' > 'proximus' további jelentéseket (MNY. XXII, 182; hasonlóan: EtSz., SzófSz.). De talán éppen néplélektani szempontból helyesebb, ha elsődlegesnek a konkrét 'latus' jelentést vesszük, és belőle származtatjuk az elvontabbakat: egyfelől a 'pars' > 'pars dimidium, dimidius', másfelől a 'proximus' stb. árnyalatokat.

A *felé* latívuszragos határozó, később határozószó, majd névutó létrejöttéhez BEKE ÖDÖN szerint (Nyr. LXVI, 91) a 'latus, oldal'; PAIS szerint (MNY. L, 41) a 'latus, pars' jelentésű *fél* szolgált alapul. A *felé* első előfordulásakor (JókaiK. 129) a névutó jelentése 'versus, gegen'.

Megfigyelhető, hogy névutóink legrégibb rétege úgy alakult, hogy egy — rendszerint antropomorfizált — tárgyfogalom konkrét részét jelentő névszó kettős szerkezeti viszonyt alkotott: előbb határozói viszonyt egy igével, majd meg egy birtokos kapcsolatot a tárgyfogalom nevével, melynek részét jelentette (vö. PAIS: MNY. L, 41). Az így keletkező háromtagú, két szerkezetet is alkotó kifejezésekben a nyomaték rendszerint az igére, vagy a birtokos jelzőre esett, a határozóra csak szembeállítás esetében. Ezért annak konkrét jelentése egyre jobban elhomályosul, s minthogy az ige határozója volt, a határozói irányt jelölő határozó rag lett legfontosabb, legélénkebb eleme.

A névutóknak ez a fejlődése a *felé*-ben még tovább terjedt. Az *alá, fölé, mögé* stb. hallatán ma is több ébred fel tudatunkban az *al, föl, mög* konkrét jelentéséből: ezek a viszonyok jóval konkrétabbak, körülhatárolhatóbbak, mint a *felé*. A *felé* konkrét jelentéstartalma már határozószó korában megcsappant s egyre inkább elhatalmasodott rajta latívuszragjának funkciója, a mozgás irányának jelölése. A tulajdonképpeni *felé* névutó hallatán ma már semmi konkrét jelentést nem érzünk, csak az irányulást, amit a latívusz kifejez. Így jutunk el a 'versus, gegen' jelentéshez. A *ház alá, mögé* kifejezésekben még érezhető a ház fogalmának részletezése, a *ház felé* esetében egyáltalán nem érezzük, hogy a ház egy részéről van szó, a tárgyfogalom mindig a távolban marad, mint a hatás, mozgás, haladás célpontja.

A *felé* névutó irányjelölésre korlátozódása a szerkezet igéjének akciója szempontjából azt eredményezte, hogy az a perfektiválódás, ami más latívuszos (általában hangsúlyos határozós, illetve tárgyú vö. KLEMM: TMtan 78–9) szerkezetekben a mozzanatossá válás nyomán bekövetkezhetett, itt

elmaradt. A mozzanatosságot az okozza, hogy a hatás elindítása és célpontjának megadása kiszabja, meghatározza a befutandó pályát. A perfektívvé válás pedig annak az eredménye, hogy a hatás, mozgás célba jut, és beteljesedik megszűnik, állapotná válik. A *felé*-s szerkezetekben ez utóbbira nincs mód: az irányulás mozzanatának kizárólagossága a célbajutást lehetetlenné teszi. Így az ilyen névutós szerkezetek befejezetlenek, imperfektív jelentésűek. A *ház mögé megy* szerkezetben a konkrét célpont és irányulás eredményezheti a cselekvés teljes lefolyását, az odaérkezést, tehát a mozzanatosság mellett a perfektiválódást is; a *ház felé megy* viszont kizárja a megérkezést, beteljesedés mozzanatát. A névutói *felé*-nek ez a jelentésmozzanata vált egész további, nyelvjárásunkbeli használatának alapjává.

Az irányjelölésre korlátozódás bő lehetőséget adott arra is, hogy a szerkezet igéjében kifejezett hatás megszűnjék, bizonytalanná váljék. SIMONYI a *felé* bizonytalan irányulását így jellemzi: „A *felől* és *felé* névutók abban különböznek a *-tól, ról* és *-hoz, ra, nek* ragoktól, hogy nem határozott irányt, hanem csak tájékot, oldalt jelölnek, a melyből vagy a melybe történik a mozgás” (MHat. II, 122; hasonlóan KLEMM: TMtan 230). Ezt a „bizonytalan irányulást” a szó fejlődésének több mozzanata eredményezhette. Már az *al, mög* stb.-hez képest a *fél* = oldal is változékony: jelenthet egyszerűen felénk látszó külső részt, tehát ugyanazon tárgynak hol ezt, hol azt a részét. A külső rész, szélső rész jelentésárnyalatú *fél*-ből a *felé* azt is jelenthette, hogy a lényegtől félre (mint ahogy a mai *oldal*-nak is van ilyen árnyalata). A *fél* = szomszédos rész pedig teljesen körülhatárolhatatlanná tette a *felé* jelentését, ezzel az irányulás bizonytalanságát tovább fokozta, s méginkább elhalványította a szó konkrét jelentését.

Ez a 'versus, gegen' jelentésű, h o v a ? irányt kifejező *felé* elsősorban mozgást, haladást, irányulást kifejező igékkel kapcsolódott, valószínű azonban, hogy már igen korán átalakult a helybenlétel vagy helyben történést kifejező igék mellett h o l ? irányúvá. A régiségben található efféle példákról, mint: *az felé (a felé), mely felé, valamely felé* stb. (SIMONYI: MHat. II, 124, 142—3; id. PAIS: MNy. L, 42) sokszor meg sem állapítható, hogy h o v á ? vagy h o l ? irányúak-e.

A h o l ? irányúvá válás korán bekövetkezhetett: a Calepinusnál és Molnár Albertnél meglevő *felé* 'circiter' jelentés már bizonynyal ebből ered, nem is beszélve a kódexek óta kimutatható időhatározói m i k o r ? irányú *felé*-ről, amelyet h o l ? irányú helyhatározóiból magyarázhatunk.

A h o l ? irányú *felé*-t SIMONYI (MHat. II, 126) hiányos szerkezeteknek tartja, melyekből elmaradt a *menve* vagy hasonló igenév. Kétségtelen, hogy az irányeltolódás egyik módja ilyen volt, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a nem irányulást kifejező igék mellett ilyen közvetítő ige fellépése nélkül történt meg az átértékelődés.

Érdekes, hogy az időhatározói kifejezésekben a *fele* szinte kizárólag h o l ? (= m i k o r) irányú. Ezt a kérdés eddigi vizsgálói nem emelték ki, bár már SIMONYI meglátta, és 1897-ben ezt írta róla: „A helyhatározói *felé* névutó határozatlanul jelöli az időt; pl. húsvét felé, este felé, ősz felé. De ezeket még így is mondhatjuk: húsvét t á j b a n, ősz t á j b a n, éjfélt á j b a n (Rövid magyar mondattan, Bp., 1897, 22. Hasonlóan: Nyr. XLI, 427). Az időbeli folyamat csak egy irányú lehet, tehát legfeljebb az *idő* haladhat egy időpont *felé*. A m i k o r r a ? irány különben is inkább a m e d d i g ? -nek felel meg.

Külön figyelmet érdemelne a szabályos névutói *fele* számnevek és számnévi névmások melletti használata. Itt ugyanis nem beszélhetünk birtokos kapcsolatról a számnév és névutó között. A 'részre, darabba' jelentésű *fele* a számnevek mellett a szó legrégebbi kapcsolatának emlékét őrzi, mint SIMONYI is említi (MHat. II, 121): *két felé* eredetileg is: két oldalra, két részre (vö. PAIS; MNy. L, 42). A *felé* 'versus' jelentésűvé akkor vált a számnevek mellett, ha azok alkalmilag valamilyen főnévi jelentést sűrítettek magukba: *Hoty hájtandl egy libát százsz fele?* = száz irányba; vagy ha a *felé* már másutt kialakult 'versus' jelentését analógiával számnevekre vitte át a nyelv. A számnevek melletti 'tájban' jelentésű *fele* a számnév elvont főnévvé válása nyomán lép fel: *harminc fele*, vagy ha a számnév jelzőként szerepel egy főnév mellett: *Száz forint fele kértek érte*; minthogy ilyenkor a jelzős kapcsolatot egységnek érezzük.

2. A nem névutói szerepű *felé*-ről CSÜRY összefoglalóan ezt írja:

„II. Határozókkal (igekötőkkel) és más mondatrészekkel kapcsolatban jelölheti a megvalósulás felé törekedő, be nem fejezett cselekvést, mégpedig annak mindenik mozzanatát: 1. akár kezdődő, beálló (szándékolt), 2. akár pedig éppen folyamatban levő tartós cselekvést.” (MNy. XXVII, 32.)

Ajánlatosabbnak látszik azonban a részletesebb tagolás. Ezen belül először a határozószók melletti használatát tekintjük át. Legtöbbször itt is megvan a *hová?* és *hol?* irány párhuzamossága.

arra felé 1. 'oda felé, azon táj felé' *ārafele* (I, 48), *Āra fele is nésztem, az ut fele* (S.), *Āra fele jő véggel az ű főüggye* (I, 436). 2. 'ott, azon a tájon' *Sohase jártam āra fele* (II, 300), *Āra fele mán nem láttam náddarabokat* (S.).

befelé 1. 'einwärts, nach innen' *befe* (I, 68), *Befe*le vóút fordúlva a fál fele (S.). 2. 'bent, beljebb tájban' *Āra befele* az érdőübe má jobb ut vóút valamivél, *nagyup hó vóút* (S.).

erre felé 1. 'ebbe az irányba, erre' *Ugy láttam ère fele indult* (S.), *A szemet (= d) sose legyen ārafele, mindég ère fele legyen!* (S.). 2. 'itt, ezen a helyen' *Hū jár ère fele?* (S.).

fel felé 1. 'fel irányba' *Mék fē fele jön ez a kasza* (II, 165), *Naty hosszú hegyesz szegek álnak fēl fele sűrűn egymás mellett* (a gerebenből; S.), *Fēl fele igyekszik mindég a ház tetejére* (S.), *Ère osz megindúltun mi futni, mint akinek a szemet kivették, fēl fele a kerten!* (S.). 2. 'ot fent, feljebb tájban' *Āra fēl fele, a templom fele láttam ety tehenet* (S.), *A másik végim mek fejjeffele van a blóyðer* (S.).

fél felé 'egyik oldalra, féloldalra' *fēlfele* (I, 271).

félre felé 'egyik oldal irányába, a kívánt iránytól el' *Fēre fele huzzák a harangot* (I, 402), *Mind megyen asz fēire fele, nem haza fele igyekszik* (libáról; S.), *Fēire fele kacag* (= sír; S.).

haza felé 'haza, az otthon irányába' *E még naplementkőr se haza fele igyekszik* (II, 151), *Sörjáznak hazafele a fonóúk* (II, 302), *Trappői haza fele...* (II, 405), *Na, mosmá sikankóuszhatunk haza fele a sáron!* (S.). *Pakői hazafele* (II, 211).

hátra felé 1. 'rückwärts' *hátrafele* (I, 370), *Aki hátra fele néz, háraszik* (S.). 2. 'hátraljában, hátrább' *Āra hátra fele áltam, a sor végén, azért nem láttál, biztoson* (S.).

h o v a f e l é ? 'hova? mely irányba? milyen helyre?' *Hova fele szaladól?* (II, 315), *Hova fele készül?* (S.).

i d e f e l é 'a beszélő irányába' *Árunnē fűjt a szél, mer ide fele burította a rekeszt* (S.).

k i f e l é 'auswärts, nach aussen' *kifele* (I, 498), *Kifele áll a szekere ruggya* (II, 281), *Pakojjatosk innen kifele!* (II, 211), *Félig-meddig mán ki fele áll az uttya* (I, 272).

l e f e l é 'abwärts' *lefele* (II, 17), *Megindult a lefele, mint az itélet, ugy rohant!* (S.).

o d a f e l é 'oda, arra a helyre' *Az is mindég oda fele igyekszik, ahú valami potyát szagúl* (S.), *Új má le, ne bujj oda fele, ahú semmi szükség sincs rád!* (S.).

s z e m b e f e l é 'szembe, a beszélő irányába' *Elég a hozzá, hogy ékesztek azok jönni szembe fele véllünk* (I, 204), *Mikør láttya, hogy megye szembe fele velle, kikerüllí* (S.).

v i s s z a f e l é 'zurück, gegen hinten' *visszafele* (II, 463), *Vissza fele kacag* (sír tr.; II, 463), *Visszafele sül el a puszka* (uo.).

A szabályos névutói *fele*, mint láttuk, egyrészt határozója egy igének, másrészt birtokszó egy birtokos jelzős szerkezetben. A *felé*-vel bővült határozószós kapcsolat szintén háromtagú, itt azonban csak egy szerkezet van: az ige és annak határozója. A *felé* itt már nem birtokszó, a határozóhoz nem fűzi többé egyenrangú kapcsolat. Mi itt a *felé* funkciója? A határozószók melletti *felé*-t SIMONYI e szók önállósodásával és a *felé*-nek a főnevek analógiájára történt hozzájárulásával magyarázta. Gondolhatunk azonban több más mozzanatra is. Legvalószínűbb az, hogy a határozószók lativusz jellege elhomályosult és ennek felfrissítésére kellett a *felé*-t hozzájuk fűzni. Ezt erősíti egy hasonló eset is: az *erre felé*, *arra felé*, *be felé*, stb.-hez hasonlóan használják Felsőőr vidékén a *-nek* ragot határozószók mellett: *üárrának*, *benek*, *jerrának*, *fjenek*, *hátrának*, *házának*, *kűnek*, *lenek* stb., amint erről IMRE SAMU írt (MNY. XXXVIII, 136—9). Ugyanez az irányfrissítés az eredeti és fő funkciója a mi *felé*-s kifejezéseinknek is. Valószínű, hogy emellett emocionális okok, expresszivitásra törekvés is közrejátszott a kifejezések létrejöttében.

A *felé* használatának kiterjedése szempontjából minden bizonnyal ez következett a névutói után: itt még megvan, és elsődleges az irányjelölő funkciója, akárcsak névutóként. A *hol?* irányúvá vált határozószók mellett is éppen úgy szerepel, mint a főnevek mellett, ahol a *felé* 'tájban' stb. jelentésű. Feltehető, hogy ezek a *felé*-vel kiegészülő határozószós kapcsolatok eredetileg *h o v á ?* irányúak voltak, s csak később az együttes használat folyamán mentek át az irányváltáson. Megfigyelhető, hogy a középfokban levő lativuszi határozószók a köznyelvben is szinte elsősorban *hol?* irányúak: *le: h o v á ?*, *lejjebb: h o v á ?* és *hol?* irányú is lehet, aszerint, hogy milyen-igéhez tartozik.

A *felé*-vel bővített határozószós kapcsolatnak a szerkezet vezérigéjével való együttes vizsgálata eddig kevés figyelemben részesült. SIMONYI erről így ír: „Ezek az önállósított határozók *felé* nélkül határozott irányt jelölnek s a *h o v á* kérdésre felelnek, ellenben ha a névutó kíséri őket, csak *t á j é k o z - t a t ó k*, tájékat jelzők s a *m e r r e* kérdésre felelnek” (i. m. II, 125; Nyr. XXIII, 132) az egész szerkezet jelentése pedig az, hogy „aki halad, nem ér el oda, a hova akar, vagy legalább, hogy még nem tudjuk, elér e oda vagy sem” (uo. 126; hasonlóan KLEMM: i. m. 231). Igen, de mi okozza ezt? Nyilván

arról van itt szó, hogy a *felé* nélküli „határozott irányt” tkp. a hatás célbajutásának lehetősége, a perfektiválódás okozza. Ezt a célig jutást lerontja a *felé*, mert a hatást csak irányulásra redukálja. Közben azonban megváltozik a kifejezés igéjének status actionis: befejezetlenné válik. A szó további használatában éppen ennek a mozzanatnak lett nagy szerepe. A határozószó melletti *felé* még joggal nevezhető névutónak: megvan az irányjelentése. Az ide tartozó kifejezések határozója mindig hangsúlyos, igéje pedig befejezetlen cselekvést jelöl; illetve ott, ahol a szerkezet megőrizte latívuszi jellegét, megakadályozza a hatás célbajutását. Az ilyenformán folyamatossá vált cselekvésben aztán lehetőség adódik más képzetmozzanat megerősödésére, kiemelésére is, elsősorban a cselekvés tartós, huzamos jellegének éreztetésére. Ez azonban itt még másodlagos a hangsúlyos határozószóval kifejezett irányulás mögött.

Az irányjelölés élénkségének csökkenése szoros kapcsolatban van a határozószók igeikötővé fejlődésével is, hiszen köztudomású, hogy a két kategória közti átmenet fokozatos, meg szoktunk különböztetni igeikötőszerű határozószókat is (vö. SZABÓ DÉNES: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet Bp. 1955, 158). Ezért a kifogástalan csoportosítás lehetetlen is. Hogy ugyanaz a szó mikor határozószó és mikor igeikötő (tehát összetételi tag), jól illusztrálják a következő példák: *Naty hosszú hegyesz szegek álnak fél fele sűrűn egymás mellett* (a gerebenből S.) — *Mire odaértem az emberek már áltak féléle az ebéttől* (= kezdtek felállani S.). Vagy: *Aki hátra fele néz, hasra esik* (= aki hátra irányban néz; S.). — *Mindéig néztem hátra fele* (= újra meg újra hátra-néztem; MNyj. I, 230).

3. A *felé*-nek legkiterjedtebb használata az igeikötős ige melletti. Alig van olyan nyelvjárásunkban is használatos igeikötő, amelyhez ne kapcsolódhatna.

a b b a - : *De csak nem akarták abba fele hagyni, cikáztak, verekettek, semmiképpē sem bírtam lefele győőzni űköt* (S.).

a g y o n - : *Megyek már, mer ez az ember így is mindēg agyō fele vőir, hoty ha valahova őlmegeyek, nem győőzők hazamenni* (S.).

á l t a l - : *Nem tudot Rőyzi átál fele menni* (S.).

b e - : *Az ágy alá fele bújd* (= t) *befe*le (S.), *Fogjatok béfele oszt indujjunk* (I, 69), *Egyik hoszta a sárd befele, a másik kente ráfele* (I, 268), *Jönnek ezek befele rakássával* (II, 259), *Zárd befele az ajtót, mert mekfele fagynak az emberek* (MNy. XLVIII, 237).

b e l e - : *Egyre jobbā-jobbā jöd belefele a fájás* (I, 433), *Ez a csírke erőűnek erejēvel bele fele mászik a tűzbe* (I, 239), *Kétfelőűrűnnen is őmlik bele fele a víz* (I, 486), *Mihent félbuzdull a vize, őntheti a téstád* (= t) *bele fele* (I, 266), *Nem akárd bele fele eggyezni az asszony* (S.).

e l - : *A kizsbőrnýt mikor ē fele aggya az embē, mek szokták fűstől̄ni* (S.), *Áltába őszik ēfele* (I, 508), *Csak hajigájjátok ē fele, ami kicsid gyűtöttem* (I, 209), *Homájosodik ē fele a lámpa* (I, 211), *Mire én odaértem, már akkor űk ē fele jőttek* (I, 267), *A már küllőűférezik ē fele a dolog mellőűll* (I, 215), *Lőkhettyűk ē fele* (I, 216), *Ugy megyen ē fele a pénz, mintha a szél fűjné* (II, 333), *Mijen nagy dēndőycijávāl montā ē fele* (I, 167), *Mos jöttél előű, már őudalazol ē fele?* (I, 219), *Sőrjázza ē fele a dőűgát* (I, 224), *Űi veszteg má, ne szalaggy ē fele mindéig* (II, 131), *Csak szóűrja ē fele a pész* (I, 226).

e l ő - : *Gyere előű felē mer kettēzhasitlak!* (S.), *Nem akar a nap elő fele bújni* (S.), *Még éfélkor se jön elő fele a sorrúl* (S.).

f e l - : Ketten is atták fē fele a zsákot (I, 264), Nem kívánok innē fē fele állani (II, 278), Vát csipaszskottā fē fele az ágyonn (II, 438), Nem gyűtöttük fē fele, vártuk, míg megereszkedik ety kicsit a hāmatonn (II, 80), Az énekkārba mikor fē fele gyűlünk hát a tårt meséket (I, 268), Pista nagyba hānta fē fele a kēvét a kazāra (II, 147), Erigy csak, hozzā fē fele kóyróut (MNY. XLVIII, 237), Hőrbölt (= d) fē fele, ne válogas, māj megennéd még! (S.), Nem akarja ez a kémé fē fele huzni ety fekte mákszemet se a kēnyeret (I, 262), Legugol Meggyesi, kap fē fele egy gőrt, hogy meghajította (MNYj. I, 233), Sehoty se akaróydzot fē fele kēlni (I, 30), Mász mint (= d) fē fele a lādára (S.), Ne ingeskegy má, hanem őntősz fē fele (I, 413), Ojan előüket vág a kaszāvāl hogy a többi alik tuggya fē fele szédni utánna (I, 219), Szegény Erzsí mos támbállóydot fē fele, osz mos meg az apja vērte meg (I, 280), Tūri fē fele a gatyáját (I, 323), Hijába vágó fē fele, nem akār fogyni (I, 297), Akaz meg itt-ott, oszt add ide, had vegyē fē fele (kabátot; II, 72).

h á t r a - : Mēndéig nésztem hátra fele (MNYj. I, 230), Ahogy léptem hátra fele, beleléptem a sárba (S.).

h a z a - : Kosárjāvāl hōrtuk haza fele a dinnyét (I, 539), Jōnne a má haza fele esze néküll (I, 245), Mēnnyem má haza fele mer ēkél a tésztaja (I, 213), Alik tudom eszt a fíjút haza fele szērkeszteni (II, 347), Ugy jōnnek hazafele, mint az éhēlhóytt (I, 195), Fussunk, hajjátok, haza fele, mēr jön az ítēllet (I, 421), Lōyga-tom ém má hazafele a pújákat (II, 41).

i d e - : Ide fele jōt, hogy leül (S.), Micsoda istentelen nagy rudat hoz ez ide fele? (S.), Ugy jōnnek idefele, mint a brakhijom (I, 133).

k e r e s z t ű l - : Ahogy eccēr ment a kispaládi erdőyön keresztűlfele . . . (S.), Nem tuttam vōyna keresztűl fele vērğōdni ezen a nagy zohāncson (S.).

k i - : Az óursóy kifele esik a kezemből (MNY. XLVIII, 237), Mos' meg a baracklekváros kenyérér fészitet kifele (S.), Főüzöm mán ít kifele a jóy kis levest nē, osztán esztek (S.), Az őrdög lehajította az aranyagy, gyanēl kifele (MNépn. V, 60), Sāgnáltam ki fele hānni a paprikát (II, 283), Ne csak a husát hārgászt kifele a tálbull! (I, 502), Aszt [adósságról van szó] asztān kifele heverni! (MNY. XLVIII, 237), Hullod belőülle az ezūs tallér kifele (I, 268), Takarosō jōvün kifele Feri bácsinóul (MNYj. I, 231), Mikor eszt a zsidóy mekhallotta, kotört ki fele rutull (I, 504), Megberenāta mikor ki fele kōytt (I, 267), Hoty tuggya űköt kifele lōyditani! (S.), Őynas ablak nyíj kétfele, Kedvezs babám nész kifele! (Nd. II, 184), Most a dohānnak is nyitik a szeme ki fele ettűll az esőüttűll (II, 335), Palolom eszt a paszuját kifele (S.), Uty szalat kifele, māj kivitte a kaput (I, 524), Gyere csak, téppjūk kifele ezeket a gurdékat (I, 335), Eddig az esőüt kijábáltuk, oszt ehin nē, mos meg mán nem tudnójuk kifele térti belőülle (I, 196).

k ő r b e - : Belefoktak négy lovat, hājtották körbe fele, a járgány mek hājtotta a gépet (MNYj. I, 269).

k ő r ű l - : Ásta körülfele a kutat (MNépn. V, 58), Szóyvar részeg vōut, oszt félkötötte a hátára oszt akkōr megindúlt körül fele menni a rétoján (MNYj. I, 222), Akkor osztán a lovat hosszan kiēngedet kötőfjékszáron rálították hogy mennyen körülfele rájta (MNYj. I, 269), Seprettem körül fele a törnácot (S.), Ha mēndék körül fele rakják a bogját, vállā lessz, a teteje meg vagy ēfitűl, vagy leereszkedik (II, 437).

l e - : Dōgőjjetek má lefele, te kōjők! (I, 546, II, 16), Feküggyetek má lefele! (MNY. XLVIII, 237), Hāt ēppen asztat fészitette lefele (S.), Mājd adok én neket, hōmbörgőüzni az ároktőütésrű lefele, hogy nem birod el! (S.), Hul lefele a szárosság mija (II, 128), Az ostōr rátekeredett a Meggyesi űrnak a nyakára, oszt akkor huszta lefele a szekérrűl (MNYj. I, 232), Nekem má le fele jár (II, 22), Mán

a patkóy leaset, még az opcet is le fele jön (II, 184), Koppad lefele pucérra, mingyám pucér lessz (= kopaszodik; S.), *Nē vōum būi, ha tēlne az idő űl fele, csak ne mennőünk lefele* (II, 26), *Ugy megyē lefele, mint Lóydamba a menkü* (II, 40), *Ragad le fele a szemem* (II, 29), *Nem szállott lefele a székről, te meg lehajítottad* (S.), *Lehet esz má le fele vágni akārmijē sebessenn* (II, 290), *Vágni kéne má aszt a zabot le fele, mer érepüll* (I, 223), *Ahogy ot vetkezek lefele, a vén Kúrti megállott* (MNYj. I, 231), *Vittem lefele a kast, hogy a méjhed befogjuk* (I, 459).

m e g - : *Ahogy ott aszik (= aszalódik) mekfele, úgy aszik mekfele az illető is, aki tette* (a tehén megrontását; S.), *A hārmadik is ott ál, hogy mekfele döglük* (I, 34), *Az ērdő űbe ety kigyó ű et mekfele egy békát* (I, 268), *A rántással felfőszttük, osz lehetet mekfele enni* (S.), *Szeretne vele mekfele esmērkedni* (I, 268), *Csak fūlok mekfele* (MNY. XLVIII, 237), *Osz e még az étvāgyamat is hozza mekfele* (I, 267), *Ahogy mekfele indulok, eccērcsak Bōrgyōsnāl a sūtō űn az ablak, mint akit jó űl kivāgnak, kicsapó űdik* (S.), *Nem akar ez a kovász mekfele kēlni* (II, 91), *Nem tudom hān tucet tū, asz' mint (= d) számōlni mekfele !* (S.), *Gyere osz terics mekfele, mē tizenkēt űra* (II, 110), *Itt a zacskō űm, tō űccsed mekfele !* (MNY. XLVIII, 237), *Ahāszō rānēzek, annyiszor űt mekfele a gutta* (S.).

n e k i - : *Hamizs bika alakjāba neki fele szalatt !* (S.), *Nagyō fēltem neki fele menni az operālāsna* (S.), *Tōjhosodik neki fele* (S.).

o d a - : *Nēha ojam bolongya jō, hogy mindent adna oda fele a vejinek* (I, 101), *Be nagy a mō űt, hogy még a kutyāna is a kenyērt hajigājjuk oda fele !* (II, 134), *Hijāba kijābāltam odafele, rām se hederített* (S.), *Nem nagyō szereti oda fele menni* (I, 268), *Ne pocskéojājtok aszt a kizs buzāt oda fele annak a csīrkének* (I, 240).

o t t - : *Osztām még a mellett az asszony is ot fele hagygya má* (II, 119), *Órditot szakadās űg, mikor az apja ot fele hatyta az avodāba* (S.).

ő s s z e - : *Őssze fele huzzāk a harangot* (egyszerre harangoznak az összes harangokkal I, 362), *Ne tempō űz most ojan nagyōnn avval a kötēllē, hanēm szeggyed őssze fele etykettō űre* (II, 382).

r á - : *De a mindik fokta az ostort ráfele* (MNYj. I, 232), *Az apja az eget hūsza ráfele, ojam mérges vō űt rá* (S.), *Eggyik hosza a sárd befele, a másik kente ráfele* (I, 268).

s z é j j e l - : *Csak a pēszt tuggyātok szējjē fele szō űrni* (pazarolni, költeni, II, 330), *Mit hancusztok abba ja szēnāba, veritek nekem szijjēlfele !* (S.).

v é g i g - : *Ezen az uton tessiēk viēgikfele menni !* (XLVIII, 237).

v i s s z a - : *Hijāba hājtottā visszafele eszt a kutyāt, csak utānnam jōtt* (I, 130).

A lativuszi határozószók és igekötők elválasztása — mint láttuk — igen nehéz, ha nem lehetetlen. (Az idetartozó fontosabb irodalmat l. KLEMM : i. m. 258 ; Kovács I.: Igekötőink fejlődése és használata a medvesaljai népnyelvben MNépn. III, 156—75 ; Kovács T.: MNY. L, 152 ; Balázs J.: MNY. L, 447). Nehéz egy-egy kifejezésnek igekötős igévé, azaz összetétellé minősítése, különösen ha figyelembe vesszük annak elválási lehetőségét és úgy alkalmazzuk rá az összetétel főkritériumát : a képzetváltás megszűnését (vö. PAIS D.: MNY. LI, 84, 1. jegyzet). Igekötőink funkcionális fejlődése „a konkrétól az elvontig, az elvonttól a perfektig” vezet (DEME L.: NyK. LIV, 24). Lényegében hasonló eredményre jutott már BACSO GYULA is (Az igekötő szórendje a népnyelvben MNY. I, 404), aki jó érzékkel látta meg, hogy az igekötők sajátos helyzete : az elválási lehetőség fontos jelentéstani és szórendi kérdése-

ket vet felszínre. A határozós kapcsolat igekötői szerkezeté válásához először az kellett, hogy a határozószó elveszítse nyomatékát, ezáltal vált lehetővé a képzetváltás megszűnése a határozószó és az ige között. Tovább gyengült a szó konkrét volta is. Ez a folyamat különben már a határozószó stádiumában megindult. Megmaradt azonban az összetételben, azaz az igekötőben is az irányulás mozzanata, és az ige cselekvésének perfektiválása (KLEMM: i. m. 253—4). Ez a helyzet a „konkrét” fejlődési stádiumban levő igekötők csoportjában. Az „elvont” és a „perfekt” stádium az igekötő konkrét jelentésének és iránymozgásának elhomályosodása után a perfektiváló funkció további megerősödésének, illetve kizárólagosságának korszaka.

E megfontolások alapján kell vizsgálnunk az igekötős szerkezetekben jelentkező *felé* funkcióját is. Természetesen itt igen lényeges az ige cselekvésminőségének figyelemmel tartása. Azok a funkciók ui., amelyeket CSÜRY az igekötők melletti *felé*-nek tulajdonít, nagyrészt már az igekötős kifejezésekben megvannak.

Az első igekötős kifejezésekben tehát a *felé* éppolyan irányfrissítő funkciójú volt, mint a határozószók mellett, és csak a határozószó fokozatos igekötővé válása; nyomatékának elvesztése, a képzetváltás megszűnése, a perfektiváló funkció megerősödése során domborodott ki a *felé* másik funkciója; az imperfektiválás; olyan mértékben, ahogyan az igekötő perfektiváló szerepe jutott uralomra.

Ha ezek után számot vetünk a *felé* igekötők melletti funkciójára vonatkozó felfogásokkal, BERECSÁSZI és BRÁSSAI idézett véleményére csak azt mondhatjuk: jelen időt nem jelöl a szó, csupán az igekötő perfektiváló szerepéből eredő jövőidejűséget rontja le a *felé* imperfektiválása, miáltal a *felé*-s kifejezések csak jelen idejűek lehetnek jelen idejű igealak esetén (vö. KLEMM: i. m. 82—3, 256). SIMONYI helyesen látja az imperfektiváló funkcióját. Nem érthetünk azonban egyet SIMONYI azon véleményével, hogy „amit az *el* és *meg* kifejeznek, — a perfectio, bevégzés képzetét — azt a *felé* lerontja: *kábul elfele* = *kábul*; *érik megfele* = *érik*” (MHat. II, 133). Az igekötő ui. nemcsak perfektivál, hanem irányítottá, célzottá is teszi a cselekvést, utat szab a folyamatnak és elindítja azt. A *felé* imperfektivál, de nem rontja le a cselekvés irányított, célzott, meghatározott voltát. A *kábul elfele*, *érik megfele* nem csupán 'kábul', 'érik', hanem 'halad a teljes elkábultság, teljes érettség állapota, s ezzel a perfekció felé', esetleg: 'közvetlenül az elkábulás, megérettség előtt van'. Ez természetes is: határozóval determinált ige jelentése nem lehet azonos a határtalan jelen formájú igealakokkal.

Láttuk, hogy KLEMM (i. m. 79) párhuzamba állítja a köznyelvi inverziós és *felé*-vel alkotott szerkezeteket: *jöttek vissza* ~ *visszafelé jöttek*, mint amelyek a *visszajöttek* (reverterunt) egyenes szórendjével és mozzanatos jelentésével szemben a folyamatos cselekvést fejezik ki: revertebant. A *jöttek vissza*, vagy *megy vissza* (ti. éppen most, — szemben a *visszamegy* ti. a jövőben) kifejezésekben azonban meggondolkoztató, hogy a hátravetett igekötőn külön hangsúly van, mint KLEMM is mondja. De akkor vajon nevezhetjük-e továbbra is igekötőnek? A külön hangsúly képzetváltást okoz és megszűnik az összetétel, az igekötős szerkezet, az igekötőből kiemelt nyomatékos határozó lesz. A kifejezés folyamatos volta pedig nem a szórendből, hanem a cselekvés képzetének erős nyomatékoságából ered, ez okozza a szórendi változást is. A *visszafelé jöttek* stb. kifejezésekben a nyomaték az igekötőre esik, az ige nem nyomatékos. A folyamatosság pedig onnan ered, hogy a *felé*-vel bővült hatá-

rozószó miatt a szerkezet igéjének cselekvése nem teljesedhet be, nem perfektiválódhat.

Ha az inverziós szerkezet igéjén nincs kiemelés, az igekötő hátravetése nem okoz akció-változást : *Mikor jöttek vissza?* (quando reverterunt?). *Tegnap jöttek vissza, nem ma!* Vagy a régiségben : „*menenec mege*” (abierunt retro) MünchK.; *Basa mene meg ő lakóhelyébe.* Tin. RMKT. III, 112. (id. KLEMM i. m. 255). Nyelvjárásunkban az inverziós kifejezések igen ritkán, nagy érzelmi telítettségű beszédben, vagy praesens historicumban használatosak : *Megyek ki, hát uram teremtem, a fiju má félig benne van a kudba!* A *kimentem* és *kifelé mentem* közt megvan a *felé* által okozott akciókülönbség, a *mentem ki* csak akkor folyamatos, ha különös nyomaték van az igén.

A *megy (ment) kifelé* szerkezetet KLEMM az inverziós és *felé*-s kapcsolat keveredésének tekinti, a tartós, folyamatban levő cselekvés nyomatékos megjelölésére (i. m. 79). Nyelvjárásunkban az olyan inverziós szerkezetek, melyeknek igéjén nincs különös nyomaték, szinte minden esetben kiegészülnek a *felé* toldalékkal. Enélkül szinte logikailag lezáratlannak tűnnek. Nem a fokozott kiemeléskor használják tehát az ilyet, hanem fordítva, az esetek azon többségében, ahol az ige nem külön nyomatékos. Úgy tűnik, az igekötő hátravetve is perfektivál, mozzanatosít, tehát az imperfektiválást, a cselekvés folyamatosságának jelölését szükségesnek tartja a nyelvérzék : *Most jött vissza* = befejezett, *Most jött visszafelé* = folyamatos : visszajövőben volt, éppen jött. Ez a leggyakoribb és legjellegzetesebb használati módja az igekötő melletti *felé*-nek. Akad, aki csak ezt érzi nyelvjárasinak (vö. Nyr. LXXVIII, 295). A magyarázatban BACSÓ GYULÁVAL érthetünk egyet : folyamatos cselekvést akarunk kifejezni, a folyamatos cselekvésben a cselekvés képze a legfontosabb, ezért az igekötő, mint kevésbé fontos, hátra kerül (MNY. I, 405). Mint-hogy azonban még így is van perfektiváló hatása, utána tesszük a *felé* imperfektiváló toldalékot.

A *felé* jelentése a mai, nyelvjárásunkbeli igekötős szerkezetekben a következő : irányulásra korlátozottságánál fogva lerontja az igekötő perfektiváló szerepét, meghagyja azonban a cselekvés célzott, irányított voltát, s így a cselekvést úgy állítja elénk, mint egy határozott irányba haladó mozgást, sítet rakva le számára a cél, amit azonban el nem érhet. A cselekvés pillanatnyi helyzete a pályán más és más lehet : hangsúlyos lehet a vég, tartam, vagy kezdet vagy mindhárom mozzanat, esetleg a cselekvés megindulását, egy állapot elérését célzó szándék, igyekezet, törekvés, sürgetés. Ezáltal aztán már érzelmi, akarat mozzanatok kifejezésére veszi igénybe a nyelv a szót. Sietve meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen nyomatékosítás nemcsak a *felé* eredménye lehet, hanem már az igekötős szerkezetekben létrejöhetett. Függ ez az ige minőségétől, annak cursív, duratív, frequentatív iteratív momentán, inchoatív stb. voltától, az igekötőtől, annak fejlődési stádiumától, a hatásnak a cél egészére vagy részletére való kiterjedésétől stb. Pl. a kezdet hangsúlyos ezekben : *megindul, megszalad, megáll*, de hol az ige, hol az igekötő, hol meg jelentésváltozás okozza (*megáll* eredetileg : szilárdan áll). Itt jegyzem meg, hogy a *megemel* igekötője szerintem nem félperfektívá teszi az igét mint DEME L. mondja (NyK. LIV, 24), hanem a kezdet nyomatékosága miatt vette fel a kifejezés a 'kissé emel' jelentést. A végződés mozzanata hangsúlyos ezekben : *megérik, elájul, megbolondul*; a tartam : *megbeszél, megvizsgál*; mindhárom mozzanat, vagyis a cselekvés egész lefolyása : *meqlát, megfog* stb. Ez a kérdés még tudtommal nem részesült az érdekességét és fontosságát meg-

illető vizsgálatban. Azt tehát, hogy a *fele* funkciója mi egy igekötős kifejezésben, mindig az eset konkrét vizsgálata, a *felé* nélküli és a vele bővült szerkezet jelentésének összehasonlítása dönti el.

Ha ezekután megkísérelünk mégis bizonyos csoportosítást, azt tapasztalhatjuk, hogy az igekötők melletti *felé* a következő fontosabb jelentésbeli árnyalatokat szokta kifejezni, vagy az igében amúgy is meglevő sajátságot erősíteni — eltekintve a mindenütt meglevő imperfektiválástól.

Ha, az igekötő egyenes szórendű, mikor a természetes nyomaték az igekötőre esik, a *fele* hozzájárulása az igekötő iránymozzanatát erősíti, különösen a konkrét mozgást kifejező igékben: *mék fē fele jön ez a kasza*; *neki fele szalatt* stb. Ezek az esetek szinte átmenet jellegűek a határozószók és igekötők közt, éppen az eleven irányulású igekötő hangsúlyos volta miatt.

Legtöbbször a folyamatossá tett cselekvés valamely stádiumának elérése, vagy az egész cselekvés tetteges, folyamatos volta domborodik ki a szerkezetből. Kezdet: *jöd belefele a fájás* (= kezdett belejönni); *mikor kifele köült*; *nyitik a szeme kifele*; *hossa mekfele* stb. Tartam: *ömlik bele fele*; *méggyen ē fele* (a pénz); *vágō fē fele*; *ment keresztűlfele*; *et* (= evett) *mekfele*; *palolom kifele* stb. Gyakorítás: *hoszta befele*; *nésztem hátra fele*; *hörtuk haza fele*; *hullod belőülle kifele*; *hajtották körbe fele*; *hul lefele*; *nem szereti oda fele menni* stb. A cél előtti stádium, amely egy állapot kezdete is egyben: *ászik efele*; *érik mekfele*; *ájul elfele*; *mekfele bolondul*; *mekfele döglök*; *üt mekfele a gutta*; *mekfele fagynak* stb. A cselekvés szándékolása: *kap felfele egy gőrt* (= fel akar kapni); *mász felfele* (= fel akar mászni); *kifele esik* (ki akar esni, vagy: lépten-nyomon kiesik); *fülök mekfele* (= majdnem megfulok); *ot fele haggya* (= ott akarja hagyni); *az eget huszta ráfele* (= akarta ráhúzni).

Az itt felsoroltakkal szemben sokkal erősebben érezhető a beszélő saját érzelmi, akarati viszonyulása a cselekvéshez az alábbi példákban. Ezekben az fejeződik ki, hogy a cselekvés folyamatban tartása bizonyos erő kifejtést igényel, valamilyen törekvés érezhető a célbajutás érdekében. Így erősebb érzelmi, akarati mellézköngét kap a kifejezés: *nem akarták abba fele hagyni* (végre már abbahagyni); *nem bírtam lefele győőzni* (nagy nehezen legyőzni); *nem tudok ē fele aludni* (végre már elaludni); *nem kívánok fē fele állani* (nagynehezen felállani); *főőzőm kifele* (törekszem minél előbb kifőzni); *nem szállott lefele* (nem akart mindjárt leszállani); *szeretne mekfele esmerkedni* (minél előbb megismerkedni).

Az érzelmi, akarati jelleg sürgetéssé erősödik a felszólító módú igék mellett: *fogjatog béfele* (hamar fogjatok be); *zárd befele az ajtót*; *gyere elő fele*; *hozzá felfele kóvróút*; *hőrbőlt* (= d) *fēfele*; *tépjük kifele*; *dögőjjetek lefele*; *egyed mekfele*; *terics mekfele*; *szeggyed össze fele* stb.

A sürgetés jelentésárnyalata természetszerűen elsősorban a felszólításokban van meg. A felszólításban ugyanis az ige cselekvése a nyomatékos; cselekvésre hívunk fel. Így a kifejezés élére az ige kerül. Az igekötő elválik és szintén hangsúlyt kap. A cselekvés itt többnyire még befejezetlen, gyakran meg sem kezdődött. A *fele* a fontosnak tartott és ezért legtöbbször sürgősnek is érzett cselekvés elindításával fokozza a sürgősség érzetét. Ez a szerkezet hasonlít az inverzióhoz: ott a cselekvés hangsúlyozása eredményezte a folyamatosságot és az inverziót, itt a cselekvés lefolytatását kívánó akarati vonás szintén fordított szórendet igényel. A cselekvés lezajlását kívánó akarat intenzitása eredményezheti a sürgetés fokozását. Ilyenformán a *fele* néha már

csak azt jelzi, hogy milyen szubjektív viszony van a cselekvés és a beszélő között, azaz emocionális kifejező eszközzé válik. A sürgetés mozzanatát csak éleníti az, hogy a hátravetett igekötő is nyomatékot kap, így a hozzákapcsolódó *fele* irányító szerepe még élénkebb lesz. Ha a főnyomaték nem az igére vagy az igekötőre esik, a kifejezésből nem érezhető ki a sürgetés: *Űi veszteg má, ne szalaggy ē fele mindétig*; *Erigy mán innet, ne egyél mekfele*!

4. Ugyancsak tekintélyes számú és kiütköző használati módja a szónak a másodlagos, testesebb határozóragos kifejezésekhez vagy névutós határozókhoz kapcsolódása. E kapcsolatot a ragok szerint csoportosíthatjuk legkönnyebben.

- b e - b a ragos határozói szerkezetben: *Nem jut eszembe fele* (I, 267), *Halaggy a boudba fele dohányér* (I, 352), *Uty szalad az oulba fele mǎi leveri a csipejét* (a jószág — II, 34), *Mozgazsd a puját ěskolába fele* (II, 141), *Nagyon csunyǎ vágott a szél a szemembe fele* (II, 432), *Még Vájsz ur is ugyā loholt a váróyterembe fele* (II, 417), *Megyen a pocsojǎba fele már* (MNy. XLVIII, 237), *Csak a sarogba fele nézett ahogy ott ált, csag bőűgött, osz nézett a sarogba fele* (S.), *Megyünk a kert alatt a fonóuba fele* (S.).

- r a - r e ragos határozó mellett: *Ēíráam fele acsarított* (kutya; S.), *Jönnek ěre a rosx kutra csűstűl*, *B. B. is ot jǒ rá fele* (S.), *Mentünk Szakmára fele* (I, 268), *Erőűnek erejévél mászot vóyn az ágyra fele* (I, 239), *Ugyan kacsingatott a kőrtére fele* (I, 440), *Míntha oda lenne fűvélve ez a méi mindég āra a rekeszre fele repűll* (II, 178), *Még ű isztikélte a fíjút az apjára fele* (II, 208), *Igy rebdesett az apjára fele* (II, 268), *Szērszámot fíjuk a lúra fele*! (II, 347), *Mindig a melegrefele huzóúdik* (a napsütőbogár; MNy. XLVIII, 237), *Nem tudom eszt a pápaszemet a szememre fele tenni*! (S.), *Mutatott a főűdre fele* (S.), *A sok adóyság gyűl csomóyra fele* (S.), *Legēlsőűbe* (legelőszőr) *egy malomkű esett a fejére fele* (S.), *Kapjunk e kicsit, osz halaggyung dőűgunkra fele* (I, 450).

- h o z - h e z - h ő z (~ - h o - h e - h ő) ragos határozó mellett: *Amint ott állok, hát lelkem Istenem, má jön is hozzá fele valami feketeség* (I, 418, II, 25), *Jót vóyn erőűsen tehozzát fele* (S.), *Ez a macska mindék kēnőűzik az embērhesz fele* (I, 472), *Megesne bele, ha minden kicsiségér a biróyhosz fele futnóynk* (II, 80), *Mentünk a géphe fele* (MNyj. I, 222), *Ēccer ecs cseléd ment a jányokho fele a szomszét faluba* (MNyj. I, 229), *Ezek is készűlnek a bálhosz fele* (S.), *Menygyen a juhászho fele* (I, 268), *Tán a doktorho fele akarta vinni* (S.), *Szerette vóy férhesz fele adni* (I, 268).

- n e k - n a k ragos határozók mellett: *Mikōr Sándōrt választották igazgatóynak fele, hát van ott ety fíjatal tanítóy, a vágyot rá* (mikor igazgatóvá akarták választani; I, 267); *Viszem eszt a disztóynkak fele* (MNy. XLVIII, 237), *Bányásznak fele megy mos mindenki* (S.), *Csak a temetőűnek fele vóyt a szeme mindég* (S.), *Tépik kifele a rekesz lúnak fele, azon csikóűznak*! (S.).

- n á l ragos határozóhoz (e rag személy- és foglalkozásnevekhez járul mint h o v a ? irányú családi helyrag — vö. KLEMM i. m. 198). *Eriggy a kovácsnál fele, ne gondólkozz* (I, 331), *Tennap is megyűng Zunnénál fele, osz mondom mām benēzek* (S.).

- é r t ragos határozóhoz: *Megyek ety kis fōrgólevélér fele a gacsinak* (napraforgó-levelet szedni a kacsának; S.).

- n ragos határozóhoz: *De ugy van annak az apróymārhája is, ēhē fele pusztűl, mēr nincs neki mit adni* (S.).

- n i infinitívuszképzős névszóhoz is kapcsolódhat a *fele*, ahol azzal határozói viszonyt fejezünk ki: *Alig nyeli le a falatot má szalad jáccani fele*

(I, 252), *Gyērték má enni fele* (I, 268), *Gyere pisálni fele!* (gyereknek; S.), *Hová síjjet?* — *Kapálni fele, mingyán dél lessz, osztám mék sehúse vagyok* (S.), *Aggyál már ennünk fele* (I, 267), *Adok már ennetek fele* (I, 267—8), *Sénkinek sincs ojan nagyon mit aggyon neki enni fele* (S.).

a l á : *Az ágy alá fele bújd* (= t) *befe* (S.), *Az asztúra húzzák a fejét, ű meg az asztal alá fele bújik* (S.), *Még másnap is félt, mikor mentem alá fele fējni* (a tehén; S.), *A jóu szalonnaszag jön itt az örom alá fele* (S.).

e l é b e : *A maji fíjatal alig láttya meg egymást, mán a pap elibe fele megyen* (S.), *Nézze csak, ahíu jön a jánya elibe fele nē!* (S.), *Ne hozd elibē fele, híjába hozod elibē fele nem vagyok ém most éhes* (S.).

u t á n : *Eics csak a lú utá fele* (I, 237), *Odajár'* (= járt) *Császlóuba a péz utá fele* (S.), *Még a csizsmám utá fele kaddosott a szájjával* (a kutya; I, 452), *Síjjes mán utánnā fele!* (S.), *Ény nyomom mentem utánna fele* (S.), *De bezzeg reggel osz kotörtam utánna fele* (I, 541), *A meg mindég jött utánnunk fele akármerre mentünk* (MNYj. I, 231), *Vitte naty hűségesen a kosárt utánnok fele* (I, 404).

A testesebb határozóraggal kifejezett, vagy névutós határozói szerkezetekben a *fele* funkciója szinte ugyanazokat az árnyalatokat mutatja, mint az igekötők mellett. Irányfrissítő szerepe itt méginkább eltűnik: a fiatalabb ragok ezt hatásosan elvégzik.

Fő feladata itt is az imperfektiválás, annak a célbajutásnak redukálása, amit a határozóragok vagy névutók az irányulás mellett kifejeznek. Pl. *a sarokba nézett* = egy pillanatig nézett oda, és már befejezte; *a sarogba fele nézett* = folytonosan, huzamosan, állandóan oda nézett. A folyamatossá tevést a beszédben sokszor az indokolja, hogy a cselekvéssel egy időben fellépő másik cselekvés időpontját legyen mihez viszonyítani, szóval valami „consecutio temporum” féle ok, pl. *Ahogy megyünk a fonóuba fele...* (következik az elbeszélés). Máskor csak a folyamatosság kedvéért használják: *Gyűl csomóura fele* = folyton, egyre gyűl; vagy az ismétlődés, gyakorítás mozzanata lép előtérbe: *kacsingatott a körtére fele*; *a melegre fele húzódik*, stb.

A folyamatos, tartós cselekvésnek itt is előtérbe kerülhetnek különböző fázisai, mint az igekötők esetében. A beszélőnek vagy a cselekvés alanyának akarati viszonyulása, a cselekvés folyamatának megindítása, folytatása, befejezése iránti törekvése, erőfeszítése nyilvánul meg ezekben: *nem jut eszembe fele* (= nem akar, hiába törekszem rá); *vett az utra fele* (= jó útra akart téríteni); *nem tudom a szememre fele tenni* (hiába akarom); *választották igazgatóynak fele* (= akarták választani); *éhē fele pusztul* (= éhen akar pusztulni, majdnem éhen pusztul). Még kitetszőbb ez a feltételes módú igéknél: *másztot vóyn az ágyra fele* (akart mászni); *jöt vóyn tehozzát fele*; *szerette vóu férhesz fele adni* stb. Itt azonban az akarati mozzanat egyébként is megvan.

A sürgetés elsősorban a felszólító móddal is kifejezett akaratnyilvánításban van meg: *halaggy a bóudba fele*; *halaggyunq dőugunkra fele*; *eriggy a kovácsnál fele*; *gyertek enni fele* stb. Magát a cselekvést érzi sürgősnek a beszélő: *viszem a disztóuknak fele*; *(síjjet) kapálni fele*; *adok ennetek fele*; *megyek főrgóulevélér fele* stb.

Néha elsősorban az emocionális jellege érezhető a kifejezésnek a *felé* által: *mogyen a pocsojába fele már*; *tépik kifele, lúnak fele*; *éjráam fele acsarított!*

5. Nem szokatlan, de kevésbé gyakori a *felé*-nek tárgy bővítményes ige melletti használata: *Terád meg viszem a dunnát fele* (azonnal viszem a dunnát;

I, 268), *Ebédet fele készíccsek mindég, hogy a szülke ne késsen!* (S.), *Na tegyek ételt fele?* (S.), *Váccsatok má jegyet fele* (= siessetek jegyet váltani; I, 267), *Tegyé má kovászt fele* (= tegyél gyorsan kovászt; I, 267), *Nem eszik ez a disztó a vábuból, hanem oda áll osz tur ety kutat fele* (= kezd túrni egy mély gödröt; I, 267), *Nem kűd a fijú pészst fele* (= nem igyekszik pénzt küldeni, I, 268), *Härminc tojást fele vétetet vóyn az asszósággāl* (= 30 tojást akart vétetni, I, 267), *Rakjál mán tüzet fele, mēr mekfagyunk!* (S.), *Erigy mán gyorsā, hozzāl e kis vizet fele!* (S.), *Leēngette a vizet a furutkut* (fűrott kút), *osz vizet fele vitt innet* (S.), *Nem tud az ember mit fele főüzni* (= hamarjában mit főzni; I, 268), *Leültem oda krumplit fele hámozni* (S.).

A tárgy melletti fele HORGER szerint (MNYj. 169) „az előbbieik hatása alatt” lép fel. Itt is inkább KLEMM véleményéhez csatlakozhatunk a tulajdonképpeni magyarázatban. A fele a hangsúlyos tárgy perfektiváló hatását rontja le, azaz imperfektivál, éppen úgy, mint a határozós szerkezetekben. A tárgy perfektiválása abból ered, hogy a hatásnak a dolog egészében, vagy egy részében célpontot határoz meg. Ha a hatás ezt eléri, éppen úgy teljesül, célba jut, állapottá változik, mint a határozóknál láttuk. A megfigyelhető jelentésmozzanatok itt is hasonlóak amazokhoz, csak nagyobb tere nyílik az érzelmi-akaratí vonásnak.

A tartósság, befejezetlenség domborodik ki: *vizet fele vitt. Kezdet, szándék: tur ety kutat fele* (kezd, akar túrni); *härminc tojást fele vétetet vóyn az asszósággāl* (akart vétetni). Törekvés a cselekvés hatásságára, mielőbbi célbajutására: *nem kűd a fijú pészst fele* (nem igyekszik pénzt küldeni); *terád meg viszem a dunnát fele* (azonnāl viszem a dunnát); *leültem krumplit fele hámozni* (hogy minél előbb krumplit hámozzak). Kifejezetten sürgetés van itt is a felszólító módú igék mellett: *váccsatok má jegyet fele; tegyé má kovászt fele; hozzāl vizet fele* stb. Főleg az érzelmi jelleg érezhető ebben: *Ebédet fele készíccsek mindég, hogy a szülke ne késsen!*

6. Feltűnik még a fele más szerkezetekben is. CSÜRY két mondatot hoz erre: *Nem akār jóy időy fele lenni* (= jó idő kezdődni; I, 267) és *Nem akār ennek a pattanásnak teteje fele lenni* (= teteje kezdődni, uo.). Itt a *fele* éppen úgy az igenév „meghatározottja” mellett szerepel, mint a határozós és tárgyas szerkezetekben. Az igenévben az állapotba jutás képzetmozganata dominál. A fele hozzátétele a beszélő érzelmi beállítottságát fejezi ki: végre már jó idő kezdődni, amit annyira szeretnénk, várunk. Hasonlóan a másik mondatban.

Magam följegyeztem még néhány olyan mondatípust a fele használatára, amelyet az eddigi közlésekben nem találtam: *Mintha az ájulás fele környékezne* (= akarna, kezdene környékezni, S.), *Nem viszik el, mēr nincsen neki hēy fele* (= hamarjában nincs neki hely S.), *Ház nem vóyt nekijek fele, amibe beköñtözzenek* (= nem sikerült házat keríteni . . . S.). Mindezekben az a törekvés, sürgetés, érzelmi viszonyulás fejeződik ki, ami a beszélőt a cselekvéshez fűzi.

Még érdekesebbek azok a mondatok, ahol a cselekvés célpontja egyáltalán nincs megjelölve, a fele közvetlenül az igéhez járul: *Mos' tán csendesebb a világ, nem háboruznak fele* (= egyelőre nem akarnak háborúzni; S.). Gyakoribb ez a felszólító mondatok közt: *Egyél fele mán, ne olvas még mindég!* (= egyél már végre! S.), *Ennél fele mán elēb, māj ráérsz azud* (= t) beretvákozni! (S.), *Na, gyere, osztám pisij fele!* (gyermeknek; S.); *Mozsdanék fele má ha vóym mibe!* (mosdani akarok már végre! S.). Ezekben a mondatokban a fele első sorban és szinte kizárólag érzelmi-akaratí kifejezőeszközzé vált. Ilyen hasz-

nálatát az előzőkben látott jelentésárnyalatok: a sürgetés akarati, illetve a türelmetlenség érzelmi mozzanatai indokolják.

7. Összegezve a mondottakat, a *fele* nyelvjárásunkban való használatának főbb mozzanatait a következőkben láthatjuk:

A konkrét névszóból latívuszos határozóvá, határozószóvá, majd névutóvá fejlődő *felé* egyre inkább elveszítette konkrétságát, elhatalmasodott rajta irányragjának funkciója, így alakult ki 'versus, gegen' névutói jelentése. Az irányulásra korlátozódása miatt a szerkezet igéjének akcióértékét úgy módosította, hogy kizárta annak perfektiválódását. Ezáltal a kapcsolat mindig folyamatos, befejezetlen cselekvést jelölt. Az akciónak ez a megváltozása azonban a névutóként használt *felé*-ben még másodlagos. Ott a szó fő funkciója az irányítás kifejezése, mint a többi névutónak.

A határozószók mellett is elsődleges a *felé* irányjelölő funkciója, ott azonban — éppen mivel a határozószók is kevésbé konkrétak, hiszen tudjuk, nagy részük névmási eredetű — jobban előlép a folyamatos akcióértéket követelő jellemvonása vagyis a szerkezet huzamos, folyamatos volta.

Az igekötővé, vagyis összetételi taggá fejlődő határozószók jelentésének megváltozása, a konkrétból elvonttá majd perfektté fejlődés szinte törvényszerűen vonta maga után a *felé* megfelelő jelentésmozzanatainak megerősödését, vagy előtérbe kerülését: az elvontság bizonyos fokú ellensúlyozását, a plasztikusság felélesztését, illetve a perfektív jelleg lerontását, ami már amúgy is benne volt a szó funkciójában, de különösen fontossá a csak perfektiváló funkciójú igekötőkkel szemben vált. A folyamatosságnak ebből a hangsúlyozásából adódott a továbbfejlődési lehetőség: a cselekvés folyamatának egy-egy stádiumát a nyelv más lehetőségek mellett most már a *felé*-vel is nyomatékosíthatta. A cselekvés folyamatához való szubjektív viszony szerint azután a beszélő egyre inkább akarati-érzelmi tudattartalom hordozását is ráruházta a szóra, nemcsak az egyébként is akarati telítettségű felszólításban, hanem másutt is. Így a szó a cselekvés objektív jellegének jelölése mellé a beszélő szubjektumának is kezd kifejezőjévé lenni.

Ez a fejlődés természetesen nem köthető a szónak csupán ehhez vagy ahhoz a használati módjához. Úgy látszik, a konkrét irányjelentés főleg a névutói és a határozószó melletti *felé* főfunkciója. Az igekötők mellett bontakozik ki a további jelentésfejlődés, amely azonban megtalálható a ragos határozók, majd a tárgy melletti *fele* jelentésében is. A predikatív szerkezetekben éri el a szó fejlődésének jelenlegi legszélsőbb pontját; ezekben jut legtovábbra eredeti funkciójától.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről

1. Sármellék múltjából

Sármellék a Balaton zalai végén levő ún. Kis-Balaton védett terület közvetlen környezetében, „Kizsbalatontü”-ben fekszik. A mai község Égenföld kisközség és Sármellék közigazgatási egyesítése folytán keletkezett. Mindkét település nagy múltra tekint vissza. Égenföld a középkorban Hegenföldre királyi birtok volt, és 1389-ben, Bezzegd határjárásakor is, még várszolgák földje. 1417-ben kapta új adományul a Marcali család. Lakosságának nagy része a török hódoltság alatt kipusztult vagy elmenekült, és csak a XVIII. század derekán népesült be újra különféle telepésekkel, jobbára nyilván németekkel, mert Korabinszky 1786-ban még „Ein deutsches Dorf”-nak mondja. Vály András¹ ezt írja róla: „*Elegyes német falu* Szala Vármegyében, földes Ura Gróf Széchenyi Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Sármellyékhez közel s ennek filiáléja, Balaton tava mellett, Keszthelytől mintegy fél mértföldnyire”. Kétségtelen tehát, hogy a XVIII. század végén még a németség volt többségben, magyarosodása azonban rohamosan haladhatott, erre enged következtetni az a tény, hogy Vály a második kiadásra szánt kéziratában az „elegyes német falu”-t már „magyar falu”-ra javította ki. Égenföld határa a múlt század utolsó harmadáig a Széchenyi család birtokában volt, majd Festetich Tasziló herceg vásárolta meg, és itt telepítette le volt gazdasági cselédeit, akik között a község területét felparcellázta. Mai lakóiról „Zalavármegye ismertetője”-ben (Sopron, 1935, 214) ezt olvashatjuk: „A község jelenlegi lakosai tehát a Festetich-uradalom gazdasági cselédeinek utódai”.

Sármellék nevét 1474-ben találjuk meg első ízben okleveleinkben. Ez évben Kustani Benedek birtokában volt. A török hódoltság idején — Égenföldhöz hasonlóan — teljesen elnéptelenedett, s még az 1715. évi országos összeírásban sem szerepel a lakott helyek között, csak 1786-tól kezdve találkozunk ismét nevével az összeírásokban, melyekben római katolikus falunak van feltüntetve gróf Festetich és több köznemesi család tulajdonában.²

Ebből a rövid ismertetésből is kitűnik, hogy Sármellék lakóinak legnagyobb része a XVIII. században különböző vidékekről idekerülő magyar

¹ VÁLY A., Magyarország leírása, Pest, 1799, I, 545.

² HOLUB JÓZSEF, Zala megye története a középkorban, I, Pécs, 1929.

BÁTORFI LAJOS, Adatok Zala vármegye történetéhez, I—V, Nagykanizsa, 1876—8.

NAGY IMRE, Zala vármegye története, I—II, Bp., 1886—90.

SZEGHALMY GYULA, Dunántúli vármegyék, Bp., 1939.

és német telepesek utódaiból formálódott ki a mai zalai típussá, s beszédük ma szervesen illeszkedik bele a zalavidéki nyelvjárásba. Közülük ma már senkisé is tud németül, és csupán a német családnevek árulják el viselőik származását.

2. A hangfelvételes gyűjtésről

Mint kijelölt nyelvatlaszponton 1952 decemberében végeztem hangfelvételes nyelvjárásgyűjtést egy „Eicor”-típusú szalagos magnetofonnal, melynek anyagát azután 30 cm-es Pyral hanglemezekre vittem át.

A gyűjtést a következőképpen végeztem: megérkezésem első két napján húsz családot látogattam meg és tagjaival többször beszélgettem rövidebb-hosszabb ideig. Ily módon megfelelően tájékozódtam a falu nyelvhasználatáról. Beszélgetések közben szerzett tapasztalataim és benyomásaim alapján választottam ki a hangfelvételezésre legalkalmasabbnak talált közlöket. Munkám céljáról beszéd közben természetesen szó esett, hangfelvételezésre azonban csak akkor került sor, amikor már a barátságos, minden bizalmatlanságtól mentes légkört sikerült megteremtennem. Ezután szűk körben, mindenkinek megszokott családi otthonában készítettem el a hangfelvételeket, mégpedig úgy, hogy *beszélgetésünk minden mozzanata rákerült a magnetofonszalagra*. A beszélgetés felveendő anyagát nem készítettem elő, nem mondtam el, hanem ahogyan a beszélgetés során spontán módon felvetődtek az egyes témák, úgy rögződtek meg. A beszélők nem is gondoltak a felvételezésre, arról teljesen megfeledkeztek, hiszen egy óra alatt csupán egyetlenegyszer cseréltem orsót. Így a spontán beszélgetés folyamán önkéntelenül bukkantak fel és rögződtek meg mindazok a nyelvi formák és hangtani jelenségek, amelyek a beszélők nyelvközösségének jellegzetes sajátosságai. Az ilyen spontán társalgások anyaga különösen gazdag nyelvi anyagot szolgáltat az emfatikum és érzelmek nyelvkifejező formáinak tanulmányozásához, mert egy-egy kérdésemre a lehető legtermészetesebb módon reagáltak a beszélők, és adták meg helyeslő, erősítő, kétkedő vagy csodálkozó színezettel átszótt válaszukat.

Nézetem szerint a mai technikai lehetőségek mellett eredményes nyelvbúvárlatra magnetofonos gyűjtés nélkül nem is lehet gondolni, hiszen a nyelvjárási gyűjtést ma úgy végezhetjük el, hogy a beszélgetés teljes anyagát hangszalagra vehetjük fel, s a beszédhelyzet a maga hús-vér valóságában rögződik meg (HEGEDŰS LAJOS: Mnyj. II, 1953, 3—17). A technika legújabb vívmánya pedig: a *mikrobarázdás hanglemezátvitel* lehetővé teszi csaknem egy órás beszélgetés anyagának egyetlen hanglemezen való tárolását.

A teljes beszélgetés anyagának megörökítése nyelvi szempontból nemcsak azért fontos „*akusztikai nyelvemlék*”, mert az eredeti beszédhelyzetet minden kísérő jelenségével együtt (hangsúly, melódia, beszédritmus stb.) adja át a kutatóknak, hanem azért is, mert csak a nyelvkutató által feltett kérdés és az arra nyert válasz egybevetése nyújthat igazi képet a helyes jelentésről, a mondat értelmének és felépítésének valódi formáiról, sőt a szóhasználat aktualizálásának bizonyos mozzanatairól is. A kérdés és feleletekben pergő társalgás megbízható nyelvi anyagnak mondható, mert a beszélőnek a beszéd hevében nincs ideje arra, hogy valódi nyelvhasználatát álcázza. Erről a gyűjtés részletei meggyőzhetnek bennünket.

A község nyelvhasználata — akárcsak más nyelvjárási területen is — nem egységes. Vannak, akik nyelvkifejezési módjukban minden nyelvjárási jelenséget szinte maradéktalanul felszínre hoznak, akiknek nyelvébe a köznyelvi formák csak igen csekély mértékben hatoltak be. Főleg idősebb nők és férfiak tartoznak ide, de az ilyen típus nem megy ritkaságszámba a középkorú nők körében sem. Közölt szövegeinkben ennek a típusnak megismerésként Nagy Gáborné Tislér Anna 68 éves földművesasszony, akinek családja egyébként JANKÓ JÁNOS³ szerint is a legrégibb égenföldi telepések közé tartozik, mert nevüket a XVIII. századi jegyzőkönyvekben már megtaláljuk.

Idősebb és középkorú férfiak — bár a nyelvjárási sajátosságokkal jelentős mértékben élnek — mégis nagyobb köznyelvi beszüremelésről tanúskodnak nyelvhasználatukban. Ennek a rétegnek képviselője Bonczföldi János 76 éves volt napszámos, akinek családja ugyancsak régi e vidéken (JANKÓ i. m. 155).

Végül meg kell említenünk a beszélőknek azt a rétegét, amely a gyakori piacozás, munka, művelődés vagy a mozgalmi munkába való intenzívebb bekapcsolódás folytán sokat érintkezik városiakkal, s így nyelvükbe nagyobb mérvű a köznyelvi behatolás. Ide tartozik a középkorúak s főleg a fiatalabbak egy jó része. Ennek a típusnak képviselője bizonyos mértékben Fülöp Józsefné Bonczföldi Mária 47 éves földművesasszony.

A fent említett rétegződés a diftongusok használatában is visszatükröződik: az első típus a legteljesebben és legfeltűnőbben él a kettőshangzókkal, a második réteg már csak bizonyos típusú diftongusokat használ (az *a*-típusút pl. nem) valamivel kisebb terjedelemben, a harmadik réteg pedig csak gyengén diftongizál, viszonylag ritkán.

3. A diftongusok

Diftongusnak általában két magánhangzó egyszótagos kapcsolatát nevezik a szakirodalomban.⁴ Ez azt jelentené, hogy a két magánhangzó közül csupán az egyik elemnek van szótagalkotó értékű nyomatéka, a másik viszont alárendeltebb szerepet játszik, ez csak ún. *simulóhang* vagy *félmagánhangzó*. Némelyik kutató azonban óvatosabb a fogalmazásban, és úgy érzi, hogy ezek a kétmagánhangzós kapcsolatok nem alkotnak mindig egy szótagot, csupán akkor, ha a két magánhangzót egy hangnyomáscsúcs, egy maximális energiakibontakozás fogja egybe. SCHMIDT, P. W. már meghatározásában azt mondja, hogy a két hangelem „csak akkor alkot egy szótagot, ha a kettő együttesen csupán egyetlenegy nyomáslökést kap” (Anthropos II, 582). FORCHHAMMER, J. (Allgemeine Sprechkunde, Heidelberg, 1951, 156–7) még pontosabban írja körül az egyszótagúság lényegét: „Diftonguson ... két magánhangzó egyszótagos kapcsolatát értjük. Ebből a meghatározásból következik, hogy a két magánhangzó nem határolódhatik el egymástól a zöngé gyengülésével, mert

³ JANKÓ JÁNOS, A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, Bp., 1902, 155, „Családnevek” c. fejezet.

⁴ SIEVERS, E., Grundzüge der Phonetik⁵, Leipzig, 1901, 160; — JESPERSEN, O., Lehrbuch der Phonetik⁵, Leipzig—Berlin, 1932, 194; — MENZERATH, P., Der Diphthong, Bonn—Berlin, 1941, 22, 61, 98; — BÁRCZI GÉZA, Fonetika, Bp., 1951, 26; — DEME LÁSZLÓ: Mnyj. II, 1953, 31.

ezáltal a szótag tüstént két szótaggá válnék és a diftongus kétszótagos kapcsolattá lenne". Az egy-vagy kétszótagúságra nézve oly lényeges hangnyomást azonban eddig nem tudták megvizsgálni, mert technikailag nem állott olyan fejlett műszer a kutatók rendelkezésére, amelynek segítségével megbízható értesüléseket szerezhettek volna a diftongus egyes elemeinek nyomásértékéről. Csak legújabban sikerült olyan készüléket építeni (Brüel—Kjaer nagy sebességű szintíró készülék), amely igen nagy pontossággal jelzi a hangnyomás legkisebb ingadozását is. Evvel a készülékkel végzett vizsgálódásaim mutatták meg, hogy a magyar nyelvjárások diftongusainak kétféle realizációja lehet: a) az esetek jelentős részében a diftongus két hangeleme *egy energiakibontakozásban* egyesül, azaz *egyszótagú*; b) gyakran tapasztalható azonban az is, hogy mindegyik komponens önállóan, külön energiacsúccsal képződik, a két hangnyomáscsúcs között pedig a zönge gyengülése, nyomás-minimum következik be; ilyenkor *kétszótagú* realizációval kell számolnunk. Sármelléki hangnyomásfelvételeimen mindkét típusra számos példát találunk. Nyilvánvaló tehát, hogy a diftongus lényegét nem egyszótagúsága, hanem fonológiai egyértékűsége szabja meg.

A diftongusokra nézve jellegzetes a két elem a) *hangszíналakulása*, b) *időtartameloszlása*, c) *nyomatékeloszlása* és d) *reszódíája*. A sármelléki diftongusok hangszínét szubjektív lehallgatással és számos ellenőrzéssel igyekeztem meghatározni. A hangszín megváltozását, modulációját kimogrammmokon és oscillogrammokon tanulmányoztam, és így tettem szemléltetővé; az időtartameloszlást kimogrammmokon és oscillogrammokon mértem ki század másodpercekben; a nyomatékeloszlás nagyságát Brüel—Kjaer-féle nagy sebességű szintíró készülékkel (2301 típ., 50 db potencióméterrel és 700 db/sec sebességgel, 100 mm/sec szalage sebességgel készültek a felvételek); a hangmagasság változását pedig automatikus hangmagasságjelző készülék segítségével határoztam meg. A következőkben az a)–c) elemzések eredményét közlöm.

4. Az elemzések alapjául szolgáló hangfelvételrészletek

A sármelléki magnetofonfelvételek anyagát számos lehallgatás után átírtam, és elkészítettem a nyelvjárási szövegeket. A hangnyomásméréseket közvetlenül magnetofonról, az oscillogrammokat és kimogrammokat pedig hanglemezekről készítettem.

Kenyérsütés

Hát az édesanyám házánál — mer sokan vótunk, hetén — | minden hétén sütöttünk kenyeret. | Mékszitátug, behosztuk a lisztet a kamurábo, mékszitátuk | teknyűöbe. | Akko rátöttük a teknyötártuót. | Akkòr | méktöttük a kovászd, de először megáasztottuk a sütnyivaluót. | A sütnyivalót méktörtük, megáasztottuk. |

H: Tettek-e bele régente valami mást is? | Komlót vagy ijesmit? | *Komlót szoktug beletenni, hátha vöd, de hát | ritkán vót itt a zerdűön. | Ritkán. | H: Az erdőbe szették a komlót? | Itt a zégénfödi erdőöbe. | H: Igen. | Asztán akkòr | mēkkevörtük | estē | a kovászt, | ako rátöttük o | ollan kīs | iziét,*

hát ojjan | hugyam monygyam még no! | H: Ijen fa, nem? | Ijjen kis izié vuot, ollan kis lájtërja-förma izzié. | H: Ahä. | Asztá még átulérte já iziét, kovásztartuot. | Akkòr | létakàrtuk. | Mèglisztsészük, létakàrtuk, | mèkkét a kovász rëggëre, | akkor mëgdagasztottuk, | kiszakasztottuk mink, | kiszakasztottuk szakasztuobà. | De ollan isz vót, aki mèkhatta teknyőbe kèlni | a kováz vaty hát szòval a kënyeret. | De min ki szoktuk szàkasztanyi, | asztàn akkor | mèkkét a szakasztuobà, | këmënce fütt, | mèkfütt arra a këmënce.

H: Mivel szoktåg befüteni, a kemencét? | Fávól. H: Itten fa. Úty hogy nem szoktak it kukoricaszárral vagy ijesmivel? Nëm. | Nëm. Aszt nëm értük, ahho nëm értünk. | H: It vam bisztoz erdó a közelbe, ugye? | Vàn, it Szalábò isz vuot, mëg itt asz, hát az Ègënfödnek isz vót èrdëjé. | H: Igen. | Na mostan honnan tuggyák mek, hogy jó mos má a kemence, jó be van fütve? | Hát ugyë annyi mennyiségű fàd vittünk, kiët öl fàbu abbu má mèksüt. | H: Na most | megnészték a kemencét, hogy elék forró-e? Valamivel? | Nëm, | Hát ugyë tuttuk, hogy júa, akko csak kihusztuk, kipemetüdtük, | akkor a kënyered beroktuk.

H: Most à | paraszát, a szenet aszt mivel huszták ki? | Hoty huszták? | Szé, szëmvonyóvól. | H: Igen. | Olan fàbu van ollan | izié, ijenförmà je! | H: Igen. | Asztàn akkor avvò kihusztuk, akkor | csuhapemette, — tuggya mi az? | H: Përsze. Hogyne! Igen. | Kukoricò. | H: Nálunk is az van, a mi falungba. | Asztàn akkor avvo kipemetötüg, beràktuk. | Mëgmozsdattuk. | Kizs vizzè szoktunk, mèk hát amikor vót tej is | ugyë hát avvól is. | Asztàn akkor mèksüt. Két vóra glatt.

H: Mikor betették, itt szokás volt-e | keresztet húzni rá, vagy mondani valamit? | Hát a Jézus nevébe, ugyë. | Kërsztët husztunk rájò lapéttól. | Igy a | këmënce | szájjáágo. | H: Hányszor szokták? | Háromszor. | H: No most akkor meddig völd bent | a kenyér? | Két órájig, | két órág mèksült, | de aókor má fölemelüò, ha mèk két óra utàm benn, akkor ugyë | fòhuzza ja aszt a belet ottu héjvátü. | Ha két óra utàm mèk sok üdejig bem vàn.

H: Na most mikor betették, akkor à | kemencének vót-e valami szabàjòzója vagy | Igën, há vuot neki je kis? | H: Hoty hívják? | Ojtaja. | H: Aszt hoty hívják? | Këmënceajtuò. | H: Igen. | Hátà id bem va. Ha küm van a kiskonyhábo, | akkor mëg èty kú váj ègy | ègy, ègy darab boádok, hát valamit odatëttünk. | H: Igen. | Mit tettek oda ety kút vagy? | Èk követ, ollan naty köved, vagy van ojam boádok. | Hát kiná millen vót.

H: Na mostan akkor | àmikor | kész? | Hát akor kiszëggyük. | H: Na most szoktak-e kenyértésztabòl még valami mást is sütni? | Hát èk kis langalutò. | Aszt mèk | elapëtottuk a lapéqtra, ojàn szélësëm, mind a lapóat, hát | mind az ujjom így ijjen vòstag lëtt, asztàn akkòr | lëtürügettük a hamúbù, tolsòprüve lësòpòrtük, | asztàn akkòr | mèkkentük èk kizs zsírúà, èk kis tiéfölle. | Hát juò vuot. | H: Jó az bizony, nagyon jó. | Mostanába sütnék-e még így | idehaza? | Most nëm sütnük, hallà. | Most ugy vësünk kënyeret. | H: De szépek vótak ezek a házi sütések, ugye? | Szépèk, | mëg juò is. | Suot mëg | èggy-èf jé marokko szoktung beletënnyi | mink mindën kënyërbe. | Hat kënyeret sütötünk, hát jiëmarok suot.

⁵ A beszélò kezével megmutatja a szëvönò formáját.

Beszélgetés a kukoricatermesztésről

Hát az én lánkoromban⁶ | vizezs vuót a berék. | Űgy aqstuk | ásuóval | a kukoricaföldeket, a riépa⁷födét, a káposztafüödét. | Akkor | oda lett üösszel a ganyé vive, me nem lehetéd bemennyi. | Akkor uty kosárbo hosztuk. Kiliggattuk asztán⁸ ugy raktug bele a | iziébe, | a likagba ja ganéjt | kosárbo. | Akkor a raktuk, | akkor ek kis füödét tettünk rájjo, | rágléptünk. | akkor osztá ut tettünk hat-hét szeméd vaj⁹ ötöt, hát hogyan gyütt. | sztá⁸ földekre rátettük így a kapgát. | H: És akkor uty ki is száratt addigra, ugye? | Igén. Asztá ot kikét. | No akkor asztám mekkapádtuk ugr | pünkös ta⁸jbó. | Akor pünkösdsre ára má gnyyira megerősödöt, hoty szép kapínyivaluó vuot. | Másoccor még mikor nő, akkor kiéggyesztük,⁹ csak három szálot hattunk egy-éb bokörbo. | Akkòr | julius, | junius utollábó, | junius utollábó akkor | másoccor mek | tőöttöttük, | mektőtöttük, hát a zemetet kihusztuk, ahü vuot, | asztá szépe mektőtöttük ugy bokóra, olan karikóssan. | Na asztán akkor | esz sziepen kihosztá fejjét aqgusztus elejibe. | H: Hoty hífták eszt a fejit, amit kihozott? | Hacs csak | H: Mi vót annak a neve? | Hacs csak feje, | címére. | feje. | Na asztá beérött | ugy a izié, szeptembér dèreka⁸ró | beérött. | H: És úty szép termés szokott ott a beregbe lenni? | Szüép, | szüép! | Hát ollan nem vót mind a szárosz füödön, | de azér meglehet. Hát abbó hizlótung disznó⁸t, mek hát | magunk is,¹⁰ mer még régén sok kukorica eledelt megétt, | megévett a paroszt. | H: Hogy ették itt a kukoricát? Minek szokták? | Hát kényiérbe is, | pruószágnok, | asztám még | pogácsának, | mikor má disznó⁸t ötünk. |

H: Igen. Aszt hoty csinálták az ijen kukoricapogácsát? | Hogyān? | É kis fóruó vize. Beletették a börcöd,¹¹ beleváktuk a pórcöt, | é kizs zsirt is tettung beje, | asztán akkor mek fóruó vízé gyártuk még, asztá akkor összeaqt. | H: Más nem is jöd bele? | Ék kis súz, | más nem. | Hát ugyé | uras helekén tészneg beje cukrot is, | de hát a parásznak jó, | juo van ugy is, | mer hát nem is kerüt.¹² |

H: Na mostan | akkor hoty történik a kukoricának a leszedése? Akkor hoty történt? | Hát akkor elméntung, vuod ben tök is sök. | Disznó⁸tök, még ollan dinnyetök. | Hát én ugy mondom, min régem montaák. | H: Űgy, úgy! | Az a dinnyetök az mijen vót? | Az nagyon józ! | H: Az enni is jó? | Így, így minákunk, a disznó⁸tök a disznóké. | Nem látot miég? | H: Disznó⁸tököt láttam, most akko az a dinnyetök az mijen? | Oja hamvas a teteje. | H: Az az, amit meksütnek? | Akit meksütnek. | H: Az nagyon jó! | Hát az igen józ! | Asztán akkòr | odavittük a kosarakat, a szekér odagyütt, | kosaragba beledobádtuk, létörtük, | föl a szekiérre! | A szekér még ehosztá hozza, | Ithun kosaragba tettük, | fövittük a padlásro, |

H: Hoty hífták itt? Űgy monták „padlás”? Nem úgy monták „hiju”? | Hijóba. | Hát ki hogyan. | H: Hogy monták? | Hijóba.¹³ | H: Ahá. | Igen. | Na most akkor ot mikor kiszáratt? | Akkor ot kiszárott, asztá így illenkor karácsony közbe ki mikor tutta ugyé, akkor lékopozgattuk. | Ollan kis kukorica-

⁶ Az utolsó szótag erősen hangsúlyos.

⁷ Vagy.

⁸ Azután.

⁹ Az utolsó szótag erősen hangsúlyos.

¹⁰ Ti. ettük.

¹¹ Börc ~ pórc 'töpörtyü'.

¹² Nem télt rá pénz.

¹³ Az első esetben határozatlan hangszínű ə, a másodikban pedig o ultrarövid sva-hangot ejtett a b hang előtt.

zsurmolóvò, úgy a kezünkre husztuk róá. | H : Miből volt ez ? | Voazsbu van ollan. | Hát a kovács | ná szoktuk csinyágotni. | Ollan, | ojan, | mind a fíresz. Ollan izé, fogaji vannak, asztá avra éccére lè lehet kopoznyi.¹⁴ |

Régi karácsonyi és májusi szokások

A régi világbo | karácson estiére edésapám behozott | èk kis csumúé | szāl-mát, | è kis csumo | szénát, hogy a Jézuska ara fekszik. Nekünk aszonták. Hát Isteném ot születet még a Jézusko ! | Asztán | vót karácsonfaánk is, zasztóra tették. | Öten vótunk kis lányok, igén örütünk neki, a karácsonfaának. | H : Asztán fő vót az díszítve annak idején ? | Vaty csak úgy vót a zót fenyőfa ? Vaty föl is vót ? | Ném. | Akasztottak rá ojan szaloncukrokat. | H : Má akkor is szokás vót ? | Vuót ! | Kis mādár, kizs bírkó, bágrám, mindenféle íjesmi. |

H : Azután | mit szoktak így enni akkor bővedestén ? Vagy it hogy monták ? „Bővedesté”-nek monták ? | Karácsoneste. | H : Karácsonyeste. | It például mit szoktak, | mi vót így a hagyományos étel ? | Amit akkor ettek. | Hát | ki mit tudott. | H : Mit szoktak mégis ? | Hát | kinek ojan, | ojan teheccsiége vót ugyé, | öt è kis tikot, | asztám mekfűösztiek leveznek, è kis | tiésztát sütöttek, | díjössat, mákossat, hát oja vekli tiésztát. | Hát asztán ev vót. | H : Borleves vagy íjesmi nem vót szokásba ? | Bőr ? | H : Igen. | De igén. Hát ugyé | akinek nem vót, aj izs vett. | Kiét inneb vuót. | Asztám mē | kocsonyoát. | Hát ev vót a | zeleségünk okkor. | Nēm am sütemié, mer akkor még nēm vót sütemié. | H : Akkor nem ? Mit sütöttek akkoriba, mikor úty kislány vót ? | Pogoácsát, | riétest. | H : Mijen rétest ? | Darássat, turóssot. | H : Hát az jó is ! | Hát j^u vuót. | Kábosztássat, aszt is most is igén szeretēm. | A kábosztássat legjobban szeretēm. | H : Igen. | Akkor is termett it szép káposzta ugye ? | Igén sok szép káboszta termett itt a berégbe. | H : Ot most is termelnek ? | Most is termének. |

*

Régi világba regőtek is karácsony táájba, | aprószenteg v^uot, akkor mek korbaácsuoták. | Hát ugyé nēm am igén, hát | picit. | H : Asztám mit montak ? Montak ojanokor valamit ? | Mikor korbaácsuotok ? | H : Igen. | Lēnek künnek, főnek mēny, főnek künnek, lēnek mēnny ! Vízér künnek, borér mēnny ! | Ha-ha ! Esz szokták mondani | lányoknak gám ! |

H : Na mostan a regölők azok meg mit montak, mit kívántak az embe- reknek ? | Hoty keszték ? | Hogy léggyén sok tehene, | léggyén sok maloc. | Tuggya isten mit nēm. Hát ijenyeket. | H : És kik jártak ? Legények vagy Nēm. Gyērekék, oan iskolázs gyērekék. | H : És mit kaptak érte ? Mi volt a szokás ? | Hát kiná èk kis kalácsot, kiná ety págr filliért. | Hát kiná mi | vuót, ugyé. | H : És | meddig vót ez a szokás mek körülbelül ? | Ujévic. | H : Úgy értem aszt, hogy mostanába már nincs, ugye ? | Mast nincs. | H : Mikor szüntek mek körülbelül ? | Tuggya Isten ! Ollan, hát hat-hiét iéve lehet, | vaj nēm tudom mēnnyi, mái efelettem. | Dehát mostanába nēm. Még nēm is, | kotyónyi izs gyüttek így izié | Lucgkòr, | de má hát mas sē gyüttek. |

H : Esz hoty történt, a kotyolás ? Tessék má emondani, a régi világba hogy vót az ? | Kity-kóty, Salamonya kettő. | Jāj ujján vastak szalánnája

¹⁴ Kopoz 'morzsol (kukoricát)'.

lëgyën a házi gazdának, mind a mestërgërënd, | annyi csirkékëg, zsidájuk lëgyëm,
mind a földön a fűszál, zëgën a csilloc. | Tűgya Isten, ijesmì. | H : És akkor
leültek a födre a gyerekek vagy mi csináltak? | È kis fejt foltak, áralëutak. |
Hö-hö! | H : Mindeggyikné vót ety fa? | Këttözönék. Akkō kettë ráütek, hár-
man is. | H : Hányan | jártak? Hárman, négyen eggy-ëcs csomvóbq. | H:
Ès akkor eccerre monták a verset? | Ètyszërre, ètyszërre. | H : S mit szoktak
így adni a gyerekeknek ezér? | Dijuót, | kinëg vuod gyümüöcs, | mëk hát
kiná nem vót, am mëg èty pár filliért adot nekik. | Tisz filliért, | husz filliért.
Hát ugyë ev vót a régi szokóas. |

*

Hát az én lánkoromba¹⁵ | a legényék mājusfát állítottok.¹⁵ | Asztot kipántli-
kászták, | szíëb züöd vuot, | sokféle pappirpántlikát rágrótkok, | de magozs vuot. |
H : Mijjen fát szoktak ère használni? | Nëm tudom én! Az erdörü hoszták,
hát. | H : De mijen? Nem fenyőfa vót? | Nëm, it nincs fenyő! | H : Hanëm
mijen? | Hanëm ollan nõgy mgozs, jã izië, | gyërtyaágnfõ. | Ije nagy magozs
vuot. | H : Áhá, gyertyán szokott az lenni, ugye? | No most akkor hova
állítták le és mikor? | Hát el lányos ház elëbbe. | Ki joda kapuhüöl zuccárg. |
H : És mikor? Éjjel vagy este? | éjjel, éjjel, | mire mëgvërrat kël. | H : Aszt
a lányok örütek-e neki? | Hát a lányok örünek, akor asztán | mikor | kivëszik
a mājusfát, | akkor a lány, | ot a lányos házná | annak nekik ëk kis ebiedët,
muzsikánnq, dëlután asztá ü | há táncuónak. | H : Mikor szokták kivenni
mejik napon? | Ugy mājus utolla felé. | Hád vasárnapì dëlutáqbq. | H : S akkor
van ott ety kis mulaccság? | Èk kis mulaccságq. |

Kendermunka. Húsvéti szokások

Hát mink ithun szoktunk | vetnyi, | a háaszhelbe. | Ithun szoktunk kenderd
vetnyi a hászhelbe. | Elvetëttük tavasszal uty kukoricarakaás | bq, | ako jó korám
má áprillis, | áprillisbq, | mer akkor jobban kikéli magáát, | kinyõli. | Asztán
akkor | mikor, a kender virágzik, | akkor kiszëttük, | aratás utágn. | Hát az
virágos kender. | A magoskenderët mëg mikor háát má láttuk, hoty | a mők szíëp |
iërëtt, | akkor ki | kihuszkottuk, szinte aszt is kiëvébe kötöttük, | olan kis apruo
kiëvébe. | Akkor ëlvittük a zásztatyobq. | Na a magoskenderët | oszt mëg össze-
raktuk | ëk ki sinyt, hát | mëkszikkatt. | Asztán akkor ot kicsiépüötük, | vaty
hazahosztuk a | pajtábq | kivértük uty | lapickávól. | Vaj hát ollik, kinëk sog vot,
am mëk csiëppël. | Ismeri a csépët? | H : Högyne! | Régem babot is avvã
vërték ki. | Na iszën!¹⁶ | Akkor aszt | akkor ëlvittük a zásztatyobq, | kender-
ásztatyobq. | Akor ot lëvërték | niëty faát, | akkor beletëttük, uty kiëtfelë a kender-
csomvókqat osszeraktuk, | akkor osztán eggy másik hosszú fávo mëg lëcsiptëtték,
avál a | me kampossag vuotak azok, akik lë vótág vërvë. | Asztá akkor tëttünk
rá | ojan naty kiët követ, | mer an nëm foka mëg, mer itt a mi bërküngbe fejketë
fód, | asztá azër nëm tëttünk rá ollan fűödët, | mer az mëkfokta jo | kenderët. |
H : Përsze. |

Akkor kimòstuk | három hétre üsszel, | de a virágos kiázot kiët hétre. |
Akkor asztán | kitérëgettük a vizes kenderët, mëkszárgott, elhosztuk haza, | akkor if

¹⁵ Mindkét szó utolsó szótagja hangsúlyos.

¹⁶ A második szótag erősen hangsúlyos.

is kiterétettük, a kendervágó, tiluo od vuot. | Mikor igén jól mékszárott, akkor igén szépen ki lehetét tiluonyi. | Éggyig vákto, másik tilvòtò. | Akkor asztám mæg gyarattuk. | H: Aszt mivel csinálták? Mivel? | Ollan, | oszt nem látot miék? | H: Csak uty kíváncsi vagyok, hogy it mi a neve. | Ojjan karikuós, | hát mink csak gygrotuónak. | H: Igen. | Ijen karikuós. | H: Aszt szögek vannag benne? | Szégék. | Igén. Asztán goba így belevogduótuk, | asztán a szálok | mæg-maratt a kezüngbe, | a kócosát mæk kiszette. | H: Igen. | Hoty hífták aszt, ami úgy lehullott? | Kuóc. | H: Igen. | Ami bem maratt abba a izièbe, asz kuóc. | O | szála mæg bem maratt a kezüngbe. | No akkor asztám mækfontuk. |

H: Mivel szoktak it fonni? Rokkával. | H: It rokka van. Igen. | Igén, nëmet rokka izs vàn. | H: Na most hány felé választották a | szalat? Csak èty felé, | mink csak èty felé szoktuk. | H: Nem kétfélét? | Nëm. | H: Nem két minőség volt? | Ja igén, a virágos kendër hát asz szieè vuot. | H: Mejik vót a finomabb? | A virágos! | H: Annak a szála. Aszt hoty hífták? | Virágos kendër. | H: Igen. | Hát aszt nëm tettük össze, mer asz szèb vuot. | H: Igen. Aszt mire használták majd? | Hát ugyè | rtégèn üngöked, gatyákot, | mikor má mékszütték. | Akor betétük kemencièbe | a fonalat, | hamu közè, | a nyáqlát elvète, akor ollan szieè vót, mind az a sárgariétü virák, igén szieè vuot. | H: Igen. | Az nagyon szép vót. | It hogy monták aszt, hogy „mekpároják”? Vaty hogy monták akkor aszt? | Hacs csak uty | kemencièbe szoktuk, mæg uty páruónyi is szoktuk. Mikor páruót édésanyám, akkor | rátette a földre,¹⁷ nëm a ruháro, | hanëm oda a hamu közè földre. | Mækpáruolták, | akkor asztán kímostuk kutná. | Vuót ojja naty kádogba víz, osztá | éggyigbe kirásztuk a hamussát, másigba három-négy vízbe is ki köllöt mosnyi. | H: Ity | kútnál szokták vagy | Kutná, igén. | H: kiviszik valahová a határba? | Nëm vót ojjan víz itt. | Nëm. | H: Nincs itt ojan víz. | Nincs itt ojjan közèlèdè. | Kutná szoktuk mosnyi. |

H: Na most akkor | jön a fonás, ugye? | Mikor szokták ity fölfonni, mijen idótájba? | Illenkor fontunk. | H: It vót-e szokás, hoty | karácsony és újév | között így — monygyuk — csonka hédbe nem fontak? | Vót esz szokásba? | Vuód, vuót! | H: Vagy it fontak akkor? | Csonka-csütörtökön, akkor nëm fontunk. | H: Mit montak, hogy miér nem? | Hát csonka lèssz a kendër. | He-he! | H: Ahá. | Akko nëm fontunk. Arra má mékszoktunk. | H: És karácsony és újéf közöt fontak? | Fontunk. | H: Akkor lehetet fonni? | Akkò lehetett. | H: Csak, csak farsangba nem akkor. | Csak abba a zègybe hus-hagyúè | után valo az a csonka-csütörtök, | hát asz szokták mondanyi: „csonka-csütörtök”. | De hát a mi òregejink aok nëm èttiék mæg a zsirossat. | Vuot édèsapám aptya, | mæg édèsapámiek sè. | Hát | vuót edièn, böjti edièn vuot, | farsangi edièn. | H: És aszt máskò nem használták? | A böjti edént csag böjtön. |

H: És akko ugy miket ettek így böjdbe? | Mit èttünk? | Hát | pogaá-csoát, | kòtèzsd, | hát szóval ami hogyan gyütt ugyè. | Mæg akkor mièg vót kukoricakássa, | kukoricapruószo, | vajjal mækcentiék, | nëm ám zsirròl! | Mer ot — mondom — vuot ojan edèn, hát amibü | csak | vajjal kentiék mæg. Oszta | nëm ètte mæg édèsapám sèmmijé sè, édèsaným sè. | Mæg mink, hát ugyè akko má mink sè. | Mer öt lèán vuót minárlunk. | H: Öt leán? | Mind lányok. | H: Szóval it tartották akkor a | böjtöt? | Hát akkor miék tartottuk. | H: Most már nem? | Má nëm bötöl sènkì sè. |

¹⁷ Földö.

H: És | vót-e valami húsvéti szokás, hogy így natyhédbe it valami? | Vót valami szokás? | *Hát ugye vuòt. Hát natypientékén ugye | av vot a szokás, hogy Jézus ugye, | akkor vèrtiék, | mèkhált Jézus natypéntékén délután, | hát ugye mèntünk a templombá.* | H: It szokás vót-e húsvétkor | pirostojásokat festeni? | *Igèn, | aokkor vuòt, | vuòt.* | H: Szokás vót. | És íty cifrástak is a | *Cifrásztuk ollan kis iziével szoktuk mègírni, | ojjan kis foggyuol.* | H: Mivel? | *Fäggyu vagy ojjan, | nõ hát nèm tudom mègmondanyi.* | H: Nálung gicának híjják. | *Igèn, gicáva, asztá foggyu.* | H: Hoty hívják? | *Gicò.* | H: Igen? | *Igè. Avval írtuk mèk.* | H: Ahá. | És akkor ety szép mintába tették rá, ugye? | *Jó.* | H: És | mijen színű tojásokat szoktak festeni? | *Pirossat, ruòza, olla alkòrmòssòset.* | H: Mijet? | *Oa alkòrmòs.* | H: Al? | *Igèn, alkòrmòs.* | H: Az mijen? | *Èty kis foladik, asztá igèn szìépèn mèkfogja, nèm mègy lè.* | H: Ahá! | Aszt a foladékot hívják úgy? | *Alkòrmòsnek.* | H: Alkòrmòsnek. | H: Az valami fajta, mint a | *Mind az a piros fòstiek, a tojásfòstiek, ajs | foladiék.* | H: Üzledbe lehetet kapni? | *Igèn, üzledbe.*

Nyelvatlaszkérdések

H: Hát hoty hívják aszt, amit az ember így az ujjára húz? | *Gyürü.* Mégeccer! | *Gyürü.*

H: Most mit tesz az ember az újára, amikor vár? | *Gyűszüt.* | Igen. | Tehát hoty hívják aszt? | *Gyűszű.*

Hoty hívják aszt az embert, aki házról-házra jár, aszt kéreget? | *Kòldus.*

Hát amibe a gyereket ringattyák? | *Bòlcsüò.* | Mégeccer! | *Bòlcsüò.*

Hát hoty hívják aszt az edényt, amibe a | tésztád dagasztják? | *Mibe?* | *Vájling.* | És amibe így a kenyértésztát szokta? Így asz fából van. | *Hát am mèg gyuruotáblo, | nèm?* | Amibe még úgy a kovászt mekkovászojja. | *Hát asz teknüò.* | Úgy va. Hoty hívják? | *Teknüò.*

Igen. | Há mi van a há, | a háznak a felső részét hoty hívják? | *Tetüò.* | Mégeccer! | *Tetüò.*

Hoty hívják | eszt a | kis padot, amire az ember így ráül? | *Hát asz csak ollan kis pod.* | Minek hívják? | *Pòd.* | Lócának it nem hívják? | *Nèm.* | Nem.

Hoty hívják aszt, ami oda van terítve az ágyra? | *Pokruoc.* | Mégeccer! | *Pokruòc.* | Igen.

Hoty hívják itten | aszt, ami megmarad vajverés után? | Aszt a lét? | *Íru.* | Mégeccer! | *Íru.* | Igen.

Hoty híják aszt, amit | káposztába szoktak ijenkor télen beletenni, | nagy levelegbe takarják? | Mi az, amit levélbe takarnak? | Tölteléknek hívják it vagy minek? | *Nèm takarung bele sèmit.* | It nem szoktak káposztába? | *Nèm.* | *Nèm.* | Nem szokták. | *Csak ub beletèttük a hust, mègmossuk, asztá uty tesszüg bele.*

Hoty híják aszt a kényeret, amit így levágnak és | mekpírittyák ottan a | tűszhejen? | *Kis piritot kènyiér.* | Mégeccer! | *Piritot kènyiér.* | Igen.

Hoty hívják aszt a gyümölesöt, amit így eltesznek üvegegbe télire? | *Kompúót.* | Kompót, igen.

Hoty hívják aszt a | tésztát, amit íty fársángba zsírba sütnek ki? | *Fánk.* | Mégeccer! | *Fánk.* | És aszt, amejik ien lapos és egésszen | zörgósre sütik ki? | *Forgács fánk.* | Mégeccer! | *Forgácsfánk.* | Úgy van.

Hoty hívják, amivel a kendert kitörik, aszt a készüléket, eszkösz? | *Kendért vággy?* | Igen. Amivel vágják. | *Kendervágu.*¹⁸ | Tilónak nem hívják? | *A tiló az, amellik má másoccor.* | Tehát hoty hívák aszt? | *Tiluz.* | Igen.

Mi az, ami megmarad, | az a durva szál, ami így kiesik? | Hoty hívják? | *Kúóc.* | Jó, | mégeccer! | *Kúóc.* | Úgy van.

Hoty híjják aszt, amire a fonalat feltekerik? | *Áspò,* | *mivel földspállák,* | *áspò.* | Igen. | És | amit a szövőségbe tesznek, amire a fonalat így föltekerik és a szövőségbe teszig be? | *Hát ugyë nëm tudom.* | Orsó it nincs? | *It nëm szoknak szünyì.* | *It nëm.* | *Elviszik a takácsokhu,* *ugyë.* *Hát* | *it nëm szoknak szünyì a zasszonyok.* |

Amikor a kizs gyerek mekszületik, utánna egy ojan kis' | lakomát szoktak rendezni. Itt is ugye? | ... hoty hívják aszt? | *Mináqlunk nëm szoknak.* | Nem? | *Nëm.* | Keresztelő még nem vót itt? | *Kérsztélézs von,* | *de csak a bábaasszont,* | *mëk hát a kérsztanyáknok annak füöznek.* | És hoty hívják eszt? | *Keresztelő?* | *Kérsztölés,* | *igën.* | Más nincs. | *Más nincs.* |

Hoty hívják, némejik kútnál van ijen hosszú fa ugye, amin a veder lóg rájta. | Eszt a hosszú fát hoty híják? | *Giémëskut.* | Tehát ez a hosszú fája az micsoda? | *Hát giëm.* | Úgy van. | *Gémëskutnak hát ugyë.* | Igen. |

Hoty hívják aszt a szerszámot, amivel így | az emberek | *Fúrnök?* | Igen. | *Furú.* | Mégeccer! | *Furú.* | Igen.

Hát eszt, amin itt ülünk, aszt hoty híjják? | *Sziëk.* | Mégeccer! | *Sziëk.* | Úgy van.

Hát aszt az aprófát, amivel az ember úgy | tüzegy gyűjt, | aszt hoty híják itt? | Oan kis apró fák. | *Hát ë kis,* | *ë kis apró vágot fo.* | Igen. |

Há mit teszneg bele ebbe, hogy égjen?¹⁹ | *Olayot.*²⁰ | Hoty hívják? | *Olaj.* | Igen.

Hoty hívják, amikor jégen a gyerekek csuszkálnak uty cipőben? | *Korcsoláz,* | *ë csuszkáknok,* | *hát.* | Csuszkának, igen. |

Hát hoty hívják aszt, | ami kisül | a szalonnából | így disznóölés után és elteszi az ember bődömbe? | Mi az, ami marad? | *Pòrc.* | Mégeccer! | *Pòrc.* |

Mit visz az ember ijenkó disznóvágáskor az ismerősöknek, | jóbarátoknak? | *Csurkáát,* | *ë kis húst,* | *ë kis pòrcöt.* | Hoty híják eszt egybe? | Hogy mit visz az ember ijenkor? | *Hát* | *hugyam monygyam?* | „Kóstolót” aszt nem monygyák itt? | *Igën.* | *Hát ë kis kòstoluot.* | Mégeccer! | *Ë kis kòstulót.* | Igen. | Mit szoktak it csurkának hívni? | *Hát a disznó belét aszt mëktüötik.* | S mivel? | Mit tóteneg bele a csurkába? | *Kukoricakáásáát,* | *riskóásáát.* | A riskásás | tóteléket is „csurka”-nak híják? | *Igën.* | Vacs csak a kukoricakásásat? | *Mind a kettüöt.* *Csak „csurka” mináqlunk.* | Igen. | Nem monygyák, hogy | húrka? | *Nëm.* | *Csurko* | *mináqlunk.* |

Hát hoty hívják aszt a krumplis tésztát, | amit az asszonyok ijen kicsire | kisodörnak és mekfőzik? | Ismeri, | ojam mind a ... | *Túdom.* | Akkor így ety kicsit el | sodorják. | *Hát ugyë van izë szivázsgombuóc is.*²¹ Na most annak a tésztáját, ha az ember ijen kicsikre | elvagdossa és meksodorja, akkor hoty híják? | *He-he!*²² | *Háqt Istenëm nëm lehet aszt mëgmöndányi!* | Dehogynem!

¹⁸ A hangszín az *uo* és *u* közötti árnyalat.

¹⁹ Az asztalon álló lámpára mutattam.

²⁰ A szó utolsó tagja hangsúlyosan ejtett.

²¹ A beszélő nagyon jól tudja, hogy a „nudli”-ról van szó, csak szemérmesség-ből ki akar térni, s a valódi nevét nem akarja kimondani.

²² Huncutul nevetni kezd, mert érzi, hogy kérdéseim elől nem tud kitérni.

... Kell tudni, hogy mejik vidéken hogy monygyák! | *Hát ugye úsz szokták monni: pöcsmácsi, hát!* | Pörsze. | *Hát asz, he-he!* | Igen, me minden vidéken más.

Hoty hívják aszt az étkezést, amejik uty tizenkét óra felé szokot lenni? | *Ebiéd.* | Mégeccer! | *Ebiéd.* | Igen.

Hoty hívják aszt a vászonból készült valamit, amibe bele szoktak tenni téasztát, lisztet, ijesmit? | *Zsáák.* | De ha ijen kicsi, akkor is? | *Hát akkor még acskua.* | Mégeccer! | *Acskua.* | Igen. | *Akkor hátára is, mennék a heggyre, bele tészik, az még izlé: hátizsáák.*²³ | Igen.

Hát hoty hívják aszt a fából készült edényt, amibe vizet tesznek? | *Sajtaár,* | Igen. | *csöbör.* | Csöbör. | „Dézsá”-t is mondanak itt? | *Dézsát nem.* | *Nem.*

Há mi az, ami az embernek fején van, hoty hívják? | *Eszt ni?* | Igen. | *Kendű.* | Mégeccer! | *Kendű.* | Igen.

Hoty hívják a gatyának eszt a részit, amibe bele teszi az ember a madzagot? | It hoty híják? | *Hát mink csak ub belehusztuk.* | De hoty híják aszt a részit, amibe belehúzzák, a gatyának mijen része? Hoty híják? | *Belső riész.* | Igen, de eszt hoty hívják? | *Pártó.* | Micsoda? | *Paártó, gatyapártó.* | Gatyapártó, jó. Mer egyes hejeken: köre, id gatyapártó.

Hoty hívják itten aszt, aki a lányt mekkéri feleségnek? | *Völegién.* | Mégeccer! | *Hát a völegién kéri még.* | Igen. | *No de hát asztán az ókor még vele ugye hát egy másik is, aki beszélt hát.* | Szokás itt? | *Szokoás.*

Hoty híják itten aszt a lovat, amejiknek kis csikója lesz? | *Csikós lu.* | Tessék? | *Vemhes, hát aszt ugy monygyák: vemhes.* | Na mostan há más-külömben hát hogy monygyák aszt a lovat, amejik hez elviszik a kancát, hocs²⁴ csikója legyen? Aszt hoty híják? | *Monyos.* | Mégeccer! | *Monyos.* | Monyos. | Most amejiket elviszik hozzá, aszt peig úty híják | *Az mék konco.* | Ugy va. | Mégeccer! | *Kanca.* | A másikat meg | *Aszt még monyos.* | Jó, köszönöm.

Beszélgetés a szőlőmunkáról

Vót ek kis, ek kis darap füődünk a szengyörvári heggyén. | *Asztán akkor asztot kiástuk, kis száncot fié méterésre.* | *Éggyigbü a másigba dobaátuk a füödet, hogy ami fölül van föld, az essen alulra, a tövire.* | Igen. | *Akkor mikor az méktörtint, akkor elraktuk a vesszüöt, otüllö vesszőt hát a magunkéru, a másig darabba vót a vesszüvinyige.* | Igen. | *Aszt hogy gyökeresztették meg? Ogy gyökereszt még a füödbe.* | *Addig mék sajtaárbo vót.* | *Ot még gyökeresztett kicsit sajtaárbo, vízbe.* | Igen. | *Asztán akkor beleraktuk a füödbe, de hát elék szép lett, még megüdü.*²⁵ | *Akkor elraktuk, de ganyésztuk is aqm a tüviét, gánésztuk.* | *Na így üdü, szépen mekkapaátuk, hogy a gyom e ne nyomgya, a zemet.*²⁶ | *Mékkaruóztuk, hát ollikot hozzá is tuttuk, ollan nagyra megnýöt, hoty hozzá is tuttuk kötnyi a karruóhol.* | *Na asztán mikor megnýöt, még-*

²³ Ez a példa is mutatja, hogy ha a gyűjtőnek sikerül barátságos légkört teremtenie, akkor a nyelvjárási alanyok szívesen adják meg a kívánt választ, sőt a tárgykör idevágó kifejezéseit spontán módon maguk említik meg.

²⁴ Hogy (hasznulás következtében a szó véghangzója cs).

²⁵ Üdü, megüdül 'ered, megered (az oltvány)'.

²⁶ Zemet 'gyom, gaz'.

erősödött, akkor | vuot rete²⁷ kis fejek.²⁸ | "akor lészüretüöttük, sajtárbo lészettük, | csöbörbe beletettük, | beleüntöttük, asztá bevittük csöbörbe | vállunkon. Kettő vitte vállán, | asztá ugy beletraktuk a | priézsbe. | Ugyan előssző lédaraátuk, | asztán akkor ugy bele a priézsbe, kipriésötük. | mer | od nem éjjen priézs vuot, ojon noty, | ojan nocs csigaás priézs vuot. | Fából ugye? | Fábu igén. | Ezek a régi | Régi, régi. | Megvannak még ezek a nagy prések itten? | Hát minékün má nincs, mer ugyé széllel osztottuk. | Ezek ijen töltőfából vótak? | Igén, | igén, tūőfa vuot. | Áhá. | Ollan, ollan csiga, ollan csigaás vuot. | Igen, igen. |

Asztán akkor a mustot elöntötük a hõduobõ. | Mikor kifõrt magács csak akkor lehetét fölönteni. |

It hoty hívják aszt a mustot amejik má úty | kezť csípõs lenni? | Hát | Van annak valami neve? | Van êk kis „csipűds”. | Mer nálunk van ojan hej, ahol múrcinak híjják. | Nēm. | Minállunk csak | na aszonygyák : kecs²⁹ csipűds lennyi. | Aszt szeretik asztán igazán! | Az jua, én is asz szeretēm. | Igen. |

Asztán ijenkor szüredbe | mijen ételt szoktak it főzni? | Jó paprikás | guláslevest. | Mibõl, mijen huzsbol? | Hát | Mejiket szerették a legjobban? | Birkahúst, | disznóhúst. | Igen. | Csirkehus is ju. | Hõ-hõ-hõ! | Csak legyen, igaz? | Csak lëgyën!³⁰ | Az nagyon jó! | Kõttest szoktunk sütnyi, | dijós veklit. | S ko³¹ mekhívják az ismerõsöket, ugye? | Hát akkor hoty hama, hoty hamaráb lëfottyon³² ugyé. | It hoty híjják aszt, amikor | az elhagyott szemeket szedik össze? | Akko mi csinálnak, mit mondanak? | Hát nem hagyunk èl | úty. | Hacsag véletlen. | ...aszt újra összeszedik, nem? | Nēm, | nēm szoktunk uty kórésznya. | Áhá, ez az! | Hát ugyé kórésznya hát | mēnteg gyērekék. | Gyērekék è szoktak mēnnyi kórésznya, ki hun talátok ugyé. | It hogy monygyák aszt, elmennek minek? | Kórésznya. | Igen. | Elmēnek kórésznya. | Úgy van. |

Elmondta: Nagy Gáborné Tislér Anna 68 éves földművesasszony 1952 decemberében.

A káposzta termesztése és tárolása

Hát a káposztát ugyé | mikor szokjug vetnyi | februárbo, | miko má a füöt | tagya főgyün. | Akkor tavasszál | kikël, | akkor mēg újra | êk kicsit kiteptyük | az öregjibü, | "asztán azutám mikor má nyüöl, | akkor mēg mikor kiütettyük | asztán kiéssõ. | Mikor szokot már annyira megnõni, hoty ki lehet ütetni? | Má ugyé május | elejibe, mēg | elõb is, mikó hogyom mijen a | züdőjárás | hát. | Akko asztá ugyé | kiéssõb jól | mēkkapál az embër, de ollam berkës helën ju, | ahun a | talaj ugyé berkës füõdbe van. | Akko asztám mēkkapálluk, szépē összeborul. | Akkor má õsszel ugyé | akkor lēmetéllük naty kiéssë. | Akko asztá utób má mikor kiétfélékéb' is használjuk : | èltēnni is a füõdbe, mēg a hõduõba is lë | szellük | noty kiéssë. |

Na mostan hoty teszik el a füõdbe, me még ijet nem is láttam? | Füõdbe, igén, lë. | Ijenkor õsszel? | Igén össze, miko lëvagdalluk, | Igen. | akkor osztá kupudzba összeburogattyuk, | akkor lészvómázzuk è kicsit, osztá befõdellük. |

²⁷ Rete 'rajta'.

²⁸ Fej 'szölőfürt'.

²⁹ Kezd.

³⁰ A szó második tagja nyomatékosabb az elsónél.

³¹ S akkor.

³² Lefogyon.

Akkor osztá | ugyē tavosszal ollan szíép, mindg | Úty hogy, lehet eltenni, és tavasszal kiszedni. | A kiésőjig eggész jua mindik, | jua. | Meddik szokott úgy elálni körülbelü? | Elát még az-huzsvét, még mēk kiésőbbig is | elát. |

Na most a másíkféléképpen hoty szokták elrakni? | Hát akkom még ugyē | csak úgy verēm, | verēmbe is szoktunk hannyi eggézbē is, mēk hát akko lēsavanyítottuk hōrduōba. | Na asz hoty történt? Ugy monygya el töviről-hegyire! | Hát ugyē aszt naty kiēssel lēszellük szēpē, asztá ētipōrjuk ugyē, | lábbo ētāpossuk. | De tesznek rá valamit? | Mindēnt, fűszert, ha van, | ugyē, de most nēm mindig van. | Mijen fűszert szoktag beletenni? | Magyar borsod, habérleveled, de most nēm vut sēmi sē. | Akkor csak mit tesznek rá? | Akkor csak sūt. | Sót tēsünk rá, mēg ē kis tōrmát, | akkō ēty, | van ojam bírsōma, akkor aszt rātēsszük, asztá oa izū va. | Asztám mek kell-e, eszt időkōzbe nézni? | Igēn, | mēk köl, ogyē három-négy nap alatt lēmossuk, | osztá ugy besavanyodik, akkor asztá | Körülbelü mennyi idő alatt savanyodik be? | Mikō mijem meleg van, ugyē. | Ha melegē van, akkor, akkor előp savanyodik, | ho hidegeb van, akkor mēk hát kiēsűdōbben savanyodik be. | Igen. |

A nevét tesség bemandani! | Hoty hívják? | Boncfōdi Mări. | Mégeccer! | Az uram nevērū : — így Boncfōdi Mări lānkorombu — | És az ura nevirū? | Af Fülōpnie, Fülōp Jozsefnie. | Hány éves? | Ēn negyvenhēt. |

Beszélgetés a nádvágról és a régi sármelléki életéről

Hád valamikor gyērēkkorombg | elkesztem o nátszēdiést. | Mēre vót az? Kizsbalatontübe, | Sármellékēn, | Sármellékēn. | Asztám mēntünk szēnni, mīndēn hajnōba mē mēntünk szēnni. | Asztá akkor | mēntünk ezēn a kēndērāsztatōn elsősōrba is | talá hārmadik napon, | ēgy lānnjó mēntem, | ēlestem. Hány éves vót akkor? | Akkor kūrūbellü | hūsz. | Hūsz évēzs vutām. | Akkor osztá | bē-mēntünk a Kūsz-Balatonro azēr, bekōtōsztük a kezēmet, | de szēngyōrtkyo nādot nēm tuttam mē. | Na jó van, akkor | mi csinājjak? | Mibe esett akkor bele? | Kaciérba, | nátszēdō kacérbo, | — mer van tolókaszā is, | ujjan, akit a gyégēn³³ | uty tuonak aszt, avvo ezēr kēvét lēhet két embērnek szēnni. | Igy mēk csak szāzot, | mēk hogy ojan ki dōgozik. | Hā aval asztá | vizagyūttem, nohāt kacérō nēm tuttam ēbbe szēnni. | Hiszēm most is mēgvān, mē Veszpriēmbe is ēvitték a | tolókaszāt ēccēr | muzējūmbō. | Hāt akkor asztá vizagyūttem, | mi csinājlok? | Tolókaszārga kesztem, | akkō mēk tolókaszāsztunk. | Tovābb asztān | māt nēm tudok mondanyi, mīnthogy | Na mostan | mikor kezdōdōtt a nádvágr? | Csak űsszel. | Nēm űm mīm most! | Most szēdik, | hā lēvēlēsēs is, akārmijen. Mos szēttik egīsz nyāron. | Māgskor csak — zēn gyērēkkorombā, mēg a fījōtl-korombō — | csak télēn, | jaggyal. | És akkō amikor be vót fagyva, akkor mentek rá a | Akkor mēntünk rá. | De most osztá ot kollōt nekik hānni, mer előb nēm vót viz, | most hogy mēggyütt ez az esēs' űdō, viz va, | me lē vannak szērződve oda is.³⁴ | Ot kollōt nekik hānni, | me nēm tunnāk hājō, akkora viz nīncs, hogy a hājō³⁵ elmēnnynēn, | asztá ics csak most abbohāttāk a nāt szēdiēsēt. | Ugy maguk akkō nem vīzen jārtak? Hanem mīn jārtak ott | télen? | Jégēn', jégē jārtunk, | jégēn jārtunk akkor. | Hāt most akko māt űjant nēm tudok

³³ Gyég 'jég'.

³⁴ Ti. állami vállalatához.

³⁵ Hājō 'ladik, csónak'.

mondani. | Na mostan | amikor levázták így a nádat, akkor mibe rakták? | Sűskötiélbe akkoriba, de most | drűódba kötözik, | mer mozs vādolad³⁶ van ugyē, | mosd drűódba kötözik. | Nyócfan cēntis | kéviēket, | akik ēggy embērnek elig ijen lēvelessēn, de másķō mondom az ēn gyērēkkorombo, | fiatalorombo csak | ūty szēttük, hogy | má akķō nēm vót lēvelē nēki. |

Ēs mennyit kaptak a | vágásáē? Hogy vót az régen? | Akkor mīnk régēn | felēbű szēttük. | Ēs kinek? | Kinek kellett a felit odaadni? | A gazdájának, akieneg vót ez a terület. | Ki vót ez? | Volami | Rējsli. | Kēbviselű izs vuot, | talá teccik ősmerni. | Nem hallottam még. | Nēm hallot hírēt : a Rējsli | Rikhart? | Igen. | Hāt akkor osztá | azē vót ez a terület itt a zegiész. | Felēbű szēttük, oz osztá hoty hā tētte, mīm mēk szēpē ellottuk | pijárcon | Keszthelēn. | Mer vótak ugyē a nádos épületēk, | jó piēnziēr elattuk. | Mer abbu vótak az épületēk, me akkor nēm vót annyi cserep. | Cserep sēmmi, | hanēm | akkoriba a zēn gyērēkkorombo hāt így. Mondom mos má hāt | mást ollast nēm tudok a régirű. |

Asztām mījem madarak vótak itt a nádazsba? | Góga, | autām mēk | mi a rossēb is? | Sárco, | mēk | vadriēce, | am mind ott a Kizsbalatontűbe vō. | Azutān | nahāt monygyák aszt | Cinke vót-e? | Cinke, na cinke is. | Mijen cinke vót? | Hāt az a | akit | tanár ūr gondolla, | ollan fészki va. | Fűggő cinke? | Az. | Mi csinátak a fészkiivel?³⁷ | Rossēbet! | Edobátuk, ugyi nēm husztuk fő. | Nem? | Nēm. | Edobátuk, hāt mīnk ahķō nēm tuttuk, hogy az jó. | Mēk hāt sē nēm is jó ām azēr | gyégēn sē, | sēhogyan sē jó az. | At³⁸ am mēg va, mi a russēb? | Kānyō az annyi vam, mēg vadli³⁹ | Kárókatona vót-e? | Vagy nem vót ijem madár itt? | — Görény vagy ijesmi nem vót-e annakidejēn itt? | Nēm hallottam asztot, | mind ez o | fācānyog vannak ... | Asztān | ūty hogy vázták a nádat, | találtak-e közbe így? | Talátunk ām! | Még izēt is, | tuskēzs-bōrztot, azutān rűókā. | Még meg is fokták? | A rossēbet! | Ollikot nēm lēhetēt, | tuskēzs-bōrztot lēhetēt mēkfogni, a rőkāt nēm. | Ēszalat, mi? | El ām! | Mēt mind a, | akkora nād van, hogy a rossēp sē érte vóna e, de a tuskēzs-bōrztot, a mēg lēhetēt kerētteni. | Ēs nem harapott? | Rossēbet nēm! | Hāt akķō hoty fokták meg? | Azēr mēkfokták, kacērosok. | Kōrűáták, asztān | mind addig ūtöttēk, hogy eltālta valamellik | zórāt vagy valamijēt, | vagy lábāt | ēvākták kubba,⁴⁰ osztā | ēnyomták. | Ebibōrz. | Anag oan drāga a szōri.⁴¹ | Annak mījen vót a szīne, annak az ebiborznak? | Annak? | Ojam prēmecs csinyānog belōle ojan nak-kabātokro, | hāt olla. | De mījen vót a szīne? | Mījjen? | Mind a vadnyűlnak, majnēm, | majnēm ojan. | Áhá. Etyszinű vót? | De oan fűjtatozs vōt. | Sziēb vót a szōri annak, mindik szēb vót a szōri annak. | Aszt igēn drāgajēr is mēgvēttēk. | Az ēn vűōm asz szokot fogni, | hiszēm most is vodász ēggyik, | ēggyik vűōm | osz szokot fogni, | dehāt | szāsz forint | ér mēk szokták vēnnyi annak a izēnak | ebibōrznak, | de tuskēzsborzē az nēm. | Annak a husa jó vűt, a tuskēzs bōrziē. | H : Evet már maga ojat? | Ēttem ām má, foktam! | H : Ēs hogyan | készítēttēk el a husāt? | A husāt ūty készítēttük el, hogy | lēvēttēk a bōrit, | akkor osztām mēkkōvesztēttēk, | akkor us sūtöttēk mēg, | de jó vót! | H : Nyārson? | Dēhogr! | Tēpsibe vaj peig lābozsbō. | Nyārson nēm. | Mer tudom, hogy | ōlfavágók is szoktunk lēnnyi tiēlēn is, most is odajártunk, | s onnaj hosztuk

³⁶ Vádol 'vállal, elvállal', vādolat 'vállalat'.

³⁷ Némely vidéken ugyanis régen papucsfélének használták a halászkok, pákászkok.

³⁸ Hāt.

³⁹ Vadlibát akart mondani, de előbb szavába vágтам.

⁴⁰ Kup 'kúpba, kévēbe rakott nád'.

⁴¹ Szōr 'prēm'.

eszt a tusogot is. | *És osztá* | csadé alá szog bújni ez az ebibörz. | *Aszt ugy az embér* | örökkéjsze [...] ⁴² *hát evágja asztá* | akkor ot megéheti. | *De ádig nem tudja megenni.* | H: S mennyi husa van? Mekkora egy ijen állat? | *Ó, | van neki ojan horminc, | hormincöt kiló, | negyven.* | H: Akko nem lehet megenni egy ülézsbe! | *De nem ám!* | *De nem ám!* | *Elosztosztunk rajta, s azzá lányó vótunk éccér csopórba, brigádbó.* | *Nēm, nēm.*⁴³ | H: Szóval a húsá jó, de zsíros izs biztos, nem? | *Zsíros, | zsíros.* | H: A zsírjába sütik meg? | *Nēm. Azér tészneg bele disznózsirt is, | tészneg beje.* | H: De annak a zsírja is jó, nem? | *Högyne vóna jó!*

Ott is sokan vannak. | H: Mejik? | *Üősz,*⁴⁴ *űősz.* | H: Azok mērefelē vannak? | *Itt izs vannak mēfelenk, mindēhun.* | H: Igen? | *Mindēhun vannak űőszök, osztá mēnnek sörbó.* | *osztá vadászok amelliket | étalál, asztá alászőlggja!* | H: Asztám minek a husát ették meg így a nádazsba talált vadak közül? | *Ó, | legjobb a vadréce husa.* | H: Az jó? | *Az jó.* | H: S aszt hoty csinálták meg? | Mikor a legjobb a husa? | *Aszt mēg izé, kövesztik.* | H: Így ősszel? | *űősz?* | *Nēm.* | Akkor és sörbá⁴⁵ mēkkövesztik, osztá | H: De mikor szokták fogni? | Mikó a legjobb a husa? | Ennek a vadrécének. | *Vadrécének jó mindig.* | H: Mindig jó. | *Az mindig jó, mind ahogy a házi riécéknek, az mindig jó.* | H: De nehéz így elfogni? | *Hohó!* | H: Tettek így régen hurkokat meg nádazsba...? | *Mēg most is tésznek [...hurkot].*⁴⁶ | H: És hoty csináják aszt? Monygya el! | *Hát aszt hurokro ugy | kevéket | csinyának, asztá csak* | H: Miből? | *Dródbú.* | H: Dródbú? És aszt hová kötik ki? | *Válami ki | c | cövekhő.* | H: Vagy oda a náthoz? | *Náthó nēm. | Náthó nēm. Aszt északossza.* | H: És azok ugy a | *Mer ugyē ér ruóka mēgy ábbá a hurogbó, | akkor | aszt északosszo, | kitőri aszt a nádót...* | H: És aszt sík vízre teszik vagy úgy a nádak közé? | *Nádak közjé. | Ugyē mikor itt | kányáznak, it tiélēm mikor naty hó van. | A gyerekkorunktu fogvo | naty hó vót, | akkor kitették a tőrt, | törnek monygyuk.* | H: Igen. | *Az mēg | iziē | lőfárogbu csinyállák azokat a hurokokot, | tāt*⁴⁷ *karikós, mind a karikák, | arra fölalogattyák a kányák-nak, | de ott osztán nincs tőb | bet*⁴⁸ *a kányó. | Mēkhintik kukoricávvó, | vagy akármive, mēnnek oda a kányák, ugyē ehős kányák | belemēnnek, | mēg | négy-öt is | bem marott | csábdábbó, de az a kányahus is jót.* | *Ollam mint a csírke-hus.*

H: Aszt hoty szokták megenni? | *Főve.* | H: Nem kemény az? | *Kemién ažiér.* | H: De a | levesre jó az? | *Jó az, jó levesse van a kányának is. | Jó, jó, asz régen sokat főtunk | kányákat. | Nohát mēst osztán nēm tudok mondani.*

H: Asztán így gyerekkorugba így ijen szvadmaraknak a tojássát szették-e? Ki lehetett-e szedni? | *Hú-hő!* | *Örűtek, hoty találtak, he-he!* | H: Gyerekek szették, ugye? | *Szették ám! Szették ám a | a vadlut tojást hu, de a mēg osz finom is.*⁴⁹ *A vadréce tojás. | Éppe ollam mind az a | szédēt házi tojás.* | H: Asztám mijeit találtak még? | *A, a | fūr, | teccik ősmēni aszt a fūrjet?* | H: Hőgyne, ojan kicsi. | *Ojan kicsi.* | H: Szántó földön is szalad. | *Igen, az,*

⁴² Egy szó teljesen érthetetlen.

⁴³ Az előző mondatban kifejezett tagadásos gondolatot erősíti meg.

⁴⁴ Őz.

⁴⁵ Első sorban.

⁴⁶ Nem érthető tisztán.

⁴⁷ Asztán helyett.

⁴⁸ A szó vége nem érthető tisztán.

⁴⁹ Erősen hangsúlyos.

Annak még igen finom tojássá van szinte. | Annak igen finom van neki. | H: És a gyerekek jártak ki akkor a nádazsba? | Hó-hó-hó! | Mindénfeli zerdőre, mindénfeli mént az ember | gyerekkorumba, most osztán lássq nincs ugy | egéssze. | Nincs most ugy, mind valamikor régén vót. | H: Persze, megváltozott. | Mégváltozott a világ! | H: Az erdő mere van itt? | Erdő? | Itt a röptérén | vót. | Osztám még van a Szalaberégbe. | Szalaberégbe van, a papokié vót, szoval a | zalapárti papoké. | H: Oda jártak-e az erdőre? | Ott, oda jártunk el a | irtanyi. | Még most is odq | vannak. | Hiszē most a vőm ámbár | éggjik | id van a | magas épületné⁵⁰ | H: Mijen fából állott az erdő jobbára? | Jobbárg kőris, kőris. | H: Asztám mijen van még benne? | Tőfo, | aután nyárfő, | fűszfo, | mindénféle van benne. | H: Itten vannak-e ojan | parti fűzek, amejiket ity kosár | fonás | Vannak. | Ippe it vgnnak. | H: Igen? | Ippe od vannak. | H: Hoty hívják itt az ijen fűzeket, amiket | Fűszfo. | H: És mijen fűszfa van, amit így | kosár | fonásra használnak? | Szép sárgo. | H: Aszt hoty híjják, mijen fűz? | Én aszt nem tudom.⁵¹ | A vőm foglalkozot s most is kötött. | Itt a zerdősnek | pakolókosarad belüle. | Mēk természetik amugr | tábloszám is [a rutyka?] fűzet. | Termesztik ugyis gyönyörű [vessző?]. | H: Ijen sárga | szóval . . . | Sárgo. | Körübellű az | az. |

H: S hoty híjják ezeket a kosarakat, amit így vesszőből fonnak? | Vesszőkosár. | H: Igen. | Vesszőkosár. | H: És használják aszt a szót, hoty „silinga”? | „Silinga”. | Nem monygyák? | Aszt nem monygyák kosárnak, csak vesszőkosár. | H: Igen. | Azér me Szalavárbo id van, Szalavár-utná | ujanformám, mind amint a | tanár úr monygya. | H: Silinga. | Silingo⁵² | od va. | H: Szóval it nem monygyák? | Itt, ics csag vesszőkosár. | H: Igen. | Csag vesszőkosár. |

H: Asztán | régen szettek-e így gombákat? | Hú, még most is! | H: Mijenfajta gombák vannak? Monygyon má ety párat! | Csírkegombq, vargányq, mindén vót itt q | (. . .) püspöki erdőbe e. | Ot mindénféle: csírkegombq, | vérgányq, | ot a keserügombq, | ollon | tányérfőma az a keserügombq. | De hát az mind jó vót. | H: És? | Még van bolongombq is, akitül még isz bolondut sok embér. | H: Igen? | Az van. |

H: És mejik | fajta vót a legjobb, mejiket szerette maga a legjobban? | Csírkegomba, legjob levesse. | Ojan apró az a csírkegombq. | H: Igen. | Sárga, nem? | Igén, sárgo. | H: És ijen | legelőkön is van. | A, | igén, az a legelőön van a csírkegomba, | az erdőön nincs, igén. | Autám még van ez a géva erdőön, ott a | zŰrmös-erdő, | ollan nagy gévák. | H: Aszt hoty szokták megfőzni inkább? | Oszt is | levesnek, levesnek, | de csak amellik szēp, annak má amellik má ollan mind a | valóságos tápló, | gm má nem fő még. | H: Asztám mek tőfa ajjába is szokot lenni, mek fenyűfa ajjába. | Abba, qbbq. | No abba van, abba van az. | De van a csírkegombq, az ollam, mind a csírkehus. | H: Igen. | Az nagyon jó, az ropogós is. | Oz. | Oz igen finom, a csírkegomba. | Szoktak éjárni ide a | Szalaberégbe rétekre, | mikor essű vót. | Onnyi van am, hogy | — mer aprúó, osztám mégérik szēnni.⁵³ | Mer egy földem ahunn káboszta szok terēnni, oda | odanyúlik arra riétekre, | mindig annyira usz . . . | úty sikkadozik a nāt kaszánya | csírkegombájér. | H: Igen. | Nohát osztq | iv vót | máskor. |

H: Asztán halakat lehetett-e it fogni? | Huhú! | H: A nádazsba mijen-

⁵⁰ Magasépítési Vállalat.

⁵¹ A szó második tagja hangsúlyos.

⁵² Nevetve mondja.

⁵³ Mégérik szēnni 'elég nekik szedni'.

fajta halak vótak? | *A világon ami létézik.* | *H: Maga mijet fogot má?* | *En sémmit sē, nēm mēntem el,* | *mikor itt a telékem végibe fogdosták a ponytyokot,* | *hõrcsát,* | *csukát,* | *még nēm tuom micsodā,* | *minek monygyák,* | *s a vóm asz telles haláz vót,* | *mindennap* | *Balatonyo, Nagy-Balatonyon.* | *H: Igen?* | *Asz halász vót?* | *A naty halász hu-hu!* | *Naty haláz vót!* | *De asztám mivta* | *en idekerütem hozzájuk,* | *auta osztán nēm mēnt el,* | *aszonygya* | *a rossēb abba az ōrbe,* | *mindig ide lessēn!* | *Mer napszamos embereg vótunk mindig.* | *H: Igen.* | *Mindig napszamos embereg vótu nk,* | *kepiés-aratvō embēr vótam mindig.*

H: Hol szokott aratni? | *Itt a faluba,* | *még arattam Zalavárba is,* | *arat-tam Maróttan is* | *gyerékkorombā.* | *Kérēm szépen,* | *de itt változás van,* | *mer arattam* | *húsz kaszával⁵⁴ is.* | *Húsz elsõ kaszálvō ótam.* | *Igen.* | *Ott ugyē má húsz marokszédō,* | *húsz kötű.* | *Húsz marokszédō,* | *húsz kötō,* | *húsz kaszás.* | *Ot má hatfanyan vótunk* | *bandábo.* | *Autám mikor onnad elkerütem* | *az Ajtajihú,* | — *mosd* | *Badacsomba van* — | *ocs csak három kaszaerō,* | *mert csak szászhatfa hót foggye vót neki.* | *Ot három* | *banda vót,* | *három kaszaerō.* | *Három kötű,* | *három marokszédű.*

No mos hoty kezdődött a munka reggel? | *Mikor kezdődött?* | *Réggel* | *ahogyan a* | *tanár úr monygya,* | *reggel,* | *ókor* | *kimēntünk* | *eggy óraker kötelet csinyáni,* | *mer negyven-ötfen kérészt kötelet* | *köllöcs csinyáni* | *eggy-ety kasza-erűnek.* | *Hát asz* | *a kötű,* | *a marokszédű meccette úty sörvō* | *fémárokszám lévētte uty kérészbe,* | *ugr* | *ne köllön neki vele veszōnni,* | *anak a kötűcsinyálvōnak.* | *Akkor osztá* | *mikor mēkkészüt ujan hat órára-hétre,* | — *há harmad vót* — | *akkor ráért a zembēr* | *ék kicsint üdögēlni,* | *nyugonnyi,* | *de há három nēm vót,* | *sokszó még a kötű sē készüt még má okkō aszonták,* | *vágjuk,* | *me* | *a zuraság gyün ki,* | *hoty kipörög a buza,* | *mer asztá igy ment a* | *zaratás.* | *Akkor asztá* | *szóval* | *összepakótuk* | *estē,* | *amit nappō arattunk,* | *estē kepēbe raktuk.*

Na mostan hányat szoktak együvé rakni? | *Ēggyik helēn itt,* | *Ēgēnfõdnek nevezik,* | *mingyá itt a vasud válossza,* | *még iszēm⁵⁵ most Sármellékhō van csatōlva . . .* | *it húszvō rakták teljes éledbe ejék a* | *gazda embērēk,* | *mer id gazda kulákgog vót* | *vannak.* | *Minállunk Sármellékēm mēk tizēnnyócávol.* | *Hád asztá igy* | *mindēnhu s raktuk és sörbo* | *usz szépen,* | *talán* | *húsz mēternyire eggy-ety kepesör uty kinézēt,* | *mind a házok,* | *ojān vannak.* | *Igen.* | *Is sörbo.* | *Hoty hitták a lekfelsõt?* | *Pap.* | *És a legalsót?* | *Volt-e még valami neve a többinek?* | *Nēm vód a többinek.* | *Csak a lekfelsőnek?* | *Csak a lekfõlsō.* | *Papot törj rá!* — *miko má kihosztuk.* | *Pap mēnt lekfõllű.* | *Igen.* | *Pap mēnt lekfõllű.*

Na most mikor közbe arattak, | *vót-e néha valamijen állat?* | *Került-e valamijen állat elő?* | *Kis nyulak,* | *még, mēk kjs . . . hõrcsõk.* | *Igen?* | *Hõrcsõk.* | *Asztán veszedelmes vót-e?* | *Hohhó!* | *Dem még mijen veszedelmez vód!* | *Ēccēr a zēn öcsēmnek o* | *fija kötűvō vót,* | *szēmköszt* | *uf földmēt az,* | *aszt a szēmējīt kotorta,* | *harabdtō ugyē uty fõn,* | *de asztá agyonütöttük* | *qm aszt a hõrcsõköt!* | *Á goromba az a hõrcsõk!* | *Oan goromba hát a.* | *Av vót mēk kigyō.* | *Kigyō is.*

Csipő kigyō vót? | *Csipőkigyō,* | *ugy,* | *ugr.* | *Ugy elbüt o* | *kiēve alá* | *napközbe miko kimēneküt a fõnnállō gabnábo,* | *akkor elbüt a kiēve alá,* | *estē mikor hõrtuk össze a kévé vaj hõrták a zaprō cselēdek,* | *mer a kaszások kepiétek,* | *a kötők,* | *még a marokszédők* | *hõrták us sörbo,* | *asztá* | *mi fõfogja a két-három kiēvé-negyēt is földfogott a hátára oszt csak a nyakára tekēredēt a kēgyō.* | *Még ojjan izs vót* | *a zēn aratásidõmbē.*

⁵⁴ Kaszás emberrel.

⁵⁵ Hiszen.

És mekcsipet valakit má? | *Még.* | *Mekcsipétt.* | Vót má ojan? | *Vót ollan!*
 | *Vót, vót!* | És mi baja lett? | *Sëmmi së.* | Nem? | *Mer ëccërre orvos hó szállatt,*
innেকciójot kapod vagy mit, osztá hát | *nëm kapod vérmérgezésd vagy nëm tuom*
minek | *állapéttyák ászt.* | *Hát osztá mást* | *ollast a régibü nëm tudok.*

Na mostan amikor | íty fojt a | *Hát mē nēm üllē a*⁵⁶ | Csak tessék, köszö-
 nöm. | Amikor íty fojt az aratás, akkor közbe hányszor szoktak enni így
 naponta? | *Rëggel nyóc óraker rëggelid, débe* | *mëg ëstë vocsorát.* *Háromszor.*

És mit szoktak így reggelizni? | Mi vót így általában? | *Süt krumpli.*
Asztán? | *Voty peik tojás.* | *Tojásd vitt,* | *vitt a szëgën feleségem mindik.* | *Mëg*
én legjobbn szerettem | *a foró tejet.* | Mhm. | Így reggelire? | *Rëggelire.* | *Oda*
hosztá be, met az vót ügyë paprikás csürke is, mindën vót. | *Kitü hogyan kerüt.*
Përsze. | *Kitü hogyan kerüt.* | *ëggyikneg ijen,* | *másiknak ollan.* *Kitü hogyan*
kerüt dére, ügyë nyóc családom vót, | *és eh hét évbe ëggy mëkhót . . .* | És akkor
 délbe mit szoktak enni? | *Débe ahogyan én kirendöttem, mer mindig én vótam*
a zëlső aratógazda. | *Hát ahogyan a szakácsnének*⁵⁷ | *ëty hétën vót,* | *ëty hétën*
vót kéccër hus. | Aszt má az uraság attá? | *Zuraság.* | És mien kosztot adott?
Hát | *nëm a legjob vót ab bisztos, nëm a legjob vót.* | Miket adott? | *Bábot,*
krumpi levest, | *tésztalevest.* | Ez a három mënt. | *Rizsálevës izs vót.* Akkoriba
 még vót rizsa ügyë. | Húst nem attag böven? | *Ó* | *nëm ám!* | *Asz ki vót szá-*
mëdva, hogx hán kiló. | Asztán | utána mikor ettek lelközelebb? | *Ebéd*
után? | *ëstë vocsorát.* | Aszt othon ették, vagy mék kinn? | *Kinn a tóron.*
 Igen? | *Mëntünk a tãróba, osztá* | *én nat tálat odahozott a szakácsné,* | *oszt*
teli mërte a | *amennyi köllött, annyid vëtt,* | *hisze levezs vót elik.*

*

Mikor hát | elkésztem a | buza alá | a szántást | ügyë a | tãrrót | mēk-
 szánytya zembër | elsöbe, azutá gyün a | keverés, aután ügyë a vetés. | *Hát akkor*
asztán | *é teljes életembe* | *vilákháboruba mëkszaporutam,* | *ëgy lovam vót,* | *födem*
csak eh hód vót, | *hát én ëgy lóvo szántottam akkor,* | — *de most,* | *mos má*
má réguta, nëm tom hány éve mindik tehënekke szántok, | *mindik tehënekke, de*
vëttem ëggy új vasekét | *avvol igën könnyen szántonnyi, mer mikor eszt a* | *magos*
*épületet*⁵⁸ | *ide* | *izéték, rendüték e,* | *idegyüttek aok a pesti* | *minisztërijumbu, oja*
*vonatot*⁵⁹ | *nëm is láttom!* — *asztá it szántottam a teleket,* | *eszt a teleket,* | *ha asztá*
mëgáltok ott a vasutná, me tiszta itt a vasut. | *Mëgátok,* — *hát it taákozik*⁶⁰ | *a*
röptërrel. | *Akkor asztán ëcs csomóba álnok a sárkon,* | *aszonygya ëty köülük,*
mikor kiërek oda vasutpãrtra: | „Örëg, mē nēm fogja eszt az ekét?” | *A másik*
mëg odafeleli, | — *nagy úr vód bisztos!* — | *aszonygya:* „Ügyë örëg, aki be
 tuggya igazétányi a zekét, annak nēm kö fognyi!” | *Nahát mondom:* „Ügy van.” |
 „Látom — aszonygya — hogx jó kis ekéje van.” | *Valahogy asztán* | *od beszél-*
göttöm velék ëgy darabig. | *Hát hány évëzs vaok az kérdëszték, hány évëzs vaok.*
Mondom: „Hetfenöt.” | — *Mer akkor mék csak hetfenöd vótam.* | „Asztám mëg
 — aszoa — mindik tut szántani?” | „Hiszën — mondom — a már hák szántonok,

⁵⁶ Egy pillanatra felálltam, hogy a magnetofonorsókra tekintsek, vajon nem járnak-e a végén, s a beszélő helytel kínál, mert nem vette észre a beszélgetés hevében felállásom célját.

⁵⁷ Ti. meghagytam.

⁵⁸ A Magas Építkezési V. nagyméretű építkezést folytatott Sármelléken az első öt éves terv során.

⁵⁹ Különvonaton jött valamilyen bizottság.

⁶⁰ Ti. a vasútvonal.

„nëm én ! | *Ën nëm huzom a zekét !*” | *Aszonygya* | *a* | *másik mæg* : | „*Na maga is ëggy öreg embër, — aszonygya. Maga is ëggy öreg embër, dërék embër !*” | *Asztá hács csak ennyi vót ez a izé.*

Mék hát | eszt o | zegisz uccát, amit erre a | tanár úr lát, eszt mind én csinyágtam, | mind ; | tőmézsbü, | kübü, | tiéglábu. | A Főstetics hercegnék izs dógosztam | tizënnégybe.

Mint napszámos volt ot, vagy mi csinát, mije munkát ? | *Ëfogottam átolllába is. | Átolllába is. | Hát pörötek ám be*⁶¹ . . . *főbiró, járázsbiró, mindën, | de az aszonygyák, napszámos embër, nacs családós, nincs sëmie së, | dógoszhatik, ahogyan akár. | Dógoszhatik, ahogyan akár. | Mæg itt, | hiszen láttó most a | tanár úr, hogy mit csinyálok ott a zistállóba én*⁶² | *Përsze. | Mákör há mikor mékfërtem it, | de oszt annyi va*⁶³ | *Tëlëm mæg av vót a | züggyem, | mékkërgëstem a ruhámot, dohánravalómát.*

*Asztá akkor mék csöndëreg vótak, | it szëmbë van ëty suster, | bejelentettek, | hoty sokod dógozom. | Nahát asztá | gyünek ëccër a csëndüörök, | zörvezetö mæg ëgy rásik. | Hát aszonygya : | „Këjë ez a csizmo ? | Kinek tóóp*⁶⁴ *maga új többü?*⁶⁵ | *Mondom : „Direkt a magájé !” — Mer azé vót ám ! — | Hisz írgya fő magát, hogy o | tiszthelettezs vot, | ö írgya fő magájét, magájét !* | „Kë hoszta ide?” | *Mondom : „Akitü idekütte.” | Mer csakugyan a | inen laktanyátu vót nekik ollan ëgy embëryék, hát, aki | puccëryuk, mæg mindënyük, csëndörëknék. | Aki idehoszta ëhozám. | Mondom : „Fölirj ám magát is !”*

*Hád bemëntünk, becítát ez o | Lucc | suster | hát háromszor egymásutá. | Hát harmaccor mikor | bemëntünk tárgyollásra, | monygya a főbiró, aszonygya : „Hát | öreg, — aszonygya — hát mér dógozik | ujbü?” | Hát mondom : „Hát o rozbu nem lëhed dógoznyi, csak ujbü*⁶⁶ *lëhed dógoznyi. | Aszonygyo . . nyóc családóm van, | hát — mondom — hát | kételen vagyok, unokám vam má, mæg a családóm, | kétele vaog dógoznyi.” | Akkor oszt aszonta ennek a Lucnak, — mer ennek is mindig ot köllöt lëni : | „Nëzze öreg — aszonygya — asz mondom magának — aszonygya — | ujbü izs dógozhatik, — aszonygya — | ujbü.*⁶⁷ | *Uj lábbelit is csinyáhot, há tud.” | Mondom : „Könnyebbem, mint a rëpërálást.” | Aszonygya : „Emëhet Luc — aszonygya — haza, evve az embërre sëmmire së mënünk. | Ën napszámos embër, nyóc családgyo vo, | — aszonygya — ed dógoszhatik, mer napszámos embër. Nëm, | nëm tuom mije van, | sëmije sincs, | asz lëhet mondanyi — aszonygya. | Hát így vót kërëm.*

*

Mikor má mëkszántottam buza alá | keverës után, | akkor szépen lëboronátom, lëcsusztattam, vagy a hengerötem. | Akkor asztá | föltettem rëggë ithun a magot, | ugyë ëgy mázso | moa | ëty hódá vaj ëgy mázso tisz kilò, | —akko má tuttam asz má, má rëguta vetettem, — | akkor aszta szépen oda | tëttem a végibe a székérre, lëvëtem a zsákot a székërrü, | akkor a lányom vagy a fíjam vót ott a buzát elhòrdanyi nekëm, | akkor odahosztá elösször ëgy vëkávò, | akkor szépen | lëvëtem o | sapkámot vaty kalapomád : Dicsértessék a Jëzus nevë ! | Mer asz

⁶¹ Kontárságért többször beperelték.

⁶² Cipòket, csizmákat foltoz, reperál.

⁶³ Ti. munka.

⁶⁴ Talpal.

⁶⁵ Talpból.

⁶⁶ Új anyagból, cipész kellékekből.

⁶⁷ Emfatikus ejtés folytán a hangsúly a 2. szótagon van.

szokásung vót.⁶⁸ | Akkor asztán szépen elvettem. | Mikor elvettem, | mikor osztá
uty | kikét, mer vigyáztam, hogy nem-é hibásson kel. | Akkor bepótolta, ugye? |
Nem köllött az enyimet sosé pótónyi! | Ojan szépen vót vetve? | Ollan szépé
etyformán, de mos má asztá géppé vetünk jobbadán am még még még jobban takár, |
eltészi ám, mind a | kéz, ugyé. | Hát akkor asztá | mikó má kikét, nésztem :
hálá Isten szép! | Szép és szép. | Okkor mikor má | együtt a tavasz ugyé búzáró, |
magankét | megnézem — mondom — mijen gaz veri ki. | Lektöpször ugyé | túske
veri ki a buzát, | a túske. | Vót annak valami neve itt? | Túske. | Acat vagy
ijesmi nem vót? | Nem vót. | Nem. | Autám még vót ez ő | ragodáncs. | Ajízs
vót. | Mivel szokták aszt kiszedni? | Van ollam böködóvas. | Ollam böködóvas
van csinyárvó. | Akkor az embér asztán a közepit | persze | odatészi, asztat kilöki,
a izét. | De azér osztá as sē jó vót, mer | sokszor a buzaszálát is kilökte. | Kilöki
a buzaszálót.

Hát osztá így | mikor má | együtt a zaratás vagy valami, | elmént az embér
megnézni, na | mikor íérig be a buzó, | mer éccér is mikor kepüsarató vótam, |
a zurasák parancsuóta, hogy : | „János, — aszonygya — hónap — aszonygya —
| vásárnap nap arassák a buzát lē itt a | vasut mellett.” | Mondom : | „Mélto-
ságos úr, — mondom — | éretlem még az a buza.” | „Rendöledbe va, — aszonygya
— hogy nincs vásárnap sē, mer a buzánok muszáj be, mer égyg esső, osztá ész szél,
mind a földön!” — mer vót ugy is. | Aszonygya : „Arassák!” | „Nahát — mon-
dom — jó, ha maga parancsolg, | de — mondom — a misét | nem engedem el!” |
Aszonygya : „Mér? | Fogadás?” | Mondom : „A vilákháborubó mekfogattom,
hogy | miséje elöt nem dógozom vásárnap.” | „Nahát — aszonygya — mise után
grassanak!” | Nohát asztá csakugyan ki köllöt mennem éde a zurasági földre,
me nem magamé vót akkor. | Hát kiménék, | széri⁶⁹ ménék el a vasut mellett,
égy | kaszavágón gyünek ám ki a fíja | még a felesége, még a menyé, | hát |
zödellik a kiéve utánnunk. | Fönnánok a vasuton, | aszonygya : „Méjen zót-
fórma, János!” | Mondom : „Hát mégis arattya — mondom — a méltóságos úr
mámó, — mondom — vásárnap nap, — mondom. | Nem lesz hozzá a zisten,
— mondom — mer | mekpenészledik, mekcsirosodik⁷⁰ a | kerebbe.” | Aszonygya :
„Maga tuggya, — aszonygya. | Mer én — aszonygya — ugy nésztem, mind a
vasuthoz érek. | — Persze azon fejet látod, de a szárt nem látó vasutru! — |
Aszonygya : „Haggyák abba!” | Asztá abba köllöt hannyi.

Mikor a legjobb így vágni? | Mikor má ek kicsin kezd az a pēlvájok
kiizényi. | A buzát akkor leg | jobb. | A rozs még | ép picint így el lehet csipni,
akkor osztá megnymó, má nem szakul el,⁷¹ ha elcsipi az embér. | Igen. | Akkor
má. Mert mondom, én | má tizénniégy évés koromtu fogvo | hatfahét évig mindik
kepēs aratu vótam. | Hát akkor má tuggya, hogy mejik a jó! | Tudom ám! |
Tudom ám! | Mi az a viaszérés, mer | aszt is hallottam? | Van az! | Az
micsoda? | Rozsnak az a viaszérése, ha asz hofy | kiékém marad akkor, oan
kiékén, nem fekedik még az a rozs. | S akkor jó aratni? | Akkor, mikor oan
viaszos. | Akkor jó aratnyi a rozsot. | Ab biztos, hogy akkor jó aratnyi. |

*

Szoval a kukoricaföldet fölszánytyuk. | Akkor | elhordozzuk | utánp. | Mit
jelent asz, hogy 'elhordozák'? | Boronávol. | Áhá úgy van. | Boronával |

⁶⁸ Elsírja magát, síró hangon.

⁶⁹ Széről, oldalt.

⁷⁰ Kicsirázik.

⁷¹ Elszakul 'szétnyomódik'.

utánna odaállunk négyen-ötten | sörbő, | de még akkor ki is margérozuk, kihuzzuk
sörbő. | Az a margérozás az micsoda? | Margérozás, | szoval égy ijen három, |
hogyam monygyam? Van egy | mi a | zördög? | Három foga, | asztá aszt huzzák
az emberek. | Persze, | igen. | Asztán akkor kihúzzák, utánna odaállun kapávol,
osztám bizonyos távolságba, ugy negyven centi vagy ötven centi távolságba oda-
tészünk két szemet, | akkor asztán elrakjuk, utánna erakjuk a borsót, | tököt. |
Közbe ugye? | Igen. | Igen. | Na most asztán | akkor má mikor még | szoval
kikél, | akkor éty szálát hagyunk mindennütt. | Égyiket kívággjuk, | mer akkor jó
ugyē, ha | nincsen annyi | mékhagyva. | Na most akkor utánna | kéccēr-háromszor
is mēksarabójjuk, | mikor hogyan a zidő is | kívánnya, | mer ugyē hotyha ő |
a zidő ojjan hogy nāhāt nagyō izē, sáros vagy nedves esztendő van, akkor ki |
követeli tőpször. | Mer az embernek akkor má az magātu értetődik, hotyha tőpször
kell, | ha nēm, akkor elik kéccēr. | Na most akkor | mikor má mégvan a | kapállás
után ő, ⁷² | lészéggyük | kosaragba, | zsákogba. | Na de még előzőleg nem szok-
ták úgy a hajtásokat ety kicsit | ritkítani? | Hāt vót ugy mikor sarabótuk, akkor
lē szoktuk | fattyazni. | Őt hogy monygyák eszt? | Fattyazni. | Úgy van. |
Fattyazni. Akkor utánna ugyē má mikor megérēt, akkor a csövéket kifosszuk
rajta, | asztán bēlē zságba vaty kosaragba fölöntözzük a szekérre, | osztán föl-
visszük ő | pai'ásgō. | Őssze | öntözzük, ha lehet ho nē vāstagon, hogy el nē |
paniszēséggyēn. | Igen. |

No most akkor mikor má | annyira ho mēkszárod a kukorica, mikor má
étetésre kerül, akkor lēhōrgyuk, szintén asztá lēzuzzuk. | Mivel szokták? Hogyan?
| Kukoricamorzsoluoval vaty pedik | kiézzel, csutávol. Igy égyyk | kiézzel a
másik, | szoval ity⁷³ | szoktuk lēzuzni. |

Hoty hívják aszt a | borítót, ami a kukoricának a csövin van rajta? |
Csuha. | Igen. | Aszt szokták-e valamire it felhasználni? | Cekkert kötöttűng
belőle, még ijen | mi a csudákát, ijen | túllő. | Láptörlőt? | Láptöllőt, akkor
papucsol. | Ijen amivel a padlóra az embēr réggel lészál, hoty fōdes a házō, |
asztán | belép, hogy mingyá nē ő | hidegre lépjen. | Szoval el lehet, mēk pēmēt-
nek is szoktuk hasznányi, mivel ő | kemēncēt kipēmētőjjük. | Sok mindenre lehet. |
Lēhet. Nagyon jó az mindēnre. |

5. A diftongusok használata

A sármelléki nyelvjárás egyik feltűnő sajátossága, hogy a köznyelvi-
nek megfelelő hosszú magánhangzók helyett gyakran diftongusokat ejtenek :
é helyett iē-, ő h. üő-, á h. aá, ó h. uó-típusú kettőshangzót. Sőt — amit eddig
a gyűjtők nem jeleztek — az is előfordul, hogy rövid a (a, o) diftongikus szí-
nezetet nyer és oa lesz : *ēb bokōrōa, voazsbu van, poad*. Hangszín tekintetē-
ben tehát valamennyi diftongus zárt indítású, s második elemükben lesznek
nyíltabbá.

A diftongusok használatában a község nyelvszokása — mint már említ-
tettük — nem egységes. Már KERTÉSZ MANÓ (A zalavidéki nyelvjárás, NyF.
IX.) is megemlíti, hogy a kettőshangzók használata nem egyforma erejű a
zalavidéki nyelvjárásban. Szerinte a városokhoz közeleső falvak nyelvében
nagyon meggyöngül, sőt az iē kivételével el is tűnik. Változik a diftongizálás

⁷² Befejezetlen mondat.

⁷³ A beszélő megmutatja.

ereje községenként, egyénenként, és feltűnőnek tartja, hogy az asszonyok mindenütt sokkal erősebben diftongizálnak, mint a férfiak.

KERTÉSZ megállapítása ma is helytálló, kétségtelenül kitűnik ez a sármelléki hangfelvételek szövegeiből. Az is bizonyos, hogy a nyelvterület teljes diftongusállományával sem él minden beszélő. Az *aa*-típusú diftongust pl. megfigyelésem szerint húsz családból csupán négy család tagjai használták. Beszélőim közül Nagy Gáborné Tislér Anna használta egyedül és feltűnően. Hogy az *á* hang töretlen és diftongikus színezetű változatairól és azok terheltségéről valamiféle képet nyerjek, az *ő* beszédéről készült 10 db hanglemezen megvizsgáltam az *á* hangnak és változatainak előfordulási számát. A lehallgatások alkalmával 470 ilyen helyzetet figyeltem meg. Ezek közül 309 esetben (65,9%) töretlen *á* hangszínt érzékelttem, valamiféle bizonytalan hangszín vagy intenzitás-ingadozást észleltem (*á?*) 32 esetben (6,8%), ultrarövid *á*-t 31 esetben (6,5%), *aa*-típusú diftongust 80 ízben (17%) és *oa*-típusú kettőshangzót 18 esetben (3,8%). Végeredményben az esetek 72,4%-ában töretlen hangszínű monoftongust ejtett a beszélő, 6,8%-ban monoftongus és diftongus között álló realizációval képezte a hangot, és csupán 20,8%-ban ejtett kétségtelenül diftongust. Ez a statisztikai vizsgálat azért meglepő, mert számolás nélkül magam is feltűnőnek éreztem diftongikus artikulációját, s hajlandó lettem volna a legnagyobb terheltséget pusztá benyomásom alapján ennek tulajdonítani. Az *aa*-féle diftongus tehát Sármelléken kiveszőben van, mivel számos beszélő egyáltalán nem ejti már, de íme aki még él vele, az is három és félszer több esetben él monoftongikus változatokkal!

Ezek után megvizsgáltam a többi hosszúhangzónak és változatainak statisztikai megoszlását. Az *é* hanggal kapcsolatban töretlen *é* hangszínt érzékelttem a megfigyelt helyzetek 51%-ában, monoftongus és diftongus közötti bizonytalan *é?*-t 6,5%-ban, határozott diftongikus ejtést 42,5%-ban (*íé*, *íé:* 31,4%; *íé* és *íé:* 11,1%). Ennek a fonémnek a használatánál tehát a diftongikus ejtés csaknem olyan gyakori, mint a monoftongikus.

A hosszú *ó* és változatainak képe a következő: monoftongikus ejtést észleltem az esetek 50%-ában, bizonytalan hangszínezetet monoftongus és diftongus között 1%-ban, határozott diftongikus színezetet 49%-ban (*uo*, *uó:* 21%; *uo*: 20%; *ua*, *ua:* 8%). A helyzet általánosságban egyezik az előzővel.

Az *ő*-vel és változataival kapcsolatban a következő képet nyertem: monoftongikus hangszínt (*ő*) érzékelttem a megvizsgált helyzetek 52%-ában, monoftongus és diftongus közötti bizonytalan *ő?*-t 3%-ban, határozott diftongikus színezetet 45%-ban (*űő*, *űő:* 21%; *űő:* 24%). Így tehát az *aa*-típusú diftongusok kivételével a többinek monoftongikus és diftongikus ejtése csaknem feles arányú.

Meg kell jegyeznem, hogy a monoftongus és diftongus közötti bizonytalan hangszínek jelölése legtöbbször egybeesett a magasabb nyelvműködéssel képzett hangok szokásos jelölésével. Tehát *é?* = *é*, *ó?* = *ó* és *ő?* = *ő*. Úgy látom tehát, hogy ebben és más hasonló nyelvjárásokban is ezek a magas nyelvműködéssel képzett hosszú hangok a monoftongikus és diftongikus ejtés közötti típust képviselik. A diftongus képzésében megnyilvánuló zártabb indítás itt is megvan, de ez nem oldódik fel és nem megy át észlelhetően nyíltabb helyzetbe.

A fenti statisztikai képek azt is kétségtelenül bizonyítják, hogy *monoftongus és diftongus között a határ nem éles, hanem igen gyakran elmosódó, és*

éppen az átmeneti formák azok, amelyek az egyéni érzékelésben a legtöbb és leghevesebb vitákra adnak alkalmat. Az átmeneti formában ugyanis van valami a diftongus elemeiből, de azok sem tartamban, sem pedig hangszínben nem bontakoznak ki teljesen, s ez a bizonytalan érzékelésnek forrása.

Szubjektív érzékelési ítéletemet lehallgatási jegyzőkönyvre vittem, azután pedig a különféle típusokról oscillogrammokat és kimogrammokat készítettem, s megvizsgáltam rajtuk a *töretlennek, átmenetinek* avagy *diftongikusnak* érzékelt hangok felépítését. Az elemzések azt mutatták, hogy ahol töretlen hangszínt érzékelttem, ott a megfelelő kimogrammokon és oscillogrammokon a vokálisprofilok homogén, egyforma láncolatát találtam; a bizonytalan típusú hangoknál a vokálisprofilok némi megváltozását s kisebb mértékű intenzitásingadozást lehetett megfigyelni; a diftongusoknak érzékelt helyeken viszont a vokálisprofilok sajátosan és határozottan megváltoztak, az egyes komponensek határán a zönge ereje kisebb-nagyobb mértékben csökkent, azaz zönge redukció következett be, amely a nyomásfelvételeken hasonlóképpen plasztikus formában mutatkozott meg.

Hangfelvételeinken pontosan megfigyelhettük, hogy ugyanazon fonémet ugyanaz a beszélő egyszer monoftongikusan, egyszer bizonytalan színezettel, máskor viszont határozottan diftongikus artikulációval képezi. Igyekeztem most tüzetesen szemügyre venni a különböző beszédhelyzeteket, hogy a monoftongikus és diftongikus ejtés törvényszerűségeit felfedhessem. Az kétségtelenül sok esetben megmutatkozott, hogy *emfatikus helyzetben a diftongikus ejtés gyakoribb*, de az is kiderült, hogy korántsem az emfázis vagy affektus a diftongikus artikuláció egyedüli mozgatója. Az emfázis szerepe a beszélgetés során gyakran pregnánsan kitűnt. Álljon itt mutatóba néhány idevágó részlet:

H: Akko csak mit tesznek rá (ti. a káposztára, ha más fűszer nincs)?
— *Akkor csak súót. Sót teszünk rá, még ë kis törmát.*

Közvetlenül a kérdésemre adott válaszában az emfatikusan ejtett szóban *úó-t* ejt. Rögtön utána már csak egyszerű monoftongust: *ó*. H: No most akkor meddig völd bent a kenyér? — *Két órájja, két óráro mēksült.*

H: Miből volt ez (ti. a kukoricamorzsoló)? = *Voazsbu van ollan.*

H: Más nem is jöd bele (ti. a kukoricapogácsába)? — *Ēk kis súá, más nēm.*

H: Az nagyon jó (ti. a sütő tök)! — *Hāt az igen jú?*

H: Mit sütöttek akkoriba, mikor uty kislány vót? — *Pogócsaqt, riētest.*

H: Má akkor is szokás vót (ti. a karácsonyfát feldíszíteni gyermekkorában)? — *Vuót!*

H: Hoty hífták aszt, ami úgy lehullott (ti. a gyaratásnál)? — *Kuóc. Akkor kitöttük a tüört, törnek monygyuk.*

Az emfázis ilyenfajta megnyilatkozásait igen nagy számban figyelhetjük meg a sármelléki hangfelvételeken.

A másik diftonguskialakító tényező, amelyet a hangfelvételek lehallgatása alkalmával kétségtelenül fel lehetett fedni: a *beszédrítmus* volt. A *szólamok kialakítása* a beszélgetés során igen sokféle, és tempója is folytonosan változik a beszéd tartalmi súlyához s az érzelmi aláfestéshez igazodva. Azokban a *szólamokban*, ahol a *beszéd ritmusa lassúbb lüktetésű, gyakoribb a diftongikus artikuláció*, mint a gyorsabb mozgássorozatú részekben.

Az említett két tényezőn kívül nyilván még mások is szerepet játszanak a diftongikus hangszín keltésében, de még igen sok megfigyelést kell tennünk, hogy valamennyi okot felfedhessük.

E fejezet elején említettük, hogy a sármelléki diftongikus ejtés a köznyelvnek megfelelő hosszú magánhangzók helyett, ill. azok változataként járja. A nyelvjárási állapot viszonyítását tehát a köznyelvhez mértük, mint általában eddig tették. DEME is ezt látja figyelembe vehető alapnak: „a nyelvjárási sajátosságok mérésére mintegy összehasonlítási alapul *funkcionális helyzetét* tekintve a köznyelv a legalkalmasabb”.⁷⁴ Azonban korántsem szabad azt gondolnunk, hogy ez a módszer tökéletes. Visszásságai éppen ennek a nyelvjárásnak tanulmányozása közben a legszembeszökőbbek. Nevezetesen azért, mert a köznyelvi hosszú magánhangzók csak részben maradnak meg, ill. diftongizálódnak a Sármelléken, igen gyakran rövid, sőt ultrarövid formában élnek, s ezek természetüknél, rövidségüknél fogva csak monoftongikus színezettel bírnak. A köznyelvi hosszú *é* fonémnek tehát az említett töretlen hangszínű *é*, a monoftongus és diftongus között levő *é?* = *é* és határozottan diftongikus *ie*-változatain kívül még két olyan funkcionális változata van, amelyek sohasem diftongizálódnak: a) rövid *ē*: *magunkēru*, *rēguta*, *mēgis*, *kepēs*, *ēn*, *cserēp* stb. és b) *i*-ző alakok: *foladīk*, *mēktörtint*, *egisz*, *szēttik*.

Hasonló a helyzet az *ó*-nál is, ahol a már említett változatokon kívül ugyancsak két sohasem diftongizálódó variánst találunk: a) rövid *o*: *szoval*, *vot*, *hatfannyoc*, *Jozsefné*, *valo*, *fujtatos* stb. b) magas nyelvműködéssel képzett *o*: *vot* és *u*: *aratu* stb.

De így van ez az *ő*-nél is: a) rövid *ö*: *erdörü*, *mēgerősödött*, *föd*, *előbb*, b) magas nyelvműködéssel képzett *ö*: *a zörvezetö*, *essö*, és *ü*: *üsszel*, *kébiselü*, *vesszükösár*, *essü* stb.

A változatok alktualizálásának tanulságos példáit találjuk a következő beszédrészletben: *Elraktuk a vesszüöt, otelluò vesszüöt hát a magunkēru, a másig darabba vuot a vesszüvinyige*. A hosszú *ő* hangnak magas nyelvműködéssel képzett változata, diftongikus és rövid *ü*-hangú variánsa egy mondatban fordul elő úgy veszítvén időtartamából (*üő* — *ő* — *ü*), amint a beszédritmus üteme fokozatosan gyorsul az első, szünettel lezárt szólam után.

A magánhangzók sohasem diftongizálódnak, ha a hosszúság *r*, *l*, *j* vagy néha *n* nyújtó hatása folytán keletkezett: *törmát*, *ördög* stb.

6. A sármelléki diftongusok nyomatékeloszlása⁷⁵

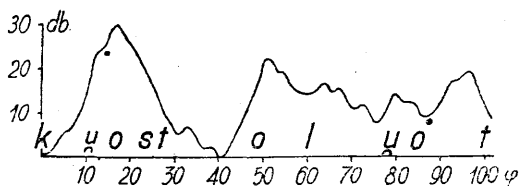
1. *uo*-típusú diftongus

1. kép: ^{24 30   22   14 19} *k u o s t o l y o t*. Nyelvatlaszkérdésre válaszul nyert szó. A *k* zárja alatt a hangnyomás értéke 0. A zár felpattanása után a hangnyomás görbéje meredeken emelkedik fel, és az *u* elem képzése közben 24 db (decibel) csúcsértéket mutat, majd innen még feljebb emelkedik, és az *o*-nál éri el legmagasabb értékét: 30 db. A két elem csúcsértéke között tehát 6 db a különbség, és így nyomaték szempontjából emelkedő irányú diftongus. 2–3 db-nyi különbség — az eddigi érzékelési tapasztalatok szerint — általában a hallgatókban még nem hoz létre határozott érzetkülönbséget a nyo-

⁷⁴ DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése, Bp., 1953, 84.

⁷⁵ Vö. még: A magyar nyelvatlasz munkamódszere, (szerk. BÁRCZI GÉZA) Bp., 1955, 262–76.

maték irányát tekintve, ezért a következőkben 1–3 db-nyi különbséget ingadozási sávnak tekintünk (de valószínű, hogy fülünk kellő gyakorlással 2–3 db-nyi különbséget is differenciálni tud). Az s képzése közben a hangnyomás értéke csökken, és a t zárjának tartama alatt 0 vonalra esik le. Az o -nál ismét növekedik a nyomaték, majd világosan meglátszik az l kisebb hangerő

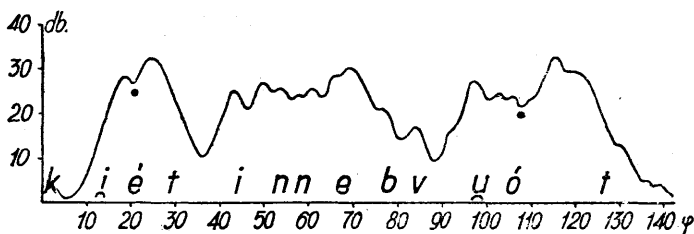

értéke. Az u és o diftonguselemek külön-külön energiakibontakozás képét mutatják, melyek között mély nyomásvölgyet figyelhetünk meg (az elemek határát a képen ponttal jelöltük meg). Az u csúcsértéke 14 db, az o hangé pedig 19 db, s így ez a diftongus is emelkedő.

A nyomásalakulásnak két tipikus formáját láthatjuk mindjárt ezen az első képen: a) az első szótagban a diftongus két komponense szinte észrevétlenül, csupán egy kis nyomáshullámmal olvad egymásba. A kettőshangzót azonban csupán egy nagy energiakibontakozás jellemzi. A két elem közötti nyomásvölgy is kicsi, így a két komponens *egy szótagban* olvad össze; b) a második diftongus esetében már más a helyzet: mindegyik diftonguselem önálló energiakibontakozást mutat. Két energiahegyet láthatunk, s közöttük nyomáscsökkenésnek megfelelő völgy van. Ez a diftongusrealizáció tehát *kétszótagú*. A következőkben számos példán figyelhetjük meg a sármelléki diftongusokban mind az egy-, mind pedig a kétszótagú alakulást.

A diftongus elemeinek időtartamértékei a következők: $u = 5 \varphi$, $o = 12 \varphi$; $u = 10 \varphi$ és $o = 13 \varphi$, ahol $\varphi = 1/100$ másodperc.

2. kép: ^{28 33} ²⁵ ³⁰ ^{27 33}
k i é t i n n e b v u ó t (ti. karácsonykor).

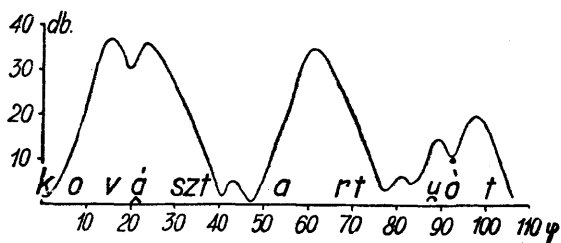

A mondat mindkét diftongusa emelkedő. A nyomásgörbén jól megfigyelhetjük, hogy a maximális nyomás mindkétszer a diftongus második elemére esik. Figyelemre méltó, hogy a nazális gemináta (nn) nyomásértéke olyan szinten mozog, mint az i hangé.

Időtartamértékek: $uó = 30 \varphi$, $u = 10 \varphi$ és $ó = 20 \varphi$.

3. kép: ^{37 36 35 15 20} *k o v á s z t a r t u ò t*. Asztá még átulérte já iziét, kovász-
tartuòt.

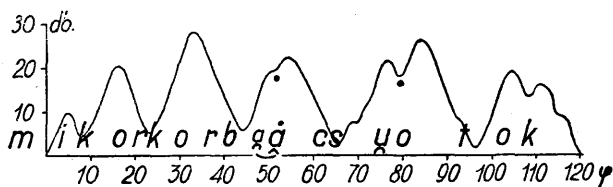
Az első szótag o-jában éri el a hangnyomás az összetett szó legnagyobb csúcsertékét. A v képzése közbe 6 db-lel csökken a nyomás, majd ismét fel-

jebb emelkedik. A t zárképzése közben a 0 vonalra esik. Az uò diftongus két eleme között ismét a nyomásminimumnak megfelelő mély völgy képződik. Tipikus kétszótagszerű alakulás. Az első elem rövidsége szabad szemmel is jól látható.

Időtartamértékek: uò = 20 φ, u = 5 φ és ò = 15 φ.

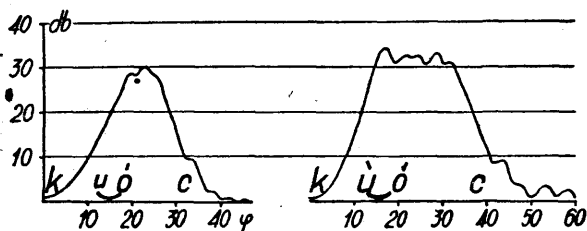
4. kép: ^{10 21 29 21 24 23 28 20} *m i k o r k o r b á á c s u o t o k ?* Aprószentekelésről foly-
tatott beszélgetés részlete: *H: Montak ojankor valamit? — Mikor korba-
asuotok?*

Az uo diftongus elemei két energiakibontakozás képét mutatják. Közé-
jük mély nyomásvölgy ékelődik, így kétszótagszerű képzésmód jellemzi a
kettőshangzó felépítését. Nyomatékeloszlás tekintetében emelkedő, 5 db
csúcskülönbséggel.

Időtartamértékek: uo = 20 φ, u = 9 φ és o = 11 φ.

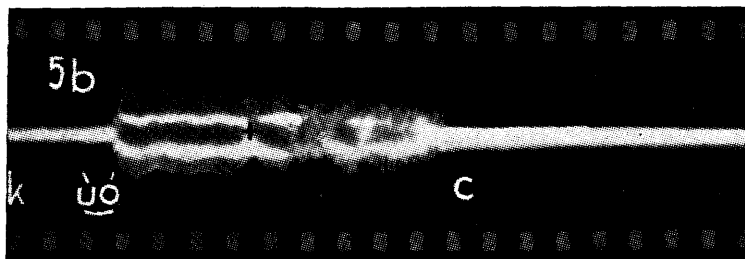
5. és 5/a kép: ^{28 30 34 33} *k u ó c ; k ù ó c*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert
izolált szó és megismétlése.

A hangnyomás értéke mindkét esetben csaknem teljesen egy szinten mozog, s így nyomaték szempontjából lebegő diftongusok. A megismételt alakot azonban a beszélő nyomatékosabban ejtette, s ezért az emfázis következtében az egyes elemek időtartama kissé megnyúlik.

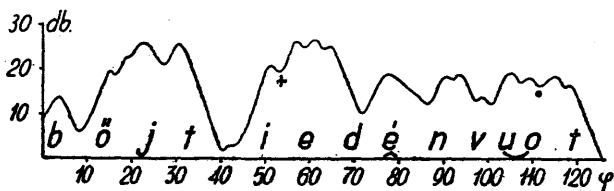
Időtartamértékek : $\underline{u}o = 21 \varphi$, $u = 5 \varphi$ és $ó = 16 \varphi$; $\dot{u} = 10 \varphi$ és $ó = 18 \varphi$.

Az 5/b kép a *kűóc* szó oscillogrammját mutatja. A *k* sima vonala után az $\dot{u}$ széles amplitúdójú sávja indul meg, mely a $+$ -tel jelölt ponttól kezdve egy kis minimumot mutat fel. A $+$ után még egy rövid ideig átmenetileg

u-féle hangszín van jelen, de lassan átváltozik, a középen húzódo jellegzetes fekete sáv eltűnik, és a diftongus másik hangszíne lesz uralkodó. A hangnyomásgörbe a diftongus két elemének egyforma nyomatékát mutatja, az oscillogramm hasonló amplitúdó viszonyokat árul el a diftongus egész tartama alatt. Az oscillogramm még azt is pontosan megmutatja, — amit a nyomásgörbén ellenőrizhetünk — hogy a szó magánhangzója hirtelen, mindjárt az elején maximális nyomásértéket ér el, a szó végén viszont egy kis fokozatosság mutatkozik meg.

6. kép : $\overset{26}{b} \overset{21}{ő} \overset{26}{j} \overset{19}{t} i \overset{19}{e} \overset{19}{d} \overset{19}{é} n \overset{19}{v} \underline{u} o t.$

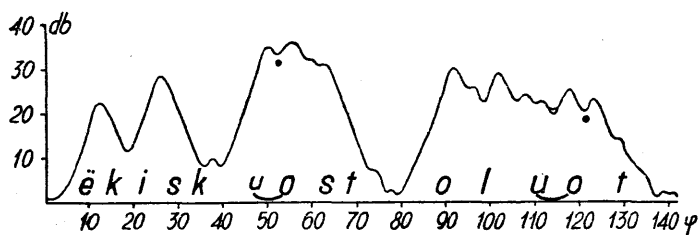

A két szó határán : *b ő j t i e d é n* éppen olyan kis nyomásminimumnak megfelelő völgyecske látható, mint némely diftongusalakulásnál, ahol kétszótagszerűségről szoltunk. Az $\underline{u}o$ diftongus elemeinek nyomásértéke végig egy szinten mozog, s így tipikusan lebegő.

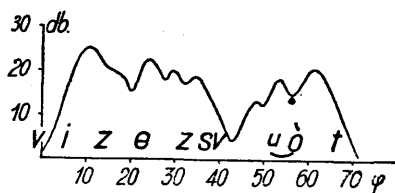
Időtartamértékek : $\underline{u}o = 20 \varphi$, $u = 8 \varphi$ és $o = 12 \varphi$.

7. kép. ^{22 28} ë ^{35 36} k ^{30 23 25} o s t o t. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert szó.

Mindkét diftongus lebegő, a következő időtartamértékekkel: $\underline{uo} = 20 \varphi$, $u = 5 \varphi$ és $o = 15 \varphi$; $\underline{uo} = 23 \varphi$, $u = 8 \varphi$ és $o = 15 \varphi$.

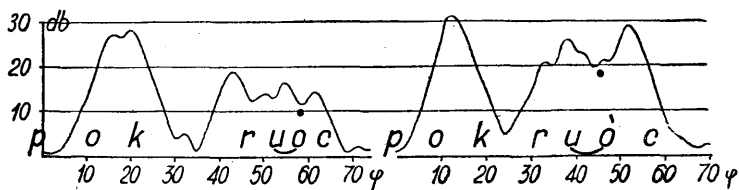
8. kép.: v i z θ z s v u ò t. Hát az én lánkoromban vizezs v^{uòt} a berék.

Kétnyomáscúcsos alakulás csaknem egyforma értékkel, éles minimum-völgygel.

Időtartamértékek: $\underline{uò} = 20 \varphi$, $u = 5 \varphi$ és $ò = 15 \varphi$.

9. és 9/a kép: ²⁸ p ^{16 14} o ³¹ k ^{26 29} r u ò c; p o k r u ò c. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó és megismétlése.

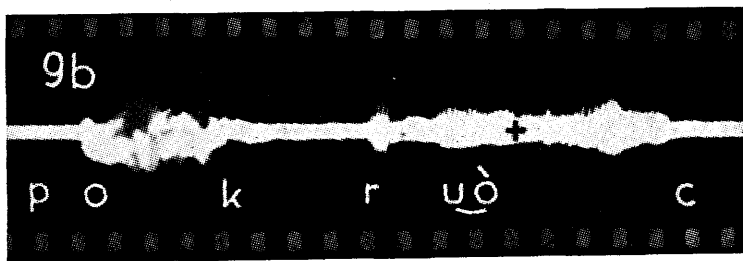

A diftongus mindkét esetben lebegő, az elemek között azonban az első esetben kicsi a nyomásvölgy, a másodikban pedig igen nagy, azaz a hangszínek külön szótagszerűsége élesebben áll egymással szemben.

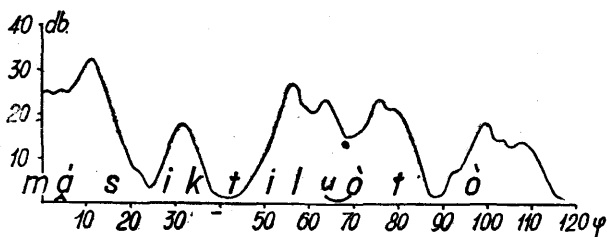
Időtartamértékek: $\underline{uo} = 18 \varphi$, $u = 8 \varphi$ és $ò = 10 \varphi$; $\underline{uo} = 25 \varphi$, $u = 10 \varphi$ és $ò = 15 \varphi$.

A 9/b. kép a pokruc szó megismételt alakjának oscillogrammját mutatja. A kép a p zöngétlen vonalával indul meg, majd utána a szó lehangsúlyosabb hangjának az o-nak széles amplitúdójú sávjával folytatódik. Ezt követi a zöngétlen k vonala, melyből a rövid tartamú r három rezdüllete ugrik ki. Utána látjuk a diftongus első elemének (u) sávját, melynek amplitúdója egy kissé csökken, a zöngé kisfokú redukciójának jeléül (+-tel jelölve). Innen kezdve alakul ki a diftongus másik hangszíne (ò), melynek ampli-

túdója egy parányival szélesebb is, mint az első komponensé. Ez a helyzet a hangnyomásgörbén is visszatükröződik, és 3 db-nyi nyomástöbbletben mutatkozik meg.

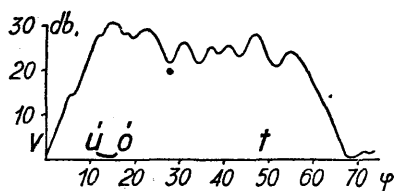
10. kép: ^{32 17} *m á s i k*. ^{27 23 23 18} *t i l u ò t ò*. Eggyig v^áakto, másik tiluòtò (ti. a kendent).

A diftongus komponenseinek nyomásértékei egyformák, s közöttük mély nyomásvölgy alakult ki.

Időtartamértékek: $\underline{uò} = 22 \varphi$, $u = 6 \varphi$ és $ò = 16 \varphi$.

11. kép: ^{31 23} *v ú ó t*. H: *Má akkor is szokás vót* (ti. a karácsonyfát fel-díszíteni gyermekkorukban)? — *Vúót*.

Az emphatikusan ejtett szó időtartamviszonyai rendkívüli mértékben megnyúlnak. Az egyes elemek nyomásviszonyai pedig néhány vibrátóval csaknem teljesen egyformák. A vibrató hosszú időtartamú, feszes hangszalagműködéssel képzett hangok sajátossága.

Időtartamértékek: $\underline{úó} = 60 \varphi$, $ú = 20 \varphi$ és $ó = 40 \varphi$.

*

A sármelléki *uo*-típusú diftongusok elemzése azt mutatja, hogy az összefüggő beszédben igen gyakoriak az emelkedő irányú, tehát erősödő

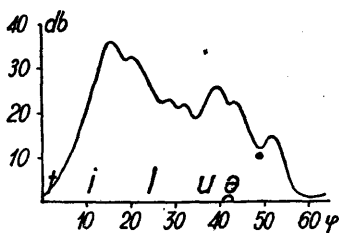
nyomatékú diftongusok. Emfatikusan, hangsúlyozottan, izoláltan ejtett szavak esetében azonban ezek a nyomásviszonyok megváltoznak, és a diftongus lebegővé változik át. Sőt — amint arra másutt mutattam be példát innen — ritkán még eső formát is találhatunk. Gyakoriság szempontjából az emelkedő típus 21%-ban, a lebegő pedig a néhány eső formával együtt 20%-ban fordult elő a hosszú ó foném változataként.

Időtartam szempontjából az első elem igen rövid vagy rövid, a második viszont a rövidtől a hosszúig variálódhat. A megvizsgált sármelléki hangfelvételek alapján úgy találtam, hogy az *uo-típusú diftongusok időtartama 15–40 φ tartamában helyezkedett el*. Legterheltebb a 20–30 φ sávrész. Az előfordult esetek alapján kiszámított középérték: 25,3 φ. A hangfelvételeken előforduló töretlen hangszínű hosszú ó hangok középértéke: 21,8 φ volt. *A diftongusok időtartama tehát valamivel hosszabb, mint a megfelelő fonémosztályú monofonusoké.*

2. *ua-típusú diftongus*

Sármelléken az *uo*-diftongusnak *ua* a variánsa viszonylagosan kicsi statisztikai terheltséggel, mert míg a hosszú ó foném változataként az *uo*-típusú diftongusok 41%-ban fordultak elő, addig az *ua*-típus csupán 8%-ban, s csaknem minden esetben igen emfatikus helyzetben. DEME LÁSZLÓ (Mnyj. II, 32) hangjelölési rendszerében erre a hangszínezetre is *uɔ* jelölést alkalmaz, bár megemlíti, hogy „a nyitódó, gyengülő nyomatékú (*uɔ*) típust ez a jelölésmód nem tökéletesen adja vissza”. DEME LÁSZLÓNAK ezt a hangszínrre vonatkozó jelölési sematizálását két okból tartom elfogadhatatlannak: 1. DEME sokkal jelentéktlenebb hangszínkülönbségeknél újabb jeleket tart szükségesnek (*a—ɔ*, *ɔ—y* stb., amire bírálatában BÁRCZI GÉZA is rámutatott (Mnyj. II, 39). 2. Ez a nyelvjárási hangszín igen feltűnő nemcsak nyelvészek, hanem mások számára is. Erre mutat az a tény, hogy Zs. K. mérnök barátomat megkértem arra, hogy az *acskuə* szóról készítsen részemre egy felvételt. Levelemben neki *acskó*-t írtam, mert feleslegesnek tartottam a nyelvész fontoskodását. Meglepetésemre az elkészült fénykép hátára ezt írta: *acskue*. Ez kétségtelenné teszi, hogy a hanglemezen nemcsak az ó helyetti *u*-t, hanem ezenkívül egy *e*-féle hangot is érzékelt. Az *ua*-féle jelzést tehát szükségesnek tartom.

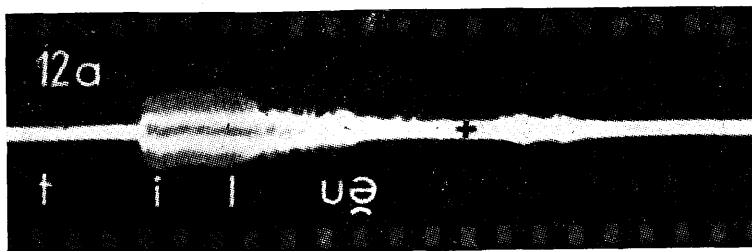
12. kép: ^{36 26 15} *t i l u ə*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó.

Határozottan eső diftongus, a két elem között egy kis nyomásvölgygyel.

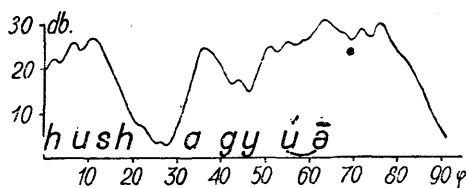
Időtartamértékek: *uə* = 20 φ, *u* = 13 φ és *ə* = 7 φ.

12/a kép a *tiluə* szó oscillogrammját mutatja. A kép a *t* sima vonalával kezdődik, utána a szó lehangsúlyosabb magánhangzója: az *i* következik széles amplitúdóval. Az *i* hangszín tartama alatt középtűt egy sötét sáv vonul

végig, mely az *l* képzése közben már bomladozik, az *u*-nál pedig teljesen eltűnik. Az *u* amplitúdója az *l*-éhez viszonyítva szélesebb, majd fokozatosan csökken. A + -tel jelzett minimum völgy után az *ə* képzése közben ismét erősödik egy kissé az amplitúdó, s csak a végén csökken.

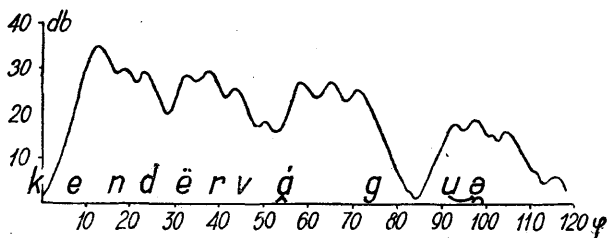
13. kép: ²⁷ ²⁴ ³¹ ³⁰ *h u s h a g y ú ə*. Csak abba a zégybe, hushagyúə, után való az a csonka csütörtök (akkor nem fontunk).

Az *ú* utolsó harmadában éri el legmagasabb nyomásértékét. Utána 5 db-lel lejjebb esik, majd az *ə* képzése közben ismét feljebb száll. A két komponens csúcserőértéke csaknem egyforma, és így a diftongus lebegő. Az *uə*-típusú diftongusról az volt általában a nézet, — a nyomáselemzések előtt — hogy kizárólag eső formában fordulnak elő (Mnyj. II, 32).

Időtartamértékek: *úə* = 36 φ, *ú* = 16 φ, és *ə* = 20 φ.

14. kép: ³⁵ ³⁰ ²⁷ ¹⁹ ¹⁶ *k e n d ě r v á g u ə*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó.

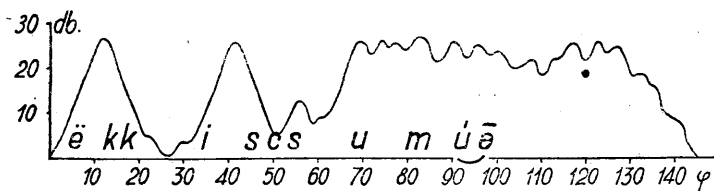

A kettőshangzó két eleme között nyomásvölgyet figyelhetünk meg. A csúcsértékek között 3 db a különbség, s így lebegőnek avagy esőnek foghatjuk fel. Szubjektív érzékelés alkalmával először lebegőnek jelöltem, majd többszöri alapos figyelés után esőnek. A nyomásfelvétel csak ezután készült. Az eső jelölés azért is indokoltabb, mert a második elemnek csaknem végig eső jellege van, míg az első elemben ilyenfajta nívókülönbség nincs.

Időtartamértékek: $u\bar{a} = 20 \varphi$, $u = 10 \varphi$ és $\bar{a} = 10 \varphi$.

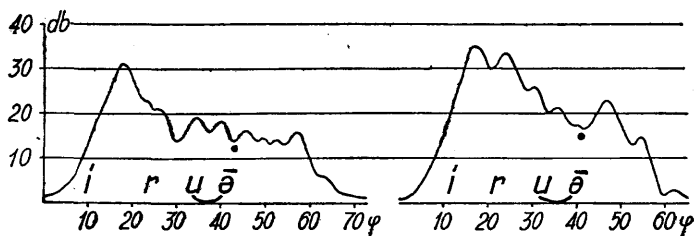
15. kép: ²⁷ $\ddot{e}$ ²⁶ k ²⁶ i ²⁶ s ²⁶ c ²⁶ u ²⁶ m ²⁶ $\bar{u}$ ²⁶ $\bar{a}$. Karácson estiére édesapám behozott $\ddot{e}k$ kis $csum\bar{u}$ szálmát.

A diftongus $\bar{u}$ -ja képzése közben több kisebb méretű intenzitáshullámzást mutat, és maximális nyomásértékét utolsó harmadában éri el. A két elem csúcsértékei egyformák, így lebegő a kettőshangzó.

Időtartamértékek: $\bar{u}\bar{a} = 39 \varphi$, $\bar{u} = 17 \varphi$ és $\bar{a} = 22 \varphi$.

16. és 16/a kép: ³² i ¹⁸ r ¹⁶ u ³⁵ $\bar{u}$ ²⁶ $\bar{a}$; ³² i ¹⁸ r ¹⁶ u ³⁵ $\bar{u}$ ²⁶ $\bar{a}$. Nyelvatlaskérdésre feleletül nyert szó és megismétlése.

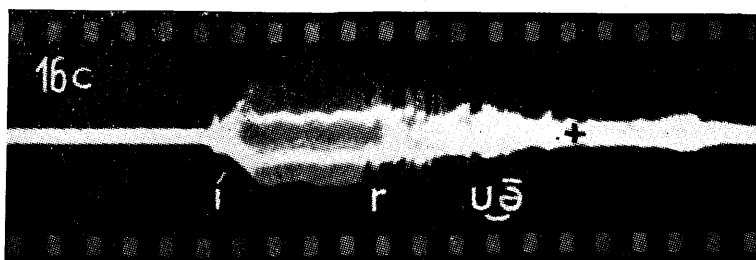
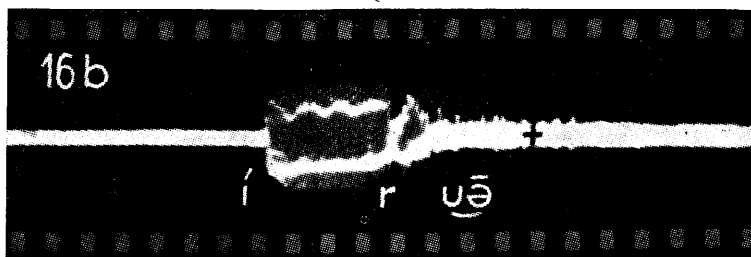

Az $u\bar{a}$ diftongus elemeinek csúcsértéke mindkét ejtésben közel áll egymáshoz. A második, azaz hangsúlyosabb ejtésben a nyomásvölgy sokkal nagyobb, mint az elsőben, a hangszínek szétválása plasztikusabb.

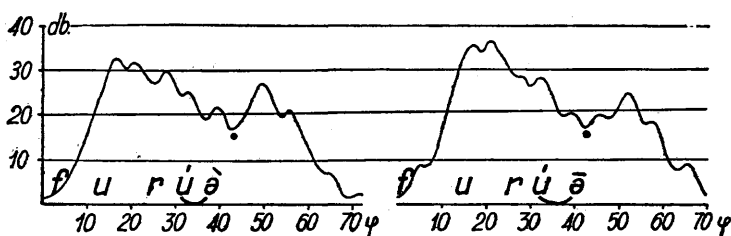
Időtartamértékek: $u\bar{a} = 32 \varphi$, $u = 12 \varphi$ és $\bar{a} = 20 \varphi$; $u\bar{a} = 32 \varphi$, $u = 12 \varphi$ és $\bar{a} = 20 \varphi$.

A 16/b az $iru\bar{a}$ szónak, a 16/c pedig megismételt alakjának oscillogrammját mutatja. A 16/b képen a szünetet jelző vonallal indul a kép. Utána a hangsúlyos i -t látjuk. A hangszín egész tartama alatt fekete sáv vonul végig a közepén. A homogén képet az r szakítja meg. Az $u\bar{a}$ diftongus amplitúdója csaknem végig egy szinten mozog, mely teljes mértékben megfelel a nyomásképen látható állapotnak. A 16/c kép viszonyai nagyjában megegyeznek az előzővel, mégis avval a különbséggel, hogy a diftongus második elemének

kis intenzitás-erősödése a kép végén éppen úgy kifejezésre jut, mint a nyomás-görbén. Az *r* hang képe nem válik el oly élesen a környezetétől, mint előbb.

17. és 17/a kép: ³³ *f* ³⁰ *u* ²⁷ *r* ³⁶ *ú* ²⁸ *ē*; *f* *u* *r* *ú* *ē*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert szó és megismétlése.

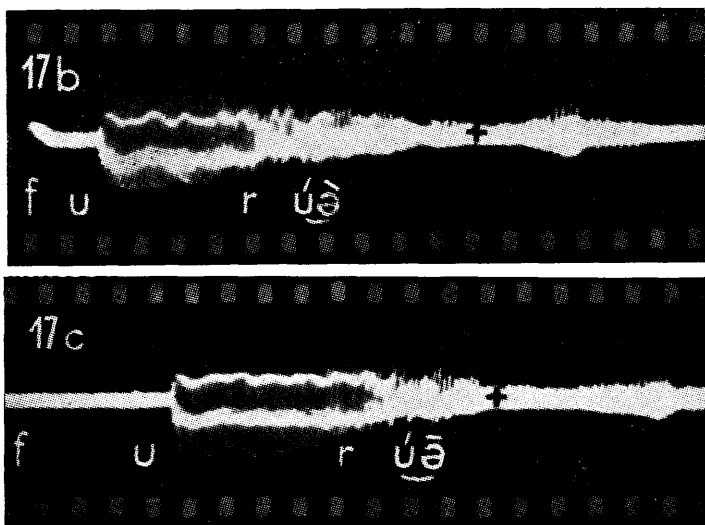

Mindkét esetben mély nyomásvölgy és egymáshoz közeli csúcsértékek a diftongus jellemzői. Fiziológiai szempontból tekintve a dolgot, a nagy távolságú nyelvmozgás okozza az ilyen típusú kettőshangzóknál a mély nyomásvölgyet, a hangszalagműködés jelentős redukcióját. A nyomásfelvételeken általában megfigyelhetjük, hogy minél távolabbi mozgást kell a nyelvnek elvégeznie a diftongus artikulációja közben, annál mélyebb nyomásvölgy alakulhat ki, annál nagyobb méretű lehet a zöngeerő csökkenése és valószínűbb a kétszótagúság kialakulása, s fordítva.

Időtartamértékek: $\underline{u\grave{e}} = 35 \text{ } \varphi$, $\acute{u} = 17 \text{ } \varphi$ és $\grave{e} = 18 \text{ } \varphi$; $\underline{u\acute{e}} = 37 \text{ } \varphi$, $\acute{u} = 15 \text{ } \varphi$ és $\bar{e} = 22 \text{ } \varphi$.

17/b kép az első szó oscillogrammját mutatja, mely az *f* sima vonalával kezdődik. Utána a szó legnagyobb nyomatékú *u* hangja következik széles amplitúdóval. A hangszín egész tartama alatt fekete sáv vonul végig a köze-

pén. Az *r* után a diftongus első elemének sávja következik, melynek amplitúdója folyton csökken, — minimumot hozván létre — majd a diftongus második komponensében ismét erősödik.

17/c kép teljesen egyezik az előzővel, a különbség csak abban mutatkozik meg, hogy az *r* képzése közben még az *u* rezonancia viszonyai érvényesülnek bizonyos mértékben.

*

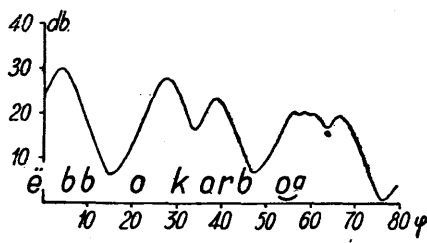
Az *uə*-típusú diftongusok elemzése azt mutatja, hogy eső és lebegő formában fordulnak elő. Emfatikusan, hangsúlyozottan, izoláltan ejtett szavakban inkább a lebegő forma használatos.

Időtartam szempontjából mind az első, mind a második elem a rövidtől a hosszúig mutathat fel értéket. Az előfordult realizációk a 17–34 φ tartamspannában helyezkedtek el. Statisztikailag legterheltebb a 17–25 φ sáv-rész volt. Középtérték: 24,5 φ . Ily módon az *uə*-típusú diftongus is magasabb átlagos értéket mutat fel, mint a megfelelő monoftongus ($\acute{o}$ = 21,8 φ).

3. *oa*-típusú diftongus

A sármelléki nyelvjárás egyik jellegzetes sajátossága a köznyelvinek megfelelő magánhangzók zártabb képzése. A legtöbb hangnak indítása, kezdése zártabb helyzetből történik, mely az artikuláció folyamán egy kissé feloldódik. Különösen feltűnő a zártabb helyzet nyíltabb fokozatba való feloldása a szóvégi *a*, *o* helyzetben. Ilyenkor a nyelvműködés két mozzanata közben kis zöngeredukció keletkezik, mely ha 2–3 db nagyságot elér, akkor már diftongusként lesz érzékelhető, — feltéve, hogy a két mozzanat időtartama bizonyos nagyságot tud felmutatni, mely az appercepiáláshoz szükséges. A következő helyzetben határozott diftongust észleltem :

18. kép: ³⁰ ²⁸ ²⁸ ²⁰¹⁹ $\ddot{e} b \ b o k \ddot{o} r b o \overset{a}{a}$. Csak három szálót hattunk egy-éb bokorboa (ti. kukoricát).

Az oa -diftongus nyomásszintje egy kis minimumvölgy közbeiktatásával szinte teljesen egy szinten mozog, a nyomásvölgy mélysége 3 db.

Időtartam értékek: $oa = 21 \varphi$, $o = 13 \varphi$ és $a = 8 \varphi$.

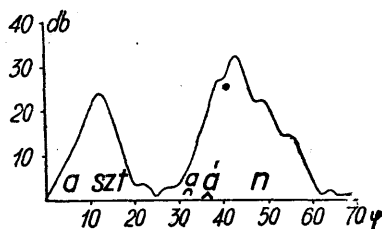
*

Időtartam szempontjából mindkét elem időtartama rövid, néha pedig ultrarövid. Értékeik a 20–23 φ -ig terjedő sávban helyezkedtek el. Középérték: 22 φ . A diftongikus variáns tehát kétszerte nagyobb tartamértéket mutat fel, mint a megfelelő monoftongus, mert az a fonémosztályhoz tartozó hangok (a , $\ddot{a}$) középértéke 9,3 φ , az o -éhoz tartozóké (o , $\ddot{o}$) pedig 10,1 φ volt.

4. aa -típusú diftongus

Az $\ddot{a}$ hang ejtése — mint Dunántúl számos helyén — sok beszélő ejtésében diftongikus, bár erősen kiveszőfélben van használata. A kettőshangzó ebben az esetben is zártabból válik nyíltabbá, azaz *nyitódó hangszínű*.⁷⁶ Első elemének hangszíne $a \sim \ddot{a} \sim \ddot{o} \sim o$ hangszínvariánsokkal jellemezhető, — melyek egyazon beszélőnél is váltakozva fordulnak elő; a második komponens hangszíne már kisebb sávban mozog: $\ddot{a} \sim \ddot{a}$.

19. kép: ²⁴ ²⁷³² $a s z t \ddot{a} \ddot{a} n$. Asztáán vuot karácsonfaánk is.

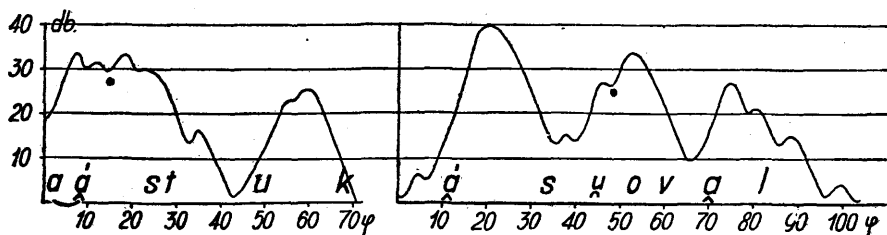

⁷⁶ Számos kutató a diftongusok hangszíne legjellegzetesebb vonásának záródó vagy *nyitódó* természetét tartja, s osztályozásukat is e szerint végzik. Ezt az igen helyes szempontot SCHMITT, A., „Akzent und Diphthongierung” (1931, 78) c. munkájában vetette fel először a fonetikai szakirodalomban. Innen került MENZERATH, P., „Der Diphthong” (Bonn, 1941) c. könyvébe s még sok más fonetikai dolgozatba. DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953, 59–60) c. munkájában — nyilván nem ismervén az idevágó irodalmat — magának tulajdonítja ennek az új szempontnak a felvetését, s úgy véli, hogy BENKŐ is tőle vette át: „A diftongusoknak záródókra és nyitódókra való felosztását egyébként átvette egyik cikkében BENKŐ”.

A diftongus elemei simán olvadnak egymásba, s közöttük 5 db csúcskülönbség van, így tehát emelkedő..

Időtartamértékek : $\underline{a\acute{a}} = 20 \varphi$, $a = 6 \varphi$ és $\acute{a} = 14 \varphi$.

20. kép : $\overset{34\ 34}{\underline{a\acute{a}}} \overset{25}{st} \overset{40}{u} \overset{27\ 34}{k}$ (ti. a kukoricaföldeket a berekben).

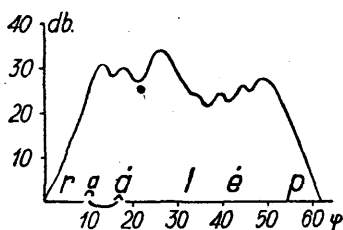

A diftongus komponensei között 5 db mélységű nyomásvölgyet figyelhetünk meg, csúcserkéik azonban teljesen egyformák, s így az $\underline{a\acute{a}}$ -kettős-hangzó lebegő.

Időtartamértékek : $\underline{a\acute{a}} = 30 \varphi$, $a = 13 \varphi$ és $\acute{a} = 17 \varphi$.

21. kép : $\overset{31\ 34}{r} \overset{28}{\underline{a\acute{a}}} \overset{28}{l} \overset{28}{p}$. Akkor ek kis füödöt tettünk rájjo, ráléptünk.

A diftongus enyhén emelkedő vagy lebegő, mivel 3 db csúcskülönbség van közöttük. A hangnyomás az $\acute{a}$ elem képzése közben a legnagyobb. Az $\acute{e}$

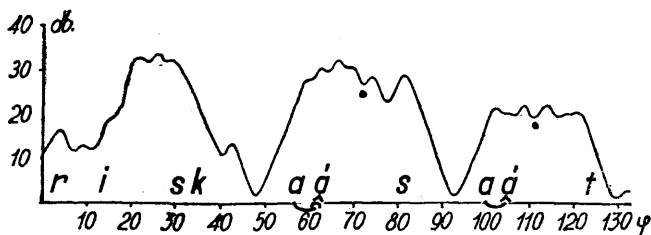
artikulációja közben 3 vibrátót és erősödő nyomást figyelhetünk meg. Amint az ajkak a p zárjának előkészítésére zárulni kezdenek, úgy nő fokozatosan a hang nyomása. Érdekes a szubjektív érzékelési ingadozás ennél a diftongusnál. Egyesek bizonytalan $\acute{a}?$ -nak, mások emelkedő, illetve lebegő diftongusnak ítélték meg. Oka a 3 db-es különbség és az első elem ultrarövid volta.

Időtartamértékek : $\underline{a\acute{a}} = 20 \varphi$, $a = 6 \varphi$ és $\acute{a} = 14 \varphi$.

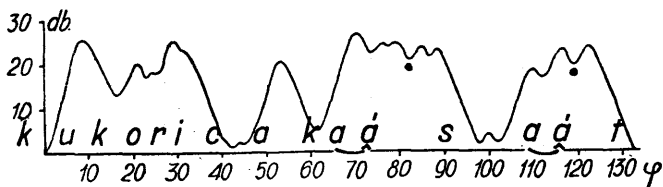
22. kép: ³³ ^{32 33} ^{22 22} *r i s k á á s á á t.* *H: Mit tőteneg bele a csurkába?* — Kukurica-
kaásaát, riskaásaát.

Mindkét diftongus lebegő. Különösen szép a második kettőshangzó nyomásgörbéje, amely a kis minimumvölgy kivételével teljesen egy szinten mozog.

Időtartamértékek: $\underline{a\acute{a}} = 28 \varphi$, $a = 13 \varphi$ és $\acute{a} = 15 \varphi$; $\underline{a\acute{a}} = 30 \varphi$, $a = 12 \varphi$ és $\acute{a} = 18 \varphi$.

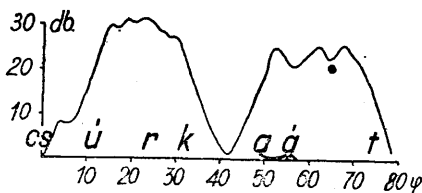

22/a kép: ²⁵ ²⁰ ²⁵ ²⁰ ²⁴ ²³ ^{23 23} *k u k o r i c a k a á s á á t.* Az előbbi beszédhelyzetből való részlet.

Ugyancsak lebegő diftongusok a következő tartamértékekkel: $\underline{a\acute{a}} = 25 \varphi$, $a = 12 \varphi$ és $\acute{a} = 13 \varphi$; $\underline{a\acute{a}} = 24 \varphi$, $a = 10 \varphi$ és $\acute{a} = 14 \varphi$.

23. kép: ³² ^{25 26} *c s ú r k á á t.* *H: Mit visz az ember ijenkor disznóvágáskor az ismerősöknek, jóbarátoknak?* — Csúrkaát, ő kis húst, ő kis pörcöt.

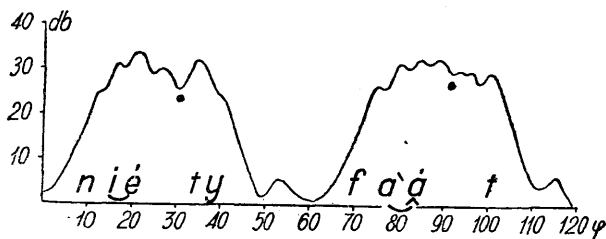
A kettőshangzó nyomásgörbéje az explosio utáni és a kettőshangzó elemei között létrejövő nyomásminimum kivételével egy szinten mozog, tehát tipikus lebegő diftongus.

Időtartamértékek: $\underline{a\acute{a}} = 27 \varphi$, $a = 12 \varphi$ és $\acute{a} = 15 \varphi$.

24. kép: *niét y faát*. Akkor ot lèvèrtek niét y faát (ti. a kender-
áztatóban a kender lerögzítésére).

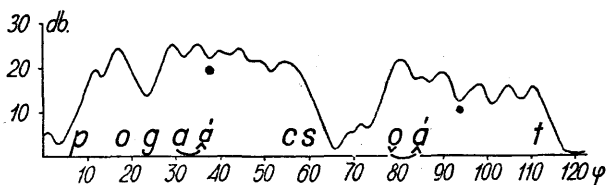
Mindkét diftongus lebegő. Az *ie* elemei között nagyobb a nyomásvölgy,
mint az *aá* komponensei között.

Időtartamértékek: $\underline{a\acute{a}} = 32 \varphi$, $a = 14 \varphi$ és $\acute{a} = 18 \varphi$.

25. kép: *pogaács oá t*. Mit ettünk? Hát pogaács oát, kőttezsd.

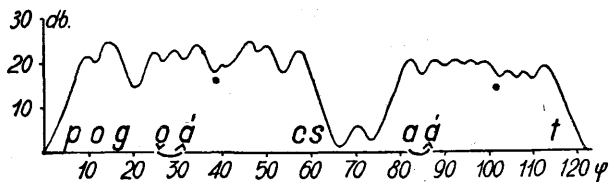
Mindkét diftongus lebegő több vibratóval. A második hangszínelemei
élesebben válnak el egymástól.

Időtartamértékek: $\underline{a\acute{a}} = 32 \varphi$, $a = 9 \varphi$ és $\acute{a} = 23 \varphi$; $\underline{o\acute{a}} = 35 \varphi$,
 $o = 13 \varphi$ és $\acute{a} = 22 \varphi$.

26. kép: *pogaács aá t*. H: Mit sütöttek akkoriba, amikor még úty
kislány vót? — Pogaácsaát, riétest.

Ugyanannak a beszélőnek másik nyelvi nyilatkozatában hasonlókép-
pen lebegő diftongusokkal történik az artikuláció, csupán az egyes elemek

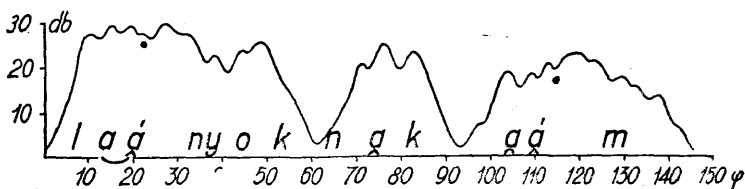

hangszíne módosul egy parányit. Itt az első diftongus hangszínelemei között
nagyobb a minimumvölgy, ami természetes, mert az *oá*-komponensek
artikulációja közben a nyelvmozgás nem olvad egymásba olyan simán, mint
az *aá*-nál. Vibrátok, azaz csekély nyomás- és melódiaingadozások itt is
jelölnek.

Időtartamértékek: $\underline{o\acute{a}} = 30 \varphi$, $o = 12 \varphi$ és $\acute{a} = 18 \varphi$; $\underline{a\acute{a}} = 35 \varphi$,
 $a = 15 \varphi$ és $\acute{a} = 20 \varphi$.

27. kép: ^{30 30} ²⁶ ²⁵ ^{19 23} *laányoknak aám!* Esz szokták mondani (ti. egy kis mondókát az aprószentekeléskor) laányoknak aám!

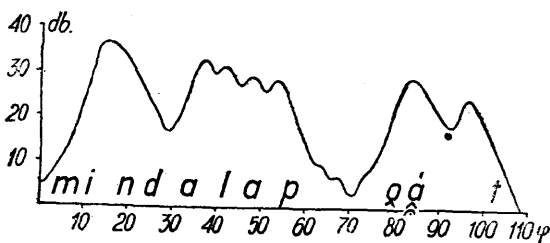
Az első *aá*-diftongus lebegő, a második viszont emelkedő, mely legnagyobb nyomásértékét az *á* képzése közben éri el. Jól megfigyelhetjük a

képen a nazálisoknak (*ny*: 23 db, *m*: 18 db) viszonylagosan magas nyomásértékeit környezetükben.

Időtartamértékek: *aá* = 22 φ, *a* = 10 φ és *á* = 12 φ; *aá* = 24 φ, *a* = 10 φ és *á* = 14 φ.

28. kép: ³⁷ ³³ ²⁹ ^{29 25} *mind a lapot.* Aszt mők elapötöttük (ti. a kenyértésztát langalluo sütéskor) a lapára, ojan szélésém, mind a lapát.

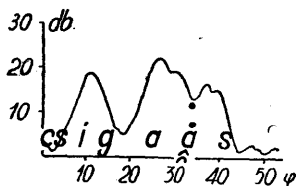
• Az *ot* kettőshangzó elemei között mély nyomásvölgy alakult ki, a hangszínek határozottan válnak szét, tökéletes a kétszótagú realizáció. A diftongus két eleme között a nyelvmozgás nagy mérvű, ezért lehetséges a zöngé ilyen redukciója. A nyomaték irányát tekintve eső.

Időtartamértékek: *ot* = 29 φ, *o* = 13 φ és *t* = 16 φ.

29. kép: ¹⁹ ²² ¹⁷ *csigaás.* Ojan nocs csigaás priézs vuot.

Eső nyomatékú diftongus, az elemek között kis minimumvölgygel.

Időtartamértékek: *aá* = 20 φ, *a* = 10 φ és *á* = 10 φ.

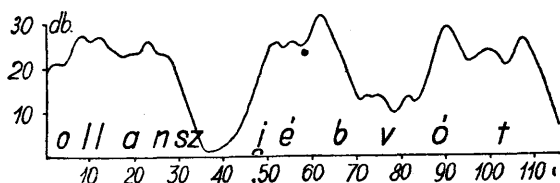
Az *aa*-típusú diftongusok elemzése tehát azt mutatja, hogy emelkedő, lebegő és eső formában egyaránt előfordulhatnak. Statisztikailag legter-

heltebb a lebegő típus. Az első elem időtartama ultrarövid vagy rövid, a másodiké a rövidtől a hosszúig variálódhat. Az előfordult realizációk óá-hangszín esetén a 20–39 φ tartamsávban helyezkedtek el. Középértékük: 33,5 φ . Az áá-típus tartamsávja 15–46 φ -ig terjedt. Legterheltebb a 15–28 φ sáv rész volt. Középértékük: 26,3 φ . A hosszú á-hang középértékével (21,4 φ) szemben tehát — amelynek ezek a diftongusok változatai — mindkét diftongikus színezet (áá és óá) hosszabbnak bizonyult.

5. ie-típusú diftongus

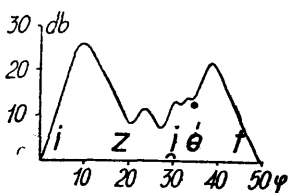
27 26 25 32 26
30. kép: *o l l a n s z i é b v ó t*. Akor o llan sziéb vót, mind az a sárgarijű virák (ti. a hamuval párolt fonál).

Az ie-diftongus első eleme 25 db szinten mozog, második komponense azonban eléri a 32 db csúcserőértéket. Igen plasztikus példája az emelkedő nyomatékknak. Az ll gemináta magas nyomásértékét (23 db) és a v hatására zöngésült véghangzó jóval 0 szint feletti értékét (13 db) megfigyelve képet nyerünk a hangzás dinamikai tényezőiről.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 22 \varphi$, $i = 9 \varphi$ és $\acute{e} = 13 \varphi$.

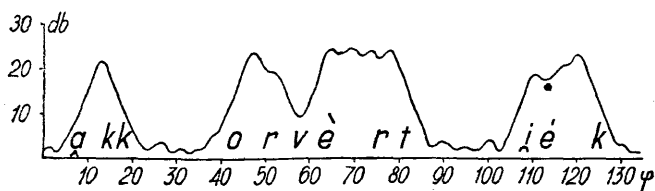
26 14 22
31. kép: *i z i é t*. ako rá tét tük o, o llan kis iziét (ti. kovászolófát a teknőre).

Az első szótag hangúlyos i-jének 26 db-es értéke után a z képzése közben 12 db-re esik a hangnyomás. Az i 14 db-es csúcásáról 8 db-lel emelkedik a hangnyomás értéke a diftongus második elemében. Emelkedő kettőshangzó. Figyelemre méltó, hogy az ie-diftongusoknál a két komponens képzése között csak ritkán láthatunk olyan mély nyomásvölgyet, mint az előző típusokban. Oka az, hogy a nyelv mozgása a két elem artikulációja közben sokkal kisebb, és így simább, zökkenőmentesebb az egybeolvadás, mint amazoknál.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 22 \varphi$, $i = 7 \varphi$ és $\acute{e} = 15 \varphi$.

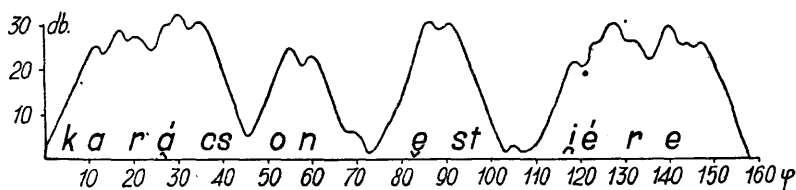
32. kép: ²² ²⁴ ²⁴ ^{19 23} *akkor vèrtiek*. Akkor vèrtiek, mèkhàlt Jézus naty-péntèkèn délután.

A diftongus hangnyomása fokozatosan emelkedik, és közepe táján éri el csúcsertékét. A képen a *kk* gemináta tartamértéke és a *t* túlhosszú, kényelmes, precíz képzése, a második szótagban pedig az *r* artikulációja szépen jut kifejezésre.

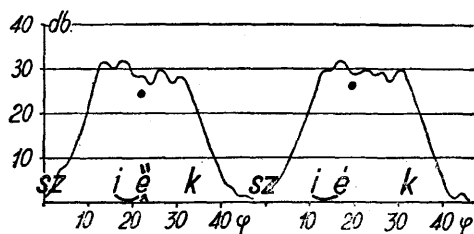
Időtartamértékek: *ie* = 22 φ, *i* = 5 φ és *é* = 17 φ.

33. kép: ²⁹ ³² ²⁵ ³⁰ ^{21 30} ³⁰ *karácson estiére*. A régi világ**b**o karácson est**i**ére édesapám behozott ék kis csu**mú**á szá**l**mát.

Emelkedő diftongus a következő időtartamértékekkel: *ie* = 20 φ, *i* = 5 φ és *é* = 15 φ.

34. és 34/a kép: ^{32 30} ^{32 30} *sz ië k*; *sz ië k*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó és megismétlése.

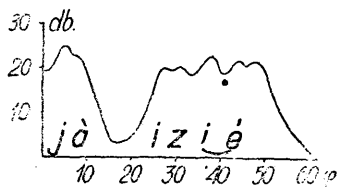

Az izolált szavak mindig hangsúlyosabbak, mint a mondatban álló kiemelés nélküliek, mert hiszen sűrített tartalmuk egész mondatot képvisel a kérdésre adott válaszban. Ilyenkor mindjárt megváltoznak a diftongus nyomásviszonyai, — amint erre már számos példát láthattunk — és az egyes komponensek hangerősségben is közelebb kerülnek egymáshoz. Ennek következménye itt is, hogy az izolált szóban és megismételt alakjában is lebegő

nyomatékeloszlású kettőshangzót találunk. A hangnyomás mindkét esetben csaknem teljesen egy szinten mozog néhány vibrátóval.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 27 \varphi$, $i = 12 \varphi$ és $\ddot{e} = 15 \varphi$; $i\acute{e} = 28 \varphi$, $i = 10 \varphi$ és $\acute{e} = 18 \varphi$.

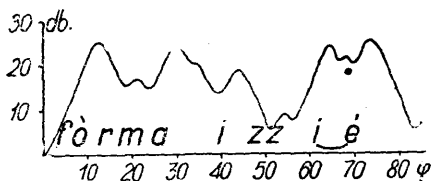
35. kép : $j\overset{25}{\underset{20}{\underset{22}{\ddot{a}}}} i z i\overset{25}{\underset{20}{\underset{22}{\ddot{e}}}}$. Asztá még átulérte já iziét, kovásztartuót.

A diftongust tartalmazó szó hangnyomása csaknem egész tartama alatt egy szinten mozog, így tehát a kettőshangzó lebegő.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 23 \varphi$, $i = 5 \varphi$ és $\acute{e} = 18 \varphi$.

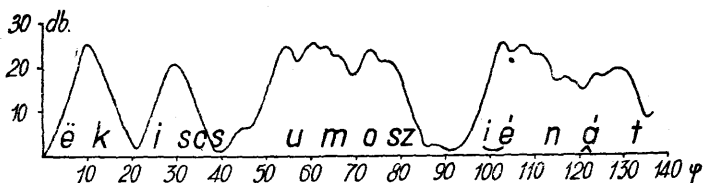
36. kép : $f\overset{25}{\underset{25}{\underset{19}{\ddot{o}}}} r m a i z z i\overset{24}{\underset{25}{\ddot{e}}}$. Ollan kis lājterjafōrma izzié (ti. a kovásztartófa).

Lebegő nyomatékú diftongus, a két elem között mély nyomásvölgy-gyel, ami ennél a típusnál csak igen emphatikus helyzetekben fordul elő.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 22 \varphi$, $i = 7 \varphi$ és $\acute{e} = 15 \varphi$.

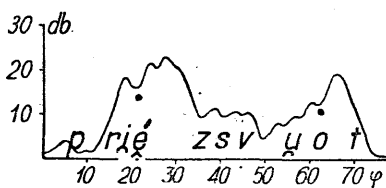
37. kép : $\overset{25}{\underset{20}{\underset{25}{\ddot{e}}}} k i s c s u m o s z i\overset{25}{\underset{25}{\underset{19}{\ddot{e}}}} n \acute{a} t$. A 15. kép beszédhelyzetének folytatása.

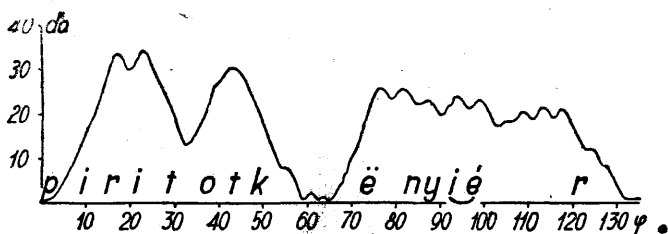
A diftongus igen rövid első elemét a másodiktól kis nyomásminimum választja el. Figyelemre méltó a hangsúlyozott határozatlan névelő ($\ddot{e}$ 25 db) és a nazálisok (m : 18 db, n : 17 db) viszonylagosan magas értéke.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 20 \varphi$, $i = 4 \varphi$ és $\acute{e} = 16 \varphi$.

38. kép: ^{19 23} *priés* ^{13 19} *vut*. Ojan nocs csigaás priés vut.
Az *ié*, akárcsak az *uo* emelkedő nyomatékú.
Időtartamértékek: *ié* = 20 φ , *i* = 5 φ és *é* = 15 φ .

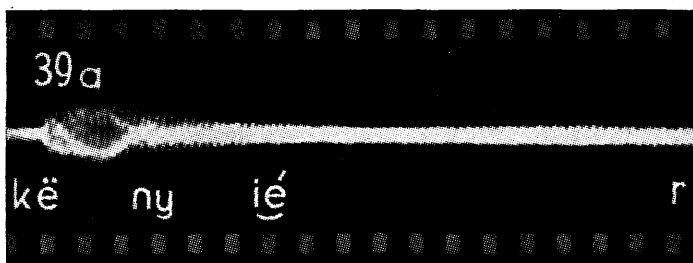
39. kép: ^{34 34 30} *piritot* ²⁵ *kényiér*. Nyelvatlaszkérdésre nyert válasz.

A diftongus komponenseinek csúcsértéke között csupán 2 db nyomáskülönbség van, ezért lebegőnek tekinthetjük. Feszés hangszalagképzés eredménye a mindkét elemben fellelhető vibrátóláncolat.

Időtartamértékek: *ié* = 32 φ , *i* = 12 φ és *é* = 20 φ .

39/a kép a (piritot) *kényiér* oscillogrammját mutatja. A *k* vonala után a széles amplitúdójú *é*, majd *ny* sávja következik. Az *ié* diftongus sávjának

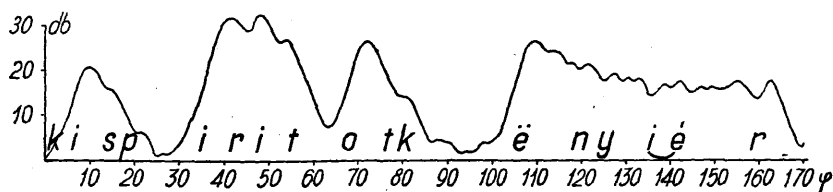

amplitúdóviszonyai csaknem egyformák, a két elem közötti váltás határát nem is lehet látni, mert hullámaik oly simán olvadnak egybe. A nyomásgörbének megfelelően valóban lebegő diftongusnak kell minősítenünk.

40. kép: ²¹ *kis* ^{32 32 27} *piritot* ²⁷ *kényiér*. Nyelvatlaszkérdésre nyert válasz.

Az előzőhöz teljesen hasonló diftongusalakulás.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 34 \varphi$, $i = 10 \varphi$ és $\ddot{e} = 34 \varphi$.

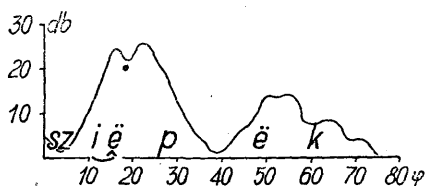

40/a kép a (kis piritot) *kényiér* rész oscillogrammját mutatja. A hangsúlyos *eny* széles amplitúdójú sávja után következik az *ië* diftongus, melynek amplitúdóviszonyai végig egyformák, akárcsak az előző képen.

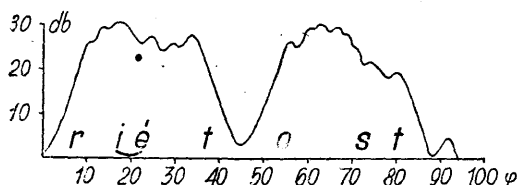
41. kép : *sziëp ëk*. H: *De szépek vótak ezek a házi sütések, ugye? — Sziëpék, még juó is.*

Az emphatikus helyzetnek megfelelően a diftongus nyomásértéke egy szinten mozog. A komponensek között a zöngeredukciónak megfelelő nyomásvölgy alakult ki.

Időtartamértékek : $i\ddot{e} = 21 \varphi$, $i = 8 \varphi$ és $\ddot{e} = 13 \varphi$.

42. kép : ^{30 28 30}*riëtest*. H: *Mit sütöttek akkoriba, amikor még úty kislány vót? — Pogoácsaát, riëtest.*

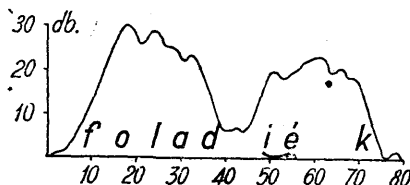
Az emphatikusán, lassú tempóban ejtett szó ismét lebegő diftongust mutat fel. Az empházis kifejezőformájaként megnövekedett az első elem

hangnyomása, időtartamértéke, sőt a második szótag hangnyomása és időtartama is fokozódott.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 27 \varphi$, $i = 10 \varphi$ és $\acute{e} = 17 \varphi$.

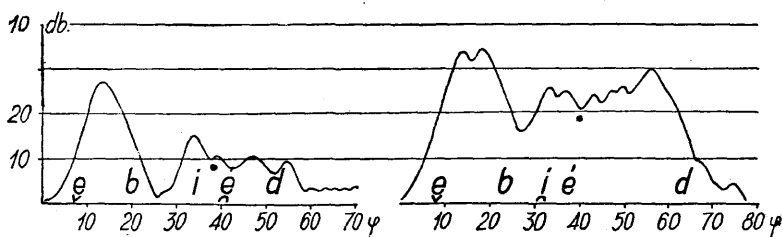
43. kép: ^{30 28 23 20}*f o l a d i é k*. Ajis foladiék (ti. a húsvéti tojásfesték).

A diftongus első eleme 3 db-lel magasabb csúcsértékű mint a második, így enyhén eső vagy lebegő.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 24 \varphi$, $i = 10 \varphi$ és $\acute{e} = 14 \varphi$.

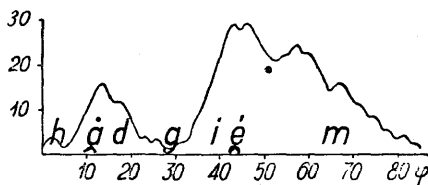
44. és 44/a kép: ^{27 15 10 34 26 30} $\epsilon b i \acute{e} d$; $\epsilon b i \acute{e} d$. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert szó és megismétlése.

Az első ejtésben eső, a másodikban pedig emelkedő a nyomaték iránya. Ez a példa is rávilágít arra, hogy milyen mozgékony természetű a diftongus, s viszonyai ugyanazon beszélő ejtésében is mint változnak meg beszédhelyzetről beszédhelyzetre.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 23 \varphi$, $i = 8 \varphi$ és $\acute{e} = 15 \varphi$; $i\acute{e} = 35 \varphi$, $i = 8 \varphi$ és $\acute{e} = 27 \varphi$.

45. kép: ^{16 29 24}*h a d g i é m*. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó.

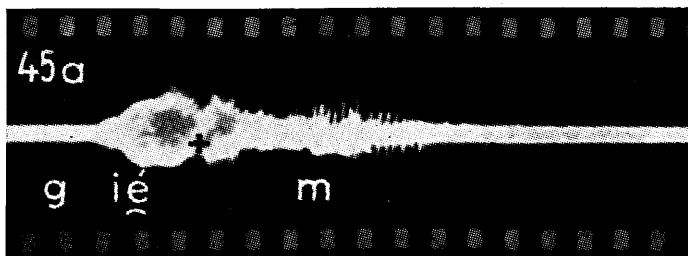

Az erősebben hangsúlyozott szavak törvényszerűsége mutatkozik meg ebben a diftongusalakulásban is. A kiemelt ejtés következtében az első kom-

ponens éri el a legnagyobb csúcsértéket (29 db), és a nyomásvölgy is plasztikusabb, mint máskor. Határozottan kétszótagú artikuláció.

Időtartamértékek: $i\acute{e} = 24 \varphi$, $i = 10 \varphi$ és $\acute{e} = 14 \varphi$.

A 45/a kép a *giém* szó oscilogrammját mutatja. Az *i* széles amplitúdójú sávja a + -tel megjelölt ponton erősen csökken. Itt van a diftongus két eleme

közötti mélypont. Innen kezdődik a kettőshangzó második hangszíne, az *é*, melynek amplitúdója fokozatosan csökken, majd a nazális képzésekor ismét felerősödik.

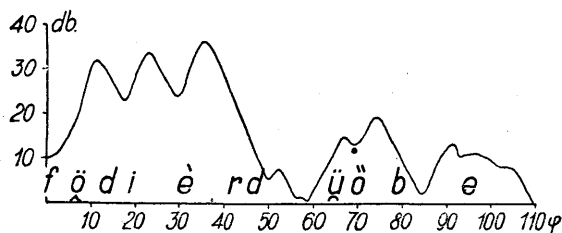
*

Az *ié*-típusú diftongusok elemzése tehát azt mutatja, hogy az összefüggő beszédben leggyakrabban az emelkedő irányú, tehát erősödő nyomatékú diftongusok használatosak. Emfatikusan, hangsúlyozottan, izoláltan ejtett szavakban azonban ezek a nyomásviszonyok megváltoznak, és a diftongus lebegővé változik át, sőt az *eső* forma is előfordul.

Időtartam szempontjából az első elem ultrarövid vagy rövid, a második viszont a rövidtől a hosszúig mutathat fel tartamértéket. Az *ié*-típusú diftongusok időtartama 13–39 φ -ig terjedő sávban helyezkedett el. Legterheltebb a 18–30 φ sávresz. Középérték: 25,2 φ . Ugyanezek a felvételeken előforduló töretlen hangszínű hosszú *é* hangok középértéke: 16 φ . A diftongikus változatok időtartama tehát ebben az osztályban is jóval hosszabb, mint a megfelelő monoftongusoké.

6. *üö*-típusú diftongus

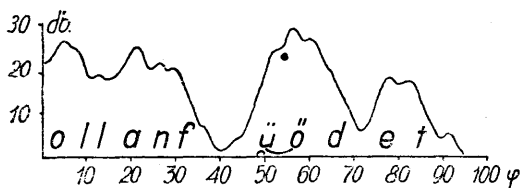
46. kép: ^{32 33 36 14 19}*f ö d i è r d ü ö b e*. *H: Az erdőbe szették a komlót? — Itt a zégénfödi èrdüöbe.*

Az $\ddot{u}\ddot{o}$ -diftongus alakulása kétsúcson, emelkedő irányzattal. Az első elem csúcsértéke 5 db-lal kisebb, mint a másodiké és a kettő között kis minimumvölgy alakult ki.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 18 \varphi$, $\ddot{u} = 7 \varphi$ és $\ddot{o} = 11 \varphi$.

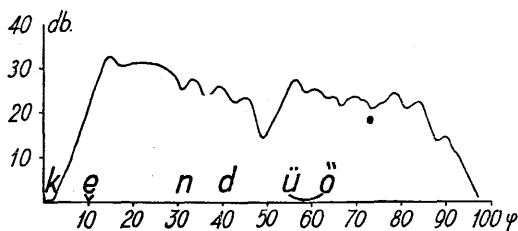
47. kép: $o \overset{26}{l} \overset{25}{l} a \overset{25}{n} f \overset{28}{\ddot{u}} \overset{18}{\ddot{o}} d e t$. Itt a mi bérküngbe feketé főd, asztá azér nēm tettünk rá ollan fűödēt.

3 db-es különbséggel enyhén emelkedő vagy lebegő diftongus. Az $\ddot{u}$ geminátá viszonylagos magas szintet (18 db) képvisel környezetében.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 19 \varphi$, $\ddot{u} = 5 \varphi$ és $\ddot{o} = 14 \varphi$.

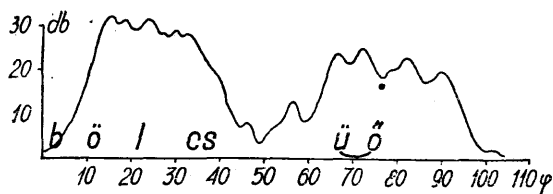
48. kép: $k \overset{33}{e} n \overset{26}{\ddot{u}} \overset{25}{\ddot{o}}$. Nyelvatlaskérdésre feleletül nyert izolált szó.

Lebegő diftongus néhány vibratóval. A d zárjának felpattanása után a hangnyomás értéke csaknem végig egy szinten mozog. Szemmel is mérhetjük, hogy az izolált szó hangjainak időtartama sokkal hosszabb, mint mondaton belül, az összefüggő beszéd gyorsabb ritmusában.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 35 \varphi$, $\ddot{u} = 15 \varphi$ és $\ddot{o} = 20 \varphi$.

49. kép: $b \overset{32}{\ddot{o}} l \overset{25}{c} s \overset{23}{\ddot{u}} \ddot{o}$. Nyelvatlaskérdésre feleletül nyert izolált szó.

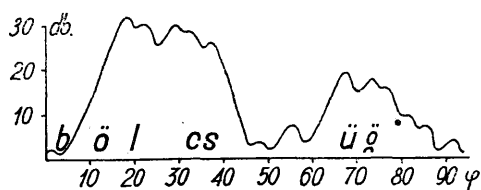

Lebegő diftongus néhány erőteljes intenzitáshullámzással.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 32 \varphi$, $\ddot{u} = 10 \varphi$ és $\ddot{o} = 22 \varphi$.

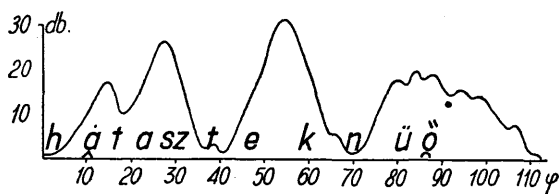
50. kép: ³²_b ¹⁸_ö ⁹_{lcs} ⁹_ü ⁹_ö. Az előbbi szó megismétlése.

Megismételt formában, még emphatikusabb alakban a szó diftongusa már eső nyomatékú és második eleme igen rövid időtartamú. Ez a forma ugyanezen fonémosztály *üö*-változatában általános. Ilyenkor az *ö* nemcsak hangszínéből, hanem nyomatékából és időtartamából is veszít. Az alakulás azt mutatja, hogy a kettőshangzó színezete ehhez áll közelebb.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 20 \varphi$, $\ddot{u} = 13 \varphi$ és $\ddot{o} = 7 \varphi$.

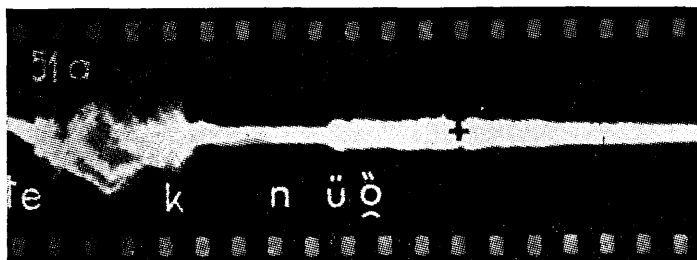
51. kép: ¹⁷_h ²⁶_{ät} ³¹_{asz} ²⁰_t ¹⁵_{ek} ¹⁵_n ¹⁵_ü ¹⁵_ö. Nyelvatlaszkérdésre nyert felelet.

Figyelemre méltó a nyomásgörbe elején az ultrarövid *ä*-hang (6 φ), mely a sármellékiek beszédében gyakorta előfordul, de csaknem mindig a *hät* indulatszó egyik röviden ejtett változatában. Az *ä*-nak hangereje igen kicsi, amint az a környezethez való viszonyításból is kitűnik. Az *üö*-diftongus elemei között 5 db a különbség, és így eső irányú.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 26 \varphi$, $\ddot{u} = 10 \varphi$ és $\ddot{o} = 16 \varphi$.

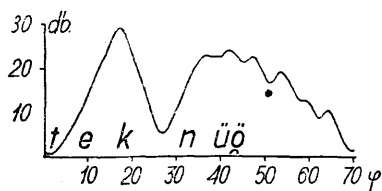
Az 51/a kép a *teknü* szó oscillogrammját ábrázolja. A *t* végének zöngétlen sávjával kezdődik a kép. Utána a széles amplitúdójú rész az *e*-t mutatja.

A *k* vonala után az amplitúdó ismét nagyobb lesz az *n* képzése közben, mely egybeolvad az *ü*-vel. A diftongus *ü* és *ö* eleme között az oscillogrammon

is kis minimum mutatkozik (a képen + -tel jelölve). Az $\ddot{o}$ időtartama szemmel láthatólag hosszabb az $\ddot{u}$ -nél.

52. kép: $t e k n \overset{29}{\ddot{u}} \overset{24}{\ddot{o}}$. Az előbbi szó megismételt formája.

A diftongus nyomásalakulása teljes mértékben megegyezik az előzővel.

Időtartamértékek: $\ddot{u}\ddot{o} = 25 \varphi$, $\ddot{u} = 10 \varphi$ és $\ddot{o} = 14 \varphi$.

*

Az $\ddot{u}\ddot{o}$ -típusú diftongusok elemzése tehát azt mutatja, hogy emelkedő, lebegő és eső formában egyaránt előfordulnak. Statisztikailag legterheltebb a lebegő típus. Legkisebb az előfordulási esetek száma az eső típusoknál, melyek csak igen hangsúlyos helyzetben, s főleg izolált szavakban figyelhetők meg.

Időtartam szempontjából az első elem lehet igen rövid vagy rövid, a második viszont az ultrarövidtől a hosszúig terjedő skálában mutathat fel értékeket. A hangfelvételeken előfordult realizációk a 17–36 φ tartam-sávban helyezkedtek el. A rövid $\ddot{u}\ddot{o}$ -diftongusok közéértéke: 19 φ , a hosszúké ($\ddot{u}\ddot{o}$): 31 φ . A rövid és hosszú formák egybefoglalása után a közéérték: 25 φ . A monoftongikus realizációval szemben — melynek közéértéke: $\ddot{o} = 17,2 \varphi$ — a diftongikus ejtés tehát ebben a kategóriában is jóval hosszabbnak bizonyult⁷⁷. BENKŐ LÓRÁND tétele, mely szerint „a magyar kettőshangzók két eleme általában együttesen tesz ki egy hosszú magánhangzónyi időtartamot” (NyK. 54, 1952, 40) és DEME LÁSZLÓ feltevése: „Szubjektív, de gépi mérésekkel még alá nem támasztott megfigyelésünk arra látszik mutatni, hogy a két tag összege, vagyis a diftongus teljes időtartama általában nem hosszabb egy hosszú magánhangzó időtartamánál” (A m. nyj. néhány kérdése, 64) — a sármelléki diftongusokra nem érvényes.

A hangnyomásmérések, kimogrammok és oscillogrammok tehát kiváló lehetőséget nyújtanak arra, hogy nyelvjárásainknak ezt a bonyolult kérdését: a diftongusok természetének megismerését objektív elemzésekkel tanulmányozzuk és mozdítsuk elő.

HEGEDŰS LAJOS

⁷⁷ Hosszabbnak találták a diftongusok időtartamát az azonos hangtani helyzetben levő monoftongusoknál a román nyelvben is (Cercetări experimentale asupra diftongilor românești. Studii și cercetări lingvistice, VI, 1955, 1–2, 7–24).

Észrevételek a magyar kettőshangzók eszközfonetikai elemzéséhez

1. „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című, nemrég megjelent tanulmánygyűjteményben (Budapest, 1955., szerk. BÁRCZI GÉZA) tartalmas értekezés látott napvilágot HEGEDŰS LAJOS tollából: „Eszközfonetika a nyelvatlasz szolgálatában” (221–319) címmel. Az értekezés túlnyomóan nagy része a magyar nyelvjárási kettőshangzók fonetikai elemzését tartalmazza, s ennek keretében feleletet igyekszik adni kettőshangzóink legfontosabb fonetikai problémáira. A több tekintetben úttörő tanulmány s rajta keresztül maga a magyar eszközfonetikai kutatások történetében meglehetősen újszerű, de nyelvjáráskutatásunk szempontjából rendkívül fontos témakör föltétlenül megérdemli, hogy HEGEDŰS problémafölvetéseivel és megállapításaival részletesebben foglalkozzunk. Az ez irányú kettős kutatás további sorsa érdekében is szükséges alaposabban megvizsgálunk, mit kapott és mit nem kapott meg a magyar nyelvjáráskutatás HEGEDŰS tanulmányából, mi az, amit e téren a jövőben várunk és kérünk az eszközfonetika hazai szakembereitől.

2. Az említett tanulmány egészének a megítélésében nem szabad figyelmünk elől tévesztenünk, hogy a magyar eszközfonetika — ha nem kis részében éppen HEGEDŰS jóvoltából vannak is bizonyos eredményei — már csak meglehetősen fiatalosága és művelőinek csekély száma miatt sem nőtt még föl teljesen nyelvtudományunk fejlettebb ágaihoz. Ez okból eszközfonetikai jellegű tanulmánnyal szemben jelenleg még nem léphetünk fel olyan magas fokú kívánalmakkal, mint azt esetleg más tárgykörbe tartozó megnyilatkozásokkal szemben tennők. Be kell látnunk, hogy nyelvtudományunknak ez a fiatal hajtása nem tud máról, holnapra erős fává növekedni, nem tud a reá váró igen nagy mértékű gyakorlati feladatoknak azonnal tökéletesen megfelelni. — Kétségtelen, hogy napjaink fejlett nyelvjáráskutatása, a most folyó hatalmas arányú nyelvatlasz-munkálat nagyon sok fontos kérdésben azonnali segítséget remél az eszközfonetikától; így nem utolsósorban várja azt, hogy a gyakorlati fonetika egyik legnehezebb kérdésében: a kettőshangzók vizsgálatában sürgősen megoldja az emberi fül teljesítő képességét túlhaladó problémákat. Bármennyire sürgős is azonban a mindennapos nyelvjárási gyakorlat szempontjából ez a feladat, az eszközfonetikai kutatások egyszeri vagy kétszeri nekirugaszkodásra természetesen nem tudják teljesen tisztázni még ezt az aránylag szűkebb részletkérdést sem. Ha tehát HEGEDŰS e téren nem tudott egyszerre annyit adni, amennyit abszolút mértékkel mérve várnánk, az a mondottak alapján meglehetősen

érthető, s a hiányosságokat nem szabad az érdemes szerző kimondott hibáival felrónunk. Mindennek tudata persze nem ment fel bennünket attól, hogy a tanulmány egyes hiányosságaira, illetőleg a magasabb követelmények lehetőségeire — éppen a jövő érdekében — rámutassunk.

Előljáróban föltétlenül meg kell mondanunk azt is, hogy HEGEDŰS tanulmánya egészen a maga — jórészt érthető — hiányosságaival együtt is föltétlenül előremutató, pozitív értékű. A szerző a kettőshangzók bonyolult fonetikai sajátságainak nem egy kérdését alapos vizsgálattal világítja meg, gyakran az apróbb finomságokat sem hagyva figyelmen kívül. Föltétlenül közelebb visz például a kettőshangzók sajátságainak a megismeréséhez az a viszonylag nagy nyelvi anyag vizsgálatából leszűrt tapasztalata, hogy e hangelemek felépítése nemcsak egy-egy kisebb nyelvjárási egységen, hanem még ugyanazon egyén beszédjén belül is meglehetősen nagy ingadozásokat mutat, hogy a mondanivaló tartalmától, a beszédhelyzettől, a beszélő lelkiállapotától stb. függően a kettőshangzók az egyén nyelvében is többféle, egymástól kisebb-nagyobb mértékű képzésmozzanatokban eltérő variánsokkal jelentkeznek. Nagyon meggondolkoztató és a további kutatások során figyelmen kívül nem hagyható ezzel kapcsolatban HEGEDŰS ama megállapítása, hogy a kettőshangzók nyomaték- és időtartamviszonyai más-más módon alakulnak elszigetelt, egyedül álló szavakban és folyó beszédben, azaz egész mondatban. Egy-egy adott esetben szépen mutat rá a szerző a nyomaték és az időtartam sajátos összefüggéseire is. Igen jelentősek melódiamérései: konkrétan rávilágítanak arra a már korábban is sejtett tényre (vö. NyK. LIV, 41, 45), hogy a kettőshangzók felépítésében nem kis szerep jut a hanglejtésnek. — Bőven sorolhatnám még azokat az értékes részletészrevételeket, amelyekkel HEGEDŰS a magyar kettőshangzókról való ismereteinket gyarapítja, kiegészíti vagy módosítja; — de minek ezeket egyenként mind sorra venni, amikor a hozzáértő olvasó magából a tanulmányból jól kihámozhatja őket.

3. Ideje lesz most már a figyelmet HEGEDŰS tanulmányának problematikusabb részletei felé fordítani. Elsőnek a hanghatár kérdését vegyük elő.

MENZERATH elmés kísérletei és ezekből leszűrt megállapításai (Der Diphthong, Bonn—Berlin, 1941.) óta biztosan tudjuk, hogy a kettőshangzó két elemét nem a kapcsolóhangok hosszú sora választja el egymástól — mint ahogy azt korábban hitték —, hanem a két (magánhangzó-) elem közvetlenül kapcsolódik egymásba. Az eszközfonetikai mérések kiértékelésének egyik súlyos problémája a két magánhangzó-elem közti hanghatár megállapítása, azaz annak a pontnak a megjelölése, ahol az első elem végződik, s a második kezdődik. Az első elem kezdetének és a második elem végének a megállapítása korántsem ilyen problematikus, hiszen a kettőshangzó vagy szó elején, illetőleg szó végén, vagy mássalhangzó előtt, után, illetőleg között áll, s így magának az egész kettőshangzónak (két hangelemének együtt) a hanghatára általában kielégítően kirajzolódik az egyes méréstípusokban külön-külön is. A két, egymáshoz képzés szempontjából sokszor meglehetősen közel álló kettőshangzó-elem azonban a különböző mérőműszereken nem ad egymástól annyira eltérő képet (vokálisprofil), hogy a hanghatár kijelölését minden esetben biztos alapokon lehetővé tegye.

HEGEDŰS tanulmányának hiánya, hogy ő a hanghatár meglehetősen kényes és a nyomaték-, időtartam-, hanglejtés- stb. mérésekben döntő jelen-

tőségű problémáját nem világítja meg kellő részletességgel, s nem ad megfelelő tájékoztatást arról sem, hogy az egyes konkrét esetekben a hanghatárt milyen módszerrel állapította meg. A különböző típusú méréseiről közölt képekben mindenütt kijelöli (ponttal) a hanghatárt, de ez a kijelölés az olvasó számára sokszor nem megnyugtató, mert nem lehet tudni, hogy az adóhatót többféle lehetőség közül miért éppen a tőle felvetettet választotta. A kérdés tüzetesebb megvilágítására tucatszámra idézhetnők a példákat HEGEDŰS képei alapján. Helykímélés céljából elégedjünk meg ez alkalommal csak néhányal. Nyomásmérései közül a 8., 16., 19., 20., 21., 29., 30., 33., 34., 36., 40. stb., stb. kép mindegyikén több nyomásvölgy kínálkozik a hanghatár megállapítására. Szeretnők tudni, vajon milyen meggondolások alapján választotta ki a szerző az egyik lehetőséget, s vetette el a többit. Ugyanígy kérdéses lehet, hogy az időtartam-méréseket szemléltető 19/a, 45/a, 86/a, 156/a, 158. stb., stb. képeken, ahol a vokálisprofilok egyáltalán nem válnak el élesen egymástól, és többféle megoldásra is lehetne számítani, miért döntött a szerző a tőle kijelölt hanghatár mellett. A kívülről szemlélő bizonytalanságát csak fokozza, hogy egyes esetekben a hangnyomásmérés és az oscillográf vagy kimográf segítségével végzett időtartammérés képein ugyanannak a kettőshangzónak a hanghatára nem vág teljesen egybe (pl. 86. és 86/a) kép; itt különben az is feltűnő, hogy az oscillogramm az $\bar{u}$ kettőshangzó $\bar{u}$ elemét mutatja hosszabbnak, a nyomásmérés után az időtartam-értéket mégis így adja meg a szerző: $\bar{u} = 16 \varphi$ és $\bar{a} = 18 \varphi$).

Úgy látom, hogy a különböző típusú mérések egymagukban nagyon kevésbé adhatnak megbízható támpontot a hanghatárok kijelölésére. Legkevésbé lehet alkalmas erre a nyomásmérés, ahol az egymás után következő nyomásvölgyek sorozata melegágya lehet a tévedéseknek. Valamivel kedvezőbb a helyzet az időtartam-méréseknél, mivel az oscillogrammokon és a kimogrammokon a vokálisprofilok bizonyos esetekben segítenek valamit az elhatárolásban; de hogy a tévedéseknek mennyire ki vagyunk itt is téve, azt HEGEDŰS effajta képei bizonyítják a legjobban, amelyekben ugyanannak a magánhangzónak nem egy esetben megdőbbszerűen különböző „profil”-ja van. Úgy látszik, a hanglejtés-mérésekre lehet a hanghatár tekintetében talán leginkább támaszkodnunk, mivel a kettőshangzó két eleme közt jelentkező melódia-minimumot az ilyen típusú felvételek elég jól mutatják; sajnos azonban, eddig e területen ez a legjáratlanabb út, s HEGEDŰS néhány ilyen vonatkozású felvétele — bár önmagában is sokat mond — nem elég biztos alap az általánosabb következtetésre. A külön-külön mérésekből eredő nagyfokú bizonytalanságot mindenesetre jelentősen csökkenthetnők azáltal, ha az egyes kettőshangzó-méréseknél a legaprólékosabban összevetnők a nyomás-, időtartam- és hanglejtés-mérések eredményét, s minden esetben így jelölnek ki a hanghatárt. Ez a módszer nyilván tömördek munkát és műszaki anyagot kíván, de a tömeges vizsgálatkor sem szabad visszariadnunk tőle, mert a hanghatár pontos kijelölése a kettőshangzó-elemzés alapvető feltétele, s az itt elkövetett bármilyen mértékű pontatlanság az elemzés további folyamának minden eredményét illuzorikussá teheti.

4. HEGEDŰS tanulmánya beszél ugyan általánosságban a hangszín kérdéséről, de sajnálatos módon megkerüli a kettőshangzók speciális hangszínproblémáit. Sőt egyik — korábbi cikkemre vonatkozó — jegyzetéből (236. l. 31. jegyz.) valami olyasmi csendül ki, ami a kettőshangzók hangszínével

kapcsolatos számos igen fontos kérdés bizonyos globális elintézésének a lát-
szatát kelti. Az ide vágó problémák részletező tárgyalásának a hiányát
csak fokozza az, hogy a szerzőnek a magyar nyelvterület különböző részei-
ről felhozott kettőshangzó-példáiban szinte nyomát sem találjuk a hangszín
pontosabb megjelölésének: a kettőshangzók elemeinek nyelv- és ajak-
működés szerinti mozgásáról rendszerint sem szóbeli, sem fonetikai jelölés-
beli említés nem történik. A nyugati velaris labialis típusban például Hæŋ-
dűsnél minden kettőshangzó egyöntetűen *uo*, a palatalisban mindegyik *üö*
stb., noha jól tudjuk, hogy a valóságban nem ez a helyzet.

Világos, hogy alaposabb kettőshangzó-elemzésekben a hangszín kér-
déseinek ilyen mértékű elnagyolása semmiképpen sem célszerű: nemcsak
a hangszín tekintetében vezetheti félre az elemzés kiértékelőit, hanem káro-
san befolyásolhatja az egész munkálat megbízhatóságát. Igaz, hogy a hang-
szín bizonyos elemeinek az objektív elemzése különféle nehézségekbe ütkö-
zik: a szerzőnek például nem állott rendelkezésére spektrográf, amely a fel-
hangok kimutatásával az egyes elemeknek a nyelv függőleges irányú moz-
gásával kapcsolatos változásait jelezhetné volna. De még e nehézségeket
leszámítva is nagy előnyére vált volna kettőshangzó-elemzésének legalább
néhány röntgenfelvétel (erre a szerző korábbi műveiben szép példákat talá-
lunk), s oda kívánczoltak volna a hangzósági mérések is (erről alább még
lesz szó). Ha mégis mindezt nem lehetett megvalósítani, pótolni kellett volna
a szubjektív: fülis való elemzéssel, hogy a hangszínbeli finomságok legalább
az emberi fül teljesítőképességének a határain belül el ne sikkadjanak.

Szükségtelen itt külön hangsúlyozni, mennyire és miért fontosak szá-
munkra a kettőshangzók hangszínbeli sajátosságai. E témakörben tehát
— inkább a figyelem felkeltése végett — csupán egy-két részletmegjegyzést
teszek.

Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a kettőshangzók nyomaték-
és hangszínviszonyai szoros összefüggésben vannak egymással (vö. NyK.
LIV, 41). Szeretnők tudni például, hogy a gyengébb vagy erősebb nyomaték
miként befolyásolja a nyelv vízszintes és függőleges irányú mozgását és az
ajakműködést; de ezt persze csak akkor tudhatjuk meg, ha a pontos nyo-
másmérésekkel a nyelv- és ajakműködés finomságainak a megfigyelése is páro-
sul. — A nyomaték és a hangszín összefüggése természetesen nemcsak a kettős-
hangzók sajátos problémája, hanem minden hangelemé. Érdeemes volna
eszközfonetikusainknak e kérdésre az eddiginél nagyobb figyelmet fordíta-
niuk. Bár nyilvánvaló, hogy a magyarban a hangsúlyviszonyok nem okoz-
nak vagy okoztak olyan jelentős hangszínbeli eltolódást, mint sok ide-
gen nyelvben (orosz, német stb.), mégis aligha lehet kétséges, hogy nem egy
magyar hangtörténeti fejlemény csak a hangsúlyviszonyok figyelembevétel-
ével oldható meg sikeresen, s mai nyelvünkben (nyelvjárásainkban) is szá-
mos esete van a hangsúly okozta hangszínbeli eltolódásnak.

Szeretnők tudni azt is, hogy a kettőshangzó-elemek nyelvállásának
lejjebb vagy feljebb tolódása mennyiben befolyásolja a nyomaték- és idő-
tartamviszonyokat (ez az előbbi esetnek némiképp a fordítottja). A szerző
a Hosszúpályiban ejtett kettőshangzók közt megmér ugyan egy-egy *ao*-t
és *ee*-t, azaz az *ou* és *ei* főtípus alacsonyabb nyelvállással ejtett variánsát —
de ez édeskevés. E két eset alapján ugyanis a nyomaték- és időtartamviszo-
nyok esetleges eltolódására szinte semmi következtetést nem vonhatunk le;
nem is beszélve arról, hogy teljesen meg van kerülve az a kérdés, mi a helyzet

az *ou* és *ao*, *ei* és *eë* közti sok variánssal, és miért nem szerepel a mérésben egyáltalán az *öü* lejjebb esúszott artikulációjú *eö* variánsa (a közbeeső átmenetekkel). — Eddig inkább csak sejtjük, mint tudjuk, hogy a nyelvállás lejjebb vagy feljebb tolódásakor a nyomaték- és időtartamértékek alakulásában a kettőshangzónak megfelelő köznyelvi hosszú monoftongusoknak a nyelvjárási diftongálásra tett hatása is fontos szerepet játszik (vö. I. Oszt. Közl. VII, 504). Pontos szubjektív elemzéssel párosuló eszközfonetikai mérések itt is tiszta vizet önthetnének a pohárba, s egyúttal véglegesen megoldhatnának egy régóta vajdó fontos gyakorlati jelölési problémát.

Ismeretes, hogy a nyugati kettőshangzók második eleme sokszor annyira elmosódott hangszínű, hogy nemcsak nyelvállásfoka, de palatalis vagy velaris jellege sem állapítható meg világosan, s így például a labialis palatalis és labialis velaris (azaz *uo* és *üö* alaptípusú) kettőshangzók második eleme hangszín szempontjából — legalábbis a fül számára — azonos hangelem benyomását kelti (vö. NyK. LIV, 41). Sőt Vas és Sopron megye egy részén a labialis velaris (köznyelvi *ó*-nak megfelelő) kettőshangzó második eleme szinte teljesen a palatalis képzésmódba csap át (egyes nyelvatlasz-kutatóink *ue*-vel és *uë*-vel is jelölik). E probléma helyes megítéléséhez és végleges eldöntéséhez is nyilván az eszközfonetika adhatja meg számunkra a pontosabb feleletet. HEGEDŰS elemzéseiben szerepel ugyan egy-két *ua*-vel jelölt kettőshangzó, de ennek pontosabb hangszínbeli meghatározását a szerző nem adja meg.

Érdemes volna megvizsgálni, hogy az imént csak kis részben említett, de valójában igen nagy számú hangszínbeli probléma megítélésében számíthatunk-e, és ha igen: mennyiben a kimogrammok és oscillogrammok vokálisprofiljainak határozott vallomására. Akár igen, akár nem, az eszközfonetikusok feladata, hogy spektrográf és más műszerek felhasználásával ide vonatkozó szubjektív megállapításainkat vagy sejtéseinket különféle objektív elemzésekkel is alátámasszák.

5. HEGEDŰS kettőshangzó-elemzéseinek középpontjában az úgynevezett nyomásmérések állanak. Rendkívül nagy érzékenységű mérőműszer segítségével a szerző tized-belnyi pontossággal állapítja meg a kettőshangzók elemeinek hangerejét. Amennyiben valamelyik hangelem 2—3 decibellel nagyobb nyomáserejű a másiknál, a kettőshangzót esőnek, illetőleg emelkedőnek veszi, ha ellenben a nyomáskülönbség nem nagyobb 2—3 decibelnél, lebegő kettőshangzóról beszél.

Véleményem szerint nem ilyen egyszerű a kérdés. Ismeretes, hogy a hangerő maga is két fő felépítő tényezőn: a nyomatékon és a hangzósságon alapul, melyek közül az első a beszélő révén tetszés szerint adagolható, míg a második állandó tartozéka a hangnak, azaz a nyomaték mintegy pluszként járul hozzá az „alaphangerő”-höz: a hangzóssághoz. Mármint a kettőshangzók eső, lebegő vagy emelkedő jellegét az eddigi fonetikai irodalom általában a nyomatékviszonyok és nem a teljes nyomáserőviszonyok alapján állapítja meg, vagyis a kettőshangzó két elemének nem az abszolút hangerejét viszonyítja egymáshoz, hanem abból indul ki, hogy a beszélő a kettőshangzó első, illetőleg második elemének hangerejét mennyivel növelte a kérdéses hang átlagos hangzósságához képest. Tehát eső kettőshangzónak például az olyan hangalakulatot szokás nevezni, amelyben az első elem hangerejét a beszélő jobban növelte, mint a másodikét, vagyis amelyben az első elem nyomatékosabb a másodiknál.

Érdekes, hogy a kifinomodott emberi fül a nyomatékviszonyok megállapításában bizonyos vonatkozásban fölényben van a gépi berendezésekkel szemben. A fül ugyanis úgy-ahogy tudja érzékelni azt a nyomástöbbletet vagy nyomáshiányt, ami egy-egy hangelem átlagos hangzóssága és adott esetben az átlagosnál nagyobb vagy kisebb hangereje között van, azaz képes a viszonyításra. Ezzel szemben olyan elektro-akusztikai gépünk tudtommal nincsen, amelyik külön a nyomatékot mérni tudná. A nyomatékmérést ezért természetesen HEGEDŰSTől sem kérhetjük számon, ő a rendelkezésére álló eszközökkel csak a teljes hangerőt tudta megállapítani. A teljes hangerő azonban — mint mondtuk — nem adhat megbízható képet a kettőshangzók valódi nyomatékaira vonatkozóan, s ezért mérésének adatai alapján — bármennyire tanulságosak is azok általánosságban — az eső, lebegő és emelkedő csoportokra való tipizálás nem lehet kielégítő.

Elsősorban az eszközfonetikusoknak kell a fejüket törniük azon, hogy hogyan lehet e bajon teljesen kielégítő módon segíteni. Az mindenesetre bizonyos, hogy a pusztá nyomásmérésnél nem szabad megállni. Jelen pillanatban talán kielégítő módszernek látszik az, hogy azoknak a nyelvjárási szövegeknek az alapján, amelyekből a vizsgált kettőshangzók valók, decibelekben meg kell határozni a hangsúlytalanabb helyzetű magánhangzók hangzóssági átlagát. Az így nyert hangzóssági adatok és a kettőshangzó-elemek mérésekor kapott teljes nyomásadatok felhasználásával hozzávetőlegesen megállapítható lenne az egyes elemek nyomatéktöbblete, s nyilván elfogadhatóbb lenne a kettőshangzó-típusok nyomatékviszonyok szerinti kategorizálása.

A hangzóssági viszonyoknak az elemzésbe való belekombinálása a pusztá nyomásméréssel nyert kategóriák komolyabb eltolódását eredményezheti; ezt nemcsak idegen nyelvi (angol, német stb.), de nem utolsósorban magyar hangzóssági mérések (vö. FÓNAGY IVÁN: ALH. IV, 383—423) is sejtetik. Nézzünk meg ebből a szempontból közelebbről néhány nyomáselemzést HEGEDŰS tanulmányaiból. Mivel a kérdéses kettőshangzókkal azonos nyelvtípusok, nyelvjárások hangzóssági statisztikája nem áll rendelkezésünkre, vegyük egyelőre alapul FÓNAGY idézett köznyelvi hangzóssági méréseit, megjegyezve, hogy a magyar köznyelv és nyelvjárások hangzóssági viszonyai között aligha lehet akkora eltérés, amely számításaink realitását erősebben befolyásolná. — Vegyük példának az *u* és *o* színezetű elemekből álló kettőshangzókat. FÓNAGY a rövid *o* és *u* hangzóssága között mintegy $5\frac{1}{2}$ decibel különbséget állapít meg az előbbi javára, a hosszú *ó* és *ú* között pedig mintegy 5 decibelt szintén az előbbi javára (i. h. 420). Így — tekintve az időtartam-ingadozásokat — az *o* színezetű hangokat körülbelül $5-5\frac{1}{2}$ decibellel hangzósabbaknak vehetjük a magyarban az *u* színezetűeknél. — HEGEDŰS a 18. képen közölt, a Zala megyei Pakodról fölvetett *szuoma* szó kettőshangzóját lebegőnek jelzi, mivel mind az *u*, mind az *o* elem 22 decibel nyomáserejű. Figyelembe véve azonban a hangzóssági különbséget, világos, hogy a kettőshangzó *u*-jára mintegy $5\frac{1}{2}$ decibellel nagyobb nyomatékknak kellett esnie ahhoz, hogy a két elem teljes nyomásértéke kiegyenlítődjék. A *szuoma* kettőshangzója tehát valójában nem lebegő, hanem határozottan eső. — A 9. képen közölt, ugyancsak Pakodról fölvetett *borsut* szó kettőshangzójában az *u* 30, az *o* 35 decibel nyomású, s ennek alapján a szerző emelkedőnek veszi a hangkomplexumot. Ha azonban az értékelésbe belekombináljuk — mint ahogy bele kell kombinálnunk — a hangzósságot, a kettőshangzó egyszeriben lebegő jellegűvé válik.

Az itt vázolt körülmények magyarázhatják meg számunkra, miért van HEGEDŰS elemzéseiben a nyugati nyitódó típusok közt annyi emelkedő jellegű kettőshangzó, s miért olyan nagyok a nyomásérték-különbségek az első elem javára a záródó eső kettőshangzók között. Bár ezek után sem akarom teljesen kétségbe vonni a szerző ama megállapításának helyes vagy legalábbis meggondolkoztató voltát, hogy a kettőshangzók nyomatékeloszlását a beszédhelyzet befolyásolja, az elmondottak mindenesetre közelebb visznek annak a ténynek a megállapításához, miért jegyezték föl a korábbi nyelvjárásgyűjtők a nyugati nyelvterületről szinte kivétel nélkül emelkedő kettőshangzókat, s miért hallanak ma a nyelvatlász-gyűjtők ugyanott majdnem teljesen egyöntetűen eső vagy lebegő kettőshangzókat. Ezt az érdekes jelenséget HEGEDŰS azzal magyarázza, hogy a régebbi gyűjtők összefüggőbb beszédegységek alapján dolgoztak, míg a nyelvatlász munkatársai izolált, hangsúlyos szavakat figyeltek meg. Ámde ezt az okoskodást már eleve fenntartással kell fogadnunk, hiszen nyilvánvaló, hogy mindkét gyűjtőgárdának alkalmá volt mindkét beszédtypust megfigyelnie (mint ahogy a nyelvatlász-gyűjtők nem is merítik ki fonetikai megfigyeléseiket csupán a kérdésre adott feleletek észlelésében); de az izolált szavak hangsúlytalan szótagjainak, szóvégeinek kettőshangzóit különben sem igen befolyásolhatja a szó első szótagjának nagyobb nyomatéka. A kérdés nyitja alighanem abban rejlik, hogy az abszolút hangerőnek, a hangzósságnak és a nyomatéktöbbletnek a sajátos viszonya az emberi fül számára többféle viszonyítást is lehetővé tesz. A gyűjtő a hallott abszolút hangerősséget érzékelheti a kettőshangzó két elemének egymáshoz való viszonyításában, de érzékelheti a kérdéses hangok szokásos hangzósságával való egybevetés alapján is. A gyakorlottabb fül nyilvánvalóan érzékenyebb az utóbbira, s ezért a nyugati területekről való kettőshangzók felső nyelvállású elemeinek nagyobb hangerőtöbbletét a sokkalta tapasztaltabb és országos viszonylatban is kifinomult hallású atlaszgyűjtők — persze tudat alatt — jobban tudták érzékelni. Kissé azonban ők is sematizáltak, mert a tényleges nyomatékvizonyok figyelembevétele — mint ahogy az HEGEDŰS méréseiből is kiszámítható — sem szünteti meg teljesen a nyugati emelkedő kettőshangzó-típust.

A kettőshangzók hangerő-, illetőleg nyomatékvizonyait nagymértékben befolyásolja a szó- és mondathangsúly alakulása. Ezért nem mindegy, hogy a vizsgált kettőshangzó milyen helyzetben van: a szó elején, a szó belsőjében hangsúlytalan szótagban vagy a szó végén van-e, illetőleg hogy mondathangsúly, emfatikum stb. növeli-e a hangerőt vagy sem. A különböző helyzetekben való többrendbeli mérések összehasonlítása és az abból leszűrt következtetések nyilván növelték volna a szerző tanulmányának értékét. Az ilyen természetű vizsgálatok a nyelvtörténet számára is szolgáltatathatnának érdekes adalékokat, mert valószínűnek látszik, hogy a magyar kettőshangzók nyelvünk története folyamán nem fejlődtek teljesen egyformán a különböző szó- és mondathelyzetekben, s e vonatkozásban esetleg sok mindennek nyitjára juthatnánk a mai kettőshangzókból leszűrhető eredmények alapján. Ez persze nemcsak a hangerő-, hanem az időtartam-mérésekre is vonatkozik.

6. A kettőshangzó fonetikai meghatározásában kezdettől fogva nagy szerepet játszott a hangerő, illetőleg a szótag kérdése. A mindvégig uralkodó és ma is általában elfogadott meghatározás szerint a kettőshangzó

két hangelem (magánhangzó) egyszótagos kapcsolata; bár időnként fel-feltűnt egy-egy olyan nézet (JESPERSEN, SIEVERS, SCHMITT, FORCHHAMMER), mely szerint a kettőshangzó adott esetben lehet kétszótagos is (a klasszikus meghatározás szerint azonban az ilyen hangkapcsolat már ab ovo nem kettőshangzó). Ha még azt is tekintjük, hogy a szótagkérdés ma is egyike az általános fonetika legvitatottabb részeinek, s bizonyos vizsgálatípusoktól (pl. melódiaviszonyok) még sok újat várhatunk ezen a téren, azt kell mondanunk, nem kis fába vágta a fejszéjét HEGEDŰS, amikor olyan tételt állít föl, mely szerint a magyar kettőshangzók egy része a két elem közti nyomásesés következtében kétszótagú.

Kétségtelen, hogy a szerző érdekes nyomásfelvételei közt nem egy olyan akad, amelyikben a két kettőshangzó-elem közt kisebb-nagyobb nyomásvölgy jelentkezik. Az a kérdés, elegendő kritérium-e ez a kétszótagúság elméletének föllállítására? — Nem volna most itt értelme a szótag problémáiba részletesebben belemenni, annál is inkább nem, mert aligha tudnánk e téren valami újat, eddig nem ismertet nyújtani. De még ha a nyomásalakulást fogadnánk is el a szótaghatár egyedüli kritériumaként, HEGEDŰS tételét akkor is kissé merésznek kell tartanunk. Igaz, hogy a szerző több nyomásfelvételén (29., 52., 54., 60., 66., 77., 85., 89. stb. kép) a szokásosnál valamivel mélyebb nyomásvölgy mutatkozik; de csak a 85. képen, a *sziép* szóban éri el az esés az 5—6 decibelt, a többin 3—4 decibel körül mozog. Ha viszont e felvételeken a tényleges, általánosan elfogadott szótaghatárokat tekintjük, ott az előbb jelzetteknel rendszerint jóval nagyobb nyomásminimumokat találunk. Tehát a pusztá nyomásértékek alapján sém látszik a kétszótagúság bizonyítottnak. — A 85. kép *sziép* szavában észlelhető mélyebb nyomásvölgyet az emfaticum okozta; itt legfőljebb arról lehet szó, hogy a hangkapcsolat a sajátos beszédhelyzet következtében kilépett eredeti jellegéből, s alkalmilag megszűnt kettőshangzó lenni, azaz a hiátusos magánhangzókapcsolatokhoz vált hasonlóvá (*bial*, *űeg*, *koács* stb.).

Nem ártott volna, ha a szerző e kérdés megítéléséhez bővebben, nagyobb fonetikai áttekintéssel kifejtette volna, és konkrét elemzésekkel illusztrálta volna a szótagról alkotott véleményét; akkor talán közelebb juthatott volna, vagy legalább is alaposabb megokolást nyújthatott volna tételének bizonyításához. Azt gondolom, hogy e téren HEGEDŰS elemzéseiből leszűrt végső eredményt valahogy óvatosabban így lehetne megfogalmazni: bizonyos nyugati típusú kettőshangzók a két elem képzése közt bekövetkező nyomáscsökkenés folytán többé-kevésbé közelednek a kétszótagúság felé, bár azt lényegében el nem érik. Az utóbbi félmondatot annál is inkább ajánlatos a tételhez hozzáfűggeszteni, mert a kérdéses Zala megyei kettőshangzó-típusok az emberi fül számára is messze vannak a kétszótagúságtól: a hallás eléggé biztosan egyszótagos kapcsolatoknak fogja fel őket. — Figyelmébe ajánlom azonban a szerzőnek a Vas megye északi részén hallható lebegő kettőshangzókat, melyekben a kétszótagúsághoz való közeledés füllel is elég jól érzékelhető; noha természetesen valódi kétszótagúságról itt sem beszélhetünk.

Csak éppen megjegyzem, hogy a nyugati kettőshangzók egyes típusainak „kétszótagúsága” a nyelvtörténet oldaláról is cáfolható: nincs példánk arra, hogy korábbi monoftongusból lett kettőshangzó két eleme közé hiátustöltő hang iktatódott volna be, mint ahogy ez a kétszótagos hiátusos magánhangzókapcsolatokban éppen nem ritka eset.

7. HEGEDŰS többször hangsúlyozza, hogy az oscillogrammokon és kimogrammokon az egyes hangok időtartam-értékei nagyon könnyen és nagyon pontosan: „kétséget kizáró módon” meghatározhatók (302, 305, 308 stb.). Azt hiszem, nem ártana ebben a tekintetben kissé nagyobb óvatosság. A szerzőnek a XXI. és XXII. táblán közölt kimogrammjai eléggé bizonyítják, hogy az egyes magánhangzók, valamint a zöngés mássalhangzók képe sokszor annyira összefolyik, hogy a „biztos” elhatárolás nem emeli túlságosan a mérések hitelét. Mindez összefügg a hanghatár már említett kérdésével.¹

Első pillantásra igen zűrzavarnosnak látszik a szerző időtartam-jelölése. Rövidnek veszi például a 22. kép 13 φ -nyi *u*-ját, a 36. kép 14 φ -nyi *ü*-jét stb., ugyanakkor hosszúnak jelöli a 41. kép 13 φ -nyi *é*-jét, a 69. kép 14 φ -nyi *á*-ját stb. A rövid és hosszú időtartamok ilyen rendszerű jelölését látszólag még inkább tarkítják a félhosszúság időtartam értékei: 89. kép: 14 φ -nyi *ö*, 111. kép: 12 φ -nyi *í*, 134. kép: 12 φ -nyi *ë* stb. E „következetlenségek”-et azonban HEGEDŰS tanulmánya elején megmagyarázza: a századmásodperces abszolút időtartamokat a jelölésmódban a relatív időtartamok feltüntetése váltja fel. Ez természetesen nem helytelen eljárás; egy nehézsége azonban van: az olvasó nem tudhatja, milyen átlag időtartamú környezet alapján keletkeztek a relatív időtartam-megjelölések, azaz nincs semmiféle lehetőség a jelölések valóságának ellenőrzésére. A dolgon segíteni lehetne úgy, hogy a szerző az időtartam-elemzésekben valamilyen formában utalna a beszédtempóra, a környezet időtartam-viszonyaira. — A 3–4 φ -nyi hangelemeknél mind az abszolút, mind a relatív időtartam-jelölésben ajánlatos volna az ultrarövidséget feltüntetni: *ë*, *ö*, *ü* stb. A fölemelt jelölésben (*u*, *ü* stb.) főként a kettőshangzókban több szempontból nem megfelelő (vö. NyK. LIV, 46). — Itt említem meg, hogy a hangtörténeti kutatások számára nagyon fontos lenne a nyelvjárási sva-hangok tüzetes eszközfonetikai elemzése, nemcsak az időtartam, hanem a hangszín és a nyomaték szempontjából is.

Eddigi ismereteink alapján (vö. DEME: A magyar nyelvjárások néhány kérdése 64) ugyan kissé meglepő, de a közölt adatokat tekintetbe véve kétségre alig vonható HEGEDŰSnek ama megállapítása, hogy a kettőshangzónak, illetőleg a kettőshangzó két hangelemének együttes időtartama rendszerint hosszabb, mint variánsának: a megfelelő hosszú magánhangzónak az időtartama. Nem ártana ezt a tételt speciális összehasonlító mérésekkel adatszerűen igazolni.

Vitás kérdést érintenek HEGEDŰS időtartam-mérései a kettőshangzók elemeiben a nyomaték (nála: abszolút nyomáserő) és az időtartam összefüggésére vonatkozóan (vö. DEME i. m. 60 kk.; BENKŐ: NyK. LIV, 42, I. Oszt. Közl. VII, 504). Mivel a nyomáserőt és az időtartamot mindenütt mérte, a rendelkezésére álló nagyszámú adat alapján lehetősége nyílt volna ennek a gyakorlat szempontjából nem lényegtelen kérdésnek részletes taglalására, nem egy értékes megállapítás levonására is. Méréseiből az látszik, hogy a kettőshangzókban a nyomaték és az időtartam, ha nem is függ-

¹ Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy FÓNAGY IVÁN eszközfonetikai elemzéseiben (i. h.) az oscillogrammokon és nyomásgörbéken az élesen megállapítható hanghatárok folytán az időtartam-értékek igen jól mérhetők; — de e mérésekben általában olyan hangtestű szavak szerepelnek, melyekben magánhangzók és zöngétlen mássalhangzók váltogatják egymást.

vényszerű, de meglehetősen szoros összefüggésben van egymással. A szerző nyilvánvalóan gondol arra, hogy e problémával kapcsolatos megállapításai-
val — esetleg még nagyobb anyag vizsgálata alapján — nem marad majd
végleg adós.

8. HEGEDŰS elemző és közlő módszerének általános vonatkozásaihoz
fűzők a továbbiakban néhány megjegyzést.

Igen helyes, hogy a szerző általában megadja azt a mondatot, amely-
ben a vizsgált hangtani jelenség szerepel. Még jobb lenne azonban, ha az
egész vizsgált szöveget közölné, és a mérési adatokat a szöveg sorrendjé-
ben szerepeltetné. Jelenlegi közlési módszeréből ugyanis sok minden nem derül
ki: hány beszélőtől származnak az egy-egy helység anyagából való mérések?;
a vizsgált jelenség minden egyes szövegbeli előfordulása mérve van-e, vagy
valamilyen szempontból válogatás történt?; a beszéd nagyobb összefüggései-
ben milyen képet mutat a vizsgált jelenség?; hogyan helyezkednek el a
variánsok?; stb., stb. Mivel az ilyenfajta kérdésekre az olvasó a mostani
közlési módszerből nem kap felvilágosítást, nem tudhatjuk, hogy a szerző
tulajdonképpen minek az alapján is dolgozik, mit vett be méréseibe és mit
hagyott el, milyen arányú és milyen sorrendű közölt vagy nem közölt példák
támogatják leszűrt eredményeit, vagy esetleg milyen arányú közölt vagy nem
közölt ellenpéldák alapján cáfolhatók, illetőleg módosíthatók ezek az ered-
mények.

Bár HEGEDŰS többször is helyesen hangoztatja, hogy a kettőshang-
zók fonetikai természetére vonatkozó tanulságok csak sok rendbeli és nagy-
számú elemzésből vonhatók le, mégis nem egyszer beleesik abba a hibába, hogy
egy-egy méréseredményből messzebbmenő következtetéseket von le. Például egyetlen árva *ao* kettőshangzónak a *haonap* szóban való megmérése és
egyetlen árva *eĕ* kettőshangzónak az *eĕs* kötőszóban való megmérése alapján
következtetéseket von le az ilyenfajta hangelemek jellegét illetően, és össze-
hasonlítást tesz saját eredménye és a Hosszúpályiban járt nyelvatlasz-gyűjtők
feljegyzése közt. Ezzel a módszerbeli eljárással természetesen nem lehet
egyetérteni. Inkább a vizsgált jelenség körét korlátozzuk erősen (kevesebb
helyről, kevesebb típust stb.), de az elemzés minél nagyobb azonos jellegű
anyagot öleljen föl, hogy a nagy pontosságot és módszerbeli biztosságot meg-
követelő következtetések minél szélesebb körű mérésanyagra épülhessenek.

Eszközfonetikai mérések közlésében természetesen elsősorban a szám-
adatok pontosságára kell törekedni. E vonatkozásban nyilván nincs is baj a
szerző adataival. De gondolni kell arra is, hogy a különféle vonatkozású sajtó-
hibák megnevezíthetik vagy lehetetlenné tehetik a legpontosabb mérésadatok
felhasználását is. Ez ilyenféle sajtóhiba HEGEDŰS tanulmányában bizony nem
kevés. A 27. kép anyagában például meglepetve veheti észre az olvasó, hogy
a *fűőzn yi* szó szövegben *fűoznyi*-nak hangzik, sőt tovább menve a szerző
elmondja, hogy az *üo* kettőshangzó (kétszer is így!) milyen hangszínű, hogy
ü és *o* (!) eleme milyen időtartam-értékű, stb. — Nem gátolja ugyan a meg-
értést, de mégis zavaró, illetőleg a pontatlanság látszatát keltő a szerző némely
jelölési bizonytalansága. A félhosszú *ĕ* például szerepel *ĕ*-ként, *ē*-ként és *è*-ként;
a félhosszú *ö* és *ü* mindig *ö* és *u*, a félhosszú *á* mindig *â*; stb.

9. Nem kétséges, hogy HEGEDŰS kettőshangzó-elemzései — főként ha
módszere tovább csiszolódik — nagy gyakorlati segítséget fognak nyújtani

nyelvjáráskutatásunk számára, az időszerű feladatokat tekintve elsősorban a készülő magyar nyelvátlasz gyűjtéséhez, ellenőrzéséhez és szerkesztéséhez. A szerző tanulmánya a gyűjtőket és ellenőrzőket mindenekelőtt további óvatosságra, a sematikus, elnagyoltságra hajló kettőshangzó-feljegyzésmód minél erősebb kiküszöbölésére kell, hogy intse. Hogy a nyelvátlasz szerkesztési munkálataiban a gépi segédlettel rögzített és eszközfonetikailag kiértékelt anyag hogyan lesz technikailag felhasználható, az ma még nyitott kérdés, hiszen egyrészt a feljegyzett, másrészt a lemezre vett, gyakran más-más adatközlő más-más nyelvi anyagának kartográfiai egybehangolására ezideig még nem tettünk kísérletet. Korántsem akarván e meglehetősen problematikus feladatnak elébe vágni, csupán megjegyzem, hogy a rendes gyűjtés és ellenőrzés során feljegyzett anyagnak a gépre vett anyaggal való elkeverését sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem látnám szerencsésnek. Talán leghelyesebb lenne minden egyes kutatópontról külön közölni egy-egy gépre felvett szöveget, illetőleg annak objektíven és szubjektíven kiértékelt, nagy fonetikai pontosságra törekvő átírását.

10. HEGEDŰS LAJOS tanulmányához fűzött észrevételeim — melyekben kétségtelenül túlteng a kifogásolás, vitatkozás, más módszerekre való javaslattevés — első pillantásra talán egyrészt a kérdéses cikk leértékelésének, másrészt az eszközfonetikával szemben való maximalizmusnak a látszatát kelthetik. Valójában persze nem ez a helyzet. Készséggel elismerem ugyanis, hogy a szerző egyetlen tanulmányában a legjobb akarattal sem tehetett volna eleget az itt felhozott összes szempontoknak, kívánalmaknak. Hogy jelen cikkem mondanivalója mégis mindvégig HEGEDŰS eme egyetlen művéhez kapcsolódik, annak a szerzőre nézve nem kedvezőtlen, hanem éppen kedvező oka van: a tanulmány igen jó és konkrét alapanyagul szolgál arra, hogy az eszközfonetikusok és a nyelvjáráskutatók közös problémáinak egy bizonyos részlegét a további együttműködésre gondolva kifejt-hessük, hogy az e téren követendő helyes út kialakítását elősegíthessük. Ebben az útkeresésben HEGEDŰS műve nagyon is pozitív szerepű, a jövő szempontjából igen biztató, s úgy gondolom, nem is kell külön rámutatnom arra, hogy fölhozott kifogásaim, ellenvéleményeim nem sokat vonnak le a szerző tanulmányának több tekintetben úttörő érdeméből.

BENKŐ LORÁND

A diftongusok eszközfonetikai elemzésének kérdéséhez

BENKŐ LORÁND e kötetben mélyrehatóan elemzi „Eszközfonetika a nyelvatlasz szolgálatában” („A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című kötetben, Bp., 1955, 221—319; szerk. BÁRCZI GÉZA) című cikkemet, és elmozdító bírálatot mond róla. Sorra veszi azokat a pontokat, amelyeket nem tart kielégítőknak, vagy amelyeknek továbbfejlesztését szükségesnek tartja, és nem egyszer olyan gondolatokat is felvet, amelyek tudományágunkban előre mutatnak, és további kutatásaink számára hasznos indítékul szolgálnak. Némely észrevételével azonban nem értek egyet, és a következőkben idevágó véleményemet szeretném kifejezni.

BENKŐ a 3. pontban a *hanghatár* kérdésével foglalkozik, és úgy látja, hogy a diftonguselemek határának megvonása nem elég szabatos, s a hangnyomás felvételeken feltüntetett elhatárolás sok esetben vitatható: „Az eszközfonetikai mérések kiértékelésének egyik súlyos problémája a két magánhangzó-elem közti hanghatár megállapítása, azaz annak a pontnak a megjelölése, ahol az első elem végződik, s a második kezdődik.” Majd: „A két, egymáshoz képzés szempontjából sokszor meglehetősen közel álló kettőshangzó-elem azonban a különböző műszereken nem ad egymástól annyira eltérő képet (vokálisprofil), hogy a hanghatár kijelölését minden esetben biztos alapokon lehetősé tegye.” Így nem látja megnyugtatónak a hanghatár megjelölését a 8., 16., 19., 20., 21. stb. képeken.

A hangelemek határa az esetek többségében még a nyomásfelvételeken is meghatározható, kétségtelen azonban, hogy némelykor a hangnyomás kisebb hullámozása zavaró módon gátolja a biztos elhatárolást. De ilyenkor nem is elégszünk meg a nyomáskép adataival, hanem koordináljuk kimogrammok, oscillogrammok, automatikus melódiafelvételek és a szubjektív érzékelés mozzanataival. Vizsgálataim során én is éltem az említett egybevetésekkel, és kétes esetekben így határoztam meg az elemek időtartamát. Nagy sebességgel készített kimogrammokon általában már jól elválik egymástól a diftongus első és második eleme, és éppen ezért optikai hangelhatárolásokra mindenütt igénybeveszik ezt a módot a kutatók. Az elektromágneses írófeja a 3000 Hz-ig terjedő felhangokat is regisztrálja, s ezért írja L. HARDER (a „Lebendige Sprache” c. sorozat 9. füzetében, Berlin, 1939, 7): „dadurch ist eine grosse Genauigkeit in der optischen Abgrenzung der Laute erzielt worden, die fast immer ohne besondere Vokalanalyse durchgeführt werden kann.” Majd hasonlóképpen nyilatkozik W. HENSEL (Lebendige Sprache, 11. füzet, Berlin, 1940, 7) is: „Die Aufzeichnungen enthalten die Grundperiode in scharfer Ausprägung und ausserdem Obertöne bis zu 3000 Hz. Sprachmelodie und Lautgrenzen können also im wesentlichen ebenso

gut abgelesen werden wie an Oszillogrammen". Egyébként kimogrammon határozták meg a diftongus elemeinek időtartamát legutóbb a román diftongus-vitában is (Cercetări experimentale asupra diftongilor românești, Studii și cercetări lingvistice, VI (1955), 14–19, és hangelhatárolási nehézségekről nem szólnak a szerzők, ellenkezőleg táblázatokban közlik a komponensek időtartamát század másodpercekben kifejezve. Ha a hanghatárok még a kimogrammonon sem tűnnének fel minden kétséget kizáró módon, akkor kis-, ill. nagysebességű oscillogrammokat készíthetünk, ahol a beszédhangok minden egyes periódusának felhangképét (vokálisprofilját) megfigyelhetjük, és a hangszín változását azonnal felfedhetjük. Az oscillogrammokkal történő hangelhatárolás megbízhatósága a szakirodalomban ismert tény (vö. E. W. SCRIPTURE, Die Natur der Vokale, Z. f. Exp.-Phon. I (1930), 16–33; I. B. CRANDALL, The Sounds of Speech, Bell Teleph. Lab. Reprint B-162-1; GEMELLI-PASTORI, L'analisi elettroacustica del linguaggio, Milano, 1934, I–II; A. GEMELLI, La strutturazione psicologica del linguaggio studiata mediante l'analisi elettroacustica, 1950).

Kétes esetekben az automatikus hangjelző készülékkel készült felvételek is világosan megmutatják az elemek határát, amit egyébként BENKŐ is elismer, amikor ezt írja: „Úgy látszik, a hanglejtés-mérésekre lehet a hanghatár tekintetében talán leginkább támaszkodnunk, mivel a kettőshangzó két eleme közt jelentkező melódia-minimumot az ilyen típusú felvételek elég jól mutatják.” De a hangelhatárolásra más elektroakusztikai eljárások is segítségünkre lehetnek, amelyekről tanulmányomban említést sem tettem. Így pl. az oktávszűrővel sajátos felhangsávokat szűrhetünk ki, és felvételeken pontos hangelhatárolásokat végezhetünk, amint arra F. TREDELENBURG már rámutatott (MNyTK. 62. szám, Bp., 1941, 23–4; L. HARDER i.m. 7).

BENKŐ kifogásolja, hogy minden egyes képnél nem jeleztem külön, hogy milyen módszerrel végeztem az elhatárolást. Ezt valóban nem tettem, mert nem tartottam szükségesnek. Most azonban közölhetem, hogy a nyomásfelvételeken kívül kimogrammokat csaknem minden esetben, kis- és nagysebességű oscillogrammokat, valamint hangmagasságképeket azonban csak az általam kétesnek érzett esetekben készítettem. De az elhatárolás kérdéséről mindjárt bevezetőben tájékoztattam az olvasókat, amikor ezt írtam: „De nemcsak a diftongus elemeinek nyomásértékét, hanem azok időtartamát is meghatározhatjuk. Erre maguk a nyomásgörbék is alapot szolgáltatnak, hiszen a regisztráló készülék szalagsebessége 100 mm/sec, s így mm-es skálával századmásodpercekben mérhetjük ki az egyes beszédhangok időtartamát. A hangok (ti. diftonguselemek) kezdő és végső elemének elhatárolása azonban sokszor kétséget támaszthat. Ezen a nehézségen oscillogramm és kimogramm készítésével segíthetünk, melyeken a hangelhatárolást pontosabban végezhetjük el. A diftongusok időtartamát nagyobb részben én is kimogrammok és oscillogrammok segítségével, kis részben pedig a nyomásgörbék alapján határoztam meg... mivel az oscillogramm a hangzók felhangképét is pontosan ábrázolja, a hangszínváltást jól nyomon kísérhetjük” (241–2).

A 19/a, 45/a, 86/a és 158. képekkel kapcsolatban ugyancsak a hanghatarítást illeti kritikával: „miért döntött a szerző a tőle kijelölt hanghatár mellett”? Itt az elhatárolást kimogrammon alapján végeztem el, s — amint azt többször kifejtettem — az elemek határának ott kell lennie, ahol az első hang rezgésláncolata gyengül, s így a két elem között kisebb-nagyobb

mértékű minimum keletkezik. Az amplitúdók minimuma, továbbá a mikroszkóp alatt kimérhető hangmagasságváltozás mindig világosan mutat rá a hangszínelemek határára, ami természetes is, hiszen a hangszínváltás az artikuláló szervek elmozdulásával, így a nyelvnek elmozdulásával is szoros kapcsolatban áll. Az *ie* diftongus képzésekor pl. az első elem képzése közben magasabb a nyelvállás, mint a másodikéban. A nyelvcsont azonban közvetlen izomi összeköttetésben áll a gégefővel, mert erre van felrögzítve. A nyelv emelkedésével tehát a nyelvcsont s a gégefő is emelkedik, ereszkedésével viszont süllyed, és így a hangszalagok feszültségi állapotában is hirtelen változás történik a hangszínváltás pillanatában, ami viszont a hangmagasság módosulásában jut kifejezésre (K. KETTERER, Experimentelle Dialektgeographie des Alemannischen in Baden. Berlin, 1942, 32–3: „Die Koppelung von Kehlkopf und Zunge”). Nyilvánvaló tehát, hogy az elhatárolásnál a melódia irányváltozását fontos támpontnak kell vennünk.

A továbbiakban azt írja BENKŐ, hogy az olvasó elhatárolási „bizonytalanságát csak fokozza, hogy egyes esetekben a hangnyomásmérés és az oscillográf segítségével végzett időtartam-mérés képein ugyanannak a kettőshangzónak a hanghatára nem vág teljesen egybe (pl. 86 és 86/a) kép; itt különben az is feltűnő, hogy az oscillogramm az *úə* kettőshangzó *ú* elemét mutatja hosszabbnak, a nyomásmérés után az időtartamértéket mégis így adja meg a szerző: $\bar{u} = 16 \varphi$ és $\bar{e} = 18 \varphi$.” Itt BENKŐ nem figyelte meg jól a felvételeket, és nem vette észre, hogy a 86/a kép nem az egész diftongust, hanem csupán egy részletét ábrázolja. Az $\bar{e}$ levágott végén jól látható, hogy a hullámok még folytatódnak. Itt éppen a két elem közötti minimumra hívtam fel a figyelmet, s a szövegben ezt írom: „86/a kép: (s)*úə*. A hosszú *ú* hang hullámainak amplitúdója fokozatosan csökken, és a nyomásminimumnak megfelelő helyen a legkisebb” (276).

A 4. pontban a hangszín-kérdést érinti BENKŐ, és azt írja, hogy HEGEDŰS „megkerüli a kettőshangzók speciális hangszínproblémáit. Sőt egyik... jegyzetéből (236. l. 31. jegyz.) valami olyasmi csendül ki, ami a kettőshangzók hangszínével kapcsolatos számos igen fontos kérdés bizonyos globális elintézésének látszatát kelti.”

A hangszín-problémák megkerülése nem célom, csupán úgy vizsgálom meg az idevágó kérdéseket, amint ez az adott körülmények között lehetséges. Éppen ezért az elemzések bevezetésében ezt írom: „Kísérletfonetikai elemzéseink során a diftongusok természetét a következő módon vizsgáljuk: 1. a hangszínt a) szubjektív lehallgatással és számos ellenőrzéssel igyekezzünk meghatározni, hangspektrográf beszerzése után pedig anyagunkat akusztikai elemzésnek is alávetjük, és meghatározzuk a hangszínt kialakító uralkodó formánások elhelyezkedését és nagyságát; b) a hangszín változását, modulációját kimogrammonkon és oscillogrammonkon tanulmányozzuk, és így tesszük szemléltetővé; c) a hangszín kialakítására jellemző ajakműködést mozgófényképezéssel regisztráljuk” (i. m. 236). Ebből is kitetszik, hogy a hangszín lényegi, akusztikai vizsgálatát: a diftongus-elemek felhangfelépítésének, spektrumának tanulmányozását nem adtam fel, csupán módomból nem volt erre, mivel kutatóintézeteink még nem rendelkeznek spektrográffal. A hangszínkialakulás fiziológiai oldalát (BENKŐ, NyK. 54, 38: „a nyelv vízszintes irányú mozgását”-t, „a nyelv függőleges irányú mozgását”-t stb.) pedig csak igen nagy technikai apparátussal: autóra szerelt röntgenkészülékkel, vidéki kutatásra alkalmas hordozható kis labora-

tóriummal lehetne kielégítő módon tisztázni, — amitől egyelőre el kell tekintenünk. A vizsgálat nehézségeire egyébként maga BENKŐ is utal: „a hangszín bizonyos elemeinek az objektív elemzése különféle nehézségekbe ütközik: a szerzőnek például nem állott rendelkezésére spektrográf”.

Igen fontosnak tartom BENKŐ azon megjegyzését, melyben felhívja a figyelmet a kettőshangzók nyomaték- és hangszínviszonyainak eszközfonetikai vizsgálatára: „Szeretnők tudni például, hogy a gyengébb vagy erősebb nyomaték miként befolyásolja a nyelv vízszintes és függőleges irányú mozgását és az ajakműködést.” Erre az összefüggésre eddig is figyelemmel voltunk, s magam is számos cikkben tettem idevonatkozó megfigyeléseket. Módszeres vizsgálata azonban csak az említett spektrográf beszerzése után válik lehetségessé. A kérdés alapos kidolgozása igen fontos feladat, mert eredményeit nyelvtörténeti jelenségek, hangváltozások magyarázata közben is figyelembe kell vennünk. Ennek az összefüggésnek a jelentősége kitűnik egyébként HORN — LEHNERT „Laut und Leben” (Berlin, 1954, I—II.) című munkájából is, melyben a szerzők a kísérletfonetikai kutatásoknak éppen e téren elért új eredményeire építik fel az új-angol korszak nyelvének hangtörténetét. Az is megszívlelendő kívánság, hogy a jövőben vizsgáljuk meg a kettőshangzó-elemek nyelvműködésének módosulásával kapcsolatos nyomaték- és időtartamviszonyokat. Hiszen már az eddigi mérések is arra mutatnak, hogy a diftongus-elemek képzése közben a nyelv emelkedésével bizonyos arányban csökken a hangnyomás és az időtartam értéke is, és fordítva. Éppen ezért a magam részéről eddig helytállónak találtam BENKŐnek erre vonatkozó megfigyelését: „a hosszabb időtartam és a nagyobb nyomaték általában vonzza egymást” (NyK. LIV. 42). Figyelembe véve azonban, hogy FÖNAGY IVÁN (ALH. IV, 421) evvel ellentétes véleményének adott kifejezést, a kérdést igen gondosan és sokoldalúan kell majd megvizsgálni.

Az 5. pontban BENKŐ a hangnyomásmérések értékelésének egyik időlegesen felállított elvével foglalkozik: „Amennyiben valamelyik hangelem 2—3 decibellel nagyobb nyomáserejű a másiknál, a kettőshangzót esőnek, illetőleg emelkedőnek veszi (ti. HEGEDŰS), ha ellenben a nyomáskülönbség nem nagyobb 2—3 decibelnél, lebegő kettőshangzóról beszél.” Majd kifejti, hogy nézete szerint „a hangerő maga is két fő felépítő tényezőn: a nyomatéken és a hangzósságon alapul, melyek közül az első a beszélő révén tetszés szerint adagolható, míg a második állandó tartozéka a hangnak, azaz a nyomaték mintegy pluszként járul hozzá az „alaphangerő”-höz: a hangzóssághoz.”

A kiértékelésnek ez a kérdése valóban igen bonyolult és nehéz. Vizsgálódásaim során magamnak is ez okozta a legnagyobb fejtörést. Oka abban rejlik, hogy a hangerősségnek nyomásméréssel történő regisztrálása csak a legutóbbi években vált lehetővé, és tudtommal a fonetikai szakirodalomban MAHNKEN — BRAUN az orosz nyelv expiratorikus hangsúlyának vizsgálatára (Z. f. Phonetik, VI, 208—19, 285—341) és én a magyar diftongusok tanulmányozására egymástól függetlenül egy időben elsőnek alkalmaztuk. Ily módon idevágó tapasztalatokat nem vehettünk figyelembe, és a hangnyomásmérésekkel kapcsolatos módszertani elveket csak most kezdtük kidolgozni, amelyeket főkről-fókra újabb meg újabb tapasztalatokkal kell majd javítani, kiegészíteni. A kezdeti nehézségek látszanak MAHNKEN — BRAUN dolgozatán, — akik pl. még 3 db-nyi sávot sem vesznek fel hangzóssági különbségek kiegyenlítésére — és természetesen az enyémen is.

A hangnyomásértékeknek és hangerősségérzetnek egyenlítése különösen azért nehéz, mert ugyanaz a hangnyomásérték más-más hangmagaságon másként hat az érzékelésünkre, azaz hangerősségérzékelésünk nagymértékben frekvenciafüggő. FLETCHER, TRENDLENBURG, BERANEK és mások ezt gazdag kísérleti anyaggal igazolták. Ezt a nehézséget MAHNKEN — BRAUN is megemlíti: „Ebben az összefüggésben lényeges jelentőségű az a tény, hogy fülünk egyazon hangnyomást különböző frekvencián különböző hangerősségnek érzékel: mélyebb hangot nagyobb hangnyomással kell kiejtenünk, mint magasat, hogy azonos hangerősségbenyomást keltsünk” (i. m. 208). MAHNKEN és BRAUN a hangnyomásnak és hangmagasságnak kölcsönös viszonyát nem tanulmányozta, én viszont már a dolgozatnak egy fejezetét ennek a kérdésnek a megindítására szentelem, és számos hangmagasság-felvételt mutatok be diftongusokról, melyeket automatikus hangmagasság-jelzővel készítettem. A kérdés konkrét tisztázása tehát csak most kezdődött meg, és igen sok vizsgálat eredményét kell ismernünk ahhoz, hogy ebben a vonatkozásban némiképp tisztán lássunk.

De hiányzanak a kísérleti lélektan megbízható eredményei egy másik fontos kérdést illetően is: a különböző hangszínezeti típusok egyazon nyomásérték mellett hogyan tükröződnek vissza érzékelésünkben? W. L. SCHRAMM „The next major problem of experimental phonetics” című dolgozatában (ANPE. XI, 134) ennek sürgős tisztázását látja az eszközfonetika legközelebbi nagy feladatának, és a kérdést így veti fel: „Vajon egy *i* hang érzékelésünkben erősebb-e, mint egy *u* vagy *Λ*, ha azonos intenzitás-szinten ejtik?”

A fentiekből kitetszik, hogy a jelen helyzetben nem tehettem mást, mint empirikus úton felvételeimen megfigyeltem, hogy a hangnyomásgörbe menete megfelel-e szubjektív érzékelésemnek, s milyen decibel határok között egyezik még a kettő. Így értem el a 3 db-hez. Úgy észleltem, hogy 3 db-en felüli nyomáskülönbségek érzékelésünkben a hangzóssági kompenzáción túl már határozott érzetdifferenciát hoznak létre, és minél nagyobbak a magánhangzó-elemek hangnyomásának csúcsértékei között a decibel különbségek, annál határozottabban érzékelhető a hangnyomás iránya.

A 3 db ingadozási sávot azután arra is elegendőnek tartottam — amint említettem —, hogy a diftongus-elemek közötti hangzóssági különbségeket kiegyenlítsem, annál is inkább, mert a magyar nyelvjárások diftonguselemei a nyelvműködés és feltételezett hangzósság szerint is egymáshoz közelfekvő értékeket képviselnek. Megbízható hangzóssági faktorial nem operálhatunk, mert ilyen nincs. E. és K. ZWIRNER „Phonometrischer Beitrag zur Frage des nhd. Akzents” (Idg. Forschungen LIV, 21—24) című dolgozatában próbál ugyan az egyes hangszínezeti típusokra olyan amplitúdó-indexet meghatározni, amelynek segítségével minden hangot az *a* hangzóssági szintjére lehetne vonatkoztatni, de nyilvánvaló, hogy ezt a sémát még egy nyelven belül sem lehetne alkalmazni. Hiszen a hangzóssági kísérleteknél használt szavakból sem az intonációt, sem a beszélő pillanatnyi hangerőmodulálását, sem a szó értelmi- vagy érzelmi velejárójának hatását, sem pedig a szavak felépítésében különbözőképpen jelentkező hangkörnyezet befolyását nem lehet kiküszöbölni. Innen van az, hogy a különböző kísérletek egymástól oly annyira eltérő arányokat mutatnak. Erről meggyőződhetünk, ha csupán a legújabb vizsgálódások néhány adatát vetjük egybe. OTTO VON ESSEN „Über die spezifische Schallwirksamkeit der Laute” (ZfPh. 7, 86—87) c. tanulmányában 10

kísérleti személy felvételi anyaga alapján ezt írja : „A beszédhangoknak hangzósságszerinti rangsora ezek szerint :

1. <i>o</i>	50,7 $\pm$ 2,3	5. <i>n, l</i>	48,1 $\pm$ 2,5
2. <i>ö</i>	49,9 $\pm$ 2,2	6. <i>e</i>	48,0 $\pm$ 2,5
3. <i>m</i>	49,3 $\pm$ 2,3	7. <i>a</i>	47,2 $\pm$ 2,5
4. <i>u, ü, n</i>	48,5 $\pm$ 2,4	8. <i>i</i>	46,1 $\pm$ 2,3”

ESSEN tehát a német *o* és *u* között 2,2 db, az *e* és *i* között 2 db, az *ö* és *ü* között pedig 1,4 db hangzóssági átlagkülönbséget állapít meg. Ezek alapján az általam alapul vett 3 db-nyi sáv a hangzóssági különbségek kiegyenlítésére jól megfelelne. Számomra ezek az eredmények megnyugtatók lennének, hiszen ESSEN cikke egy évvel később jelent meg, mint ahogy én a diftongusokra nézve ezt a sávot empirikus úton megállapítottam.

ESSENnel szemben nagy ellentétet mutat FÓNAGY IVÁN hangzóssági sorozata (ALH. IV. 383—425), mert amíg ESSENnél a leghangzósabb és legkevésbé hangzós magánhangzó között csupán 4½ db a különbség, addig FÓNAGY IVÁNNál csaknem 13 db. E két összehasonlításból is kitetszik, hogy a *hangzósság* pontos meghatározása mily nehéz és kétes. Éppen ezért az akusztikák csak mérhető hangerősségértékkel számolnak, és a hangzósságot kirekesztik vizsgálataik sorából. R. H. STETSON így ér e kérdésről : „A magánhangzók akusztikai tanulmányozása nem számol a hangzósság fogalmával ; a hang fizikájában nincs helye” (Motor Phonetics. Amsterdam, 1951, 91).

Majd e pontban még ezt írja BENKŐ : „Érdekes, hogy a kifinomodott emberi fül a nyomatékviszonyok megállapításában bizonyos vonatkozásban fölényben van a gépi berendezésekkel szemben. A fül ugyanis úgy-ahogy tudja érzékelni azt a nyomástöbbletet vagy nyomáshiányt, ami egy-egy hangelem átlagos hangzóssága és adott esetben az átlagosnál nagyobb hangereje között van, azaz képes a viszonyításra. Ezzel szemben olyan elektro-akusztikai gépünk tudtommal nincs, amelyik külön a nyomatékot mérni tudná”.

Teljesen egyetértek BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy az emberi fül valóban a legtekélyesebb mérőeszköz, hiszen a legkomplexebb hangbenyomásokat is fel tudja bontani, és a különféle komponensekre minden műszer-nél finomabban reagál. Mindazonáltal van olyan elektro-akusztikai eszköz, amely a nyomatékot külön mérni tudja. Ez éppen az általam használt és bemutatott nagy sebességű szintíró készülék, s hátránya a füllel szemben éppen abban mutatkozik meg, hogy külön méri a nyomatékot, míg a fül egyidejűleg a nyomatékon kívüli komponenseket is figyelembe veszi. Igaz, hogy az elektro-akusztikus kutatók ezen a hiányosságon is segítettek, és a szintíró megépítésénél a fül frekvencia iránti érzékenységét is figyelembe vették. LÜBCKE szerint (Objektive Lautstärkenmessungen, Proc. of III. Int. Congr. of Phon. Sciences 110—8) : „A különböző megépítésű objektív hangerősségmérő készülékek az emberi fül tulajdonságait általában olyan jól utánozzák, hogy adataik nagyszámú objektív mérés középértékével jól megegyeznek”. A h a n g e r ő s s é g e t vagy másképp nyomatékot tehát tudjuk mérni. A hangerősséget TRENDLENBURG szerint is legcélszerűbb hangnyomásméréssel meghatározni, mert „mérés számára a nyomás a leg-hozzáférhetőbb” (Einführung in die Akustik, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1950, 75). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fonetikai szakírók a h a n g -

erősséget nyomatékknak szokták jelezni. Így BALASSÁNÁL ezt olvashatjuk (NyK. XXI, 401—402): „A hangerősségét leghelyesebben nyomatékknak nevezhetjük.” HORGER ANTAL (Általános Fonetika, Bp., 1929, 19): „A levegőnek az alapnyomatékénál fokozottabb nyomatékkal való kiszorítását erősségi hangszűlynak nevezzük.” LAZICZIUS GYULA (Fonetika, Bp., 1944, 173—175): „A nyomaték... változtatásához nem kell más, mint hogy a beszélő a *képzési energiát* növelje vagy csökkentse.” BÁRCZI GÉZA (Fonetika, Bp., 1951, 32): „A hangerőt nyomatékknak szokták nevezni.”

Ezt a dinamikus tényezőt, a nyomatékot tehát tudjuk mérni, ellenben sokkal nehezebb meghatározni azt a komplex érzékelési benyomást, amit *hangszűlynak* szoktunk nevezni. BENKŐ nyilván erre gondol, amikor a *nyomaték* szót használja. A hangerősséget vagy nyomatékot ugyanis számos fonetikus azonosította a hangszűlyal (JESPERSEN, Lehrbuch d. Phon. 1904, 114; DIETH, Vademecum d. Phon. 1950, 74; CSIKOBÁVA, V vedenyie v jazikoznanyije. 1952, 159). 1930-ban közzétett tanulmányomban (Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp., 1930, 83—84) azonban már kifejtettem, hogy a komplex jellegű hangszűly-érzékelésében nem csupán a nyomaték, hanem melódikus, tartamtényezők és izomfeszültségi mozzanatok is fontos szerepet játszanak. Újabban már így jellemzi a hangszűlyt C. I. WARD is (The Phonetics of English, Cambridge, 1952), W. HORN—M. LEHNERT (Laut und Leben, Berlin, 1954, 51—52), sőt sokan mások is (NyK. LVI. 181—214).

Éppen a hangszűly objektív meghatározása végett tartom fontosnak az egyidejű hangnyomás-, időtartam- és hangmagasságmérést, valamint a beszédhangok felhangviszonyainak tüzetes tanulmányozását.

A továbbiakban azt írja BENKŐ: „Jelen pillanatban talán kielégítő módszernek látszik az, hogy azoknak a nyelvjárási szövegeknek az alapján, amelyekből a vizsgált kettőshangzók valók, decibelekből meg kell határozni a hangszűlytalanabb helyzetű magánhangzók hangzókossági átlagát.” A hangzótípusok szerinti átlagolás valóban fontos és igen tanulságosnak ígérkezik. Eddigi megfigyeléseim szerint a hangszínezeti típusok (*i, á, ú* stb.) nyomás tekintetében nagyjában koordinálódnak a nyelvállással és időtartamviszonyokkal, azaz rövid időtartam, magas nyelvállás és kis hangnyomásérték jár együtt. A diftongusok nyomaték-többletét azonban így sem tudjuk pontosan meghatározni — amint azt BENKŐ LORÁND felteszi —, mert a mondottak alapján világos, hogy a *hangnyomás a hangmagassággal* nagymértékben *kompenzálódik*, azaz magasabb zenei hangon ejtett magánhangzó képzéséhez sokkal kisebb nyomás elegendő azonos nyomaték érzékeltetéséhez, mint mélyen ejtetthez. Egy mp-ként 50 rezgésű (50 Hz) hangot pl. csak akkor érzékelünk hallószervünkkel hangként, ha nyomása 0,5 dyn/cm² felett van. Nagyobb hangmagasságnál viszont már lényegesen kisebb nyomásamplitúdóra van szükségünk ahhoz, hogy hangérzet keletkezzék. 800 és 2000 Hz között elég egy 10³-szor kisebb nyomásamplitúdó, tehát egy 10⁶-szor csekélyebb intenzitás (vö. FLETCHER, H., Speech and Hearing in Communication, 1952; BRAUNMÜHL—WEBER, Einführung in die angewandte Akustik, 1936. stb.).

Ezután kiragad BENKŐ diftonguselemzéseimből *u—o* elemű példákat és FÓNAGY hangzókossági értékeivel veti egybe: „FÓNAGY a rövid *o* és *u* hangzókossága között mintegy 5½ decibel különbséget állapít meg az előbbi javára, a hosszú *ó* és *ú* között pedig mintegy 5 decibel szintén az előbbi javára... az *o*

színezetű hangokat kb. 5–5½ db-lel hangzósabbaknak vehetjük a magyarban az *u* színezetűeknél.”

Idevonatkozó nézetemet már kifejtettem, amikor rámutattam arra, hogy FÓNAGY és ESSEN mérései között szembeszökő ellentét mutatkozik, hiszen FÓNAGY az *o* színezetű hangokat 5–5½ db-lel hangzósabbnak veszi átlagban az *u* színezetűeknél, ESSEN viszont csupán 2.2 db átlagkülönbséget talál 10 személy kiejtése alapján. Ha minden tekintetben megerősíthetők lennének FÓNAGY adatai, akkor sem vehetnénk normának nyelvjárási egybevetésekhez, mert hiszen a köznyelv artikulációs sajátosságai, zártági viszonyai merőben különböznek nyelvjárásaink megfelelő viszonyaitól. Egyelőre halásom szerint is és a mérés eredményei szerint is a BENKŐ által idézett *borsuót* szó diftongusát az *u* = 30 db és *ó* = 35 db nyomású értékével emelkedőnek tarthatom, hiszen az 5 db különbség ESSEN skáláját teljes mértékben kielégíti, sőt FÓNAGY IVÁNÉT is. Ennek ellenére egyetérték BENKŐVEL abban, hogy ezek a kezdő körvonalak és ingadozási sávok még bizonytalanok. Igen sok magyar és külföldi elemzés tapasztalatai szükségesek ahhoz, hogy viszonylag is biztos alapon mozogjunk.

Csak helyeselni tudom BENKŐnek következő megjegyzését is : „A kettőshangzók hangerő- ill. nyomatékviszonyait nagymértékben befolyásolja a szó- és mondathangsúly alakulása. Ezért nem mindegy, hogy a vizsgált kettőshangzó milyen helyzetben van.”

Erre a tényre dolgozatomban magam is többször utaltam a 245–46., 247., 252., 265. és 280. lapon. Egyik nyomásfelvétellel kapcsolatban ezt írom : „A kép szemléltetően ábrázolja, hogy a diftongus elemeinek nyomásviszonyai nem merev sablonok, hanem mozgó, változó természetűek, és mozgásuk a mondanivaló súlyával, a szóban és mondatban elfoglalt helyzetükkel a legszorosabb kapcsolatban áll” (280). A közvetlen beszédhelyzetet is azért közlöm, hogy a diftongust tartalmazó szónak a mondatfelépítésben való helyét figyelemmel kísérhessük. „Hangnyomásmerések” c. dolgozatomban (NyK. LVI, 181–214) külön hangsúlyozom ennek elvi jelentőségét is : „A hangerőeloszlás függ tehát a nyelvi tartalom súlyától, ezenkívül füllel is hallhatólag a mondat ritmikájától, továbbá az artikuláció sajátosságaitól (hangzósság), valamint a beszédhangok időtartamától is (hosszabb hangok általában nagyobb energiakibontakoztatásra képesek, mint a rövidek vagy ultrarövidek” (207). Majd : „A beszéd dinamikus menete... nagymértékben koordinálódik a mondat szintaktikai-szemantikai felépítésével oly módon, hogy az értelmileg vagy érzelmileg kiemelt részek általában magasabb nyomásértékekkel realizálódnak, mint az árnyékban levő, esetleg önálló szemantikai értékkel nem is rendelkező s csupán összekötő elemekként használt szavak (pl. kötőszók)” (213).

A 6. pontban megjegyezést fűz BENKŐ a diftongus és szótagegység kapcsolatára vonatkozólag. Bár elismeri, hogy számos diftongus elemei között nyomásminimum mutatkozik, a kétszótagúság lehetőségét nem veszi bizonyítottnak.

BENKŐ kételyeit teljes mértékben megértem. Ha a nyomás- és melódia-vizsgálataim előtt ilyesfajta elméletet olvastam volna, magam is hasonló kételyekkel álltam volna szemben. Magam részéről nem is azt mondom, hogy nyelvjárásaink minden kettőshangzója kétszótagú. Ellenkezőleg : az elemzett kettőshangzók legnagyobb része egy energiakibontakozásban egyesül, tehát egyszótagú ; erősen hangsúlyozott vagy érzelmmel színezett szótagban

azonban a beszédtempó lassúsága folytán a hangszínelemek jobban elválhatnak egymástól, s a kétszótagúság felé közelednek, sőt néha határozottan el is érik. A külön szótagszerűség megállapítása itt nem olyan bonyolult kérdés, mivel magánhangzó-elemekről van szó. Két egymás melletti magánhangzó külön szótagszerűségét a fonetikák akkor veszik ténynek, ha közöttük nyomáscsökkenés következik be (pl. *beesik*). Természetes azonban, hogy a külön szótagszerűség érzékelése a nyomáscsökkenés db-ekben kifejezhető bizonyos nagyságától függ. Szerintem a diftongusok definíciójában nem az egyszótagúság a döntő jegy, hanem a kettős vokáliskapcsolat egy-fonémértékűsége. Hiszen — amint rámutattunk — az egy- vagy kétszótagúság nagymértékben függ a beszédtempótól. S most elemzéseim után a szakirodalom fejtegetéseit átnéztem, számos helyen találtam teljesen hasonló véleményt. Ezek bár nem kísérleti megfigyeléseken alapulnak, mégis igen jelentősek, mert arra mutatnak, hogy a finom hallás alapján nyert eredmények és fejlett műszerekkel végzett elemzések teljesen összhangban állnak. J. FORCHHAMMER pl. egyik tanulmányában (*Wörter und Sachen*, 22, 146—147) arról szól, hogy a mindennapi beszédben a *Paola* szónak *ao* elemét hol diftongikusan, hol pedig külön-külön szótagként ejtik, s ezzel kapcsolatosan ezt a finom megfigyelését közli: „Itt ítéletünk, hogy vajon egy- vagy kétszótagú-e (ti. a *Paola* szó), a beszédtempótól függ.” Majd így folytatja: „Ebből is látható, hogy a szótagok meglehetősen ingadozó képződések, és hogy adott esetben kétszótagos magánhangzókapcsolatról vagy diftongusról van-e szó, az sok esetben a szubjektív megítélésen nyugszik.” Valamivel tovább ismét így ír: „Az olaszban is egy csomó olyan magánhangzókapcsolatot találunk, amelyeket lassú kiejtésben kétszótagúan, gyors kiejtésben viszont diftongikusan ejtenek” (163). Sőt ezzel kapcsolatosan SIEVERS is kell utalnom (*Phonetik*, § 548), aki hasonlóképpen azt mondja „hogy a szótag fogalma nálunk konvencionálisan rögzített, a gyakorlatban azonban igen nyújtható.” Fejtegetései után FORCHHAMMER ezt a végső következtetést vonja le: „A fenti vizsgálódásokból eléggé kitűnhetett, hogy milyen szükséges a diftonguskérdést alapos revízió alá venni” (165).

Úgy vélem, hogy az elektro-akusztikai elemzések ennek a sürgetett revíziónak kezdetét jelentik.

A 7. pontban újra az egyes hangok időtartamértékével foglalkozik BENKŐ, és ismételten kétségbevonja a hangelhatárolás pontos lehetőségét: „az egyes magánhangzók, valamint a zöngés mássalhangzók képe sokszor annyira összefolyik, hogy a „biztos” elhatárolás nem emeli túlságosan a mérések hitelét.” Erre nézve álláspontomat már kifejtettem fentebb, s újra csak azt mondhatom, hogy gyakorlottabb kutatók számára a magánhangzók és zöngés mássalhangzók megkülönböztetése semminemű nehézségbe nem ütközik, mert nemcsak amplitúdó jelenségek, de hangmagasságváltozások is jelzik az egyes hangelemek határát.

Igen hasznosnak tartom a 8. pont „elemző és közlő módszerének általános vonatkozásaihoz” fűzött megjegyzéseket, mert a sok szempontra kiterjedő tanácsai szerint a kísérleti vizsgálódások anyaga könnyebben követhető, és az eredmények értékelése is könnyebb. Ugyanitt bár elismeri, hogy többször hangoztatom azt az elvet, hogy végső következtetéseket csak nagyobb anyag alapján lehet levonni, úgy látja, hogy HEGEDŰS „nem egyszer beleesik abba a hibába, hogy egy-egy méréseredményből messzebbmenő következtetéseket von le. Például egyetlen árva *ao* kettőshangzónak a *hagnap* szóban

való megmérése és egyetlen árva *eë* kettőshangzónak az *eës* kötőszóban való megmérése alapján következtetéseket von le az ilyenfajta hangelemek jellegét illetően”.

Ha valamilyen törvényszerűség általánosítására egy szó eredményét használnám fel, valóban helytelen lenne. De itt nem erről van szó. Én csupán a hosszúpályi hangfelvételeimből is kiragadtam egy-egy példát a szemléltetésre. Nem vontam le következtetést sem abból, hogy a nyelvatlaszgyűjtők a *haonap* szó diftongusát ellentétesen ítélték meg — egyik ugyanis emelkedőnek, a másik pedig esőnek jelölte — sem abból, hogy én milyen eredményt nyertem, hanem ellenkezőleg ezt írtam a 298. lapon: „A kérdést azonban (hogy ti. emelkedő-e vagy eső) csak számos izolált és összefüggő beszédben előforduló szó elemzése után lehet tisztázni.” S ugyanígy jártam el az említett másik szóval kapcsolatban (*eës*) is. Ezt írtam ugyanis: „Az erősen emfatikusan ejtett kötőszó diftongusa 3 db nyomáskülönbséggel enyhén eső, ill. lebegő.” Majd: „Számos elemzést kell majd végeznünk, hogy az emfatikum nélküli formáját is megismerjük.” (302).

BENKŐ LORÁNDnak mintaszerű és szinte minden részletre kiterjedő szíves bírálatát ezúton is köszönöm. Azokra a pontokra vonatkozólag, amelyekre nem tértem ki, teljesen egyetértek a bírálóval, és hasznos, nagy szakértelemről tanúskodó megjegyzéseit, tanácsait jövő munkálataim során figyelembe fogom venni.

HEGEDŰS LAJOS

Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez

I. Szóbelseji $p > f$ változás

A finnugor alapnyelv mássalhangzórendszeréből hiányzott az f hang. Ma sincs meg számos finnugor nyelvben, és a jövevényszavakban más hanggal helyettesítik. Így a finnben p -vel, mint *perjantai* 'péntek' < óészaki *frjádagr*, *paasto* 'böjt' < óész. *fasta*; vagy ritkábban v -vel, mint *kreivi* 'gróf' svéd *grefve* stb. (vö. SETÄLÄ: FUF. XIII). Az észtben is hasonló a megfelelés: szó elején általában p -vel vagy v -vel helyettesítik, mint *preili* 'kisasszony' < ném. *Fräulein*, *proua* 'úrnő' < alném. *frouwa*, *vürst* 'fejedelem' < ném. *Fürst*, *vorm* 'alak' < ném. *Form*; szó belsejében vagy szó végén pedig $-hv$ - hangkapcsolattal: *ahv* 'majom' < ném. *Affe*, *kohv* 'kávé' < ném. *Kaffee*, *sahvt* 'lé' < ném. *Saft* stb. A komiban rendszerint p -vel helyettesítik az átadó nyelv ϕ hangját, mint *punt* 'font' < or. *фунт*, *škap* 'szekrény' < or. *шкаф* (WICHM.—UOT.: Syrj. Wortsch.). Hasonló a helyzet a manysiban is: *ponar* 'mécses' < or. *фонарь*, *pāprək* 'gyár' < or. *фабрика*, *əškāp* 'szekrény' < or. *шкаф*, *kopta* 'egy ruhadarab' < or. *кофта* stb.

A magyar nyelv külön életében történt meg a szókezdő $p > f$ változás, amelynek befejeztét legalább az időszámításunk kezdete körüli századokra kell tennünk, mert honfoglalás előtti török jövevényszavaink (bár nagyon kevés közöttük a p -s kezdetű, mint *pödör*, *pöcsik*, és ezek a származtatások is bizonytalanok, vö. SzófSz.) már nem vettek részt benne.

A $p > f$ változás szinte általánosnak mondható, mert a nagyszámú és biztos fgr. $*p \sim m$. f -megfeleléssel szemben csak nagyon kevés jó fgr. $*p \sim m$. b - és még kevesebb és bizonytalanabb fgr. $*p \sim m$. p -megfelelést tudunk állítani. A NyH.⁷ szójegyzékében például a fgr. $*p$ -nek a magyarban 58-szor f -, 4-szer b - és csak 3-szor felel meg p -. COLLINDER (Fenno-ugric vocabulary) szerint a következő az arány: f - 55, b - 3, p - 1.

Ez a hangváltozás azonban csakis a szókezdetre terjedt ki. Egyetlen olyan példánk sincs, mikor a fgr. $*p$ - szó belsejében $-f$ -fé változott volna. KNEZSA helyesen állapítja meg (SzLJöv. 930), hogy a magyarban még a XIII—XIV. század körül sem volt szóbelseji vagy szóvégi $-f$. Erről a latin eredetű *Kleopás*, *Luciper*, *Józsep* ~ *Izsép* és a németből átvett *kaptár*, *püspök* szó is tanúskodik, mert a német vagy latin szóbelseji vagy szóvégi f hangot hanghelyettesítéssel p -nek vettük át. Lehetséges, hogy f , de az is meglehet, hogy zöngés réshang volt a *geréb* és *porkoláb* német előzményében (KNEZSA uo.).

A szóbelseji és szóvégi f hang ma is elég ritka a magyarban, és elsősorban jövevényszavakban mutatható ki, mint pl. *kefe* (< oszm.-tör. *kāfā*, XVI.

sz.),¹ *tréfa* (< ol. *truffa*, XVI. sz.), *tafota* (< ol. *taffetà*, XIV. sz. vége), *kufár* (< ném. *koufer*, XVI. sz.), *copf* ~ *coff* (< ném. *Zopf*, XVIII. sz.), *rőf* (< ném. *Reif*). Adat van ugyan a *rőf* szóra a XIII–XIV. századból is, de ezek KNEZSA (i. h.) szerint mind Esztergomból valók, és így az előtte levő „vulgo, vulgariter” kifejezés valószínűleg annyit jelent, hogy német és nem magyar szó, mivel Esztergom iparos és kereskedő lakossága akkor nagyrészt német nyelvű volt. Szóbelseji *f*-et mutat továbbá a *konfirmál* (< lat. *confirmare*, XVI. sz.) a *zsupp* ~ *zsúf*, *zsúfol* (kfn. *schub*, szász *schof*, BENKŐ: MNy. XLIX, 468–70) stb.

Előfordul az *f* hang szó belsejében még hangutánzó és hangfestő szavakban is, mint *cáfol* (XVI. sz.), *püföl* (XIX. sz.), *pofa* ~ *pufók* (XV. sz. vége), *puffan* (XVII. sz.), *rőfög* (XVIII. sz.) stb. A hangutánzó-hangfestő szavakban azonban minden nyelv kedveli a meglepő, szokatlan hangokat és hangkapcsolatokat (vö. RAVILA: Vir. 1952, 268 kk.). Nem akarok ingoványos területre tévedni, de mégis úgy vélem, volt valami igaza Ciceronak, mikor az *f*-et „insuavissima littera”-nak nevezte (vö. GOMBOCZ, Jelentéstan, 23). Ez a megjegyzés is megerősít abban, hogy az *f* elég jelentékeny szerephez juthatott az expresszív szavak kialakulásában.

A szóbelseji *f*-ek számát növelték még a szóösszetételek, mint az *ifjú*, *fejfa*, *atyafi*, *kétfő*.

Egy negyedik módja a szóbelseji *f*-ek keletkezésének, mikor előreható hasonlással egyes nyelvjárásokban a *v*-ből zöngétlen mássalhangzó után *f* lesz, mint *husfét*, *körfe* (< *körtve*), *ötfen* stb.

Mégis, ha az *f* hang előfordulását a hangstatisztika tükrében vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy az *f* nem tartozik ugyan a leggyakrabban előforduló hangok közé, de előfordulásban megelőzi a következőket: *p*, *ü* (+ *ű*), *ny*, *cs*, *c*, *ty*, *zs* (VÉRTES EDIT: NyK. LIV, 137 és ALH. III, 137). Valamennyi magyar hang közül azonban ma is az *f* fordul elő legnagyobb arányban a szó elején. A szövegekben előforduló *f*-ek mintegy 80%-a szó elején jelentkezik, míg például az *l*-nek 10–15%-a, az *r*-nek 6–10%-a, az *m*-nek 40–50%-a stb. Legjobban a *h* közelíti meg, amelynek körülbelül 70%-a esik a szó kezdetére (i. m. 145). Az *f* nem fordul elő egyetlen névmásunkban, képzőnkben, ragunkban, jelünkben sem. A statisztika is azt bizonyítja, hogy szó belsejében és szó végén elég ritka, a csekély szám is javarészt szóösszetételekre jut.

Talán a jövevényszavak, összetételek és hangutánzó-hangfestő szavak szóbelseji *f*-jeinek hatására indult meg újabban egyes nyelvjárásokban egy szóbelseji *-p* > *-f*- változás. Ez a változás természetesen csak szórványos és mérsékelt hatóerejű, hiszen olyan korban indult meg, amikor már az irodalmi nyelv erősen fékezte a nyelvjárások divergáló hangfejlődéseit. Mivel azonban majdnem húsz szót érintett, és hatósugarába becsúszik még néhány egészen új átvétel is, nem hanyagolható el teljesen a magyar mássalhangzók történetében.

Tudomásom szerint FEKETE ANTÓNIA egyébként szerény igényű dolgozata érinti először a *-p* > *-f*- hangváltozást (A magyar zárhangok története, Szeged, 1927). A dolgozat adattárszerűen igyekszik összegyűjteni a NySz., MTsz. és az EtSz. alapján mindazokat a szavakat, amelyekben a zárhangok egymással vagy réshangokkal váltakoznak. Tárgyalja a *p* > *f* (6) és az *f* > *p* (33) hangfejlődést. Anyaga csak mérsékeltén használható fel, mert egyenlő

¹ A származtatásokat és az első előfordulást, ahol külön nem jelzem, a SzófSz-ból veszem.

bizonyító erővel vonja be a hangutánzó-hangfestő szavakat az etimológiával rendelkezők közé. Gyakran önkényesen (a köznyelvi változat alapján?) állapítja meg, hogy egyes szavakban $p > f$ vagy $f > p$ változás történt-e. Lássuk először a szóbelseji $f > p$ változás példáit (33)! Hangutánzó-hangfestő eredetük miatt nincs bizonyító erejük a következőknek: *cafol* > *capol*, *kófic* > *kópic*, *caflat* > *caplat*, *cafrang* > *caprang*, ? *csafling* > *csapling*, *somfordál* > *sompordál* (ezek alapján a *sompolyog* is *somfolyog*-ból való?!). Hanghelyettesítésről lehet szó az *alapsa*, *hopmester*, *cipra*, *zapran* (= *sáfrány*) szavakban. A *szufla* > *szupla* fejlődés lehetséges, mert a *szufla* szerintem a lat. *sufflare* > *szuflál igéből való olyasféle elvonás, mint a *kapál*-ból a *kapa*, tehát az eredeti alak *f*-es, és a szó aligha olyan régi, hogy itt hanghelyettesítésről lehetne szó.

A $p > f$ változásra (6) felhozott példái közül kétes értékű a *nyápic* > *nyáfic*, *cseplesz* > *ceflesz*, *kámpicsorodik* > *kánficsorodik*. Felhasználható példái a következők: *satrapa* > *satrafa*, *alapál* > *alafál*, *kocipor* > *kócifer*, *kopó* > *kofó* (bár a bolgár-törökből való származtatás nem helyes, vö. SzófSz.), *óperenciás* > *aufferenciás*, *ciprus* > *cifrus*, *dupla* > *dufla*, *heptika* > *heftika*, *kápli* > *káfli*, esetleg az *áspa* > *ásfa*.

BEKE ÖDÖN is észrevette a $p > f$ hangváltozást (Nyr. LXIV, 106), úgy látszik FEKETE ANTÓNIA dolgozatától függetlenül, mert nem említi. Ő is egy kalap alá veszi a $p > f$ hangfejlődést a hangutánzó-hangfestő szavakban megjelölhető $p \sim f$ hangmegfeleléssel. Példái közül a hangutánzó-hangfestő alakváltozatok nem bizonyítják a $p > f$ változást, hiszen nagyon nehéz volna az ilyen szavakban az eredeti alakot kimutatni. Ilyenek a *lepetel* ~ *lefetyel*, *leppög* ~ *leffög*, *möglupol* ~ *meglufál*, *sompordál* ~ *somfordál*, *laptoló háló* ~ *laftoló háló*. Hoz azonban olyan példákat is, amelyek tényleg bizonyító erejűek. Közülük néhány már FEKETE ANTÓNIA említett dolgozatában is előfordul. BEKE fölhasználható példái a következők: *laptika* ~ *laftika*, *áspa* ~ *ásfa* (bár itt valószínűbb a népetimológia hatása), *dupla* ~ *dufla*, *kopó* ~ *kofó*, *satrafa* ~ *satrapa*, *sinkópál* ~ *sinkófál* és esetleg a *zsupp* ~ *zsúf* is.

Magam erre a jelenségre a nyelvatlasz-gyűjtés alkalmával figyeltem föl. A következőkben szójegyzékszerűen csoportosítom anyagomat, de nem veszem tekintetbe a nyilvánvalóan hangutánzó-hangfestő szavakat, hanem csak azokra a jövevényszavakra terjeszkedem ki, amelyekben az *f* nem etimologikus, hanem föltehetőleg *p*-ből fejlődött. Így leszűkítve az anyagot csak húsz szót találtam. Ezek közül FEKETE ANTÓNIA-nál szerepel már tíz, BEKÉNél jobbra ugyanazokból nyolc. A nyelvatlasz kérdezett szavai közül csak a következők tartoznak ebbe a csoportba: *laptika*, *púpos*, *rokka*, *recept*, *szvetter* és a kétséges *zsupp*. De az első háromnak van a magyar nyelvterületen más elnevezése is (pl. *kóla*, *puklis*, *kerekes guzsaly*). Így ennek a néhány szónak az alakváltozatai sem ismeretesek az egész nyelvterületen.

1. *alapál* 'megver' (< lat. *alapa* + *l* igeképző EtSz.). Első előfordulása a XIX. század elején KASSAI szótárában. Az *alafál* változatot a Tsz. alapján mint Vas megyei (Kemenesalja) tájszót közli a MTsz.

2. *áspa* 'motolla' (? < ol. *aspo* EtSz., KARINTHY, Ol. jöv. 33).² A szó a SchlSzój.-ben fordul elő először. Alakváltozatai az *ásp*, *ásop*, *ázso*p, *áspó*, *áspu*.

² BEKE (Nyr. XLIV, 106) a német *haspe*-ből magyarázza, de nem veszi tekintetbe, hogy a szókezdő *h*- a német jövevényszavakban általában megmarad, vö. *hopmester*, *hárf*a, *herceg*, *hódol* stb.

A MTsz. Krasznahorka-Váraljáról (Gömör m.) közöl *ásfa* alakot. A nyelv-atlasz kutatópontjain ilyen alakváltozatot eddig nem jegyeztünk föl. A szóvég alakulása itt — mint említettem —, magyarázható népetimológiával is (az EtSz. is így véli), hiszen faeszközzel van szó. A *sodrófa*, *piszkafa*, *karfa* mintájára nevezhették el így.

3. **ciprus** 'egy fanév' (< lat. *cyprus* EtSz.). A szó a XVI. században jelentkezik először. A NySz. közöl a XVII. századból *czifros* (Zvonarics), a MTsz. pedig Szatmárból *cifrus* alakváltozatot is.

4. **dupla** 'kettős' (< lat. *dupla* nőnemű melléknév EtSz., SzófSz.).³ A szó 1515-ben bukkan föl először. A *dufla* alakváltozat már a XVII—XVIII. században jelentkezik (vö. NySz., EtSz.). A MTsz. a következő helyekről közli: Kopács Dráva mell., Kiskunhalas, Magyarbánságyes, Debrecen, Harangod, Székelyföld, Uzon Háromszék m. Az EtSz. még a következő helyekre utal: Vác (NyF. X, 16), Balatonfelvidék (XL, 55), Debrecen (XXVI, 8), Hajdúság (LVI, 34), Nagykőrös (LVII, 42), Nagyszalonta (Nyr. XLIII, 297), Tárkány Bihar m. (XLIII, 164), Jászberény (CSOMA 76), Beregszász (Törös 58), Légrad (HALLER 27); *dufló* Kopács Dráva mell. (MTsz.), Páli Sopron m. (MNY. IV, 187). Ugyancsak *dufla* alakban közli a szót a SzamSz. és az OrmSz. is, valamint NYÍRI (Zselicség). WICHMANN szerint: Hétfalu *duflá*.

5. **heptika** 'tüdőbaj' (< lat. *hectica*). A szó a XVIII. század óta ismeretes (Nyr. XLII, 310). Előreható elhasonulással lett belőle *heptika* (Nyr. XI, 543). A MTsz. Ipolyságról *hëptykás*, Fugyi-Vásárhelyről (Bihar m.) *heptikás* melléknevét, Esztergomból pedig *heftika* változatát közli. Ormánysági, szamosháti és zselicségi alakja a szónak *heptika*.

6. **kápli** 'fából való sapkaszerű fejkötő' (< hazai ném. *kapl* FEKETE i. m. 6). A MTsz. a Göcsejből és Szentlőrincről (Baranya m.) *kápli*, Szentgyörgyvölgyéről *káfli* alakban közli.

7. **kócipor** 'durva, parasztos' (< ném. *Kotzenbauer* RÉTHEI PRIKKEL M.: MNY. III, 344). A szó a XVII. századtól kezdve elég gyakran használatos különösen a hitviták nem éppen udvarias nyelvében. A MTsz. *kócipor*, *kocipor* alakban Kemenesaljáról, Pápa vidékéről és Szegedről, *kócifer*, *kocifer* változatban pedig a Székelyföldről ismeri 'semmirevaló, haszontalan ember' jelentésben. Nem lehetetlen szerintem, hogy a szóvég alakulásában a *Lucifer* név is közrejátszott.

8. **kopó** 'egy kutyafajta' (finnugor vagy hangutánzó eredetű többől vö. *kopik*, *koplal*, *kopoltyú* SzófSz., PAIS: MNY. XLIV, 18). A szó egy kétes korábbi személynévi adatot nem tekintve a XVI. században az *eb*, *kutya* főnevek jelzőjeként, önállóan pedig a XVII. századtól kezdve mutatható ki. A szónak *kofó* alakváltozatát a MTsz. az Ormányságból közli. Az OrmSz.-ban nincs meg ugyan a szó, de van egy *kofog* 'sürlődve kopog a földön' (cipő, csizma) hangutánzó szó.

9. **laptika** 'könnyű, kétkerekű homokfutó kocsi' (< lat. *lectica* 'gyaloghintó'). A NySz. adatai szerint a XVI. századtól kezdve ismeretes a magyarban, de a NySz. csak *lektika* alakot közöl. A *-kt-* > *-pt-* változás ugyanúgy hátraható elhasonulás következménye, mint a *heptika* szóban (l. ott). A MTsz.

³ BEKE (i. h.) magyarázat nélkül a német *doppel*-ből származtatja, de a latinból való eredeztetés hangtani szempontból meggyőzőbb.

ismeri *laktika*, *lëptika* alakban (*lëptika* c. a.), de több *-f*-es változatot is közöl, mint *laftika* (Esztergom, Csallóköz), *laftyika* (Hont m.), *leftika* (Komárom), *leftike* (Szeged). A Nyelvatlasz alapján kiegészíthetem még a következő adatokkal: *laftika* (Szentgál és Somogyácsa).

10. **laptoló-háló** 'egy kerítőháló'. Bár a szó eredetét nem ismerem, változatait *laptár*, *laptáros*, *laptató*, *laptol* a MTsz. több helyről közli. Ismerik Szentesen is (NYÍRI, Szentesi víziél.). A MTsz. Komáromból és Budapestről *laptoló-háló* változatát is adja.

11. **Óperenciás** (tenger) 'mesebeli tenger' (ism. er. SzófSz.). A XVIII. századtól kezdve általában mindig ebben az alakban fordul elő, de a MTsz. közöl Szeged vidékéről *aufferenciás* változatot is.

12. **pupos** 'buckelig' (valószínűleg hangfestő eredetű SzófSz.). Személynévként a XV. század elején fordul elő, közsóként a XVII. századtól kezdve. A szónak Nyitragerencsén jegyeztem föl *pújos* alakját. A hangváltozás oka lehet itt a disszimiláció is, de nem véletlen, hogy *f* került a *p* helyére. Hathatott a szó alakulására a *fölpuffad*, *pufók* stb. szócsalád is.

13. **recept** 'orvosi vény' (< ném. *Rezept*). A NySz. a XVII. századból közli latinos *recepta* alakját. A MTsz. Kecskemétről közli a *recefice* változatot ilyen jelentésben, de ez inkább a ném. *Rezepisse* átvétele. Természetesen itt is *-p- > -f-* változás történt. Vácról *rëcéft* alakban közlik (NyF. X, 16). A számos alakváltozatban élő szót (*recept*, *rëcépt*, *rece*, *recet*) a Nyelvatlasz gyűjtései a következő helyekről ismerik *recept* alakban: Kiskúnhalas, Szegvár, Kiskúndorozsma, Algyő, Földeák, Doboz, Mátraszöllös, Hort, Verpelét, Tarnabod, Jászládány, Tápiószentmárton, Tószeg, Cserépfalu, Tiszacsege, Dormánd, Pély, Sarud, Vámspércs, Kémence, Patak, Bocsárlapujtő, Ivád, Balaton, Szuhogy, Magyarhegymeg, Csáb és számos dunántúli községből.

14. **rokka** 'Spinnrad' (< kfn. *rocke* vagy ol. *rocca* SzófSz.). Első adatunk a XVI. századból való. A NySz. csak *rokka* alakban ismeri. A MTsz. és a Nyelvatlasz szerint azonban a *ropka* alak is eléggé el van terjedve. A *-kk- > -pk-* változást talán disszimiláció okozta, bár hasonló példát nem tudnék felhozni. Adataink a MTsz.-ből: *ropka* Farkasd, Mátyusföld, Perbete, Bugyi, Hont m., a Nyelvatlaszból: *pörgőropka* Izsap Csallóköz, *ropka* Úny Esztergom m., Bugyi, Izsák, *ropká* Tószeg, *ropká* Vága, Nyitragerencsér, Nagyhind, Zsitvabesenyő, Nagyölved, Ipolytölgyes, Kemence, Patak Nógrád m., Mátraszöllös, Kismémedi Pest m., Hévízgyörk, Barslédec, Bajka. A *ropká* mellett a *rofká* is él Bocsárlapujtőn (Nógrád m.) és Magyarhegymegen (Gömör m., Szlovákia). A *rofká* általános a következő helyeken: Hort, Tápiószentmárton, Ivád, a *ropka* pedig Pély, Dormánd, Sarud, Tarnabod, Jászládány, Nagyvíván. Az *f*-es változatok Heves megye köré csoportosulnak.

15. **satrafa** 'vénasszony' (? < lat. *satrapa* FEKETE i. m. 6, KARDOS: Nyr. LVII, 126, BEKE uo. LVIII, 64 és LXIV, 106).⁴ A MTsz. *satrafék*, *satrantyú*, *satratyú* adatai meggondolkoztatók, hogy itt nem valami játszi hangfestő szóval van-e dolgunk. Ha valóban a lat. *satrapa* a szó eredetije, akkor a szóvég alakulására hathatott a *kofa* is (Nyr. LVII, 126; Szerk. megj.).

16. **seftön** 'sebesen'. NYÍRI ANTAL jegyezte föl a szót Szennán (Zsel. 21, 163) és helyesen a *sebtén*-ből (ejtve: *septën*, *septön*) magyarázza. Itt is tehát

⁴ BEKE az utóbbi helyen egy latin-görög *satrapa*-ból származtatja, holott a szó (ha valóban a latinból került át) csakis a hazai *s*-ező latin ejtésből eredhet, és így a német *satrape* idézése is fölösleges.

egy *-pt-* > *-ft-* változás történt, mint a *heftika*, *recept*, *laftika*, *szeft* alakváltozatokban.

17. **sinkófál** 'elcsen, elsikkaszt' (< lat. *syncopare* SzófSz.). A szó alig másfélszáz éves. A MTsz. igen sok *sinkopál*, *sinkópál*, *sinkofál*, *sinkófál* változatát ismeri (rendszerint *el-* igekötővel).

18. **szvetter** 'kötött ujjas' (< ném. *Sweater*). Ez a szó annyira új, hogy még alig szótározták. A MTsz. és a nyelvjárási közlések sem foglalkoznak vele. A Nyelvatlasz kérdései között azonban megvan, és majdnem az egész nyelvterületen ismert *szvëttër*, *szëttër*, *cetter*, *cvetter* stb. alakokban. A mi szempontunkból érdekes a kékcsei *szepter* ~ *szeft* alakváltozat, amely szerintem a *szetter*-ből keletkezett hasonló módon, mint a *rokká*-ból a *ropka* ~ *rofka*.

19. **zupa** 'leves' (< ném. *Suppe*). Ennek a szónak *zsufa*, *zsuffa* változatát közli a MTsz. a Székelyföldről, Tordáról és Kassa vidékéről.

20. **zsupp** '(tetőfedésre szolgáló) szalmaköteg' (< ném. *schub*, *schöf* BENKŐ: MNy. XLIX, 468–70). Noha BENKŐ okfejtése és a *zsúfol* származtatása a *zsupp* szó *zsúf* változatából elég meggyőző, a többi példa alapján nem zárható ki a magyar *p* > *f* hangfejlődés sem, és így BENKŐ kissé merev tételét: „Ezt a magyar nyelvjárási *p* ~ *f* váltakozást a szóvégen a magyar hangtörténetből megmagyarázni nem lehet” (i. m. 469) enyhítenünk kell. Nem kell persze föltétlenül szóvégi *-p* > *-f* változásból kiindulni, hiszen a változat megindulhatott ragos-képzős alakokban is, mint *zsúpot*, *zsúpos*, vagy éppen *zsúpol*.

Eredményeimet a következőkben foglalom össze:

1. A finnugor és ugor alapnyelvben nem volt *f* hang.
2. A magyar nyelv külön életében történt egy *p* > *f* változás, amely azonban nagyon régen, még az V. század előtt befejeződött, és a szóbelseji hangokra nem terjedt ki.
3. A XIV. századig a magyar nyelv a jövevényszavakban a szóbelseji és szóvégi *f* hangot hanghelyettesítéssel (*-p-*) vette át.
4. A XIV–XVI. században *f*-es és *p*-s átvétel egyaránt lehetséges. A jövevényszavak hatására kezd elterjedni hangutánzó-hangfestő szavakban is.
5. A XVI. századtól kezdve a jövevényszavakban már *f*-et találunk.
6. A jövevényszavakban és hangutánzó-hangfestő szavakban előforduló szóbelseji *-f*-ek hatására egyes nyelvjárásokban megindul egy szórványos *p* > *f* változás.
7. Ez a változás főképpen a *p* + mássalhangzó hangkapcsolatban megy végbe.
8. A hangtani változás szinte szavanként más-más vidéken terjedt el.

2. Szókezdő mássalhangzó-torlódás keletkezése a magyarban

BÁRCZI szerint „nehéz megítélni, vajon nyelvünk történetének újabb szakaszában a szóeleji mássalhangzó-torlódásokkal szemben gyöngült-e a föloldó készség. Újabban igen sok meghonosodott idegen szó megsokasította nyelvünkben a szókezdő mássalhangzó-torlódásokat..., másrészt a nyelvjárásokban újabban keletkeznek is ilyen torlódások meghonosodott szavakban, mint *Trézsi* < *Terézsi*, *prádés* < *parádés*, *trágyom* < *terrágyiom*, *friszpor*

'fűrészpör' (MNY. V, 321), úgyhogy föltehetőleg nyelvünknek ez a vonása, talán a sok idegen elem hatására halványulóban van" (Hangtört. 90).

Nyelvjárásaink némelyike persze a legújabb jövevényszavakat is igyekszik hangállományához hozzáidomítani, és így a mássalhangzó-torlódást föloldani, mint *táráktor* (Tarnalelesz Heves m.), *pór*, *porhel* (< ném. *Sparherd*) vagy *szetter*, *szövetter* (< ném. *Sweater*) stb. (I. MNYelvj. II, 59 kk.).

Most azonban a címben jelzett jelenséggel óhajtok futólag foglalkozni. Mint ahogy a szókezdő mássalhangzó-torlódások föloldási módjában is van szabályszerűség, a torlódások keletkezésében ugyanaz a szabályosság mutatkozik, természetesen „negatív előjellel”. Gondos kutatás valószínűleg még több példát hozhatna, de most megelégszem a BÁRCZI-tól említett *Trézi*, *trágyom*, *prádés*, *fríszpor* (ebből a *Trézi* és a *fríszpor* már CSAPODI ISTVÁNNÁL is: MNY. V, 321) szavakkal. A Nyelvatlasz gyűjtéséből meg a következőket vettem: *smicisápká* (Magyarhegymeg, volt Gömör m.), *smici* (Kék Szabolcs m., Szeremle Bács-Kiskún m.) 'lapos szövetsapka'; *spajod* (Tarnabod Heves m.), *spápor* (Tápiószentmárton) 'a cserebogár pondrója'; *klaptika* (Füle), *plaptika* (Som) 'könnyű kétkerekű kocsí'.

Már a fentiekből is kitűnik, hogy itt világosan két különálló típussal van dolgunk. BÁRCZI példáiban mássalhangzó + *r* szerepel, a két másik példában *s* + mássalhangzó (illetőleg mássalhangzó + *l*).

Ha mármost megvizsgáljuk a szókezdő mássalhangzó-torlódás föloldási módjait a magyarban, három főtípust találunk:

1. A bontóhang kifejlődése. Ez akkor történik meg, ha a szókezdő mássalhangzócsoporthoz második tagja liquida, vagyis *l* vagy *r*, pl. *poroszló* (< szl. *pristav*), *bolond* (< szl. *blod*). Ennek a föloldási módnak alfajaként tárgyalja BÁRCZI (Hangtört. 89–90) a hangcserés megoldást, mint a *szolga* (< *szuluga* < szl. *sluga*), *szilva* (< szl. *sliva*), *berkenye* (< szl. *brekyňa*), *szarka* (< szl. *sraka*) stb.

2. Előtéthang kifejlődése (vö. HORGER MNY. XVII, 78). Ez a föloldási mód elsősorban az *s* + msh. csoport elé fejlődik, mint *istáp* (< ném. *stab*), *iskola*, *oskola* (< lat. *schola*), *esztováta*, *eszváta* (< szl. *stativa*).

3. Egyik hang elmaradása (KÁLMÁN: MNYelvj. II, 58 kk.). Ez a föloldási mód világosan két csoportra oszlik:

a) az első mássalhangzó marad el, ha az *s*, mint *pájz*, *pór*, *porhet*, *katula*, *télázi*, *tészli* stb.;

b) a második mássalhangzó marad el, ha az *l* vagy *v*, mint *forint*, *Fóris*, *szent*, *cérna*, *cékla* stb.

Ezek ismeretében világos, hogy BÁRCZI példái az 1. csoport hiperurbanizmusai, azaz a *karajcár* (< ném. *Kreutzer*), *firis* (< ném. *frisch*), *király* (< szl. *kral*), *perec* (< ném. *Bretze*) stb. fejlődés fordítottja, tehát a msh. + *r* + mgh. > msh. + mgh. + *r* + mgh. változás helyett msh. + mgh. + *r* + mgh. > msh. + *r* + mgh.: *Terézi* > *Trézi*, *parádé* (< ném. *Parade*) > *prádé*, *terrágyiom* (< lat. *terragium*) > *trágyom*, *firiszpor* > *fríszpor*.

A nyelvatlaszból vett első két példa a 3 a) föloldási mód fordítottja, tehát az *s* + msh. + mgh. > msh. + mgh. fejlődés helyett msh. + mgh. > *s* + msh. + mgh., tehát a *pájz* (< ném. *Speis*), *télázi* (< ném. *Stellage*) stb. mintájára ellentett előjellel *pajod*, *pajor* (< szl. *pojed*) > *spajod*, *spajor*, illetőleg *mici* (< ném. *Mütze*) > *smici*.

A hiperurbanizmus tehát erős analógiákra támaszkodva az idegennek érzett szavakat még idegenebbé teszi részint előkelősködésből (*prádé, trágyom*), részint gúnyból (*smici*).

Nehezebben sorolható be a Balaton délkeleti csücskén előforduló *plaptika* és *klaptika* (< *laptika* < lat. *lectica* 'gyaloghintó'). Ez ugyanis csak ilyen reciprok-analógiákra támaszkodhatik, mint a *Klapka* > *Lapka* családnév és részben a *Vladimir* > *Ladomér* személynév.

E rövid megjegyzésem célja nem az volt, hogy eldöntsem, mennyire van gyengülőben vagy szűnőben a magyar (és más finnugor nyelvek) ezen ősi sajátága, mindössze e néhány szón akartam bemutatni a hiperurbanizmusban is megnyilvánuló szabályszerűséget, az ellentétes értelmű analógiák hatását.

KÁLMÁN BÉLA

Adalékok a mezőségi *a*-zás történetéhez

1. Az erdélyi *a*-zás kezdeteire vonatkozó vélemények megoszlanak. PÁLFY MÁRTON a mezőségi *o* > *a* változásról ezt írja: „Úgy látszik sokkal régebben megindult, hogysem képzeltük” (MNY. IV, 332). Az aranyosszéki nyelvjárásról pedig, „az egykorú kéziraftok s a nyilvános kiadásra nem számító missilis levelek” alapján azt állapítja meg, hogy a XVIII. század elején indul meg benne az *a*-zás (uo.). HORGER a XVII. századra teszi a mezőségi *a*-zás kezdeteit (MNYj. 74). A legújabb vélemény szerint az *a*-zás a XVI–XVII. századra nyúlik vissza (BENKŐ: MNY. LI, 131).

Az *a*-zás első fázisának az asszimilációs változást tekinthetjük, tehát „*a*-t tartalmazó szótag után, hangsúlytalan szótagban, a formansok előtti tövhangzóban indult” meg a változás (BENKŐ: i. h.). Ilyen adatokat azonban nemcsak a XVI. században találhatunk, hanem az egész középmagyar korszakban, a XIV. század második felétől kezdve. XIV–XVI. századi nyelvműveinkből számos idevágó adatot hoz LOSONCZI ZOLTÁN (MNY. XXIII, 28–30).

BÁRCZI az ómagyar korszak *o* > *a* nyíltabbá válásáról megállapítja, hogy valószínűleg már a XI. században megindult, nagyobb számú példa azonban csak a XIII. század elejétől van, „sőt, ha az írás tanúságát szó szerint vennők, a XIV. század második felébe kellene helyoznunk teljes kibontakozását” (Hangtörténet, 33). Természetesen az írás konzervatizmusát figyelembe vesszük, de az időpontok így is megfelelően egybeesnek. Az ómagyar-kori nyíltabbá válás a XIII. században teljesedik ki, az *a*-zás első fázisa a XIV. században jelentkezik. Az *a*-zás első jelentkezéseit, a középmagyar-korszak *a*-zását tehát joggal tekinthetjük az ómagyar-kori nyíltabbá válási tendencia folytatásának. A kérdés csupán az, hogy a középmagyar-korszak adatait vonatkoztathatjuk-e a mezőségi nyelvjárásra. Minden valószínűség szerint igen, bár a XIV–XVI. századi nyelvművek nagy részét helyhez kötni nem tudjuk. LOSONCZI igen sok forrásból válogatja össze példáit. Valószínű, hogy a különböző források az ország különböző részein jöttek létre, ami mellett szól, hogy ez a változás csaknem az egész magyar nyelvterületen ismert volt, így valószínűleg azon a területen is, ahol ma is megtalálható ez a jelenség. A Mezőségen azonban a tendencia továbbfejlődését nem gátolta egy esetleges konzervatív tendencia, mint nyelvterületünk többi nyelvjárásában, így itt az *a*-zás megmaradt, illetőleg tovább fejlődött. A mezőségi *a*-zás kezdeteit tehát a XIV. század második felére kell tennünk, s nemigen szakíthatjuk el az ómagyar-kori nyíltabbá válási tendenciától. Annak is volt hatása az asszimiláció megindulásában.

2. Nagyon sajnálatos, hogy a „Jobbágylevelek” című kötet (Összeállította, s az előszót írta H. BALÁZS ÉVA. Budapest, 1951. Közközlésügyi

Kiadóvállalat) a helytelen szerkesztési elvek miatt nyelvészeti szempontból csaknem teljesen használhatatlanná vált (vö. PAIS, *Nyelvünk a reformkorban*, VI. 1. ; BÁRCZI, MNy. LI, 381 kk.). A kötet előszavában ezt olvashatjuk : „A 16–17. századi leveleket Szabó Dénes nyelvész írta át, a tájnyelv megtartásával” (19). Arra vonatkozóan, hogy a „tájnyelvi” sajátságok megőrzése mennyire sikerülhetett egy ilyen átírásban, lásd BÁRCZI idézett cikkét. A kötetet, bár betűhív kiadásban a történeti nyelvjáráskutatás igen fontos, értékes forrása lehetne, így nyelvészeti kutatásokra alig s csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk.

A kötet általában dunántúli leveleket tartalmaz, de található benne más területről származó jobbágylevél is. Az 57. számú a Kolozs megyei Paszmosról való, Imre György jobbágy írta, vagy íratta földesurához Teleki Mihályhoz. A levél keletkezését 1660–1690 közé teszik a közlők. Mintegy két nyomtatott lap terjedelmű, s több *a*-zó adatot tartalmaz. Az *a*-zó adatok minden bizonnyal elfogadhatók, mert az *o*, *a* hangok jelölése már ebben a korban kialakult, és az átírásban sem okozhattak problémát. Az adatok közt van olyan, melyekben *a*~*á* utáni szótagban végzések előtt fordul elő *a*-zás : *jobbágyak*, *hasznat*, *tavaszán* (kétszer, 92), *jobbágyakkal* (93). Előfordul az is, hogy a szótőben hangsúlytalan szótagban van *a* a környező *a*~*á* hatására : *vajalai* 'vajolai' (92), *bizadalmas* (93) ; van hangsúlyos szótagban is : *szalgáit* (93). Végül előfordul olyan példa is, ahol a szótőben nincs *a*~*á*, de a végződés előtt mintegy más példák analógiájára *a* van : *forintakat* (93). A levél — amennyiben az *o*, *a* hangok szempontjából elfogadható betűhív kiadásnak — nem mutat következetes *a*-zást. Pl. *szolgállatomot* (91), *jobbágyok* (93). Ezt talán magyarázhatjuk azzal, hogy a levél leíróját befolyásolta az általánosabb, esetleg az ország más területéről ismert kiejtés. *A*-zó adataiból — bármennyire is csekély számúak azok magukban, a levél terjedelméhez képest elég nagy számúak — megállapíthatjuk, hogy a XVII. század második felében a Kolozs megyei Paszmos környékén az *a*-zás már előrehaladott állapotban volt.

3. A történeti nyelvjáráskutatás szempontjából értékes adatokat rejthetnek magukban a régi grammatikák. Nemcsak egykorú megfigyeléseik s megállapításaik használhatók ebből a szempontból, hanem az esetleg nyelvükbe, adataikba akaratlanul belekerülő nyelvjárási sajátságok is.

Az *a*-zás szempontjából érdemes megvizsgálni SZENT-PÁLI ISTVÁN *Grammatica Hungarica*-ját (Szeben, 1795). A nyelvten latin nyelven készült, s így valószínűleg ez is magyarázata annak, hogy nem nagyon figyeltek fel rá, hisz ebből a korból már magyar nyelvű grammatikáink is vannak. Elsősorban azt kellene megvizsgálnunk, ki is volt az a SZENT-PÁLI ISTVÁN. Nyelvtanából kiderül (IV.), hogy 1795-ben Gyulafehérvárott volt tanácsos és királyi perceptor (vö. SZINNYEI, *Magyar Írók...* 770). NAGY IVÁN szerint talán a Homoród-Szentpáli családhoz tartozik, s így törzsökös udvarhelyszéki székelő család leszármazottja (Magyarország családai... X, 662). KOMÁROMY ANDRÁS azonban, aki szintén foglalkozik ezzel a családdal, nem ismeri (Turul, 1892, 139 kk.). Hasonlóképpen nem ismeri KISS BÁLINT sem, e család történetének másik kutatója (uo. 177 kk.). Közelebbi adatokat eddig még nem sikerült megtudnom róla, de akár a Homoród-Szentpáli családhoz, akár más Szentpáliakhoz tartozik is, nevéből, valamint gyulafehérvári foglalkozásából ítélve erdélyi volt, s már gyerek kora óta ismerhette a mezőségi dia-

lektust. Nem lehetetlen, hogy a mezősegi nyelvjárás anyanyelvjárása volt, de az is nyilvánvaló, hogy ismerte a magyar nyelvterület más nyelvjárását is.

Vizsgáljuk meg először, hogy az *a*-zás milyen stádiumát mutatják nyelvtanának adatai. Találunk nála asszimilációs *a*-zást végződések előtt: *igazak* (21), *babak*, *haragat* (23), *által-adtak* 'adtok' (129) stb. Előfordul szó belsejében hangszólytalan szótagban asszimilációs *a*-zás: *Lakadalom* (29), *válogatos* (291), *tapagasd* (302), *alkanyadothoz* (271), *állapatomról* (196), *halaványra* (273), *orvasság* (253), stb. Hangszólyos szótagban is megvan: *lavat*, bár ennek az adatnak helyessége vitatható. SZENT-PÁLI ugyanis megállapítja, hogy az *ó*-ra végződő *v*-tővű névszók tárgyesetében *ó~a* váltakozás van: *So*, *savat* vagy *sót*; *Ho*, *havat*; s ide sorolja még: *Lo*, *lavat* (23). Ez utóbbi főnév ragozásának azonban megtalálhatjuk a teljes paradigmáját is nála, abban nem vesz tudomást a magánhangzó változásról: *lovat* (27). Hogyan értékeljük tehát a *lavat* formát? Könnyen lehetséges, hogy ez csupán a szerző által a szabály kedvéért kikövetkeztetett alak. Az is lehet azonban, hogy analógikusan ejtették így is ezt a szót, ha nem is általánosan. Van végzések előtt *a*-zás olyankor is, amikor nincs indukáló hang, tehát más esetek mintájára analógias *a*-zás: *forintan* (205), *gondolnad* (258), *tromfat* (285) stb. S végül van olyan eset is, amikor a szótőben megy végbe az *o > a* változás, noha a szóban nincs *a* vagy *á*, bár indukáló hangnak tekintjük a következő szó *a* hangját ebben a mondásban: *Hal Barát, hal számár,¹ változik az Apáturaság* (296). Természetesen következetesnek nem tekinthetjük még a végzések előtti asszimilációs *a*-zást sem: *haton* (183), *halkon* (194), stb. A többi esetben még inkább következetlen: *orvossa* (293), *tapogatni* (290) stb.; *huszon* (184), *bizonyoson* (185); *hol* (287) stb.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen grammatikai helyzetben mutat *a*-zást nyelvtanunk. Megállapítja SZENT-PÁLI, hogy a többes szám nominativusának végződése *-ak* vagy *-ek* (22): *babak*, *haragak*, *padak*, *falak* (23) stb. Ragozási táblázatában pedig következetesen végigvezeti az *a*-zó alakot: *asztalak*, *asztalaké*, *asztalaknak*, *asztalakat* stb. Megjegyzi, hogy ugyanígy kell ragozni a *kantsal* szót (24); *babak*, *babaké*, *babaknak*, *babakat* stb., erre a mintára kell ragozni a *zab* szót is (26); *boldogak*, *boldogaké*, *boldogaknak*, *boldogakat* stb. (53). Az „*or*, *om*, *at*, *os*, *ony*” végződésű neveket külön-külön ragozásba sorolja, és megállapítja, hogy ezekben a többes szám végződése nem *-ak*, hanem *-ok*. Pl. *Bokrok*, *bokroké*, *bokroknak* stb. S erre a mintára: *Szotyor*, *Fodor*, *Csupor*; *Urodalmok*, *Urodalmoké*, stb. ehhez hasonlóan: *Hatalom*, *Nyugodalom*, *Lakadalom*, *Sokadalom*; *Parantsolatok*, *parantsolatoké* stb., ugyanígy: *Akarat*, *Gondolat*; *Hajosok*, *hajosoké* stb. Ide tartozik még: *Arus*, *Tudos*, *Okos*, *Szarvas*; *Asszonyok*, *Asszonyoké* stb., ugyanígy *Leány*, *Bárány* (28–31).

A *-t* tárgyrag előtt szintén *a*-t találunk *o* helyett: *haragat*, *babat*, *padat* (23), *ablakat*, *alakat* (29), *boldogat* (53). Az *-ek* végű szavak tárgyvégződése előtt szintén *a* van: *Hajlékat*, *fazakat*, s itt említi a *toldalék* szót is (34).

A ragozási táblázatoktól függetlenül is megtalálhatjuk a nyelvtan magyar nyelvű példamondataiban és közmondásgyűjteményében, mind a tárgyrag előtt, mind a többes szám jele előtt a nyíltabb magánhangzót. Pl.: *gono-*

¹ Az *f*-t is *s*-sel jelöljük, a szerző nem használja következetesen.

szaknak (196), *igasságot* (213, 215), *nyomdokat* (215), *tromfat* (285) stb. Természetesen nem következetes: *hivatalasok* (206), *olajot* (295), *igasságot* (259) stb.

Az -*n* határozórag előtt szintén megtalálható a nyíltabb magánhangzó. A „*Csudálkozzom, Gondolkozzom*” igékről megállapítja, hogy -*an*, -*en* vagy -*in* ragos nevekkel járnak együtt. Példájában azonban nem -*an* a végződés, hanem -*on*: *csudálkozzom azon a bátorságon* (219). Magyar szövegeiben azonban szép számmal találhatunk *a*-zó példákat: *hányan* (207), *harmintzan* (184), *folytan* (185), *garasan* (208), *forintan* (205), *Multan mulnak* (240, 259), *follytan folynak* (259) stb. Vannak azonban zártabb magánhangzójú alakok is: *százon* (185), *magánoson*, *halkon* (187), *hányon* (206), *aranyon* (220), *fontoson* (283) stb.

A-zás előfordul az -*s* melléknévképző előtt is: *számas* (205), *hivatalasok* (206); de: *napszámos* (207), *szorgalmatos* (227) stb.

A birtokos személyragozás egyes alakjaiban is megvan az *a*. Egyes szám első személyben: *lábamnyi* (200), *tudtamra*, *tudtammal* (229), *honnyam 'honom'* (21) stb.; második személyben: *honnyad 'honod'* (21), *asztalad* (75), *láltadra* (78) stb.; de: *asztalom*, *padom* (67); *Nagyságod* (280) stb. A többes szám második személyének végződése a nyelvtan szerint -*tak* vagy -*tek*, s az előtte levő magánhangzó *a*, illetőleg *e* (208, 209). Másutt viszont azt írja, hogy ez a végződés -*atok* vagy -*etek* (65, 198). Pl. *Olthalmatok* (65), *tudtatokra* (229), *Asztalatok* (75, 210), *Barátatok* (74), *Barátatoké* (76) stb.; *rajtatak* (168) stb. A többes szám harmadik személy végződése -*ak* vagy -*ek* (65, 198, 208, 209). Érdekes, hogy az -*ok* formát nem említi, bár közvetlenül az egyik megállapítása után hoz rá példát: *munkájok* (208), de szövegeiben is van számos -*ok* ragos forma: *Szolgájok* (196), *tudtokra*, *javokra* (277) stb. Előfordul ugyanazon lapon, ugyanazon szónak különböző összefüggésben való ragozásakor, hogy egyszer az -*ok*, másszor az -*ak* ragot használja: *történik ő rajtok, történék ő rajtak* (168). A váltakozás ellenére elég sok *a*-zó példa van: *Akaratjak* (74), *Olthalmak* (65), *Barátjak* (75), *rajtak* (169) stb.

A főnévi igenév ragozásában is megfigyelhető a nyíltabb magánhangzó. A végzódéseket a birtokos személyragozáshoz hasonlóan állapítja meg, a többes szám második személyben -*atok*, -*etek*, harmadik személyben -*ak* vagy -*ek* (170). De az egyes szám első és második személynek végződése előtt is megtalálható az *a*: *Irnám*, *Innam*; *irnad*, *innad* (172), *gondolnad* (258), *el-alkunnad* (302); többes szám második személyben: *irnatok*, *innatok*; harmadik személyben: *irniak*, *inniak* (172), *várniak* (12).

Az igeragozás különböző alakjaiban is van *a*-zás. Így megvan az egyes szám első személyének -*m*-je előtt a különböző ragozásokban: *látszam* (83), *tulajdonítam* (258), *el-választam* (214), *Irtóزام* (218) stb., de: *akarom* (215); a harmadik személy -*n*-je előtt: *igyan* (X), *láthassan* (150), *mártsan* (132) stb., de: *láltasson* (147). A többes szám második személy végződése általában -*tak*, de a -*tok* változatra is van adat: *mártatak* (131), *fel-szívtak* (134), *fogtak* (147), *vontak* (126), *láthattak* (150) stb., de: *hallottatok* (119), *látszatok* (140) stb. Előfordul a múlt idő -*tt*-je előtt is *a*-zás. Pl.: *látszattam*, *látszattál*, *látszatt, látszattunk, látszattatok, látszattak* (140). Ragozási paradigmán kívül, szövegben is előfordul: *választattak* (206), *választattam* (207) stb., de *olvasott* (118), *mártottam* (131) stb.

Képző előtt is előfordul *o* > *a* változás néhányszor: *iragatok* (82), *kovályag* (296).

Az elmondottakból láthatjuk, hogy milyen helyzetekben fordul elő *a*-zás a XVIII. század végén. Megállapíthatjuk azt is, hogy leggyakrabban

formansok előtt található, mégpedig elsősorban *a*, *á*, valamint *o* és *i* után. Talán egyetlenegy esetben sem mondható következetesnek a nyíltabb magánhangzó használata. Ennek magyarázatát elsősorban a szerző ajánló soraiban találhatjuk meg. Ebben kifejti, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség nyelvének különbözőségeit igyekszik összeegyeztetni, közös nevezőre hozni (IV). Felfigyelt a két terület nyelvének bizonyos eltéréseire, melyekről ír előszavában, az *a*-zást azonban nem említi. Adatai következetlenségeinek másik oka, hogy maga az *a*-zás sem volt következetes. Az *a*-zó adatok egy része többértelmű, tehát félreérthető: *választattak*, *vontak*, *tudtam*, *oltalmak* stb., a többértelműség kerülése megakadályozta az *a*-zás teljes érvényesülését, s ezzel megteremtődtek a kiinduló pontjai egy konzervatív tendenciának, lehetősége nyílt újabb analógiáknak.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a nyelvtaníró néhol saját szabályait általánosítani igyekezett, ezért egyes példái ellen kifogást emelhetünk. Példáinak az *a*-zás helyzetére vonatkozó utalásait azonban elfogadjuk, hisz helytelen formáit is valódi adatokból következtette ki.

JAKAB LÁSZLÓ

Az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának értelmezése

Nyelvtörténeti kutatásaink során nem nélkülözhetjük a nyelvjárások és a helynévkutatás tanúvallomásait, sőt igen gyakran éppen ezek esnek döntő súllyal latba vitás kérdések megoldásában.

Engem is egy a nyugati nyelvjárásterületen talált adat (helynév) vezetett arra, hogy az ÓMS. *ualallal* szavának a magyarázatát az eddigiektől eltérő úton keressem.

A szó, valamint a szövegrész, amelybe bele van ágyazva, számos nyelvészünk és irodalmárunkat foglalkoztatta. Magyarázatkísérleteik viszonylagos tarkasága és egymástól eltérő volta azonban azt bizonyítja, hogy a kérdéses szövegrész megfejtését még korántsem tekinthetjük lezártnak. S talán az általam gyűjtött adalékok elősegítik majd a kérdés végleges tisztázását.

Az ÓMS. kéziratos szövegének b) hasábjában található a vitatott szövegrész, amely így hangzik: „Tuled ualmun[!] de num || ualallal, hul yg kynzaffal, || Fyom halallal” (ÓMOlv. 128). A latin „Planctus” megfelelő szövegrészeiben ez áll: „Morte beate separor a te Dummodo nate nunc crucieris” (uo. 130). HORVÁTH JÁNOS a Napkeletben (1923, II. sz. 191. l.) a fenti szövegrészt összekapcsolja a Simeonra utaló résszel és az egésznek a következő értelmezést adja (egykori kiejtéssel és mai értelmezéssel):

„Ó, igoz Simeonnok
Bezzeg-szovo ére!
Én érzem ez bú-tűrüt
Kit níha égire.
Túled válnum.
De nüm valállal
Hol így kínzással
Fiom, halállal”

Ó, igaz Simeonnak
Való szava utólért (bevált!)
Én érzem e bú-tört,
Melyet egykor ígért (jósolt).
H o g y¹ tőled válnom kell,
De nem valállal (?)
H a l² így kínzással
Fiam halállal.

(idézi MÉSZÖLY: NyK. XLVIII, 54).

De ő is problematikusnak tartja a két versszak „átlépő gondolatmenetét”, valamint a *valál* szó jelentését, amely a NySz. adatai szerint birtokot, községet jelent, de az idézett helyen más, eredetibb jelentéssel szerepel. „S talán úgy értendő a szöveg, hogy: nem való, nem illő, nem méltányos dolog, hogy fiam meghal. Vagy talán: valósággal, valójában, igazán? Majd kiderítik a nyelvészek.” (Uo.) Végeredményben nem kapunk magyarázatot, csak néhány fel-

^{1,2} Én ritkítottam. (Sz.)

tevést. A kérdés megoldását átengedi a nyelvészeknek. A kérdés azonban, mint már említettem, a nyelvészeket és irodalomtörténészeket egyaránt érdekelte.

Ugyanabban az évben (1923) GRAGGER RÓBERT az ŐMS-at ismertető tanulmányában a kérdéses szövegrészhez a következő magyarázatot fűzi: „*ualallal* . . . szójáték. *Valál* a régiségben bírót is jelent (vö. NySz. III. 1002); a hely értelme, úgy látszik: nem bíróval, nem ítélet alapján hal meg fiam.” (MNY. XIX, 9.) Ez az értelmezés feltehetőleg abban találja magyarázatát, hogy egyes, — három századdal későbbi (XV—XVI. sz.-i) — adatokban (l. alább) a *velal* szó az *arbiter* 'bíró' szóval együtt fordul elő, és így a szöveg-magyarázók bíró féle embernek, esküdtnek, elöljárónak magyarázzák.³ Ilyen téves értelmezés alapján került bele BALASSA szótárába a *valal* szó 3. jelentéseként a következő magyarázat: „Néhány adatban bírót vagy más hivatalos személyt jelent.”

Már NÉGYESY LÁSZLÓ (MNY. XXIII, 376) rámutatott Gragger magyarázatának sebezhető pontjaira művelődés-, illetve kortörténeti, valamint jelentéstani vonatkozásban. Jelentéstani okfejtése talán még meggyőzőbb, mint a kortörténeti. Az ugyanis, hogy csak három századdal későbbi adatok vannak a *valál* szó „elöljáró” féle jelentésére, nem volna perdöntő. Ha lett volna a szónak ilyen jelentése, akkor írásos adatok nélkül is előtett volna a nép ajkán. Ellenben a jelentéstani nehézségre igen helyesen mutat rá NÉGYESY, arra ti., hogy a fordító nem akarhatta „az elöljáróságok megkerülését hánytorgatni, hiszen tudta, hogy a kinszenvedés nem a hatóságok tudta nélkül történt, ha mosták is a kezüket; mit is változtatna a fájdalmas anyára és a hívó fordítóra nézve az igazságtalan erőszakon az, hogy a „*valál*” is részes volt benne”. Ő a *ualallal* szót *válállal*-nak olvassa és a *vál*-ik ige névszói származékának magyarázza, amelynek jelentése: 'válás, elválás' esetleg 'elbúcsúzás' volna. Az ő értelmezése: „Tüled válnum, De nem válállal, (= 'rendes válással') Küll így kínzással, Fiom, halállal.” A *küll* (köll) a *válnum*hoz tartozik, a második és harmadik sor között közlés van (uo. 376—377).

Nem meggyőző ez a magyarázat sem. Egyrészt azért, mert a kérdéses szövegrész fenti értelmezése kedvéért a *hul* szót is *köll*-nek magyarázza, ami nemcsak önkényes kiigazításnak látszik ($h > k$), de abban a korban — 1300 körül — a *kell* igének *ö*-s alakjára még nincsenek adataink.⁴ Másrészt pedig azért, mert a *valal*-nak 'válás, elválás, elbúcsúzás' jelentésére is ez volna az egyetlen adatunk. Egy bizonytalan adatra pedig nem épülhet fel egyetlen magyarázatkísérlet sem, különösen ha az még önkényes szöveg-kiigazítással is párosul.

Új utakon indul el, de feltehetőleg ARANY J.-nak (Nyr. VIII, 322) és SIMONYI Zs.-nak (Nyr. XXXIII, 52) a *valál* (*velál*) 'község, falu' jelentésű régi magyar szóról adott magyarázatának ismeretében MÉSZÖLY G. (NyK. XLVIII, 58 kk). Ő a *val* létige -*ál* névszóképzős származékának tartja a *ualallal* szót és 'boldogan, örömmel, boldogsággal' módhatározónak értelmezi. A szó szerinte

³ Így SZARVAS G. is, aki a NySz. *vellál* adatait magyarázva a következőket mondja: „A háromszor egymásra következő *vellál*-t íráshibának alig tarthatjuk; jelentése mindazáltal e magán álló helyből talán sejthető, de határozottan meg nem állapítható. Mint-hogy mind a háromszor *bíró* társaként van idézve, legföljebb azt a következtetést lehet megtennünk, hogy ez is valami hivatalos személy, de hogy mily rendű és rangú, ki tudná megmondani” (Nyr. XXI, 29). Ő különben a *vellál* (~ *valál*) szót a *vall* 'habeo, possideo' származékának tartja.

⁴ Csupán a XVI. sz.-tól kezdve fordulnak elő.

egyszerű jelentésváltozással jutott el az ÓMS-beli jelentéséhez: *val* 'est': *valál* 'ami van, lévő' → *vagyon*, *gazdagság* → *boldogság*. A kérdéses részt ő tehát így értelmezi: „Tőled válnom kell. De nem boldogan. Mikor így kízzatol, Fiam, halálosan” (i. m. 65).

A magyarázat igen tetszetős, és mind alaktani, mind jelentéstani szempontból el is fogadható.⁵ Csupán egy nehézsége van, és ez az, hogy a *valál* szónak 'boldogság, öröm' jelentésére egyetlenegy korábbi vagy későbbi adatunk sincs. Így ismét csak egyetlenegy adatra támaszkodhatnánk a kérdéses szövegrész illetlen értelmezésében. És ez annál is inkább meggondolkoztató, mert a fenti szövegrész elemzésében MÉSZÖLYRE láthatólag igen erősen hatott a „Planctus” megfelelő részlete: „Morte beate separor a te, dummodo nate nunc crucieris.” Ezért keresi a *ualállal* szóban a *beate* 'boldogan' vagy 'boldogsággal' megfelelőjét és a *hul* kötőszóban a latin *dummodo* 'holott (mikor)' időhatározó szó közép-magyar nyelvbéli rövidebb *hol* alakját.

Tudvalevőleg azonban az ÓMS. egyetlen részlete, egyetlen sora sem alkalmazkodik szolgai módon az eredetihez. Nem egyszerű fordítása, hanem átköltése (parafrázisa) az eredetinek, amelyben a kiváló zenei érzékű és költői tehetségű dominikánus olyan szabadságot is megengedett magának, hogy kihagyott sorokat az eredetiből vagy betoldott a dallam vagy szövegritmusnak megfelelően. Vajon e részletben csakugyan, mint MÉSZÖLY mondja a 'morte beate'-nak, „ha nem is fordítását, de — mondjuk — visszhangját” kell keresnünk (NyK. XLVIII, 58)? Idézem PAIS-ot. „Ő” [ti. az ÓMS. szerzője] . . . „igazi költő, alkotó tehetség, aki nem egyes szavakat rakogatott át a latinból magyarba, hanem szellemi és érzelmi transzformátorként nem azt az áramot adta vissza, amit befogadott, és a transzformált áramból eltérő formák is jöttek létre”. — (MNy. XLIX, 434).

PAIS nem is fogadja el MÉSZÖLY magyarázatát, és 1936-ból való olvasása és értelmezése szerint bizonyos áthidaló megoldással így magyarázza a szövegrészt:

„Elválnám tőled,
De ne volna⁶
Hogy így kízzatol
Fiam, halálra.”

(HORVÁTH J., Magyar versek könyve 33—4; Hét évszázad magyar versei 4.)

PAIS tehát a *ualállal*-t 'volná'-nak magyarázza, a *hul* szóban pedig [mint ahogy én is] a *hogy* kötőszó régebbi alakját látja. Csupán abban egyezik meg MÉSZÖLY-lyel, hogy a kérdéses alakot a *val* 'est' ige származékának tartja. A fentemlített magyarázatkísérletek, amelyek mindegyike más-más módon próbálja a kérdést megközelíteni, megerősítettek abban, hogy egészen más úton kell a szó jelentését és eredetét keresnem.

Az indítást magyarázatkísérletemhez, mint már említettem, egy nyelvjárási adat adta, amelyre a nyugati nyelvjárásterületen végzett kutatásaim során Kapuvárott (Sopron m.) bukkanтам rá. Ez az adat a *velál* helynév volt,

⁵ A *gazdag* → *boldog* jelentésváltozásra példa a régi magyar közmondás: „Szegény ember szándékát boldog Isten bírja.” Balatonfüreden azt mondják: abból nagy *boldog* ember lett = meggazdagodott (vö. SIMONYI: Nyr. XLIV, 182—83).

⁶ Én ritkítottam. (Sz.)

amelyről különben HEVESI is megemlékezik (Nyr. XXXIII, 51). Szerinte a 40-es években, de már a XVIII. században Kapuvárott a község kebelében volt egy külön bérlő-község, „a mely együttesen bérelt az uraságtól egy *Hidász* nevű pusztát. Ehhez a községhez tartozók külön bíró, esküdtek és jegyző vezetése alatt állottak. Egy 1845. évi írásuk így kezdődik: „*Veláli* végzés”, vagyis a hidászi közönség határozata.” A községbeliek az uraság halászhajói és rákászhajói voltak, tehát közös foglalkozást űző emberek csoportja, közössége.⁷

Mi lehetett a *velál* (~ *valál*) szó eredeti jelentése, amely a XVIII–XIX. sz.-ból való magyar és szláv adatok tanúvallomásai alapján 'bérlő-község vagy bérlőközösség, község, falu, juhásztanya, falucska' jelentésben fordul elő? [E mellett néhány helységnévben is fennmaradt: *Volál* Háromszék, *Valár* vagy *Veldár* Hunyad m.; vö. CzF., SIMONYI: Nyr. XXXIII, 52]. A NySz. szerint a szó a régi magyar irodalomban két jelentésben élt: 1. possessio; Besitz, 2. pagus, vicus, oppidum; Ortschaft, Stadt, Dorf.⁸ És mint már említettük, egyes kutatók véleménye szerint néhány adatban bírót, elöljárót vagy más hivatalos személyt jelölt (vö. BALASSA és SZARVAS G. i. m.).

A nyelvtörténeti adatok alaposabb vizsgálata, valamint a fenti kapuvári helynév-adat jelentésmagyarázata arra a megfontolásra vezettek, hogy a *valál* szónak a fentieken kívül még más értelmezést és jelentést is adhatunk, amely értelmezés megadná a kulcsot a vitatott szövegrész megfejtéséhez is, valamint a szó eredetének megközelítéséhez.

A szó alapjelentése valószínűleg állatok, emberek sokasága, nagyobb csoportja (csorda, nyáj, embercsoport, pl. pásztorkodó törzs, nemzetség) lehetett. Ez az elsődleges jelentés azután átvivődött — érintkezésen alapuló névátvitellel — a csorda, állat- és embercsoport szállásterületére, a pásztorszállásra is. Ezen jelentésekből fejlődött ki egyfelől az állatokban való gazdagság, birtok, vagy on (Besitz, Habe ~ g. κτήμα, lat. possessio), másfelől a földbirtok jelentés. De ugyanakkor a közös foglalkozást űzők (pásztorok, halászok stb.), tehát összetartozó embercsoport letelepülési helyének jelentése: falu, község, város. A különböző jelentések egybefonódásából pedig kialakult a szónak: falu vagy városközség jelentése.

Most már az a kérdés, hogy a *valál*-ra vonatkozó nyelvtörténeti adataink beilleszthetők-e a fenti jelentéskategóriákba, és melyik jelentés fedi az ÓMS. vitatott szavának értelmét? Beszéljenek az adatok!

A XV. sz.-ból való BécsiK.-ban a következő adatot találjuk: „*Vala kedű igén dragalatq zino. kinę ofęzię hagot vala soc kazdagfagokat z zolgakat z valalok a t⁹ tēllēfēkēt tēhēnēncz rozdayual z iuhoknac rozdayual*” (26). A latin eredeti így hangzik: „Erat autem eleganti aspectu nimis, cui vir suus reliquerat divitias multas, et familiam copiosam, ac possessiones armentis boum

⁷ A szó különben előfordul a ruténben is *valál* alakban és „község” jelentésben (Nyr. XXIII, 52) valamint a sárosi tótok nyelvében „falu” jelentésben, ugyanúgy a Szeppesség keleti, Zemplén, Ung északi részeiben is. A zólyomi tótok *valal*-nak a hegyi „juhásztanyát” nevezik (BUDENZ, Nyr. III, 291). A szó még ma is él a szlovákban *valal* 'falu(cska)' jelentésben (ORBÁN—MEÜ: Nový Slovensko-Maďarský Slovník, 3. kiadás Bratislava, 1950). Feltehetőleg a magyarból került át a ruténba és szlovákba; mégpedig a XIX. sz. közepe táján, minthogy BERNOLÁK, Lexicon Slavicum-ában (Buda, 1825) még nem fordul elő.

⁸ A szó ezen utóbbi jelentéséről l. BUDENZ: Nyr. III, 202; CzF, és BALASSA szótárát, valamint TAKÁTS S.: MNy. II, 76; BEKE A.: MNy. XLIX, 209.

⁹ En ritkítottam. (Sz.)

et gregibus ovium plenas.” Mi lehetett a Vulgata *possessiones* szava, amelyet a magyar fordító *valal*nak fordít, amely „teljes volt tehéneknek csordáival” az őszörvetség pásztortársadalmában? Marhacsordáknak, valamint juhnyájaknak szállásterülete, amely feltehetőleg egy nemzetséghez, törzshöz vagy nagycsaládhoz tartozó pásztor-közösség őrizetére volt bízva és Judit férjének, Manassesnek birtokát (vagyonát) képezte. Tehát afféle állatokkal és állattartókkal, állatőrzőkkel „benépesített birtok”-ot jelentett, amilyen értelemben a CzF. szótár is magyarázza a *valál* szót.¹⁰

Körülbelül ugyanilyen értelemben használja a MünchK. fordítója is a *valál* szót, a következő mondatban: „*Mikor kedeg a' hős hallotta volna a bezedeket zomoran mene el, mert valanac soc v a l a l i*” (49) (< lat.: „erat enim habens multas possessiones”). PESTY, ÚT.-ban (1536) ez a rész így hangzik: „*Mijkoron az ifjű ezt hallota volna, meg zomorodvan mene el onnet, mert fok iözaggal bñr wala.*” KÁROLI GÁSPÁR bibliafordításában (1660) pedig: „*Mikor pedig hallotta volna az ifjú e' beszédet, elméne megszorodván, mert sok jószágá vála.*” Ez a jelentés tükröződik a LXXVIII. zsoltár Apork.-beli fordításában (37), „*Es ada kő esnek ő barmokat: es ő v a l a l o k a t tűznek*” (< lat.: „et tradidit grandini iumenta eorum: et possessionem eorum igni”). A megfelelő rész így hangzik a KÁROLI bibliafordításban (1660): „*Es adta az ő barmokat kőesőnek és az ő oktalan állatjokat tüzes köveknek.*” A Képes Bibliában: „*Odaveté barmaikat a jégesőnek, marháikat pedig a mennyköveknek*”. Végül a legújabb zsoltárfordításban (KÁLLAY, A zsoltárok könyve. Debr. 1941). „*Barmaikat kiszolgáltatta [ered: bezárta] a jégesőnek és nyájakat a villámoknak.*” Tehát mindenütt j ő s z á g (NySz. 3. jel.) b a r o m, c s o r d a, n y á j értelemben használják az Apork. *valal* (a lat. *possessio* szavát). Mint láttuk azonban, ezzel a szóval jelölték nyáj, a csorda szállásterületét is (l. BécsiK. 26).

De már ebben a században is felbukkan a szó másik jelentése „a falu”, sőt „megerősített város” értelem, amelyre azután főképpen a XVI. sz.-tól kezdve vannak adataink. A „falu” jelentésre BEKE A. közöl adatot egy XV. sz.-i töredékből (MNY. XLIX. 207); amely így hangzik: „*ez bezzed voth, hogh az en v a l a l o m b a¹¹ orw vaghjon.*” A „megerősített város” értelmet az OklSz. alábbi adatából következtethetjük ki: „*Hogy wawalokat ottalmol aznak adhassak, kinek akaryak*” (1441).

A XVI. sz.-i adatokban egyre jobban háttérbe szorul a szónak b a r o m, c s o r d a, n y á j, ill. annak szállásterülete (állatban való gazdagság, birtok) jelentése és előtérbe kerül a b i r t o k, valamint egy közös foglalkozást űző közösség, embercsoport és annak letelepülési helye a falu, város (megerősített város) jelentés. Ezek mellett kialakult a falu vagy városközség — amelynek saját törvényei, jogszokásai voltak — jelentés. Feltehetőleg mind a négy jelentésben élt a *valál* a nép ajkán már a legrégebb időktől fogva, még ha írásbeli feljegyzés a régebbi korból (XIII–XIV. sz.), az ÓMS. adatának kivételével nem is maradt ránk. Pl.:

1. Birtok, földbirtok (Erbdorf, Erbgut; BUDENZ: MUSz. 562–63) jelentés olvasható ki a KulcsárK. következő részletéből: „*Kery een túlem ees een adok teneked nemzeteth, the ereksegedeth ees the v a l a l o d o t h, felnek*

¹⁰ A Károli bibliafordítás is ezt az értelmezést mutatja: „*Vala pedig Judit szép ábrázatú és tekintetű; annakfelette sok arany és ezüst maradott vala rá az ő férjétől Manasses-ről, szolgák és leányok, barmok és mezők, mellyeket bír vala.*”

¹¹ De jelenthet birtokot is: Az én birtokomon tolvaj van.

wegyth (3) (< lat.: „Postula a me et dabo tibi gentem hereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terrae”).¹²

2. Összetartozó embercsoport, közös foglalkozást űzők közössége értelemben szerepelhet a szó az OklSz. következő adataiban 1597: „Barkách Jmre házatt: az Velall epetette, az köz feöldeön.” Ugyanott: „Ith az velaln a k magan szakazthwa halazo vyzek wagyon.” A szó előfordul valál-föld birtokos jelzős szerkezetben is, és éppen ezen szerepe mutat leginkább a szó „közösség, összetartozó embercsoport” jelentésére. A valál-föld-et az OklSz.: terra pagi; Acker, Feld des Dorfes, tehát falu-földjének értelmezi. — De élt a magyarban, sőt sokkal régebbi adatokban mint a velal-föld a falu-földe alak pl. 1268/1347: *folufelde*; 1325 *folufeuldey*, 1358 *falufeuld* stb. (OklSz.). Így nem tudom, miért szorította volna ezt háttérbe a XV. sz.-tól kezdve a valál-föld. Szerintem ez utóbbi nem a falu-földjét jelölte, hanem bizonyos összetartozó közösséghez, csoporthoz tartozó földbirtokot vagy földterületet, esetleg más tulajdont, birtokot. Pl. 1597: „Az Chyordos haza az Velall feöldeön faluoll epetettek.”¹³ Az Velall feölden egy Pyncze wagyon” (uo.). Az első példában a csordás házáról van szó, amely az állattartó, legeltető közösséghez tartozó, valószínűleg tőlük bérelt földön [velál-földön, köz-földön] épült. Feltehetőleg a falu költségén, amellyel bérleti viszonyban voltak. A második példa szőlőtermeléssel foglalkozók föld-, ill. szőlőterületének (hegyközség) pincéjéről beszél. Az a velal, amelynek „magan szakazthwa halazo vyzek wagyon” halász közösséget jelöl.¹⁴

3. Egy helyen lakó, összetartozó embercsoport letelepülési helye (régén pásztorszállás, jobbágyközség) — falu, közösség, város jelentésre mutatnak a következő adatok: Pl. az ÉrdyK. következő adatai: „Jme minden orzagok tőrethnek, varasok, valalok, zent egyhazak pwtzwnak” (40). „Zent egyhazakat rakattata kylemb kylemb varasokkal, valalok k a l megerőssöythveen,”¹⁵ kyket az mostany Jobaghwrak a Nemesek ffele eeghetnek (496 b).” Ugyanezt a jelentést, de — az á > é elhasznalással keletkezett — velal alakot találjuk az 1515-ből való Cantio Petri Berizlo-ban (RMK. II, 365): „Én nem valék i(g)az hitő szegin horvátoknak, Soh rabolást én is töttem az ő velalokban.” Hasonlóan Chemey Papa 1554-ből való Csepregről írt levelében: „az Nag'sagod welalaban egygywt le tem magamat és jobbagywt kezdem N. zolgalnya”¹⁶ (LevT. I, 137). SZILÁDY ÁRON, aki e szövegrészt értelmezi (RMK. II, 485) 'vagyon, birtok'-nak tartja a welal-t. Ugyancsak nála találunk utalást a valal alaknak az 1511-ből származó somlyóvásárhelyi úrbérben való előfordulására is.

4. Míg az előbbi példákban birtoknak, földbirtoknak, falunak stb. értelmezhetjük a valál-t, addig a most következőkben már az egy helyen lakók egymásra utalt közösségének (falu- és városközségnek) a jelentése kerül előtérbe. Mégpedig olyan helyi községeké, közös-

¹² KÁROLI bibliafordításában (1660): „Kérjed én tőlem és tenedek adom a' pogányokat örökségül: és a' földnek határait birodalmul.” KÁLLAYnál: „Kérjed tőlem és neked adom a pogányokat örökségül és tulajdonodul a föld szélső határait.”

¹³ SIMONYI értelmezése szerint: falvul, faluul, azaz a falu nevében, költségén építették (Nyr. XXXIII, 57).

¹⁴ Vö. a kapuvári Velál helynevet, amely az uraság rákászainak, halászáinak lakóhelye volt. A zólyomi tótoknál: valál = 'pásztortanya'.

¹⁵ Itt a már említett „megerősített város” jelentés domborodik ki.

¹⁶ Valószínűleg jobbágyközség értelemben használja.

segeké, amelyek „közjogi egyéniséggel és magánjogi személyiséggel” bírnak (l. PALLAS, Lexicon), azaz saját törvényeik, jogszokásaik vannak.

Igy VERANCICS, Memoria Rerum-ában (Mon. Hist. Írók, III, 63) az 1541-es budai eseményekről írva ezt mondja : „*Másod napon az fő két személy a bírót hivaták, megparancsolának neki, hogy azonnal kiáltasson szílel a várasón, hogy minden várasbeli ember fegyverit, akár mineműféle volna, még az késeket is, eleikben szent Gyergy piacára hoznáják, és senki feje, jószága vesztise alatt, ne merne egyebet mivelni. Kit hogy meghallá az v a l a l* ¹⁷ (sic!) *jöllehet, igin gonosz kedvvel, de igin is kevés idő múlva, valakinek fegyvere lőn, mind oda a hagyott herre hordák.*” Alább a 81. lapon pedig így ír a krónikás : „*Budában hogy az urak együtt vónának, még elíbb, hogy nem jüttek vót a nímetek, egy felől Barát más felől Terek Bálint, mindenik titkon egymástúl kívánja vala az király fia és az ország gubernátorságát . . . Ez igyekezetek, nem lelete, hogy mindenestül mindiltig temetve lettek volna. A v a l a l is róla kezde csergetni . . .*” A fenti adatban már a bír ó és v e l a l együtt szerepelnek, ami azután a XVI. sz.-tól kezdve igen gyakran fordul elő. Ez is arra mutat, hogy a f a l u (v á r o s) - k ö z ö s s é g n e k a falut (várost) érintő ügyekben törvényhozó, illetve törvénytevő, végrehajtó hatalma is volt. Ilyen, tehát törvénytevő testület, közösség mellékértelme van a v e l a l szónak a TAKÁTS SÁNDORTÓL 1557-ből közölt adatokban (MNY. II, 76). 1557 márc. 25-én Török Bernát ezt írja a nádornak : „*ma reggel korán ide béhivatám mind az v a l a l t, kik ez varosban laknak és igaz törvény szerint végére mentem !*” Ugyanez a levélíró később egy teherbe ejtett szolgáló lány ügyét jelenti a nádornak „*Az bír ó — írja — az egész v a l a l t begyűjti, és is nemes ember gyermekit, kapunállókat küldék oda az napra (ti. a törvény-napra). Az bír ó mind az egész v a l a l t megesküdteti*”. Végül is az ítélet úgy szólt, hogy „*Nagy János, [aki a szolgálólányt teherbe ejtette] az egész v a l a l t megkövesse és az v a l a l is megbocsásson neki !*”¹⁸ (Orsz. levélt.; idézi TAKÁTS S. i. m., i. h.)

Ugyanilyen saját jogszokással, törvénytevő, ítéletet mondó hatalommal bír ó közösség, község jelentésben szerepel szavunk egy 1561-ből közölt adatban, amelyet a Tört. tár 1887-ik évf.-nak 361. lapján találunk. A Telegdy Miklós és Mihály birtokperében való egyezségkötésről szóló oklevélmásolatban.¹⁹ Ezen oklevél 13. articulusában a következőket találjuk : „*Ebben ez végeztetett, hogy azmely dolgok az ő magok személyét illeti, mint foglalások, emberhalállok etc. azokat láttassák csak az arbiter uraimmal ; az szegénység között való dolgokat hagyják a v a l a l törvényére.*” Ugyanitt lapalji jegyzetben a v a l a l ra vonatkozóan ez áll : „*A falut jelentő orosz szó?*” Ugyanebben az oklevélben a 3. articulusban ezt olvassuk : „*Az jobbágyok dolga haláláról ez végeztetett, hogy az arbiter uraimot azzal ne terheljék, hanem önnön köztök ha melyik meg akar egyenesölni, igyenesedjék meg, másképen v a l a l törvénye szerint keressék egymást*” (362 l). Hogy a falunak, a falu közösségének csakugyan megvoltak a maga törvényei, jogszokásai, ítélkező hatalma, sőt írott törvényei is, arra

¹⁷ Feltehetőleg Buda városának népe, Buda lakossága.

¹⁸ Az, hogy itt Török Bernát a városban lakó v a l a l összehívásáról és a v a l a l begyűjtéséről (ti. a törvénynapra) beszél, világosan mutatja, hogy itt a v a l a l -nak nem f a l u, (helynév) hanem f a l u k ö z s e g, f a l u n é p e jelentése van. Ugyanis a régi jogszabások értelmében ez volt egyedül illetékes ítéletet mondani a közösséghez tartozó vétkes személy ügyében, vagy vitás, peres ügyekben.

¹⁹ Articuli transactionem inter dominos Thelegdiensis medio certorum dominorum arbitrorum utriusque electorum compositi.

vonatkozólag SZABÓ ISTVÁN professzor is volt szíves egy adatra fölhívni a figyelmemet. A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlének 1901. évf. 415. lapján, „A Forrói Jobbágysok Rendtartása 1601. előtt” c. alatt szó van a forrói jobbágysok törvényeiről, az úgynevezett Leges Forraini-ról (számszerint 12-ről), amely törvények megírására — amint a bevezetőből olvashatjuk — „az régi atyáinknak igazságos törvény szerint való jó rendtartások” készítette a falu lakóit, „a falunak nagyobb erősségére és előmenetelire”. Ezek a törvények, amelyekről írott törvénykönyve is volt a falunak („melyet a pogányok vesztettek ki közülünk” — áll a záradékban), kötelezők voltak mind a falu népére, mind pedig a jobbágytartó uraságra.

Törvényhozó, törvénytevő közösség jelentésben szerepel szavunk néhány későbbi XVII. sz.-i adatban is. Devecseri Korom Margit Rumi Mihálynak írt levelében („kelt Kúszögön die (?) 1604 húsvét után való szombaton”) ezt olvassuk: „Az én jobbágyim mentek volt oda az Kd bírójához és az v e l l a l h o z, mivelhogy szerződésképen ki volnék (véve) az legényt, ki kérnék; ezek között volt köztük Szabó Ferenc, mely jobágyom is, de szolgám is és két forintban bocsátá el az v e l l a l és bíró az legényt. Végezetre el nem bocsáták ebéd nélkül őket az bíró és v e l l a l, hanem megmarasztották őket, az bíró pedig az Kd borát költötte akkor” (LevT. II, 172).

A valószínűleg különböző jelentéseinek és jelentésárnyalatainak taglalása után most már visszatérve az ÓMS. kérdéses részletére, én a vitatott szövegrészt a következőképpen értelmezem:

Tőled válnom [= téled válasom van; vö. PAPP I.: MNy. XXXIII, 40]

De nem a [zsidók] törvény[e] szerint (való) = [nem a közösség törvényeivel történik]

Hogy²⁰ így halálra (halálosan) kínzassál én fiam.

Bizonyos mértékben visszakanyarodtam GRAGGER magyarázatához, mert szintén a törvénytelen tett miatti feljajdulást veszem ki Mária szavaiból. De ő nem azért tartja törvénytelennek fia kínzását és keresztrefeszítését, mert hivatalos bíró, hivatalos eljárás nélkül történik, hanem azért, mert a zsidó népre, zsidó közösségre érvényes törvényekkel, jogszokásokkal ellenkezik. Erre János evangéliumának 18. részében is találunk utalást: „Mondá nekik Pilátus: Vegyétek át ti őt, és törvényeitek szerint ítéljétek meg. Ámde felelék neki a zsidók: Nekünk senkit sem szabad megölnünk” (KÁLDY Gy. bibliafordítása a Vulgáta szerint).²¹

A törvénytelen tetten érzett felháborodás jut kifejezésre Mária további szavaiban is:

„Sydou || myth thez turuentelen || fyom merth hol byuntelen || fugwa huztuzva wklelue kethwe, ulud.” Ezt a részt éppen a fentiekből következtetve így értelmezem:

Zsidó, amit teszel, törvénytelen,

mert fiam büntetlenül hal meg,

[amikor így]²² fogva, húzkodva, megkötözve és ököllel ütve öled (megöled).

²⁰ A *hogy* kötőszó *hul* > *hol* > *ho^h* > *hogy* fejlődésére l. még MÉSZÖLY: MNy. XXXV, 150; NÉNYE. I, 337; NYK. XLVIII, 62. A szó ilyen értelmezését l. még PAIS, Magyar versek könyve i. h.

²¹ A keresztrefeszítés a római lázadók büntetése volt, a zsidó törvény szerint Jézust — ha hamis prófétának vádolják — megkövezték volna (uo. lapalji jegyz.).

²² Vagy: [és te ennek ellenére] fogva ... öled.

Az, hogy a *valal*-ra, mint törvényhozó közösségre csak a későbbi századoktól (XVI—XVIII. sz.) van adatunk, nem azt jelenti, hogy a jámbor dominikánus ne ismerhette volna a szónak a nép ajkán élő ilyen jelentésben való használatát. Hiszen a faluközösség, egyáltalán közös lakóhely szerint összetartozó, egymásra utalt, saját törvényekkel, jogszokásokkal rendelkező közösségi, letelepülési forma igen ősi társadalmi alakulat, amellyel a világ minden népénél találkozunk.

II.

A *valal* szó jelentéstani magyarázata után most aztán rátérek a fogósabb kérdésre: mi a szó eredete? Véleményem szerint nem a *val*- 'est' ige -*al* deverb. nom. képzős származékának kell tekintenünk, bár alaktanilag és jelentés-tanilag is elképzelhető volna, — ha a „possessio” jelentést vehetnők elsődleges jelentésnek. — De tekintettel arra, hogy összetartozó állat vagy ember csoport (csorda, nyáj, emberi közösség stb.) jelentésre mutatnak a legrégebb adatok (így az ÓMS. is), és ebből fejlődött ki a birtok, földbirtok stb. jelentés, más nyomon is elindulhatunk.

Feltehetőleg finnugor eredetű szó volt, ezt már hangalakja, íze²³ is elárulja. Ha vallatóra fogjuk a finnugor nyelveket, akkor találunk egyes rokonnyelvekben egy csoport, raj, sokaság, közösség, falu jelentésű szót, amely hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt megfelelhet a magyar *val-al* szónak. Így van a mordvinban egy szó (WIED.) E. *vele* 'Dorf, Land (im Gegensatz zur Stadt), Quartier, Gemeinde, Bienenschwarm'; md. (AHLQV.) M. *velä* 'Dorf, Bienenschwarm' (PAAS.) E. *vele*, *välä*, M. *velä* 'Dorf', amelynek etimológiája mindezeideig még nem tisztázott. (Vö. ITKONEN: Vir. 1944: 363.)

Ezzel egybevezethető a lpR. (LIND.—ÖHRL.) *wallwe* 'luporum caterva sive multitudo congregata... De aliarum ferarum multitudine interdum dicitur', L. (WIKL.) *valeve* 'Wolfsschar', N. (NIELS.) '*välve* -lv- 'ulveflock; hundeflock: Kt. undertiden om flokk av mennesker' [farkas és kutyafalka, néha embercsoport is], T. (GÉN.) *vaľve* 'joukko, parvi'; 'Haufe, Rudel (von Wölfen, 7—9 Stück)' stb. (vö. UOTILA; FUF. XXIX, 30; ITKONEN: Vir. 1944: 363, 364; LAKÓ: NyK. LII, 144—145).

Ezen rokonnyelvi megfelelők mellé, amelyeknek egymással való rokonságát hangtani és jelentéstani szempontból ITKONEN igazolta (i. m.), újabban egy harmadik rokonnyelvű megfelelő is járul, mégpedig a mari többesjel: -*βälä*, -*βlak*, -*lak*, amely feltehetőleg önálló szóból lett többesjellé. Az önálló szó pedig, amely már nem él a mariban, UOTILA szerint a nyugati nyelvjárás-területen így hangozhatott *βälä (FUF. XXIX, 30).

Milyen eredetű lehetett ez a feltett *βälä alapszó? A kutatók zöme finnugor eredetűnek tartja. Újabban ugyan RAMSTEDT feltehetőleg a másik mari többesjel, a -*šämätš* csuvas eredetéből kiindulva (< *sam* ~ *sem* 'jeder') ezt is csuvasból származtatja és egybeveti az oszm. *bölük* 'Kompanie', mo. *böleg*, *bölüg* 'Gruppe, Schar, Horde, Abteilung, Kapitel stb.' szavakkal (MSFOU. CIV, 58—59). Hasonló eredményre jutott valószínűleg RAMSTEDT nyomán

²³ GOMBOCZ ZOLTÁN mondta mindig, hogy minden magyar szónak megvan a maga különös íze, amely irányt mutathat a szó etimológiájának keresésében.

ERDŐDI JÓZSEF a mari kongruenciáról írt és általam kéziratban olvasott kandidátusi értekezésében. Ezt az egyeztetést, bármily tetszetős is jelentéstani szempontból, némi fenntartással kell fogadnunk, éppen azért, mert mint RAMSTEDT is mondja, a szónak nincs a csuvasban megfelelése. — Ámbár lehetséges, hogy ősi uráli és altaji érintkezés folytán került be mindkét nyelvcsalád szókincsébe. Ezt majd turkológusaink fogják eldönteni. — A magam részéről csak a finnugor egyeztetésre szorítkozhatom.

BUDENZ (UA. 303) a mari *-vülä* képzőt a mari M. *pülä* 'multus' szóval azonosítja.²⁴ A *-βälä*, *-βäläk* ~ KB. *pülä* egyeztetést vallja egyébként WICHMANN is 1922. évi egyetemi előadásaiban.

BUDENZ egyébként korábbi munkáiban a mari *pülä* 'multus' szót a finn *paljo* 'sok' szóval is egyezteti (NyK. VI, 451 és MUSz. 493). Ezt az egyeztetését komolyan számbavehetőnek tartja THOMSEN, Samlede afhandlinger 204; WICHMANN, Tscher. Texte 87, sőt TOIVONEN is, aki hangtani úton is igazolta a finn és mari szó összetartozását (FUF. XV, 85).

UOTILA azonban, aki behatóan foglalkozott a mari *-βälä*, *-βäläk*, *-lak* többesjel eredetével (FUF. XXIX, 27), kételkedve fogadja a *-βälä* ~ *pülä* egybevetést („Geht es aber auf KB. *pülä* zurück?” – teszi fel a kérdést i. m. 29). [A *paljo*-val való egyeztetés akadályát pedig az első szótag magánhangzójában látja, amely mind a *pülä*, mind a **βälä* szavakban magashangú, viszont a TOIVONENTÓL felsorolt finnugor megfelelőikben mélyhangú (~ fi. *paljo* 'viel', wog. *pāl* 'dicht', sam. J. *paju*, *pal* 'dicht, dick'; TOIVONEN: FUF. XV, 85]. De azért nem zárkózik el teljesen az egyeztetés lehetősége elől „Allerdings wäre es wohl nicht unmöglich, dass der fragliche Vokal in unbetonter Stellung reduziert worden wäre” (i. m. 30).

Az ő óvatos megfogalmazásából nem merném levonni azt a végső következtetést, amit LAKÓ (NyK. LII, 145), ti. hogy UOTILA a mari többesjel változatainak egymáshoz való viszonyát tisztázta és a „cser. *pülä* szóval való egyeztetésüket alapos vizsgálat alá vette és annak valószínűségét kimutatta”.²⁵ Mert UOTILA csupán az egyeztetés hangtani nehézségeire mutat rá, de nem tartotta kizártnak, hogy bizonyos hangfejlődés (redukció) útján előállhatott a kérdéses **βälä* alak.

Vizsgáljuk meg most már a mari KB. *pülä* 'ziemlich viel, recht viel' szónak egyfelől a finn *paljo* 'sok' szóhoz, másfelől a mari többesjelhez való viszonyát.

1. a finn *paljo* 'sok' ~ mari *pülä* megfeleléséről.

Jelentéstani szempontból elfogadható az egyeztetés, de úgy látom hangtani szempontból sincsen akadály. Ismerve a fgr. magánhangzómegfelelésekben mutatózó szabálytalanságokat (m. *fű* ~ osztj. V. *pam* ~ *puməm*, vog. DV. *pōm*, KK. *pūm*; cser. KB. *mū* ~ fi. *maa*, zürj.-votj. *mu* stb.; STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus²⁶ 57, 59), tudniillik hogy egyes nyelvek veláris magánhangzójának más finnugor nyelvben palatális magán-

²⁴ Nála találkozunk különben először a képzőnek a md. *velä* 'falú' szóval való egyeztetésével is: vö. mord. *velä* 'falú' (*meš-velä* 'méh-raj').

²⁵ Én ritkítottam. (Sz.)

²⁶ Továbbiakban Vok.-nak rövidítve.

hangzó felel meg, nem tulajdoníthatunk olyan nagy jelentőséget az első szótag magánhangzó-megfeleléseiben mutatkozó eltéréseknek, mint UOTILA. STEINITZ megpróbál magyarázatot is adni a finn *paljo*, mari *pülä* megfelelésre, mégpedig fgr. *i-re vezetve vissza a mari *ü*-t (Vok. 98. 6. jegyz.). Ugyanígy veláris magánhangzóból, de nem *i-ből, hanem *u-ból vezeti le a mari *ü*-t WICHMANN (FUF. XVI. Anz. 42) és LEHTISALO (FUF. XXI, 16). E felfogás azonban STEINITZ szerint nem igazolható. „Wichmanns Behauptung... ist unbeweisbar und da eine andere klare Erklärung gegeben werden kann, falsch” — mondja. STEINITZnek a fgr. *i > mari *ü* megfelelésre felhozott példái közül csak azokat sorolom föl, amelyekben a feltett fgr. veláris *i-nek a finnben *a*, mariban *ü*, a magyarban pedig *a* felel meg. Ezt a megfelelést találjuk ugyanis a finn *paljo*, mari *pülä* (~ *βälä) és a feltehetően idetartozó magyar *val(ál)* esetében.²⁷ KB. *šü-ōä*, U. *šü-ōä*, M. *šü-ōä* 'hundert' ~ fi. *sata* ~ m. *száz*; KB. U. *üp* 'Haar', Akk. KB. *ü-päm*, ~ fi. *hapsi*; KB. *ül-*, U. *ülä-*, *ül-* 'das Untere, unter' stb. ~ fi. *ala* ~ m. *al*.

STEINITZ fenti példái közül kettőt az *ülä-*, *ül-* 'das Untere, unter', valamint a *šü-ōä* 'hundert' szavak *ü*-jét ITKONEN (Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im tscheremissischen und in dem permischen Sprachen, Helsinki, 1954, 224—25 l.) nem fgr. *i-re, hanem fgr. *a-ra vezeti vissza.²⁸ A *paljo* ~ *pülä* megfelelésről nem tesz említést. Vagy azért, mert nem fogadja el ezt az egyeztetést, vagy pedig azért — és ez valószínűbb —, mert bizonytalan magyarázatokra nem akar támaszkodni.²⁹

A magam részéről felvetném annak lehetőségét, hogy itt az *a > *ü* palatalizációt az *a*-t követő palatalizált mássalhangzó *l ~ *j okozza [vö. nyeny. *paju*, *pal* ~ manysi *päl*, fi. *paljo*; TOIVONEN FUF. XV, 85]. Veláris magánhangzóknak a környező mássalhangzóktól függő palatalizációjára több példát idéz ITKONEN (i. m. 248). Pl. a mari *püe-ryä* ~ fi. *poika*, md. *pijo*, *bujo* m. *fiú* (116) és az *üi* ~ fi. *voi*, lp. *vuoggjá* (129) esetében.³⁰ Az *l ~ *j az *a-t > *ü*-vé palatalizálta még az előmari korban. Az *ü* egyes szavakban, mint a mari *βälä esetében tovább fejlődhetett *a ~ *i-vé (i. m. 241). És ezen a fokon, de feltehetőleg már igen korán („zweifelloos schon im Späturtscheremissischen”) depalatalizálta az *l*-et *l*-re. A mari nyelvben a depalatalizáció gyakori mind a nyugati, mind a keleti nyelvjárásokban (vö. ITKONEN, i. m. 237).³¹ Akármelyik finnugor hang volt is a fenti példákban a mari *ü* előzménye, az kétségtelen, hogy vannak olyan példáink, amelyekben ennek a hangnak a finnben és magyarban *a*, a mariban *ü* felel meg.

²⁷ A rokonnyelvi megfelelőket WICHMANN, Tscher. Texte és STEINITZ, Vok. alapján állítottam össze.

²⁸ Az *ülä*-ben az *a > *ü* változást a W. *βäl-*, O. *βül-* (< ómari *βnl) 'auf' szó asszociatív hatásának tulajdonítja, a *šü-ōä*-ben pedig egy eredeti szökezdő *s hatásának. Tehát a mari különnyelv életében lélektani vagy hangfiziológiai úton jött létre szerinte ez a szokatlan hangváltozás.

²⁹ Maga is mondja: „Man könnte noch weitere Gesichtspunkte betreffend den Einfluss der umgebenden Laute auf die Vokale der ersten Silbe im Tscheremissischen vorbringen, aber da deren Behandlung wenigstens bei dem jetzigen Stand der Forschung einen recht hypothetischen Charakter tragen würde, lassen wir sie auf sich beruhen” (i. m. 249).

³⁰ További példákat l. i. m. 248.

³¹ Példa a mari depalatalizációra: mari *näl* ~ *nl* ~ fi. *neljä*, lp. *njællje*, md. *nile* » (322); mari *šäl* ~ *šl* Fleisch udm. *sil* ~ imd. *šjovel* (400), mari *pä-läš*, *piliš* 'Ohr' ~ komi-udm. *pel* ~ lp. *bællje*, md. *püle* < *peljä (344).

Ami a szóbelseji *-lj-* ~ mari *-l-* ~ m. *-l-* megfelelést illeti, arra — mint már láttuk is — számos analógiát találunk a finnugor nyelvekben, pl. fi. *neljä* 'vier', mari *nəl, nil*, m. *négy*, manysi *ńələ, ńilä*, chanti *ńəl, ńəvə* (NyH.⁷ 92; LEHTISALO: FUF. XXI, 40); lpL. *pëljē* etc. 'Ohr', mari *pələ-š*, m. *jül* ~ *figgyel*; lpN. *bællje* (FRIIS), fi. *pieli*, m. *jél* stb. (vö. TOIVONEN: FUF. XV, 85, PAASONEN, Beitr. 47—48). Így tehát a fi. *paljo* és a mari KB. *pülä* megfelelésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadálya nincsen.

Ezekután még két kérdésre kell választ adnunk. Az egyik az, hogy megfelelhet-e a mari *pülä* (~ fi. *paljo*) 'ziemlich viel, recht viel' a mari *-βälä, -βlak* többesképzőnek és egy nyugati nyelvjárási **βälä* alapszónak. Ha igen, akkor meg arra, hogyan felel meg a mari magasrendű **βälä* (BUDENZ szerint *vülä*) alak a magyar mélyhangrendű *valal* szónak.

2. a mari *pülä* 'sok' ~ *-βälä* többesjel (<**βälä* alapszó) egyeztetéséről.

Jelentésanalógiailag elképzelhető a *sok* jelentésű szónak többesjelle fejlődése (l. alább). Ismét a hangtani szempont a perdöntő. A fgr. alapnyelv mássalhangzó rendszerében a szókezdő **β* a fgr. **p* kombinatórikus variánsaként *p* helyett állhatott [zöngés mássalhangzó után, összetett szó belsejében]. (Vö. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus 15.)³² Ehhez a magyarázathoz még hozzátehetnők, hogy ez a zöngülés talán nem is mindig a fonetikai helyzetből adódott, hanem esetleg nyelvjárási különfejlemény is lehetett.³³ Ezt abból is gondoljuk, hogy a **β* nemcsak szóbelseji helyzetben fordul elő, hanem a szó elején is [*δ, γ* csak szó belsejében]. Ez a helyzet a mariban is, ahol pedig a *β* túlnyomórészt intervokális helyzetben fordul elő, *p* csak elvétve (vö. STEINITZ, Kons. 15 és UOTILA: FUF. XXIX, 30).

Nézzük meg közelebbről azokat az eseteket, amelyekben a *β* nem a szó belsejében, hanem a szó elején fordul elő, mégpedig a fgr., illetőleg ősmari **p* kombinatórikus variánsaként. Ha megvizsgáljuk WICHMANN példáit (Tscher. Texte.), akkor azt tapasztaljuk, hogy a *β* főképpen olyan szavakban fordul elő, amelyek igen gyakran állnak összetétel utótagjaként vagy névutóként más szavakkal kapcsolatban. Így szófonetikai vagy mondatfonetikai helyzetben is zöngésekké válhattak és egyes esetekben (talán éppen nyelvjárási különfejleményekként) megőrizhették zöngességüket szóeleji helyzetben is. Pl.: **pal*: U. *om-ba-l* 'Bank', U. *üste-βa-l* 'Tisch', U. *lapka-βa-l* 'Schwitzbank in der Badestube' ~ fi. *pöytä*; KB. U. *pel, βäl* 'Seite'; KB. *pē-ka, βē-ka*, U. *pē-llkē, βē-llkē* 'nach, zu', *pēle-š*: U. *er-βele-š* 'in der Frühe, vor dem Tagesanbruch' ~ fi. *pieltäü*; *pielos*, m. *jél*; **punda, -βundā*: U. *ši-βundā* 'Geld, Silbergeld (bes. bei religiösen u. a. Zeremonien gesammeltes, Brautgeld u. ä)'; KB. U. *pù-rā, U. pò-rā* 'gut, gesund; das Gute' ~ fi. *para-*; U. *purla*, T. *purmäla*, KB. *βu-ryāmla* 'recht, zur rechten Hand befindlich'. — Ez okozhatta a kozmodemjanszki (KB) *pülä* szónak ugyanabban a nyelvjárásban a feltett **βälä* alakban való előfordulását. A *pülä* 'sok' jelentésű szó ugyanis gyak

³² A továbbiakban Kons.-nak rövidítve.

³³ A finnugor nyelvek közül erősen zöngésülők pl. permi nyelvek, mari.

ran előfordulhatott összetételben, annak utótagjaként, és így válhatott a p β -vé.³⁴

Ami a KB. *pülä* ~ *βälä szavak *ü* ~ *ə* magánhangzó megfelelését illeti, hivatkozhatunk STEINITZ-re, aki először tárgyalja részletesen a mari nyelv-járásokban található *p a r a d i g m a t i k u s* hangváltakozásokat (Vok. 100), de ITKONEN-re is, akinél szintén találunk példát az *ə ~ *ʔ < előmari *ü hangfejlődésre (i. m. 241), bár mint paradigmaticus váltakozásról nem szól róla (i. m. 246).³⁵ STEINITZ Ramstedt adatára hivatkozik KB. *ül* 'unter' ~ KB. *əlpäl* 'das Untere' (Vok. 100, RÄSÄNEN : MSFOu. XLVIII, 88), de megjegyzi, hogy ez a váltakozás nem lehet nagyon régi, minthogy az *ü* fgr. *ʔ-re (?) megy vissza, az *ə* azonban egy magas hangra (i. m., i. h.). Hasonlóan a mari *ə*-ről ITKONEN (i. m. 238 kk.).

Ha mármost a mari *pülä* *ü*-je is, mint a *paljo*-val való egybevetése igazolja, veláris magánhangzóra megy vissza, a *pülä* ~ *βälä megfelelésnek meg nincsen hangtani akadályja, akkor úgy hiszem nem követünk el hibát, ha a mari többesjel alapalakjaul — amelyből a többesjel összes nyelvjárási változatai levezethetők — nem az UOTILÁtól kikövetkeztetett *βälä (BUDENZ : *vülä*) alakot teszünk fel, hanem egy mélyhangú *βəls (< *pəls) alakot. Ennek magánhangzója, valószínűleg *a*, a fentemlített fonetikai feltételek következtében *ü* lett, hangsúlytalan helyzetben, mint a többesjel tőhangzója *ə* : -*βälä* a nyugati nyelvjárásterületen, és a magánhangzó erősebb redukciójával majd eltűnésével -*βlak* a keleti nyelvjárásterületen.

Feltehetőleg a keleti nyelvjárási alakok őrizték meg az ősiabb nyelv-állapotot, nem a nyugati -*βälä* alak.³⁶ De még ha a nyugati nyelvjárásterület hangállapotát tekintenők is irányadónak, akkor sem volna különösebb nehézség, mert hiszen a nyugati területen is előfordul a többesjel veláris változata. Így a jaranszki nyelvjárásban a -*βälä* alak mellett előfordul egy -*βəla* alak is (UOTILA : FUF. XXIX, 27), ahol a redukált magánhangzó az *ə* egy veláris magánhangzó folytatása, vagy kombinatórikus variánsa. (Vö. STEINITZ, Vok. 96 ; Az *ə(ʔ)* ~ *ə* megfelelésről l. még ITKONEN, i. m. 225 kk.) A keleti nyelvjárásokban mindig veláris magánhangzóval fordul elő a többesjel (a *valal* szempontjából pedig mint alább látni fogjuk, éppen ez a nyelvjárás jöhet számításba). Így a malmizsiben : -*lak*, -*lak*, -*βəlak*, a birszkiben : -*lak*, a permiben : -*lak*, -*blak*, -*plak*, -*βəlak*, -*pəlak* alakban fordul elő (vö. UOTILA, FUF. XXIX, 27, 30). A két nyelvjárásterületen található többesjel-változatoknak egymáshoz való viszonyát UOTILA tisztázta (i. m.). Az ő magyarázatával kapcsolatban csupán két megjegyzést szeretnék tenni.

1. A malmizsi nyelvjárás -*lak*, -*lak* többesjelét nem tartom azonosnak a nyugati nyelvjárások -*βälä*, -*βəla*, valamint a keleti nyelvjárások -*βlak* stb. többesjelével. A malmizsiban a β mássalhangzótorlódás kiküszöbölése végett

³⁴ Analógiát találunk a magyarban is; ahol a *sok* 'viel' jelentésű szavunk (mari *tšok* 'dick, dicht', komi *tšek* 'dicht'; TOIVONEN FUF. XV, 85) gyakran szerepel összetételben és falunevet képez (NB *Valal*, mint falunév!). Pl.: *Leansuka*, *Popsuka*, *Semyansuka* : *Touthsuk*, *Saarsok*, *Malomsok* (PAIS : MNy. X, 255–9).

³⁵ A mariban található nyelvjárásközi magánhangzó megfelelésekről l. még BEKE, Cser. Nytan. 13–53 ; WICHMANN, Tscher. Texte 124–25 ; RÄSÄNEN : MSFOu. XLVIII, 87–88.

³⁶ A keleti nyelvjárási alakok ősiabb voltát vallják : RÄSÄNEN : MSFOu. XLVIII, 87–89, BEKE : FUF. XXIII, 66, ITKONEN, i. m. 234 ; a nyugatiét : GOMBOCZ : NyK. XXXIX, 249, WICHMANN, FUF. XVI, Anz. 36–45 ; STEINITZ, Vok. 95–98.

esett volna ki (l. UOTILA i. m. 29). Miért nem esett ki akkor a birszki nyelvjárásban is, ahol szintén ilyen mássalhangzótorlódásos alakokban szerepel a *-βlak* többesjel? Pl.: *kalākβlak* 'die Menschen', *βarašβlak* 'die Habichte' (i. m. 28). A *-lak* szerintem azonos a finnugor nyelvből ismert *-la* helynév és gyűjtőnévképzővel, amelyből az urzumiban többesjel lett (l. BUDENZ : NyK. III, 427 ; WICHMANN : JSFOu. XXX₆, 16 ; LEHTISALO : MSFOu. LXXII, 150, 151 ; RAVILA : FUF. XXVII, 95 ; A. KÖVESI : NyK. LV, 101 kk.). Az urzumi nyelvjáráson kívül feltehetőleg a többi mari nyelvjárásban is volt ilyen többesjel szerepe, de később az uralkodóvá váló *-βlā*, *-βlak*, valamint a csuvas eredetű *-šāmātš* háttérbe szorították. Csupán az urzumiban maradt meg, és talán a malmizsiban. Az előbbiben még ma is igen eleven plurális jel, mint ahogy ezt BEKE gazdag nyelvjárási anyagából ERDŐDI megállapította. A malmizsiban már a másik többesjel is előfordul a *-βlak*, ami WICHMANN-nál *-β≈lak* alakban szerepel : *rō-δ≈β≈lak* 'die Verwandten' (MSFOu. LIX, 369).³⁷

2. A jel végén levő *-k*-val kapcsolatban, amelyet a kutatók általában enklitikus partikulának tartanak (BEKE Cser. Nyelvt. 71 ; WICHMANN : JSFOu. XXX₆, 17 ; UOTILA FUF. XXIX, 28), felvetném a gondolatot, hogy ebben esetleg a fgr. *-kk*. kollektív képzőből lett többesjel mari maradványát kell látnunk.

Jelentéstani szempontból sincsen a fenti egyeztetésnek akadálya ('sok' jelentésű alapszóból → többesjel). Hiszen már BUDENZ is megállapította a fi. *paljo* szóról, hogy : „... csak egyes-számban használható, s különben is főnévileg konstruáltatik, p. o. *paljo rahaa* 'sok pénz' (tkp. viel von Geld, beaucoup d'argent), *paljo ihmisiä* 'sok ember' (beaucoup d'hommes). Ebből kitűnik, hogy eredeti főnévi értéke „Vielheit, Menge, Haufen”, mely a md. *velā* „raj, Schwarm jelentésével egyezik” (BUDENZ : NyK. VI, 451, 2. jegyz.).³⁸

3. a mari **βla* ~ m. *valāl* megfelelés.

Most pedig áttérhetünk a harmadik kérdésre, hogy a mari többesjel miképpen függ össze a magyar *val(ál)*-lal.

Egy fgr. **psl(γ)s* többől feltehetően az együttélés idején, tehát még az előmagyar korban mondatfonetikai okokból, vagy nyelvjárási különfejeményként vált **βsls* (> **vsls*). A fejlődés talán úgy történt, mint az *atval*, vagy *fial* (< *fival*) szóban, amelyek elhomályosult összetételek *atya-fél*, *fi-fél* szavakból, és eredeti **st.-pöl.* > **st.-βül.*, ill. **psy.-pöl* > **psy.-βül.*-re mennek vissza (vö. SZINNYEI : Nyr. XXIII, 145, NyK. XLVI, 298–9, NyH.⁷ 58 ; EtSz.; másképpen MELICH : Nyr. XXII, 174 és MÉSZÖLY : MNY. XXIX, 213 kk.). Ugyanezt a fejlődést láthatjuk a *negyven*, *ötven*, *hatvan* elhomályosult összetételekben, amelyeknek *-van*, *-ven* utótagja 'tíz' jelentésű fgr. szó és *-mən*, *-pən* alakban fordul elő a legközelebbi rokonnelvekben (*ätpen*, *χotpən* a manysiban), ahol a *p* az eredeti *m* kombinatórikus variánsa zöngétlen mássalhangzó után (vö. SZINNYEI : NyH.⁷ 56, Sprw.² 94 ; ORBÁN, A finnugor nyelvek szám-

³⁷ E változásról l. ITKONEN (i. m. 203, 246).

³⁸ Egy 'Schar, Menge' (raj, tömeg, csoport stb.) alapjelentésű szónak egyes nyelvekben plurális jellé való válására számos analógiát találunk, így a fgr. nyelvekben is pl. a komi *jas*, udm. *jos* többesjelről is azt tartják, hogy önálló szóból keletkezett ~ osztj. *jax* 'Leute, Menschen, Volk', komiP. *jez*, *jez* komi *jez* 'Volk, Leute, Menschen'; UOTILA : FUF. XXIX, 31, Kons. Perm. 183. De találhatunk analógiát az altáji nyelvekben is (vö. RÄSÄNEN : JSFOu. L₇, 4 ; RAVILA : FUF. XXVII, 99).

nevei 1932. 57).³⁹ Feltehetőleg a 'tömeg, sokaság, csoport, raj, falka' stb. jelentésű finnugor szó is szerepelhetett az előmagyarban összetétel utótagjaként (embertömeg, állatfalka stb. jelentésben), és ez a helyzete idézhette elő a szókezdő *p*-nek *v*-vé válását, mint ahogy ezt a mariiban is láthattuk. Hogy a *valal* szó őse csakugyan állhatott összetétel utótagjaként, azt azzal is bizonyíthatjuk, hogy még 1526-ból is van adatunk ilyen használatára „In dominium predii *Myhalurwalala* vocati” (OklSz.). Az így zöngésült alak azután állandósulhatott akkor is, ha a szó önállóan is előfordult, tehát szó eleji helyzetben is.⁴⁰ Ezen *β*-s, illetve *v*-s szókezdetű alak kialakulását, illetőleg fennmaradását elősegítette a mari és mordvin, valamint lapp nyelvekben található rokon alakú és rokon jelentésű szó is, amely hasonló zöngésülési tendenciára mutat, mint a magyar. Az ősi finnugor népből leszakadó magyarság a mari néppel és permiekkel egyidőben érintkezhetett, kb. i. e. II—I. évezred körül (vö. HAJDÚ, A magyarság kialakulásának előzményei 5–6). Az e korszakban érvényesülő nyelvi tendenciák nyomai — így talán a zöngésülésé is — idők folyamán elsikkadtak, és talán csak a már említett szavakban maradt nyoma az egykor az egész területen uralkodó hangfejlődési tendenciáknak (zöngésülés, palatalizáció stb.). A magyar-mari nyelv érintkezésére BÁRCZI is utal az ugor-permi egyezésekről beszélve: „Pedig az egyezések száma még meg is volna szereshető azokkal, amelyek az említett nyelveken kívül még csak a cseremiszen bérnak megfeleléssel, s melynek így föltehetőleg a magva, középpontja szintén a permi területen volna kereshető” (MNY. XXXIX, 288).⁴¹

Ami a magyar szó jelentését illeti, könnyen levezethető a finnugor 'sokaság, tömeg, rakás' stb. alapjelentésű **psl(γ)s* (~ fi. *paljo*) szóból. Ebből a jelentésből fejlődhetett ki a szónak a mordvinból és magyarból kimutatott 'falu' jelentése is.⁴² Így tehát megvan a lehetősége, hogy a magyar *valal*-t ugyanarra a fgr. **psl(γ)s* alapszóra vezessük vissza, amelyből a mari megfelelést levezettük. Az alapszó **val*, az *-al* tövéghangzó + denominális nomen *-l* képző, mely főképpen kicsinyítő képzőként használatos a finnugor nyelvekben (l. BÁRCZI, TihAl., 152–153 a kérdés irodalmával),⁴³ de amelynek ősi helynév- és gyűjtőnévképző szerepére is számos példát találunk a finnugor nyelvekben

³⁹ A magyarázat nehézsége csak az, hogy a *fél* szónak *v*-s változata, valamint a *ven* (< **pən*) alapszó nem él nyelvünkben.

⁴⁰ Ezt a tendenciát megtaláljuk a md.-ben is. Erre PAASONEN is rámutat (MSFOu. XXII, 10): „In der Regel aber ist der stimmhafte Consonant ursprünglich wohl als eine Sandhi-Erscheinung zu betrachten, die sich verallgemeinert und für alle Fälle festgesetzt hat”.

⁴¹ Az érintkezés helyének megjelölése BÁRCZI részéről azért volt fontos számomra, mert így igazolva láttam azon feltevésemet, hogy a magyar alakra a keleti mari nyelvjárási, főképpen a Perm vidéki veláris hangrendű alak a *βlak* előzménye: a **βala* lehetett hatással és nem a kozmodemjanszki nyelvjárásból kikövetkeztetett palatális hangrendű **βəla* alak.

⁴² Hasonló jelentésfejlődést találunk a görög *πόλις* 'város' szóban, amelyről CURTIUS (Grundzüge der griech. Etymologie 2. kiad. 78) ezt írja: „Das skr. *purī* für *parī* gr. *πόλις* geht unstreitig auf die Wurzel *par*, *πελ*, *πε* zurück, und bezeichnete ursprünglich die Vorstellung der „Fülle” des Gewimmels, Gedränges, woraus sich später der Begriff Stadt auch ohne diese sinnliche Vorstellung entwickelt.” (Idézi BUDENZ: NyK. VI, 451. 2. jegyz.) Ugyanezt a jelentésfejlődést látjuk az ír *cathir* 'város' szónál < lat. *caterua* 'raj, csapat, tömeg', valamint a spanyol *pueblo* 'falu, város' szónál < lat. *populus* 'nép' (l. ITKONEN, Vir. 1944: 365).

⁴³ A már fent említett szlovák 'falucska' jelentése a szónak arra mutat, hogy kicsinyítő képzőnek érezték az *-l*-t, (vö. *hangyál*, *körtély*).

(l. A. KÖVESI: NyK. LV, 101).⁴⁴ Mint fa l u jelentésű közszó feltehetőleg szerepelt falunevekben, mégpedig főképpen összetett helynevekben, s ilyen használatából fejlődött ki helynév, falunév jelölő szerepe a *Valal, Velár, Valár* féle helynevekben. Hasonló szerepben találoztunk a *sok* szóval (l. fent PAIS: MNy. XII, 255. „Sok” mint falunév-képző c. tanulmányát).

A magyar *valal* szónak a *falu, fal, farka, folt* stb., valamint a manysi (KANN.) *pâßl*, AK. *pâßl*, FK. *pêßl* stb., a chanti (KARJ.) DN. *pūχḡt*, V., Vj. *pūχḡt* 'Dorf' jelentésű szavakkal és a finn *palvi* 'Wohnstätte' szóval való összetartozását (KALIMA: FUF. XVIII, 146—147) nem tartom sem hangtani, sem pedig jelentéstani szempontból lehetetlennek. Ezek közül a manysi és chanti alakokat már BUDENZ is egyeztetette a md. *vele* 'falú', fi. *paljo* szavakkal (NyK. VI, 451), és egészen érdekes módon CZUCZOR—FOGARASI szótárában is találunk utalást erre a *valal, valál* címszónál: „Egyezik vele a majorságot jelentő elavult *fol*, és a ma is szokásban levő *falu* szó.” Itt lehetne az ősi **psl(γ)s* kétirányú fejlődésére gondolnunk. Egyrészt a már említett **psl(γ)s* ~ **βsl(γ)s* > **val* fejlődésre, másrészt a **psl(γ)s* > *falu* ~ *folt* fejlődésre, a szabályos fgr. **p* > magyar *f* megfeleléssel.

4. a md. *vele* ~ lp. *wallwe* ~ m. *val(ál)*

Most még egészen röviden meg kell vizsgálnunk a mordvin *vele* stb. és a lapp *wallwe* megfelelések kapcsolatát a feltett fgr. **psl(γ)s* ~ m. *val(al)* szóhoz. Az egyeztetésnek jelentéstani akadályai nincsen, ezt már a mari alak magyarázatánál kifejtettük, probléma csupán a mordvin alakok palatális hangrendűsége lehet. A lappban veláris magánhangzót találunk: *wallwe, valeve, vâlve* (ITKONEN: Vir. 1944: 364). ITKONEN ugyan a lapp és mordvin alakok egyeztetése kedvéért egy föltett **vilvā* alapalakból indul ki. Zárójelben azonban megjegyzi, hogy a *vilvā* kissé mesterkéltnek hat, mert általában az első szótagbeli *i* és *e* magánhangzóknek vegyeshangrendű szavakban inkább *a* illeszkedő párja szokott lenni. Tehát inkább **vilva* alakot várnánk. De az általa kikövetkeztetett alapalak igazolására felhozza, hogy „Alunperin kielessä ei ole esiintynyttä tämänlaatuista eroa *a:n* ja *ä:n* kyvyssä kombinoituja vokaalisointuun nähden indifferenttien etuvokaalien kanssa, niinkuin sellaisait ikeivänhat *ä*-vartalot kuten *ikä, silmä, kerä, seppä* jne. todistavat” (i. m. 364). De kérdés, hogy az első szótagbeli *i* és *e* palatális hang volt-e minden esetben, vagy pedig valaris *i* és *e*, amely két magánhangzó megvolt az ősfinnben és később szintén *i* és *e*-vé vált (STEINITZ, Vok. 112), és így a szóvégi *a*-t is a hangrend törvénye értelmében *ä*-vé asszimilálta. Mi a mordvin és lappmegfeleléseket már a mari alapalak tárgyalásakor kifejtett okok miatt inkább egy **vilva* alakra vezetnénk vissza vagy pedig egy **valva* alakra (vö. ITKONEN,

⁴⁴ Én inkább ősi kollektív funkcióban megkövesedett képzőnek érzem a *val-ál* végződését. Az *-l* (*-ál, -ály*) képzőnek ilyen denom. nomen (kollektív-, helynévképző) funkciója lehetett a *föl, fel* (< *fő, fej*) 'summum' (*tej-föl, fel-föld*) (BUDENZ, UA. 295); a *homály* (~ komi *kimer* 'Wolke'), *lapály* (~ komi *lapa*: kok-l. 'Fussblatt', mari *lap* 'niedrig, Niederung'); *személy* (~ fi. *silmä* arc); *higályos* (< *hig* 'dünn, dünnflüssig') (GOMBÓCZ: NyK. XLV, 12 kk.); *dobályos* 'dombos hely' (< *domb*), *sikályos* 'sikos út', (< *sik, sikos*); *gyomlás* 'gazos (föld)' < *gyom* 'Unkraut' (JUHÁSZ J., MNy. XXIII, 558) adatokban. Ugyanígy a fehérvári keresztetek 1193. évi oklevelében található *Copuil* (< ócsuvas **kapuy*) (MIKOS: MNy. XXXI, 167), *Feteil* (< *fekete* ~ *feteke*; uo. 247), *sumuil* (< *som*; uo. 295); *Tevel* (? < ócsuv. **täwä*; uo. 296) helynevekben.

Zur Gesch. des Vok. 224—25). Ez az alak szabályos folytatója lenne a már feltett **psl(γ)s* finnugor alapalaknak. A finnugor *a*-nak ugyanis nemcsak *uo* a folytatója a lappban, hanem *a* is. (STEINITZ, Vok. 109.) Ennyit a lapp alapnyelvi magánhangzó-megfelelésről. Ami a mássalhangzókat illeti, a szó eleji *w*, *v* — mint már láttuk — szabályos kombinatorikus variánsa a fgr. **p*-nek. A lapp szóbelseji *-ll-*, *-le-*, *-lv-* stb. azt mutatják, hogy az alapszóban föltehetőleg az *l* mássalhangzó mellett még volt egy másik mássalhangzó is, mégpedig vagy **k* vagy **γ*, vagy pedig **η*. Ilyen **lk*, **lv-*, **lη-* hangkapcsolatból könnyen megmagyarázhatjuk a finn *paljo*, *palvi*, manysi *paul*, KL. *pöäl* (*päil-*) (KÁLMÁN, Manysi nyelvk. 54), a magyar *valal* és *jalu* alakokat. (Vö. KALIMA : FUF. XVIII. 146—147 ; PAASONEN, Beitr. 65 ; ITKONEN : Vir. 1944 : 364 ; STEINITZ, Kons. 22—23).

A már említett mordvin magas hangrendűség sem akadályozta az egyeztetésnek, mert mint PAASONEN a Mordvinische Lautlehre-ben bőséges példaanyag kíséretében kifejti : „Übergang von hinteren Vocalen in vordere ohne belegbare Zwischenstufen steht offenbar in den meisten Fällen mit der um sich gereifenden Mouillirung der Consonanten im Zusammenhang” (80). Jésített mássalhangzók hatására változhatott egyes szavakban az *a* > *ä*-vé, amely azután az erzä nyelvjárásokban az eredeti *ä*-vel együtt *e*-vé változott, sőt egyes esetekben *i*-vé. Az *a* > *ä* > *e* változásban részt vett a moksa nyelvjárás is, amely STEINITZ szerint a mordvin nyelvjárások közül a leghívebben őrizte meg az eredeti hangállapotot (Vok. 101), pl. mdE. *sandēj*, mdM. *šēndi* 'Binse'; (WIED.) E. *lakš*, mdM. *lēš* 'Reif' (PAASONEN, ML. 81). A kétféle *e* (*ä* és *e*) egybeeséséről l. még BUBRICH, Isztorieszkaja Grammatyika erzanszkovo jazyka. Szaranszk 1953. 7—8. Ugyanő igen értékes adatokat szolgáltat a palatalis magánhangzók mássalhangzókat jésítő, valamint a jésített mássalhangzók veláris magánhangzókat palatalizáló szerepéről, ill. hatásáról (i. m. 70—79). A md. *vēle* 'Dorf, Bienenschwarm' szó esetében feltehetőleg a szóbelseji *l* okozhatta a környező magánhangzók palatalizációját (vö. a mari *-βälä*-nél mondottakat!), valamint a tőle távolabb eső szóeleji *v* jésülését is. „Der gemeinmordwinische weite hintere Vocal *a* ist im mord. M. nach einem mouillirten Consonanten oder *j* im Auslaut zu *ä* geworden (vö. mdM. *velä*!) : mordE. *pirä*, *prä* 'Kopf' > mordM. *pirä*, *prä* ; mordE. *šija* 'Silber' > mordM. *šijä*, *šijä*.” (PAAS. i. m. 105). A szóbelseji *l* pedig a már említett **lk-*, **lv-* és **lη-* kapcsolatokból keletkezett, amelyből *-lj-* vagy *-lv-* fejlődött (vö. fi. *paljo* ~ lapp *wallwe*), a md.-ban pedig *l(l)* (fi. *talvi* ~ mdE. *tele*, M. *talä*, lapp *väl've* ~ md. *vēle*).

A hangrend megváltozásának van egy másik magyarázata is, amit RAVILA fejt ki meggyőzően és bőséges példaanyaggal (FUF. XX, 101), az ti., hogy a szóvégi *a* is okozhatja az első szótagban levő veláris magánhangzó magas hangrendűvé válását. E változás szerinte már az ősmordvinban is megvolt, pl.: E. *leŋge*, M. *leŋge* 'Bast (einer jungen Linde)' ~ lit. *lunkas* ; E. *vērges* ~ M. *vērğa:s* ~ óind *vrka-*. Ennek a hangváltozásnak a következtében, mint RAVILA is mondja : „...konnte also ein ursprünglich hinter-vokalisches Wort ganz zu einem vordervokalischen werden” (FUF. XX, 102). RAVILA magyarázata azért érdemel figyelmet, mert a feltett hangváltozást már az ősmordvinból is kimutatta, míg az *l* (és *v*) palatalizációja feltehetőleg későbbi, másodlagos fejlemény a mordvinban. AHLQVIST-nál még *velä*, WIEDEMANN-nál *vele* alakban fordul elő szavunk. Ennek a másodlagos palatalizációnak okát sokszor nem is tudják megállapítani a kutatók. PAASONEN szerint :

„In anderen Fällen kann der Grund der Mouillirung wenigstens aus dem Mordvinischen selbst, nicht erschlossen werden” (i. m. 50). Hasonlóan BUBRICH i. m. 35. Valószínűleg az erős orosz nyelvi hatás következménye.

Ami a lapp és mordvin nyelvekben található megfelelések jelentését illeti: md. 'Dorf, Land, Quartier, Gemeinde, Bienenschwarm' stb.; lapp 'farkas-, vagy kutya-falka, állatsorda, néha embercsapat'⁴⁵ is, pontosan megfelelnek a *valál* szó jelentésének tárgyalásakor kikövetkeztetett jelentéseknek.

Összegezve tehát az elmondottakat, a magyar *valal* 'közösség, birtok, falu' jelentésű régi magyar szó hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt egybevetethető a md. *vele* 'Dorf, Bienenschwarm', a lapp *vâlve* 'Wolfsschar' szavakkal, valamint a mari *-β³lä* (~ *-β³lak*) többesjel feltehető **β³la* alapszavával és valamennyien egy 'sok, sűrű' alapjelentésű **psl(γ)s* ~ **βsl(γ)s* alapszóra mehetnek vissza.

ANDRÁSSYÉ KÖVESI MAGDA

⁴⁵ Luporum caterva sive multitudo congregata ; de aliarum ferarum multitudine etiam interdum dicitur stb. (l. fent ITKONEN : Vir. 1944, 363—5 ; UOTILA : FUF. XXIX, 30 stb.).

Csokonai helyesírása

A helyesírástörténet számára érdekes kérdés az általános gyakorlat megfigyelése mellett egy-egy egyén írásának vizsgálata is, mivel ez módot ad arra, hogy a finomabb árnyalatokat, egyéni változatokat is megfigyeljük, s így teljesebb képet kapjunk egy kor helyesírásáról. Különös érdeklődésre tarthat számot itt egy-egy író helyesírása, mivel íróink többsége igyekezve a haladást szolgálni, nemcsak az eszmék területén vette át és hirdette az újat, a tökéletesebbet, hanem munkája minden részletében — a helyesírásban is.

Csokonai helyesírását azért érdemes vizsgálni, mivel olyan korban élt és írt, mikor a szellemi élet élénkülésével — egyebek mellett — a helyesírás is vitakérdéssé vált : a jottista-ypsilonista vita idején. Ő maga nem vesz részt a vitában, de írásának egyes változásai pontosan alkalmazkodnak a vita alakulásához. Az írására vonatkozó megállapításokat sajátkezű kéziratának fényképmásolatai alapján tettem, melyeket Juhász Géza professzor úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani. A korabeli helyesírás gyakorlatra az akkori grammatikák és Kazinczy Levelezésének idevonatkozó részei alapján utalok.

Csokonai írása tiszta, áttekinthető, könnyen olvasható. Helyesírásáról is azt állapíthatjuk meg általában, hogy egységes, következetes és hibátlan. Ha a pontos vizsgálat ki is mutat elvétve egy-egy következtelenséget, ez olyan ritka kivétel, mely semmiképp sem jöhet számításba az általános vélemény megalkotásakor. Ugyanez vonatkozik a hibákra is. Csak elvétve akad egy-egy tolhibának minősíthető írásmód.

Csokonai írásának jellemző sajátságai a következőkben foglalhatók össze :

Hangtani sajátságok

1. Magánhangzók jelölése:

ő, ű:

Korábbi korszakában (1793–94) *ő, ű*-nek írja. Később is előfordul nála ez a jelölés, de csak elvétve, akkor már általában *ö, ű*-t ír.

Előfordul néha, hogy nem pontosan ott használ *ő, ű*-t, ahol ma. Ez valószínűleg egyéni, esetleg nyelvjárási ejtés eredménye. Így pl. *ő* helyett *ö* fordul elő a személynévmasban, és a *belőlem* szóban (*ö, belőlem*). 1794-ben *nősztek* helyett : *nőszték*. Viszont *ö* helyett *ő*-t ír 1796-ban a *földindulás* szóban (*földindulás*).

Hasonló eset az ü-nél: ü helyett ű: *egyedül* (1794), *tűnemény* (1794), *űlni* (1797), *szűletik* (1801).

Más magánhangzóknál is megtörténik, hogy a hosszúság-rövidség jelölése nem azonos jelenlegi gyakorlatunkkal. *o* és *u* helyett *ó*-, *ú*-t ír (*hógy*, *bólyongott*, *gyámoltalan vólta, vólt*; *buzdúlt*, *elfzúnnnyadnak*, *trónufát*, *indúlui*, *bámúláfon*).

Az *l* előtt álló magánhangzót valószínűleg a nem szótagkezdő *l* nyújtotta meg, de a többi szavakban is feltehető, hogy írása a kiejtést követi.

Hosszú magánhangzó helyett rövidet használt a következő szavakban *sohajtáft*, *arrol*.

Az *arrol*-ban feltehetően írásbeli gondatlanságról van szó. Vannak ugyan rövidítő nyelvjárások, melyek az *arról* szó zártabb alakját röviden ejtik (*arrul*) pl. Göcsej és a nyugati nyelvjárás, azonban sem HORGER (Magyar Nyelvjárások), sem CSÜRY (Szamosháti Szótár, a Néprajzi múzeum módszere) nem beszél arról, hogy az *ó*-s alak rövidülése is előfordulna.

fohajtáft: A Nyelvtörténeti Szótár alapján ez az alak az eredetibb. Így nyugodtan tekinthetjük Csokonai írásában ezt megőrzött régiségnek, illetve egymás melletti alakváltozatként él ekkor a *sóhaj* és *sohaj*, de mindkettő használatos, s a költő a neki megfelelőbbet választja ki. A versritmus csak némileg indokolja a rövid alakot, de valamelyes szerepe ennek is lehet: ejts egy fohajtáft mellyedből.

2. Mássalhangzók jelölése:

j-y:

A költőt írása következetes jottistának mutatja (*szállj*, *Áronja*, *pattantja*). Alkalmi használatban előfordul ugyan ypszilonos írásmód: 1793: *attyá*, 1802: *allya*, ez azonban nagyon ritka, s valószínűleg a kiejtés erős hatását mutatja.

Néha előfordul, hogy a birtokos személyragozás egyes szám harmadik személyében ott is kiteszi a *j*-t, ahol ma nem használjuk (*énekjeket*, *reményjét*). Korábban ez nem egyéni sajátosság. Horváth Ádám szerint pl. ez a helyes: mindenhova ki kell tenni a *j*-t (Kaz. Lev. I, 341).

Kazinczy szerint is ez lenne a szabályos, de a jóhangzás érdekében néha el lehet hagyni a *j*-t (Kaz. Lev. II, 283).

cz — cs:

A *c* hangot általában *tz*-nek írja: *tz* és *tz* alakban (*ortzám*, *tzifra*, *katzé-roknak*, *tzifraságaiban*, *lántzoltatva*, *tömlöltre*). Későbbi korszakában néha *cz*-t is találunk (*czélját*). Az is előfordul, hogy a lap szélén kipróbálja, melyik a helyesebb (1801: *czél*, *tzél*).

Van egy problematikus eset is. A *bérc* szó írásában — különböző időből származó kéziratokban — többször is pusztá *z*-t látok *c* értékben. Bár a *t-t* egészen kicsi alakban használja, s így meglehet, hogy a gyors írás miatt összeolvad a *z* felső vonalával (Juhász Géza professzor úr szerint ezt kell felténnünk), azonban még nagyítóval sem tudtam a *t-t* felfedezni. Mivel más szóban nem fordult elő ez a jelölés, talán inkább az tehető fel, hogy itt a mássalhangzók (*rtz*) torlódását akarva kikerülni, egyéni egyszerűsítéssel kihagyta a *t-t*.

A *cs* hang jelölésére általában *ts*-t használ *t/* és *ts* alakban (*mitfoda*,

szereztés, dítfekedik; tsak, bölts, korbáts). Később — bár ritkán — a *cs-s* jelölés is megtalálható nála a *c/* és *cs* alakban (*c/ergő, c/omó, c/ak; csak, csókokkal*). A különböző betűalakok használatát nem befolyásolja a szóeleji, illetve szóbeljei helyzet, sem itt, sem a *c-nél*.

s — zs:

Az *sz* hang jelölésére egységesen *sz-t* használ, de változó betűalakokkal: */z, fz, sz, sz*. Az *sz* fordul elő legritkábban (*tíz/ta, természet, pusztító; éleszd hasznára, tefzitek; gyász, szomorkodnál; számára, Szent*). A hosszú *sz* betűalakjai a következők: */fz, ssz, ssz (afszony, kalássza, kisasszony)*.

A *zs* hang jelölésében már nagyobb a tarkaság. A következő jelöléseket használja:

s—f (*Sólt* = *zsoltár, rófás, Mu/a, Kinifink*).

's—'f (*Mu'fáimat, Jó'sa*)

zs—zf (*rózsa, Múzsák, Józsa; Rózfát, balzfamodat*).

Nem kell azonban arra gondolnunk, hogy ez a tarkaság egyéni következetlenség jele. Általános ez a korban, az előző korok hagyományainak eredménye, melyek általában az *s* vagy *z* mellékjeles alakjaival próbálták e hang jelölését megoldani. Komáromi Csipkés György megemlíti ugyan 1655-ben megjelent nyelvtanában a *zs* jelet, de nem talál követőkre. Révai az első, aki használatba veszi, s tőle kiindulva Kazinczyn át terjed el. Az a tény tehát, hogy Csokonainál az egyéb jelek mellett már a *zs* is felbukkan, mutatja, hogy lépést tartott korának modern, tudományos eredményeivel (Vö. KNEZSA: A magy. helyesírás története, 20).

Az *s* és *z* betűk különböző alakjainak használata akkor is általános nála, mikor ezek önállóan szerepelnek:

s:

s—f alakokban fordul elő.

Szó elején: általában *f* (*fokára, fétálva, femmiképpen*) nagyon ritkán *s* (*sóhajtfásonn, sem*).

Szó belsejében: vegyesen *f* és *s*, függetlenül az előtte és mögötte álló magánhangzó mély, illetve magas voltától (*állhatatosn, most, mulandóság, elfzenvedése, erősebb, esmertess, magasztalása, roskadtt, mások, megédesednek, vendégségét, Damaseknek*).

Szó végén: mindig *s* (*tüzes, kis, gondos, mozgás*).

A hosszú *s* (*ss*) a következő változatokban fordul elő:

/f: vétkessé, dühössé (szó belsejében)

/s: la/su, énekel/se, es/merte/s (szó belsejében és szó végén)

ss: ragadhassa, fényessége (szó belsejében. Szó végén nem találtam rá példát).

z:

z és *z* alakban találjuk meg kb. egyenlő arányban, minden hangtani helyzetben.

z: ezer, nemzet, az, azok, bezzeg.

z: érezte, azok, az, fiktoltogott, bizó.

Az is megtörténik, hogy egy-egy kéziratban az *az* határozott névelőt *z*-vel és *z*-vel is használja, de ez más szavakban is előfordul. Az alakváltozatoknak tehát semmi elkülönítő szerepük sincs.

ly:

Az *ly* hang jelölését Heltai Gáspár helyesírása rögzítette, s abban lényeges változás máig sem történt. Nem is várható hát Csokonai írásában sem különleges jelölési mód e téren. Azért kell mégis megemlíteni, mert bár pontosan ugyanott használja, ahol ma, gyakori nála az *oly*, *mely* stb. szavakban a *lly*-es jelölés (*olly*, *melly*, *ollyan*). Ez a kor általános írásgyakorlata. Ezenkívül megtörténik, hogy az *l*—*j* hangkapcsolatot *ly*-nal jelzi, (*telye/ít/d*, *szolly*, *szálly*) s a *mell* (pectus) szót *mely*-nek írja, feltehetően a nyelvjárási kiejtés hatására.

Az *lj* és *ly* helyenkénti felcserélését szintén gyakran előforduló jelenségnek tekinthetjük, mert szerepel a helyesírási vita kérdései közt is. A Debreceni Grammatika megállapítja, hogy *j*-t kell ugyan írni a hangkapcsolatban de hozzáteszi, hogy eredetileg a *gy*, *ly*, *ty*, *ny*-ban is *j* volt az *y* helyén, a két betű tehát teljesen egyértékű, azaz így is jó, úgy is jó.

Az *egy* és származékai:

Ezt a szót kétféleképpen írja: *egy* — *eggy*. Itt időbeli fejlődés figyelhető meg. Korábbi kézírataiban ugyanis (1793—94—95) *ggy*, a későbbiekben *gy* szerepel. Feltehetően 1797-ben tért át a *gy*-re. A Diétai Magyar Múzsában ugyanis még mindenütt *ggy* mutatkozik, 1797-ben írt verseiben pedig már *gy*. Egyszer-egyszer ugyan még felbukkan később is a *ggy*-s jelölés (A tiha-nyi Echohoz 1798-as első kidolgozásában: „Egy kit a sors...” de „Eggy erémi szállás.”)

1800-tól kezdve már csak egyes származékokban kerül elő a *ggy* (*eggyüvé*), egyébként teljesen a *gy* válik általánossá.

*A mássalhangzó nyúlás magánhangzóközi helyzetben,
s a kiejtés hatása az írásban*

Elég gyakran megkettőzi a két magánhangzó között álló mássalhangzót. A mássalhangzók nagyobb része előfordul nála kettőzött alakban. CSÜRY BÁLINT magyarázatát és felosztását alapul véve (MNy. XXXIII, 141, 201) a következőképpen csoportosíthatjuk őket.

Tőhelyzetben: *v: avvagy*, *j: ajjakán*, néha *l: tókélletes*, *p: sáppadt*.

Suffixum-helyzetben: *l: nálla*, *szóll*, *kedvellek*, (kedvelek), *ly: ollyat*, *illyen*, *r: árrát*, *s: orvossa*, *várofsának*, *pulpitussa*, *g: zuggó*.

A tőhelyzetben előforduló kettőződések lehetnek egyéni ejtéssajátság írásképei is, ilyen talán az *ajjakánn* alak, vagy nyelvjárási jelenségek hatásának látszanak. Az ilyen alakok általában a természetes kiejtés hatását mutatják Csokonai írásán, ami ugyan nem általános nála, mégis előfordul néha, sőt a mássalhangzók kettőződésén kívül is megmutatkozik írásában néhány esetben a kiejtés hatása. Előfordul például, hogy két magánhangzó közé hiátustöltő *j*-t iktat be (*vigasztalóji*, *fiját*). Az is megtörténik, hogyha két mássalhangzó után mássalhangzós rag következik, a rag előtt csak egy mássalhangzót ír (tfepje).

Nyilvánvaló nyelvjárási hatást mutatnak a következő szavak: *evedzős*, *fejéret*. Egyes szavak írásában a hangalak is eltér a maitól (*efmérte/s*, *véle*, *onokája*, *tulajdoniból*, *alázatosan*, *estve*, *férjfi*, *áldumást*, *tágos*, *mérészelve*). Ezek valószínűleg a népnyelvben még élő régies alakoknak tekinthetők.

A hosszú, kétjegyű mássalhangzók jelölésében írása teljesen megegyezik mai gyakorlatunkkal, azaz csak az első betűt kettőzteti (*elszunnyadnak, kisasszony, mennyi, asszonyszeméllyel*).

Szótani sajátosságok

Szóllani, beszélni

A *szól* és *beszél* igét néhányszor a maitól eltérően ragozza Csokonai (*beszéllélf, beszélltettem; szóll, szóllottam*). Az ige teljes magánhangzós tőalakját találjuk meg itt. Néhol a felszólító módban is megtaláljuk a *ll*-t. Így feltehető, hogy talán téves etimologizálás eredménye a *ll*-es írás. A helyesírási vita legalábbis erre mutat.

Földi János (Kaz. Lev. II, 123) szerint azért kell mindkét szóban *ll*-t írni, mert eredetük *szólvani*, és *beszédleni*. Kazinczy ekkor (1790) a *szólani*-t a *szó*-ból származtatja, s megállapítja, hogy ott csak *l*-t kell írni, viszont a *beszélni*-nél megtartja Földi etimológiáját, sőt megtoldja a *segél* ige hasonló alakjával is: *segélleni*, mert szerinte ez is ebből származik: *segédleni*.

Virág Benedek (Kaz. Lev. III, 124) azonban már nem fogadja el a téves származtatást, s kimutatja, hogy a *beszélek* ~ *beszélek*, *kedvelek* ~ *kedvellek* jelentésükben különböznek, tehát írásbeli elkülönítésük is feltétlenül szükséges, s felhívja a figyelmet arra is, hogy a *beszélek* alak a *beszél*-ből származik s nem a *beszéd*-ből, melyből Földi és Kazinczy származtatták.

Összeírás, különírás

Az összeírás-különírás esetei még nem mindenütt alakultak ki nála határozottan. Ez a kérdés különben mai helyesírásunknak is egyik legnehezebb kérdése. Csokonai sok mai nyelvézésünk szerint összetett szót ír külön (*fene vad, méh raj, gond lepte, mind ezekre, bútfű vétel*) vagy néha kötőjellel (*pálma-ágait*). Az *aki, amely, ami* vonatkozó névmásokat általában külön írja '-jellel *a' mellyre, a' ki, a' kik, a' mit*. Ez azzal magyarázható, hogy még nem forrt össze a nyelvtudatban annyira a két szó, hogy szükségét érezte volna összeírásuknak. Előfordul az is, hogy az *-e* kérdőszócskát kötőjel nélkül írja az állítmány után (*látod é melly kűfűny itt a föld*). Ez is azt mutatja, hogy még külön szónak érezte.

Az ige előtt álló igekötők írásában hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Hol egybeírja az igével, hol külön, minden szabályosság nélkül. Bizonyos időbeli fejlődést azonban tapasztalhatunk. Korábban (1793—94) többször találkozunk a különírott alakokkal, míg később (kb. 1795 után) egyre ritkábban, s mind általánosabb lesz a mai gyakorlatnak megfelelő egybeírt alak.

Néha különírja a felsőfok jelét, a *leg*-szócskát is, de általában nem (*leg kedvefőbbek, legnagyobb*).

Az is megtörténik, hogy az *is*-t összeírja az előtte álló szóval, általában azonban nem. Így feltehető, hogy az összeíraskor a kiejtés hatása érezhető írásán.

-ba -be, -ban, -ben

Megtörténik néha, hogy a *-ban, -ben* rag helyett *-ba, -be*-t ír (*magamba, szavamba ... ezer édes tsókokba feltalálta*). Az is előfordul, hogy a rag végén megkettőzi az *n*-t (*odvaibann, fetétségbenn*). Ez valószínűleg Földi János hatása, aki magánhangzó előtt a *n* kettőzését javasolja a *-ban, -ben* rag írásában.

Az *n* nélküli alakok sem egyéni hibát jelentenek, más íróknál is megtalálhatók. Kazinczynak például több ízben is figyelmeztetnie kell íróársait a helyes használatra.

Az *-n* kettőzése előfordul a superessivus ragjában is (*gombákon, tetején, sóhajton*), s a módhatározó *n*-jében is (*édefenn*). Viszont vannak példák arra is, hogy kettőzés nélkül használja az *-n* határozóragot (*homlokaikon, oldalán*).

A hiányjel (')

Használja a határozott névelőnél: *a'*. Itt az általános felfogás szerint az *az*-ból lemaradó *z*-t jelzi. Az *s* kötőszónál: *'s* — az *és* „hiányzó” *é*-je helyett. A jelöletlen birtokos jelző írásában (*a fák' leveleit, vadgalamb' nyögése, Rozália' történetét*), ahol az általános felfogással egyezően a hiányzó *-nak, -nek* ragot jelöli.

Csokonai műveltségét és mérsékletét mutatja, hogy ezeken az általánosan elfogadott helyzeteken kívül igen ritkán alkalmazza a hiányjelet, bár korábban a legkülönbözőbb esetekben használták.

Nagybetűk

Nagybetűvel kezdi a mondatkezdő szavakat és a tulajdonneveket, ahogy ma is írjuk, de ezenkívül is, ha egy-egy fogalmat ki akar emelni, annak nevét nagy kezdőbetűvel írja. Pl. egyes fogalmak megszemélyesítésekor. (Tempefői: „...*van-é e' földnek kerekfégén egy boldogabb szegelet, hol nem nyög az Ártatlanság, hol az Érdemnek barátja a' tisztelet, hol az Igazágnak királyi székéhez van a Gonoszág lántzoltatva?*”).

Kiemelt helyzetben megszemélyesítés nélkül is szerepelhet nagy kezdőbetűvel köznévként. (*Mennyi pitziny férgek mázskálnak rajta bálénak. Hány bogarak járnak, mind bérzi vadökrök, Mind Elefánok azok... kegyelmes Hadnagy* (Dr. Földiről), *Lepke, Királyod, Szívében* stb.).

Nemcsak az országok nevét (*Görögország*), de általában az idegen népek nevét is nagybetűvel kezdi (...*öltöztetik a Francia, Német, s Anglus könyveket*).

A verssorokat nagy kezdőbetűvel kezdi. Előfordul azonban, hogy ha a kapcsolatos mondat második tagja az *s* kötőszóval új sorba kerül, akkor a hiányjellel ellátott *s*-t kisbetűvel írja (mintegy jelezve, hogy hiányzik a szó első betűje), s az után következő szót kezdi nagybetűvel:

*Virágozzál szép Rózsa/á
Jó szűlőid kertébe
's Kikeletkor plántáltassál
Egy hű Ifju ölébe.*

Az is megtörténik, hogy az *-i* melléknévképzős helynevet nagybetűvel írja (*Toponári, Péti*).

Idegen szavak

Csokonai írásában itt mutatkozik a legtöbb következetlenség. Eredeti és magyar helyesírással egyaránt megtaláljuk nála az idegen neveket és közszavakat is. Pl.:

Eredeti helyesírással : Nevek : *Carneval, Boileau, Pope, Hypparchus, Polykrates, Jeanette*. Közzók : *Typographia, Complimentes, Musa, hymnufokat, Pasquillus*.

Magyar helyesírással : Nevek : *Melitez, Amor, Fama, Zsanétjával, Bakhufhoz*. Közzók : *Muzfák, Zefir, Gefzner, Grátziák, Teofz, Mamzel, Szatira*.

Találunk példát arra is, mikor a két írásmód keveredik : *Márs, Vénus, Héros*.

Rövidítések

Elég gyakran használ rövidítéseket is. Ezeknek a következő típusait különböztethetjük meg írásában :

a) ' : a hiányjel általános, már tárgyalt használatán kívül előfordul elvétele rövidítésként is ('*sak* = *tsak* = csak)

b) A szó végén egy elrántott vonal jelzi az utolsó betűket : például a *-ban, -ben, -ba, -be* ragnak csak a *b*-jét írja ki, a többbit csak egy lefelé rántott vonal jelzi.

c) Egy-két betűt kihagy a szóból, s ezt a szó fölé húzott kis hullámvonallal pótolja. Ez a leggyakoribb. Általában a szó elejét írja ki.

ñ = nem, *h* = hogy, *ñt* = mint, *pg* = pedig.

A *-nak, -nek* ragot gyakran csak egy, a *k* fölé írt hullámvonal mutatja.

Néhányszor a szó végét írja csak ki : *g* = meg, *ñt* = mint, *gy* = nagy.

A stb-t a következőképpen írja 's a't. Ez akkor általános gyakorlat.

Kisebb kérdések

Megtörténik, hogy a hosszú, írott nagy *i* fölé vesszőt tesz (*Igy*). Ez nem általános nála, azonban mégsem tekinthetjük hibának, mert adott esetben szükségét érezhette a hosszúság jelölésének is (legújabb helyesírási szabályzatunk is megkívánja a hosszúság ilyen jelölését).

A *hisz* ige felszólító módú egyes szám második személyű alakját *hidj* alakban találtam egy helyen. Ez az írásmód nyilvánvalóan téves következtetés eredménye az *adj, mondj, stb.* alakok analógiájára.

Tollhiba

Bár nagyon pontosan ír, mégis néhányszor a szó írása olyan módon tér el a mai gyakorlattól, hogy kénytelenek vagyunk tollhibára gondolni. Ez azonban nagyon ritka. A következő példákat találtam :

a) „*Tempefői*: Mitsoda embernek a' költségén jön az ki?

Betrieges: Tulajdon magam költségemen. Én állhatatosan hízem, hogy a' Magyar Uralágok nem *hagyák* azokat rajtam penélnedni.”

Itt a szó (*hagyák*) elején javítás látszik, s így feltehető, hogy eredetileg más szót akart írni, később átjavította, de nem ügyelt minden betűre, s ezért pontatlan.

b) *Irrózsok* 'irtózsok' (csók): itt feltehetően a gyors írás következménye a hiba. Ezt igazolja az a már említett tény is, hogy a *t*-t ugyanolyan kis alakban írja, mint az *r*-t. Tehát megeshetett, hogy sietségében, vagy figyelmetlenségből *rt* helyett *rr*-t írt le tolla.

c) *ágáinn* 'ágain'. Szintén csak arra gondolhatunk, hogy pillanatnyi figyelmetlenségből került ékezet a második á-ra is.

Már dolgozatom elején említettem, hogy írásának előforduló következetlenségei nem jelentik annak pontatlanságát, vagy hibás voltát. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a helyesírás szabályainak rögzítése előtt nem tekinthetünk hibának egyes következetlenségeket, hanem elsősorban azt, hogy Csokonai helyesírásának következetlenségei, időbeli változásai, a helyesírási gyakorlat megszilárdítására irányuló törekvések legfontosabb megnyilvánulásának, a jottista — ypsilonista vitának alakulását tükrözik.

Ebben a vitában, s általában a helyesírás rögzítésében, mint tudjuk, az írók igen jelentős szerepet játszanak. Elsősorban Kazinczy és köre, akik tudatosan töreksenek erre. A leveleikben folytatott vitákból látjuk, hogy a legapróbb helyesírási kérdés tisztázását is fontosnak tartják, de a kérdések elméleti tisztázása után azonnal igyekeznek a gyakorlatban is megvalósítani a helyes eredményeket. Kazinczy állandóan javítja író társai munkáiban a helyesírási hibákat, és saját művei nyomtatásánál is ügyel rá, hogy helyesírásán ne változtassanak.

Csokonai — mint már említettem — nem tartozik a vitatkozók közé, de a helyesnek talált változásokat átveszi és alkalmazza. Így — mivel írásai széles körben elterjedtek — maga is a helyesírási gyakorlat irányítói közé tartozott.

TÓTH GABRIELLA

Nyelvjárási adatok Sajóvámosról, Bátorból és néhány szó a nyelvjárási szövegközlésről

Sokszor tették már szóvá, és legutóbb VÉGH JÓZSEF említi (MNyj. II, 54), hogy a nyelvjárási szövegek többnyire „a gyűjtő utólagos értékelése alapján, tehát sematikusán” adják vissza az illető nyelvi egységekre jellemző hangállapotot. Arról van itt főképpen szó, hogy a publikált nyelvjárási szövegekből hiányoznak azok a hangtani jelenségek, melyek egyáltalán nem, vagy kevésbé jellemzők a nyelvjáráásra, de amelyek a feljegyzéskor feltehetőleg elhangzottak. Köztudomású ugyanis, hogy a nyelvjárási adatközlők szövegeiben általában több hangalaki változat mutatkozik. Ezeknek száma és valószínűleg a minősége is függvénye a természetes beszédhelyzetből való kiszakíthatóság mértékének. Pl. a nyelvjárást beszélők hivatalos megnyilatkozásaiban (közönség előtt) különösen nagymértékű a nyelvjárástól idegen elem. A gépi felvételek szintén erős mértékben befolyásolják az adatközlőt. Természetesen nemcsak a külső körülményektől függ a nyelvjárási idegen elemekkel való színeződése, hanem magának az adatközlőnek az egyéniségétől is. E tekintetben sem csupán az adatközlő iskolázottsága, műveltsége és ennek folytán a köznyelv vagy a köznyelvi elemek használatára kifejlődött készsége az egyetlen s talán nem is a legfontosabb tényező (hiszen alig találunk ma már olyan nyelvjárást beszélőket, akik ne rendelkeznének legalábbis bizonyos fokú készséggel a köznyelv használatára), hanem megfigyeléseim szerint nem utolsósorban az illető lelki beállítottsága, gátlásos vagy gátlástalan megnyilatkozási készsége befolyásolja abban, hogy milyen mértékben használ beszédében a nyelvjáráásra nem jellemző köznyelvi vagy köznyelvies alakokat. — Egyébként ez a sajátos nyelvhasználati mód nemcsak hangtanilag jelentkezik, hanem kiterjed az alaktanra, mondattanra, sőt még a szóhasználatra is. Hogy ezeken a területeken történtek-e sematizálások, arról nem igen esett szó. Lehet, hogy nem. A mondatszerkesztésben ez különösen nehéz lenne, s e tekintetben inkább csak apróbb csiszolgatásokkal számolhatunk.

A nyelvjárási szövegfeljegyzéssel kapcsolatos probléma tehát summázva az, hogy a szövegmondásban mindig számolnia kell a feljegyzőnek a nyelvjáráásra nem jellemző, főleg hangtani, de amellett egyéb jelenségekkel is. Kérdés mármint, hogy ilyen körülmények között melyik szövegközlési eljárás célravezetőbb.

Ami a sematizáló eljárást illeti, azt kell mondanunk, hogy bizonyos feltételektől függően lehetnek előnyei, ugyanakkor azonban kézzelfoghatók a súlyos hiányosságai is. Ugyanis a szövegmondónak azok az adatai, melyek nem jellemzők a nyelvjáráásra, r é s z b e n „hamis” adatok az illető nyelv-

járás szempontjából. S a feljegyző, aki a nyelvjárási langue-ot kívánta nyújtani, a „hamis” adatokat a „valódi” nyelvjárási adatokkal helyettesítette. A m e n n y i b e n lelkiismeretes volt, és ismerte a nyelvjárást, vagy szükség esetén ellenőrizte adatait, akkor ez az eljárása előnyös abból a szempontból, hogy a szöveg felhasználójának valóban a nyelvjárás nyelvi rendszerére jellemző sajátosságokat nyújtotta (a nyelvjárási langue-ot), s így nem tévesztette őt meg. Hibalehetőség persze így is fennáll (ha egyéb nem is, az, hogy pl. egyes hangalakváltozatok mindegyike lehet langue értékű, s a szöveg esetleg csak egyiket nyújtja ezek közül : azt, amelyiket éppen az illető adatközlő használt). Kétségtelen azonban, hogy kevesebb, mint a kritika nélkül közölt szövegekben. Eme megfontolások ellenére sem tarthatjuk a „sematizálást” kielégítő eljárásnak. Azért nem, mert a parole-jelenségek is (ez esetben nemcsak a külső beszédkörülményektől független, hanem az attól erős mértékben függő parole-jelenségekre is gondolunk) nyelvi tények, s azoknak mellőzése az ilyen irányú kutatást értékes adatoktól fosztja meg.

Lehetne-e alkalmazni olyan eljárást, amely minden beavatkozás nélkül a valóban elhangzott nyelvi anyagot nyújtana, ugyanakkor azonban megszüntetné a bizonytalanságot az adatok értékelésében? Szerintünk ezt úgy lehetne elérni, hogy a szerző minden szükséges esetben megjegyzésekkel, jegyzetekkel látná el szövegét (magától értetődően elsősorban ott, ahol amúgy is változtatna, ha sematizálni akarna).

Tudjuk, hogy többnyire a köznyelvi vagy a köznyelvies alakok okoznak problémát a nyelvjárási beszédben. Bizonyos külső körülmények között (tehát a beszélő nem mindennapi természetes környezetében) kisebb-nagyobb mértékben feltétlenül valamilyen „köznyelvies nyelvjárás” jelentkezik. Hogy milyen mértékben, az leginkább a beszélő egyéniségétől függ, amire már utaltunk. Természetes azonban, hogy nem csupán ezek a köznyelvi vagy köznyelvies alakok kívánnak megjegyzéseket, hanem a nyelvjárásnak azok a ritkán használt régies elemei is, amelyek ott már nem általánosak, nem langue jelenségek. Sőt, szerintem csak hasznára lenne bármely szöveggéközlésnek, ha a tetszőleges változatok közül az, vagy azok, amelyek nem szerepelnek a szövegben, szintén említést kapnának jegyzet formájában.

Csak egészen röviden megpróbálom itt jellemezni a különböző értékű nyelvi változatokat :

1. Előfordul, hogy egyes adatközlők emlékében felmerülnek olyan „nyelvjárási” elemek (szó, toldalék, hangalak stb.), melyeket már nem élő szüleiktől, rokonaiktól stb. hallottak. Az ilyen visszaemlékezésekkel óvatosan kell bánnunk. Kérdés, hogy többen is emlékeznek-e rá, odavalók voltak-e, akikre hivatkoznak. Döntő lehet az, ha a községre vonatkozólag vannak régi nyelvi feljegyzések, és ezek támogatják ezt. Ebben az esetben is csak mint kihalt elemet tarthatjuk számon. Ilyen elemek szövegben nem fordulnak elő. Esetleges szóközlésekben csak megfelelő kommentálással közölhetők.

2. Archaikus, régies elemeknek szoktuk nevezni azokat, melyek a nyelvjárásban régebben általános használatnak örvendhettek, ma már azonban csak ritkán, főleg néhány öregtől, vagy régiesebb beszédű egyénektől, családoktól lehet hallani. Ezek azok az elemek, amelyeket feltétlenül megmosolyognak (persze nem c s u p á n ezeket mosolyogják meg!), ha nyelvi dolgok kerülnek szóba. Ha megemlítenek egy-egy ilyen régies szót vagy hangalakot, rendszerint meg tudják nevezni azokat a személyeket, akik ezt beszédjükben még használják. Ezek voltaképpen a nyelvjárási langue-ból a nyelv-

járási parole-ba szorult jelenségek. (Némelyike még lehet átmenet a langue és a parole között.) Ilyeneknek látszanak egyes vidékeken (nem mindenütt!) a következők: *oskola* (az *iskola* mellett), *kolompér* (a *krumpli* mellett), *Sándornyi* (a *Sándorékho* mellett), *hél* (a *pallás* mellett) stb.

3. Főalaknak szoktuk nevezni azt, amely a használatban legelterjedtebb. Ezeket tarthatjuk a nyelvjárási langue anyagának. Mivel két, esetleg több főalakja is lehet pl. egy szónak, hasznos, ha ezekről is tájékoztatást adunk a szövegekben. Két főalak esetén nem biztos, sőt általában nem valószínű, hogy ezek életkorok vagy nemek szerint oszlanának meg, olyanképpen, hogy egyiket az idősebbek, másikat a fiatalabbak, illetve egyiket a nők, másikat inkább a férfiak használnák. Inkább arról van szó, hogy egyes egyének esetleg családok nyelvhasználatában egyik, másoknál a másik járatosabb. Ilyen egyenrangú főalakoknak mutatkoznak némely vidéken a következők: *bátok*~*bádóg*, *gyég*~*jég*, *Sándorék* 'Sándorékhoz'~*Sándoréknál* 'ua.', *vadmák*~*pipacs* stb.

4. Ahogyan vannak ritkán előforduló régies alakok, ugyanúgy vannak (külső körülmények által nem zavart, természetes környezetben is előforduló) ritkán használt újabb jelenségek a nyelvjárásokban, melyek egyelőre parole jelenségek, s melyek többnyire langue ténnyé válóban vannak. Ezek általában a köznyelvvel egyező vagy ahhoz közel álló alakok. Ilyen ritkán használt újabb alakoknak látszanak egyes vidékeken a következők: *gabona* (a *gabna* mellett), *Sándorékho* (a *Sándornyi* mellett), *függöny* (a *fürhang* mellett), *rozs* (a *gabona* 'ua.' mellett), *napraforgó* (a *tányérvirág*, *tányérbél* stb. mellett) stb.

5. Mint már említettük, bizonyos külső körülményektől függetlenül jelentkeznek olyan spontán nyelvi jelenségek is, melyek a természetes környezetben nem fordulnak elő. Erre akkor lettem figyelmes, amikor Kákcson (Baranya m.), a nyelvjárást egyik legtipikusabban beszélő asszonytól vettem fel szöveget magnetofonra 1952-ben. Azóta még négy odaváló beszélőtől sikerült szöveget felvennem. Meglepő volt, hogy általában ugyanazok a jelenségek valamennyi beszélőnél hasonló módon jelentkeztek. Ilyen például a nyelvjárástól még ma is idegen *ide*, *itt*, *ijen* az *éde*, *étt*, *éjen* helyett. Vagy: a nyelvjárásban a jelentő mód, jelen idő többes 1. személyű igealakok (mind az alanyi, mind a tárgyas alakban) egybeesnek a felszólító mód többes első személyű alakjával (pl. *adjuk*, *adunk* helyett: *aggyunk*). A felvett szövegekben azonban ez a ma még — a nyelvjárásról szerzett eddigi tapasztalataim, ismereteim szerint — egyedüli nyelvjárási forma szinte alig fordul elő a sok köznyelvi alak (*aggyuk*, *adunk*) mellett. Ilyenféle jelenségnek látszik itt és másutt is a *talló*, *tároló* szónak *tarló* alakja. Ezekhez hasonlót még sokat tudnánk felsorolni. Fel kell tennünk tehát ennek alapján azt, hogy egyes köznyelvi jelenségek használatára a nyelvjárást beszélőknek fejlett készségük van, adott helyzetekben könnyedén használják őket. Ezek megfigyeléseim szerint különösebben nem feltűnők a nyelvjárást használók, beszélők előtt, nem minősülnek „urizálásnak”. Nagy hiba lenne azonban, ha az adatok előfordulásának számaránya alapján próbálnánk jellemezni egy-egy nyelvjárást mai nyelvi rendszerét. Az ilyen jelenségek nem tekinthetők a nyelvjáráshoz tartozóknak, csupán egyes külső körülmények folytán jelentkező és így azoktól független variánsoknak. Mindezek persze nem értéktelenek, sőt nagyon értékesek a nyelvjárások fejlődésének vizsgálata szempontjából.

Mivel tehát szövegfeljegyzésre vagy szövegek gépi felvételére nem

tudunk létrehozni olyan külső körülményeket, amelyek biztosítanak afelől, hogy a szövegekben csak a nyelvjárási langue-ot kapjuk, el kell fogadnunk a különböző értékű variánsokat tartalmazó szövegeket. Az ilyen változatokat tartalmazó, gépi felvétellel készült szövegeket ezért nem kell tökéletleneknek tartanunk (vö. VÉGH JÓZSEF i. h. 53), hanem úgy kell tekintenünk, mint a gépi felvétel körülményeinek természetes velejáróját. Sőt tudatában kell lennünk annak is, hogy ezek a változatok is — bármilyen természetűek is azok — nyelvi tények, és feltétlenül érdeklődésre tartanak számot. Persze a nyersen, kommentár nélkül közölt szövegek kevésbé alkalmasak, illetve csak megfelelő óvatossággal használhatók fel a nyelvjáráskor jellemzésére, s általában dialektológiai vizsgálatokra. Legalábbis megnyugtató módon nem lehet őket felhasználni. Szükséges tehát a fenti szempontok figyelembevételével a szövegek megfelelő kommentálása. Hasonló kommentálásra céloz valószínűleg VÉGH is (i. h. 54). Ez csakis a feljegyzett vagy géppel felvett szövegek alapos tanulmányozásával és az ott felvetődő problémáknak az illető nyelvjárásban való további tüzetes vizsgálatával, a természetes környezetben elhangzó spontán megnyilatkozások türelmes megfigyelésével végezhető el. Ezt a munkát gazdaságosabbá teszi az a körülmény, ha egyébként jól ismerjük már a nyelvjárást. Mindenképpen aprólékos és hosszadalmas az ilyen munka, sok mindenre ki kell terjednie a kutató figyelmének.

Szándékosan nem bonyolítottuk a kérdést most a különböző életkorúak a különböző nemek, felekezetek nyelvhasználatára jellemző jelenségek számbavételével. Természetesen ahol ilyen különbségek megállapíthatók, helyes azokat jelezni. E tekintetben nyomatékosan rá kell mutatnunk azonban az esetleges általánosítások veszélyére. Egyáltalán nem biztos például, hogy egy régi nyelv jelenség feltétlenül az idősebbek nyelvhasználatában él (mondjuk egy bizonyos korhatáron felül). Sokszor inkább csak archaikusabb nyelvi állapotot tükröző családokról, egyénekről lehet szó. Hasonlóképpen bonyolult kérdés a nyelvi jelenségek nemek szerinti elhatárolása. (L. még LŐRINCZE LAJOS és IMRE SAMU tanulmányát: A magyar nyelvátlasz munkamódszere; szerk.: BÁRCZI GÉZA, 175—6, 196—7.) Nézetünk szerint ezek a szempontok már túlnőnek a szövegközlés célkitűzésein, elsősorban gyakorlati okból: túlságosan sok lenne a követelmény. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata szerintünk más természetű munkáknak a feladata.

Röviden kitérünk még főleg a magánhangzókkal kapcsolatban jelentkező kérdésre. Arra ti., hogy egyes magánhangzók hangszíne, időtartama stb. sokszor ugyanannál a beszélőnél is eltérő módon jelentkezik. A különböző hangszínű, időtartamú magánhangzóvariánsok egyikének vagy másikának a jelentkezése esetlegesnek, talán néha egyes személyekhez kötődnek (ott is azonban gyakran ingadozóknak), tehát szabályokhoz nem köthetőnek látszik. IMRE SAMU tetszőleges variánsoknak nevezi őket (i. h. 203). Ilyenek pl. az *e*, *ē* hangok különböző zártágú fokozatai (főleg az északi területeken okoz ez különösen sok problémát a feljegyzésben: *e*, *ē*, *ĕ*, *ē*; hasonló problémák vannak az *a*, *ā* zártága tekintetében is (ez különösen a Dunántúlon). Ilyen probléma a diftongusok hangszínének és hosszúságának a kérdése (*é*, *ié*, *iĕ*, *iē*, *iĕ*, *iē* stb.) vagy az illabiális *ā* illabialitásának foka egyes palóc vidékeken. Ilyenféle kérdés az *l*, *r*, *j* nyújtó hatásának az ingadozása is. Mindezekkel kapcsolatban aligha követelhetjük azt, hogy a szövegekben teljesen mondjon le a közlő a sematizálásról. Ugyanis ezeknek a vari-

ánsoknak a pontos lejegyzése (kézzel való feljegyzés esetében), olyan finom megfigyelést követel, hogy ez már esetleg a szöveg egyéb, lényegesebb elemeinek, illetve azok megfigyelésének és lejegyzésének a rovására mehet. Mindezekre helyesebb, ha előljáróban térünk ki, és itt jellemezzük az egyes hangok variánsainak elterjedtségét, s mondjuk el mindazt, amit ezzel kapcsolatban megfigyeltünk. A szövegben pedig, amit pontosan meg tudtunk figyelni, azt ugyanolyan formában közöljük, amit pedig nem, azt helyettesítsük azzal, ami a variánsok közül legelterjedtebb az illető nyelvjárásban. Az ilyenféle sematizálás sokszor szükségszerű, és a magunk részéről ezt nem látjuk veszedelmesnek.

Az alább bemutatandó szöveg kísérlet kíván lenni a fentiek illusztrálására. Előre kell bocsátanom, hogy tárgyi tekintetben ez a szövegközlés egyáltalán nem lép fel valamiféle példamutatás igényével. Több okból is kifogásokat lehetne tenni vele szemben: Nem mondható pl. teljesen sikerültnek az adatközlők megválasztása, ez a lehetőségektől függött. — A beszélgetés lejjebb ismertetett módszere is csupán próbálkozás. A kézzel történő feljegyzés persze nem sok megoldási mód között válogathat. — A szövegeket az ottani nyelvatlasz-gyűjtésem során jegyeztem fel. A benne előforduló jelenségek közül csak azokhoz tehettem jegyzetet, amelyeket a nyelvatlaszfelvétellel kapcsolatban megfigyeltem. Ilyenkor is többször óvakodtam a variánsok határozott értékelésétől, mert nem volt mindenre spontán elhangzott adatom, ami biztosabbá teszi az efféle értékelést. Elsősorban tehát a módszer szempontjából gondoljuk figyelmet érdemlőnek ezt a próbálkozást. E tekintetben is bizonyára akadnak még kívánnivalók. A jegyzetelés technikájában is lehetne talán más, egyszerűbb és gyakorlatibb eljárást alkalmazni.

*

A hat mese közül az első négyet 1953-ban Sajóvamoson jegyeztem fel Váradi János 46 éves, ottani születésű cipésmestertől. Születése óta állandóan a faluban élt, a falu nyelvjárását beszéli. Azért lett cipész, mert hibás az egyik lába. „A fehérvári bicska” és az „Aranyszörű bárány” című meséket hallásból ismerte. „A kotlós” és a „Szűkszavú János” című tréfás elbeszélések régi olvasmányai voltak. Munkája végzése közben mondta el valamennyit; lassú előadásban, szüneteket tartva, úgy, hogy nehézség nélkül megfigyelhettem és leírhattam. Néha előfordult, hogy nem tudtam az írással követni, ott irányítással visszatért a mese megfelelő részére. A szünetek miatt a fogalmazásra bőven volt ideje, s ez eredményezte valószínűleg azt, hogy az igényes fogalmazásra való törekvés miatt az elbeszélés több helyen nem kelti a természetes beszéd benyomását, elsősorban a mondat szerkesztés tekintetében nem.

Sajóvamosról a Benkő—Lőrincze-féle: „Nyelvjárási bibliográfia” szerint eddig még nem közöltek nyelvjárási adatokat. A község a palóc nyelvjárásterület keleti szélén fekszik. Illabiális *ä* hangot nem használnak. A zárt *ē* fonematikus szerepű, eltérően a községtől nem messze keletebbre fekvő területek nyelvjárásától. Több olyan hangtani, alaktani, szóhasználati sajátosság van meg a nyelvjárásban, melyek vagy palócos sajátosságok, vagy palócosak de egyúttal az északkeleti nyelvjárásra is jellemzők. Pl. *ocsó* 'ocsú', *gyűrő* 'gyűrű', *gyűsző* 'gyűszű', *odó* 'odu', *váló* 'vályú', *szó* 'szú', *kócs* 'kulcs', *de*: *bűcsű* 'bölcső', *hívés*, 'hüvös', *hívej* 'a bab hüvelye', *kivél*, 'kívil', *szeke* 'szeker', *tehen* 'tehen', *gyüker* 'gyökér'. Egyes esetekben palatális hangrendű szavakban *e* helyett *i* a 3. szem. birt. szrag: *bőri* (a ritkább *bőre* alak mellett),

veji; ritkán előfordul a palatalizáció is: *tyűkör* 'tükör' (mellette használatos a *tükör* alakváltozat is), *penyész* 'penész'; depalatalizáció: *batu* 'batyú', *gënge* 'gyenge', *ëgënyes*~*ëgënes* 'egyenes'; az *eszik*, *iszik* igéknek a múlt időben ez a rövidebb alakja használatos: *ëtt*, *itt*.

Az utolsó két mesét a Heves megyei Bátor községben gyűjtöttem 1954-ben. A „Bolond Bohóka” című Szecső Izabella 12 éves iskoláslány mondta el. Nagymamájától hallotta. „A lusta fiú” című Kovács Etelka 13 éves iskoláslány elbeszélése nyomán jegyeztem fel. Bevallása szerint édesapjától tanulta. Első pillanatra is feltűnik, hogy ezeket sokkal természetesebb, egyszerűbb nyelven mondták el a gyerekek, mint a sajóvámosi mesélő, bár a beszéltetés módja azonos volt.

Bátor község nyelvjárása á-zó, ā-zó, palatalizáló palóc nyelvjárás. A Nyr.1879-i évfolyamában (VII, 88) PÓKA ZSIGMOND által közölt néhány soros bátori szövegben az általa feljegyzett *aá*, *aó*, *oó*, *éé* diftongusoknak már nyomát sem találtam. A MNy. 1935-i évfolyamában (XXXI, 346) TORDAI ÁNYOS közölt néhány mondatot Bátorból. Ezekben sincs már feltüntetve egyetlen diftongus sem.

A szövegben a többször előforduló azonos jelenségek közül csak ahhoz tettem jegyzetet, amelyik sorrendben az első.

I. A fehérvári bicska

Hol volt,¹ hol nem volt, volt ëty szülőknek nagyq rosz pajkos fijok, amej a pajkosságrul nevezetës volt. Többek között ëggyik pajkossága úty történt, hogy az édesapjának² volt egy gyönyörű fehérvári bicskájá³ és azzal lëmënt a kërbe jácádozni⁴ és ő ára⁵ nem gondolva, hogy az édesapjának féltët kincse volt ez a fehérvári bicska, jácádozás közbe ára lét figyelmes, hogy az ëggyik nagy odvas⁶ fába ëty szép rigómadár berepült.⁷ Ő az gondolta, hogy eszt a rigómadarat mék-fogja, tehát felkúszott a fára és bele akart nyúlñi az odúba.⁸ De az odú szája oj kicsi volt, hogy a kis kezecskéje nem mënd bele. Ezzel nekilátott a nagy munkához,⁹ és az édesapja fehérvári bicskájával kezdte bővíteni az odút. Ahoty faragja az odú száját, ëggy óvatlan pillanadba a fehérvári bicska beesett az odúba. Az odúba nem tudot benyúlñi, amennyiben szűk volt és nagyon méj. Lëjött a fáról¹

¹ Az *l*, *r*, *j* nyújtóhatása más adatközlőknél ingadozó jelenségnek látszott. Legtöbbször bekövetkezik a nyúlás.

² Labiális *ë* hangokkal (*ë*) más adatközlőknél alig találkoztam. Itt gyakran fordul elő. Feltűnő, hogy inkább az elbeszélés kezdetén használta ezeket, később kevésbé. — Többször fordul elő a zárt *ë*-nél nyíltabb *ë* (*ë*, *e*); más adatközlőktől ilyeneket is nagyon ritkán jegyeztem fel.

³ Vö. több adatközlőtől: *ruháját*, *taréja*, *fésűjök*; — *gyűrője*, *birója*, *disznója*.

⁴ Vö. több adatközlőtől: *kécërës* (ritkán használt szó, mert nem vetik a búzát, rozstot vegyesen). A hosszú mássalhangzók gyakran félhosszúak, néha rövidek.

⁵ Általánosan használt alak: *ára*, *amára* 'arra, amarra'.

⁶ Az *odvas* főalak mellett ritkán előfordul még *odós*.

⁷ A fogalmat általában a *száll* szóval jelölik még (természetesen ismerik a *repül* szót, de ha használják is, az nagyon ritkán fordul elő). Vö. még a spontán beszédből: *Mi* ('milyen') *madár az, aki ott száll?* Továbbá: *kiszállított* 'kirepült a fészkből' (a fiatal madár); *szállítós mán* 'elég nagy már a madár, lassan kirepül a fészkből'. — Lásd a szövegben lejjebb: *elszállott*.

⁸ Más adatközlőktől csak *odó* alakot jegyeztem fel.

⁹ A *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragok mellett a rövidebb *-ho*, *-he*, *-hő* ragok párhuzamos alakoknak tekinthetők. A szövegben csak a hosszabb alak fordul elő.

¹⁰ A nyelvjárásban a zártabb: *-rúl*, *-rül* alakok használatosak. A szövegekben is lejjebb háromszor a zártabb alakok fordulnak elő.

és bemént a létrájér¹¹ az udvarba. Bedukta az odúba és bemént és kihozta a fehervári bicskát, sajnos eltörve. Még ő bent kereste a bicskát az odúba, addig a madár is elszállott. Ahogy ott forgatta a kezébe az édesapja fehervári bicskáját, gondolkozóba esett, micsinájjon: világá mennyen-é vagy bevigye az édesapjának az eltöröt fehervári bicskáját. Gondolva aszt, hogy az édesapjától¹² nagyon ki fok kapni, úgy határozott, elmegy világot próbálni. Ahogy ment mendedélt, eggyik falu szélén bemént a lakásba, köszönt illedelmesen, és kérte a házigazdát, hogy fogaggya őt fél valamijen munkára. A házigazda kissé gondolkodott.¹³ Így szólt a kisfiúcskának: na fiam, ha akarod, it marathac juhászbyjárnak, úgyis tegnap engettem el eggy ugyanijen fiúcskát, min te vagy. Hejette fogod őrizgetni a nyájamat. Úgyis volt. Másnap réggel kihajtotta a juhokat legelni. Idők telték el, ő haza nem járt a junyájjal. Kin a mezőn volt eggy akól¹⁴ egy nagy erdő mellett, amejbe minden éjjelre beterelte a rábizot juhokat. Végül bejöttek a hívös éjszakák és éjjel nagyon fázott. Ezért az akój mellett bátorkodot tüzet rakni, hogy jól megmeleggyen, megrakta jól a tüzet, úgyannyira, hogy a lángok elérték az akónak az eresztét. Aminthogy az akol zsúpfedeles volt, belekapott a zsúpfédélbe, s léegött az egész akol és benne az egész junyáj. Eszt a gazdája meglátta, gyorsan a juhászkampójával futott a színhéjre, és már messziről hozzáfogott ordítani, hogy megáj te dezentor, ha mőkfoglak, agyonütlek. Eszt a fiúcska be nem várta, gyorsan hozzáfogot futni, s nekivágott az erdőnek. Ahogy ment mendedélt, azasz hogy rohant, ára lét figyelmes, hogy az erdő sűrűje között egy tűszfény világított. Kissé megált és gondolkozóba esett, hogy odamennyen-é ára a hejre vaty sém, még végül elhatározta, hogy elmegyén ára a hejre. Ahogy odaért, látta, hogy sok embérek ültek a tűsz körül, bátorkodva odaköszönt, amire az embérek felelve, mingyár eszt kérdészték: Hol jársz te itt öcsém, nem félsz, hogy rosز hején jársz? Ez itt egy btyártanya, ahol állandóan btyárok tanyáznak. A fiúcska bátorságot véve aszt felélte: Félni épen nem félek, de ára kérném a bácsikat, hogyha lennének szívesek egy kis ételmaradékot adni, mert nagyon éhes vagyok. Eggyig btyár azonnal felállt, és a bográdzsból egy tányér ételt szédett és odaatta a gyermeknek, amit a gyermek nagyon jóízűen megévelt. Az étel után kapott egy jó pohár bort is, mivel hogy borok volt bőven, amit jóízűen fogyasztott. Nagyon el volt fáradva, léfekütt, és úgy tett mintha alut volna. Ére a sog btyár közül eggyik feltörte a cséndet és monta a többinek, hogy micsinájjunk evel a kis fiúcskával, mők kellene eszt nekünk élni, mer felfédészte a mi btyártanyánkat, és ez nekünk áruónk lehet. Mire a másik ász mongya: Ne őjjük még, hanem van itt ez az üres hordó, fenekejük fél [vegyük ki a fenekét], és zárjuk bele. Úgy is volt. Belezárták a hordóba és ők azzal elméntek a btyártanyáról. Ő a naty félelmébe hozzáfogot sirni, ő mos már ebbe a hordóba el fok pusztulni. Eggy ész ütötte (!) [eszébe jutott valami] és fokta a zsebéből az édesapja fehervári bicskáját, hozzáfokta vágni a hordó, fenekét, és amint vákta, vágot rajta eggy oja jukat, amin a keze már kifért. Amint a kezét kidukta, az édesapja fehervári bicskája a kezéből kiesett. Így tovább nem tudott dolgozni, nem tudott ojan lukat¹⁵ vágni a hordón, amin kibujhatot volna.

¹¹ Vö. a több adatközlőtől származó: fajig 'fáig', fajér 'fáért', apjajé 'apjájé'; a spontán beszédből: kukoricaér 'kukoricáért'.

¹² Általánosan használt alakok: -túl — -tül. A szövegekben is lejjebb csak ez fordul elő.

¹³ Vö. fentebb: gondolkozóba.

¹⁴ Lejjebb a többször előforduló mellett előfordul egyszer: akój is. — Vö. a jászol alakváltozataival: főalak: jászol, ritka: jászol.

¹⁵ A nyelvjárásban általánosan használt alak: juk. Fentebb így is előfordul egyszer.

Ismét elkésérédett és hozzáfogot sirni, hogy nincs szabadulás. Ahogy ot sir, ára lét figyelmes, hogy valami álatok verekédnek az élszört csontokon. Ahogy ot verekédtek, az égygyik álatnak a farka bement a kivágot lukon, mire a fiúcska az álat farkát élkapta és erősen belekapaszkodott. Az álat megijett, és ijettébe hozzáfogot rohanni és vitte magával a fiúcskát a hordóba. S ahogy rohant ki az érdőből, mént árkom-bokron, míg végül elérte a kisfiúcska kösségét,¹⁶ és ahogy ot szalatt, hányódott a hordó, nekiwágódott a falu szélén egy naty kőnek, mejtül a hordó darabokra szakatt, akkor látta még a kisfiú, hogy az éty farkas völt, ami az ő saját falujába nagyon összetörve hazavitte. Bemént a szüleji lakásába. Ha a hordó szét nem szakat vólna, az ém mesém is tovúp tártot vólna.

II. Az aranyszörű bárány

Höl völt höl nem völt, völt éty szegény családnak annyi gyèrmèke, mint a rostán a luk, még attúl is több égygyél. A szülők hozzáfoktak tanakodni, hogy mégis ennyi sog gyèrmèkét eltártani nehéz, így ezért élhatároszták, hogy a legnagyobbik fijok mènnyèn él szolgálni. A szülők félkérték a fiút, hoty keressèm magának valahol éty hejet, ahol keres magának ruhára valót és ènni adnak neki. Úgy is völt, a fijú szót fogadott a szülőknek, elbúcsúzott a szülőkötül, és ot hatta a szülői házat. S amint mént mëndégélt, messze, messze a nagy idegèmbè, talált kin a mezon egy lakást, amej lakászba bátorkodod bemènni. Ahogy mëgnyitotta a lakás kapuját, a juhászskutyák nekirontottak a kapunak, és hozzáfoktak ugatni. De ő ezzél mit sèm törödve, bemént a lakászba és köszönt illèdelmesen. Mire a bentlakók fogatták a fijatalembèrt és kérdèszte a gazda : Mi járadba vagy, öcsèm? Azért jöttem, hogy nem-è fogadnánag be juhászbojtárnak.¹⁷ Mire a gazda igènèl válaszolt. Amennyiben a fijatalembèr mán nem oj kicsi völt, tehát tudni akarta, hogy mi lèssz a fizetése, mire a gazda aszt monta : kapol ruházatot és tejes èllatást és égy aranyszörű bárányt, ha jól viselkedél. A fijú mëkfogatta, hogy a legjobban fog viselkedni, és hogy a rábizot junyáját lèlkiismeretèsem fogja örizni. Tényleg úgy is völt, hogy a szavát, amit mondott, beváltotta, ezért az égy évi munkája után mëkkapta az aranyszörű báránykát. Ráadásul kapott éty szépenszóló furuját. Amikor mëglátta az aranyszörű báránykát, örömèbe élhatároszta, hogy ő a szolgálatával az aranyszörű báránykával mëglepi az ő szüleit. Élköszönt a gazdájátúl és elindúlt hazafelé; és ahogy mént mëndégélt az aranyszörű báránykájával, nagyon elesetèlédett. Nem mert tovább utazni. Fèlt a sötét éjszakátúl. Bemént a kösség égygyik lakásába, ahol égy özvegy asszony és égy lányka lakott a lakászba. Kért szállást magának és az ő aranyszörű báránykájának. Az özvegyasszony kèsségel adot mindakettőjöknek hejjet. Az özvegyasszony lánya nagyom mëkszerette a kizsbárányt, és éjjèl kimènt hozzá és mëksimogatta az aranyszörű báránkát,¹⁸ mire a kislánymak a keze rátapatt a bárányka szörère. A juhászlegény rëggel félkelt, kimènt az istálóba, hogy elindul a báránykájával, haza, akkor látta mëk, hogy a kislány nagyó sirt, hogy nem tut szabadulni a báránytúl, mer rátapatt a keze. A juhászlegény szolt az édesanyjának, hogy ő már mènne hazafelé, de a lány nem tud a báránytúl szabadulni. Kénytelem vagyok vinni-a lányát is. Kinyitotta az istáló ajtaját, elövètte a szépenszóló furuját,

¹⁶ Vö. lejjebb : falu.

¹⁷ Vö. fentebb : juhászbojtárnak.

¹⁸ Vö. a szövegben többször előforduló bárányka alakkal.

mire a bárány táncolva kijött az istálóból, és a hozzátapat lány is ugyanúgy táncolt. Ère a lány édésanija odasijetett a lányához, hogy már csak nē vigye el a juhászlegény a lányát, és keszte elhúzni az aranyszörű báránykától. Ahogy mekfokta a lányát, az ő keze is hozzátapat a lányához. A juhászlegény nagy büszkén kitárta a kaput és belefűjt a szépen szóló furujájába, táncra pördült az aranyszörű báránka, utána a lány és végül az öregasszony. Úgy mentek végig az úccán, víkkedvűen táncolva. Eszt a falusi asszonyok látták, felháborodva kijabáltak, hot tán megvattok bolondulva, hogy van kedveték táncolni, s az egygyik asszony fogja a kényérsütő lapátot, próbája ütni az asszonyt, mire ő is a kényérsütő lapáttal az asszonyhosz tapatt. Szalatt a másik asszony a ruhamangorlóval, hogy ő is kitölti bosszúját és ráütött az utolsó asszonyra, mire ő is odatapatt. Akkor mán táncolt az aranyszörű bárány, utána a kislány, a kislány után az édésanija, az édésanija után a kényérsütő lapát, utána az asszony, az asszony után a ruhamangorló, a mangorló után a másik asszony és így mentek vígan végig az úccán. Mikor a tēplom¹⁹ elibe értek, épen akkor jöttek²⁰ ki a tēplom-ból. Eszt meglátta a pap, megbotráncozott. Mēnt, hogy rendēt teremt ezēn tivornyázó néptōmek között, keszte az utolsó asszonyt ráncigálni, de ő is odatapatt. Ère figyelmes lett a kántor, hogy már a pap is táncol, mēnt, hogy rendre utasította²¹ a papját, hotyha már a híveji még is vam bolondulva, legaláb neki lēgyēn esze. De sajnos, ő is ot maratt. Ère a tēplomból jōvō néptōmeg felháborodék annak láttán, hogy ēty kis juhászlegény szépen szóló furujáját ennyi rēngēget nép táncra pördül, és még ami a lektōbb, az ő papjok és kántorjok is kōszte van. Ère az egész néptōmeg rárontott a táncoló tōmegre, hoty széthūzgájják őket, mire az egész nép ētytől-ēgygyig egybeforrott. A juhászlegény nem kimélte a furuját, továp fűjta, és így az egész nép táncolt. Táncolt az aranyszörű bárány, utána a kislány, kislány után az édésanija, az édésanija után az asszony a kényérsütő lapáttal, asztán a mangorló az asszonnyal, a pap, a kántor és az egész falu. Így mentek vígan ki a falu határán, ahōl nem messze vōlt a kirájñak kastēja. A kiráj eszt meglátta, futárt küldött a tōmeg elibe, hogy aki ezēn tōmegēt vezetī, lēgyēn szīves fāraggyon be az ő kastējaiba. A juhászlegény abbahatyta a furujálást és az aranyszörű bárány a tōmeggel ēgygyütt abbahatyta a táncot. Elment a kiráji kastēja és bejelēntette a kirájñal, hogy ő az, aki ezēm víkkedvű tōmegēt vezetī. Kérte a kiráj, hogy jōjjōm be ezēm víkkedvű tōmeggel, és az ő búskomor lányát,²² aki soha még nem nevetett, nevetesse még, neki aggya a fele kirájságát és az ő ēgygyetlen lányát. Fēlnyittatták a kiráj arany kapuját, és a juhászlegény lēmēnt a tōmekhēz, elōvette a szépen szóló furujáját, és belefűjt, mire hozzáfogot táncolni az aranyszörű báránka, utána a kislány, az édésanija, a kényérsütő lapát, az asszony, a ruhamangorló és még ēgygy asszony, a pap, a kántor és az egész nép. Így mēnteg be táncolva a kirájkastēj udvarába, ahol a kirájkisasszony hangos kacajjal nészte végig ezēn táncoló tōmegēt. Így mēgnyerēte a kirájlányt és a fele kirájságot, és meglētt a nagy lakoma, a lakomá részt vēt az aranyszörű báránka, a kislány, lány édésanija, a kényérsütő lapát, az asszony, a mangorló és még ēgygy asszony, a pap, a kántor és az egész nép. Jól mulattak, ēttek, ittak, még most is élnek, ha még nem háltak.

¹⁹ Spontán beszédben többször így hallottam tēplomka. Pl. Elmēnyünk tēplomkába.

²⁰ Általánosan használt alak: gyűttek.

²¹ Az -it képzős igék megfelelő alakja a nyelvjárásban: tanítja 'tanítja, tanítsa'.

²² A lány szó nyelvjárási alakja: jány; vő. több adatközlőtől: kisjány, nagyjány.

III. A kotlós

Éty szegény fíjatal pár teljes nincstelenségbe élve, eggyetlen kotló és haszonöt tojás volt az összes vagyonok, amejet a fíjatal asszony nászajándékba kapott a keresztannjátúl. Ők esztet egy rozszant bútor alá, az ágy alá tették és nagynehezem várták, hogy a kotló kikölcsa a huszonégy darap tojást, amibe látták az ő boldogulásokat. Amikor este dómra hajtották fejéket, nyugvó hejékén hozzáfoktak tervvezetni, mielőtt elaluttag volna, hogy mit is vésznek ők abból²³ a kotlóajja csirkéből, ha az nagyra megnő.²⁴ Az asszony feltette a kérdést, mire a férj így válaszolt: Feleségem, ha ezén kiscsirkék ojan nagyra megnőnek, hogy elat-hassuk, vészüng belüle egy malacot. Az megnő, annak lesz kismalacaji. A malacokat elaggyuk, vészüng belüle egy borjút. A borjú megnő, annak lesz kizsborjúja, aszt elaggyuk s vészünk érte éty kiscsikót. Az megnő, ára vészünk hámot, vészünk éty kocsit, és majd ém fuvarozni fogok vele jární. És keresék jó pész, szépem fogok ruhászokdni, jól élünk, csináltassunk szép házat, asztat szépem bebútoroz-zuk, de azért, feleségem, arra kérlek, hoty ha majd azon a partom megyünk²⁵ félfelé, ami tudod ot van a város tövébe, hát ott azér száj lē, ha vigyük a tērhet, mert annak a szegény lónak nehéz lēssz a partom félmenní. Ére az asszony mēk-szólal, asz mongya a férjének, hogy én nem szálók lē, mert már eleget gyalogoltam mijóta élēk. Elvégre azér van lovunk, hogy vigyēm fél a parton is. De a férj érzett a nemlétező lóval és sájnálta nagyon, s ő ezért állandóan aszt hájtogatta, hoty szájor lē a parton. De a felesék hajthatatlam maratt és mereven kitarzott az elébbi álása mellett, és aszt hájtogatta, hogy ő bizon nem szál lē. Mire az ágyon a két fíjatal pár közöt valóságos párvijadal tört ki. Még űk ottam vijaskottak, addig az ágyok alól hangzott a kotlónak a hangja, hoty hífta²⁶ a csirkéit a tojászból. A vijadal továp tartott, úgyannyira veszekettek és verekettek, hogy a rozszant ágy összeszakatt, ráestek a kotlóra, megdöglött a kotló, összetört a tojás, és vége lett a naty tervezgetésnek. Amikor a férj félált és meglátta, hogy megdöglött a kotló és összetört a tojás, éty szólt a feleségéhez: Látot, feleségem, ha ott azon a parton lēszáltúl volna, a mi szép tērvünk valóra vált volna.

IV. Szükszavú János

Volt éty földbirtokos, annak volt éty kocsisa. Úty hífták, hoty Szükszavú János. Éccēr a földbirtokos felesége monta Szükszavú Jánosnak: fog be a hintóba és vigyél engēmet az álomásra, én most elmēgyēk a nővéremnél nyarální. A János szót is fogadott, befokta a lovakat a hintóba és kihajtott az álomásra. Amikor a gazdasszonya lēkelt a hintórúl, asz mondotta a Szükszavú Jánosnak: nem tudom, mikor tērēk vissza, de mindēn esetre, mielőt hazajönnēk, mēk fogom írni, hogy mikor és hányórási vonathoz kēl jōnni értem az álomásra. De nagyon kērēm,

²³ A -ból, -ből rag általánosan használt nyelvjárási alakja zártabb: -bül, -bűl. A szövegekben is ez fordul elő túlsúlyban. Kétszer előfordul a nyíltabb alak is: abból, tojásból.

²⁴ A nyelvjárási alak: megnő. A szövegben a több megnő alak mellett egy esetben a megnő is előfordul.

²⁵ A nyelvjárársban az igék jelentő mód jelen idő többesszám első személyű alakja egybeesik a felszólító mód megfelelő alakjával (lásd a szövegben is egyszer kissé fentebb: csináltassunk 'csináltatunk'). Vö. még a 19. jegyzettel.

²⁶ Vö. a több adatközlőtől feljegyzett: híttad, hínnak, mēkhí alakokkal.

János, hogy míg oda lészék: mindére nagyom vigyázzanak a férjemmel együtt. Ère Szükszavú János bölintott egyget a fejével, mint aki aszt akarta volna azzal mondani, hogy mindére vigyázni fognak. Elővette a köztözködésétől [nadrág-kötésből] a doházacskóját, és mektöltötte a rövitszárú pipáját, és rácsapott a lovakra, és bandukolt lassan hazafelé. Jó idő telt el addig, amíg az asszonya levelet küldött, hogy mennyen ki érte az álmásra. Szükszavú János a levelet elolvasta, befokta a lovakat a hintóba, kimént az álmásra, mire kisvártatva berobogott a vonat. Kiszáld belőle a gazdasszonya, és félült a hintóra. Majd mikor elindultak, kis idő múlva az mongya Szükszavú Jánosnak a gazdasszonya: *Mi újság van odahaza, János? János erre így válaszolt: sémmit különös, csak a kedvelt házörző kutyánk megdöglött.* — Kérdi Jánostól a gazdasszonya: *Mibe döglöt még a kedvelt házörző kutyánk?* Ère János aszt felélte, hogy megégétt. *Ismét kérdi az asszony: No és hogy égét még? Mire ő aszt felélte, hogy belebújt a szálmakázalba és az meg gyúlt és a kutya így égét még.* Akkor az mongya az asszony neki: *Ès egyéb nem égét még? De igen — mongya János — megégétt a dohánypajta is.* Kérdi az asszony ismét: *Ès még mi égét még? — Megégétt a kastéj is.* — *Ès mikor égét még? — kérdi az asszony.* Mongya János: *Èjfel.* Akkor az asszony elordította magát: *Hiszén akkor a kastéjba beleégét minden, köszte a férjem is.* Mire Szükszavú János aszt felélte: *Igén a férje is.* A végrehajtó lefoglalta az összes ingó és ingatlam vagyont, ami megmaradt, még ez a két ló sè a magáé, amit mostan hajtók, ez is lè vam foglálva. Ezén szavaknak hallatára az asszony a szivéhész kapott, és Szükszavú János háziasszonyát az álmásról halva vitte haza.

V. Bolond Bohóka

Vót egy ásszonnak èty fijá: Bolond Bohóká. Dolgozni járt. Az első nap egy gombostűt²⁷ keresett, oszt mikor gyöt házafelé, a szálmakázalába szúrtá. Amikor házámént, az étsánnya ászt kérdészté tőle: ná fiám mit kerestél? Ász montá a fijá, hogy egy gombostűt, Amikor házafelé jöttem,²⁸ a szálmakázalába szúrtám. Az ánnya ászt montá: Ó, tē²⁹ Bolond Bohóká, mé nem a kálápotho szúrtád? Bolond Bohóká ászt felelté, hogy májd úcs csinájá máskor. Másik nap is elmént. Akkor még egy ekevasát hozott és a kálápjáho szúrtá. De nem birtá és ot háttá. Mikor házáért, ászt kérdészté az ánnya, hogy no, fiám mit kerestél? Ász montá, hogy egy ekevasád, de nem birtám, oszt ot háttám. Az ánnya ász montá, hogy ó tē bolond Bohóká, mé nem kötté rā máddzágot és foktád volná³⁰ fél a válládrá. Bolond Bohóká ász montá, hogy máj úcs csinájá máskor. A harmadik³¹ nap is elmént, egy bornyút keresett. És a vállára foktá és elhosztá házá, de nem birtá, oszt ot háttá. Amikor házáért, kérdészté az ánnya, hogy no fiám, mit kerestél. Ász montá, hogy egy bornyút, de nem birtám, oszt ot háttám. Az ánnya ász felelté, hogy mé nem kötté a nyákūrā kötelet és vezetted vóna házá.

²⁷ A tű szó hangalakja a nyelvjárásban: tő.

²⁸ A szabályos nyelvjárási hangalak: *gyön, gyövök, gyöttek* stb. L. feljebb a szövegben is.

²⁹ Spontán beszédben többször *ti* alakban hallottam, pl.: *Figyejé ti is!*

³⁰ A nyelvjárásra az *l* kiesése nem jellemző, de ezt a szót *vóna* alakban jegyeztem fel: *Jó vóna há fogadásád betártáná.* Lejebb a szövegben is előfordul.

³¹ A *d* az *i* előtt általában *gy* lesz a nyelvjárásban, pl. *ággyig*, de vannak kivételek is, és egyes szavakban kettős alak mutatkozik: *gyijó ~ díjó; gyínnye*: ritkábban *dínnye*. — Vö. a szövegben lejebb: *néggyegyk*.

Bolond Bohóka ász montá, hogy máj úcs csināja máskor. A negyegyik nap is elmént, akkor még éty szép lányt³² keresett, köteleket kötött a nyakára, oszt úgy vezetté házáfelé és bekötté a jászubá³³ és szénát adott elejbe. Amikor bemént, ászt kérdészté az ánnya, hogy no fijám mit kerestél. Szép lányt kerestem, beköttem az ólba, tettem elejbe szénát. Az ánnya ász montá, hogy hoz be, jó léssz ez neked feleségédnek. Be is hoztá. Nemsokára még is esküttek. Nemsokára lett égy másik lágzi, ábbá óköt³⁴ mékhitták.³⁵ Akkor Bolond Bohóka vitt tyúkot mék turóslepént. Éty földön ot vót égy döglöt kutya, oszt rávicsoritotta a fogát. Ó ász hitté, hogy mék-hárápjá és odavetté neki a tyúkot. Ahogy méntek az úton, náty sár volt³⁶ és a turóslepént léraktá a födre, hogy sáros né légyék a cipőji. Mikor odaértek, leültek az ásztál mellé és éttek. Akkor nem sokára jöttek házáfelé, rájuk estelédett és fél-méntek égy náty fára. Éggy ájtót is vitték. Tizénkéd bityár a fa alá kerekédett. A Bolond Bohóka az ájtót léngetté és égy bityárnak a fejire esett. Az ot marátt, a többi elszalátt. Az az éty pedig ászt kijábátá utánnok, hogy né szálággjátok, ember lót, kettő lót. [Ti. ijedtében a vót helyett lót-ot mondott.] Végi.

VI. A lusta fiú

Vót éggy ásszonnak éty fijá. Nagyó lustá volt. Egész nap nem csinált semmit. Tizénkét éves korában az ánnya elkülté világot próbálni.³⁷ Éty kerekérdő közepébe³⁸ ért és ot leült, gondolkozot,³⁹ hogy mi csináljon. Ekkor odamént hozzá éty sás és kérdészté, hogy májé búsul. A fijú elmesélté, hogy mi történt velé. A sás ász montá neki, hogy né búsújjon, májd ő segít a báján. Ász montá neki, hogy újjon a hátára, és elviszi őt az áranybányá tetejére.⁴⁰ A fijú fél is ült, a sás mék-kérdészté tőle, látytá-é még a földet. A fijú ász montá, hogy még látytá és mék-fönteb repült⁴¹ velé. Mégint mékkérdészté tőle, hogy látytá-é még a földet. A fijú ász montá, hogy már nem. Akkor ász montá, hogy csússzon árrább⁴² a hátán. Ekkor a sás a levegőbe mékfordút,⁴³ és a fijút levetté a hátáról. A fijú éty szenes tuskóra esett. Az ágyvelejé kiloccsánt. Az emberek az ánnyanak kijábáltak, az ánnya ász montá : így jár, áki nem dolgozik.

KERESZTES KÁLMÁN

³² Megítélésem szerint a nyelvjárásban egyes szavakban az *ly*-es és a *j*-s ill. *l*-es alakok tetszőleges használatúak : *lyány* ~ *lány*, *bélyeg* ~ *béjeg*, *ilyen* ~ *ijjen*, *selyem* *sejém*, bár lehet az is, hogy a *j*-s alakok még egyelőre a beszédkörülményektől függő variánsok.

³³ Ritkán előfordul a *jászoi* alak is.

³⁴ Őket alakban is feljegyeztem.

³⁵ A még igeikötő *g*-je általában hasonul az utána következő mássalhangzóval. Megfigyelésem szerint a *h*-val ritkábban, pl. : *mékhalt*, ritkábban : *mékhalt*. (Vö. Nyr. VIII, 88 : *mékhalok*.)

³⁶ A szövegben többször előfordul *vót* alakban. L. a 30. sz. jegyzetet.

³⁷ A főnévi igenév képzőjének nyelvjárási alakja : *-nyi*.

³⁸ A palatális hangrendű szavak egyes szám harmadik személy birtokos személyragjának szabályos alakja : *-i*, *-ji* : *kezibe*, *gyűrőji*, *teteji*, *nyelvi*, *üvegi*, *zsebi*.

³⁹ Feljegyeztem *gondókozik* alakot is. Vö. a 30. sz. jegyzettel.

⁴⁰ L. a 38. sz. jegyzetet.

⁴¹ Amennyire meg tudtam állapítani, a fogalomra inkább a *száll* igét használják, de a *repül* szó is elterjedt.

⁴² Az *arra* szónak két változatát jegyeztem fel : *ára*, *árrá*.

⁴³ L. a 35. sz. jegyzetet.

Debrecen-nyulasi gúnynevek¹

BÁRCZI GÉZÁnak a budapesti népnyelvről és a városi népnyelvről írt dolgozatai² rávilágítanak a városi lakosság nyelve és a szorosabb értelemben vett népnyelv kapcsolataira. Kétségtelen, hogy a városi lakosság köznapi nyelve az ottani életre jellemző technikai, társadalmi, erkölcsi és nemzetiségi tényezők erős hatása alatt áll. BÁRCZI GÉZA idézett munkájában említi, hogy Darmstadt város népnyelvének vizsgálata alkalmával túlnyomórészt gyermekektől származó adatokat használtak fel.³ Bár pusztán a gyermeknyelvből nem szabad az egész közösség nyelvére következtetést tennünk, mégis szükséges a gyermeknyelvnek, mint olyannak tanulmányozása, mert a városi lakosság népnyelvének az egyik legjellemzőbb része. Ezirányú vizsgálataimat a debreceni nyulasi barakk gyermekei között végeztem.

A debreceni nyulasi barakk eredetileg a Szalvátor-laktanya Böszörményi út 85. szám alatti házcsoportja volt. 1917-ben adták át erdélyi és felvidéki menekült családoknak. Ezek voltak a barakk első polgári lakói, később a város szegényebb részeiből (Téglavető, Geréby-telep, Homok-kert) költöztek ide sokgyermekes családok. Így az ország más részeiből idekerült lakosság már az első időkben érintkezett a debreceni eredetűekkel. A felnőttek megőrizték eredeti nyelvi sajátásaikat, s ez beszédjükön évek múltán is érezhető volt. A gyermekek társadalmában azonban lényeges változás állott be. A nyulasi iskolába bekerült gyermekek a helybeli, többnyire debreceni őslakos családok gyermekeivel jutottak érintkezésbe, s így nyelvük egy-két éven belül a helybeli népnyelvhez alakult. Feltétlenül meg kell említenem itt azt a körülményt is, hogy a nyulasi iskola egészen 1931-ig a nyulasi barakk egyik nagyobb szobájában, később két helyiségében működött, s az ide összesereglett gyermekekkel lépten-nyomon érintkezhetek a barakk kis lakói. Így a harmincas évek táján már egy kis faluhoz hasonló gyermektársadalom alakult ki a barakk gyermekeiből. S ez a 100–120 főnyi gyermekcsereg nyelvileg meglehetősen egységes színezetűvé vált, s a barakk társadalmának kétségtelenül leghomogénebb részét alkotta. Kb. a 16. életévig tehető az a korhatár, ahol még valakit a gyermekek társadalmába számíthatunk. A gyermektársadalom tagjának tekinthető e korhatárig az is (főleg fiúgyermek), aki már iparos, vagy kereskedő tanuló, a nép- és ismétlőiskolát tehát már elvégezte, de a gyermekek játékos közösségét még nem veti meg, attól nem marad távol.

¹ A fiatalon elhunyt gyűjtő hagyatékából. A dolgozat 1947-ben készült. (Szerk.)

² A „pesti nyelv” (MNyTK. 29); A városi népnyelv kérdéséhez (MNépn. III, 70–85).

³ MNépn. III, 76.

A gyermektársadalom legfontosabb összetartó ereje a játék. A játék igazi funkciója egy ilyen közösségben nem csupán a kellemes időtöltés, vagy szórakozás, hanem a kollektív szellemű népi műveltség hagyományainak átszármaztató alkalmá is. A menekültek gyermekei együtt játszottak a helybeli gyermekekkel, s játék-anyagukat egymásnak átadták, így játék-kincsük az ország különböző vidékeiről származó hagyományanyagot olvasztotta egybe. Ezt a rendkívül gazdag anyagot 1940-től 1944 szeptemberéig gyűjtöttem össze. Leírásuk, fényképeik és a kb. 500 szőnyit kitevő speciális szókinszanyag a debreceni egyetemi Nyelvtudományi Intézetben szócédulákra feldolgozva megtalálható. A gúnyneveket jelen dolgozatomban szándékozom rendszerezni és feldolgozni. Könnyen hozzáférhettem ehhez az anyaghoz is: játék közben jegyeztem fel a legtöbbet, ahogy a gyermekekből hirtelen kitört a gúnyolódás. De érdeklődésemre is számos adattal szolgáltak, nem éreztek kívülrállónak, idegennek, hiszen családunk 1933 óta a barakkban lakott, (szüleim most is ott laknak) a gyermekek nagy részét születésétől, vagy egészen kis korától ismertem, a nagybajával együtt jártam iskolába, együtt nőttem fel, figyelemmel kísértem minden játékos megmozdulásukat, sőt azokban magam is cselekvőleg részt vettem. A harmincas évek végén a játékok a barakk társadalmának sokkal nagyobb részét mozgatták meg, mint napjainkban. Külön „foci” csapata volt az A, B és C barakképületnek, s ezek a barakk melletti réten egymás ellen játszottak szombaton délután és vasárnaponként. Az ifjúság a meleg nyári időt kivéve átlag kéthavonként, de a nagy ünnepeken feltétlenül, műkedvelő előadásokat rendezett. Vasárnap délután az idősebb férfiak rossz időben egy-egy háznál, jó időben a barakkudvar közepén összegyűltek kártyázni, a fiatalabbak körjátékot, bigét játszottak. A vasárnap délután elmaradhatatlan eseménye volt a körjáték. Ebben nemcsak a felnőttbb lányok és fiúk, de házas emberek és asszonyok is részt vettek, úgyhogy ilyenkor a kisebb iskolás gyermekek be sem állhattak a csoportba. Rossz időben a „gang”-okon gyűlt össze zálogosdit játszani a fiatalság. A bigezésben még az idősebb házasemberek is részt vettek. Egy-két betlehemes csoport minden évben alakult. Ezek közé beállott a barakkon kívül lakó fiú is. Az utolsó betlehemes játékot 1941 decemberében jegyeztem le az évek óta betlehemező Nagy-testvérektől és néhány társuktól. (Megjelent: Magyar Néprajz, IV.) Azóta egyszer s mindenkorra megszűnt a betlehemezés, a szöveget ismerő család a város más részére, később a Dunántúlra települt. A játékok lesozultak az iskolás gyermekek közé, a körjátékokat az utolsó (1944-es) esztendőben már csak a leánygyermekek játszották. A második világháború befejezése után az 1930-as évek lakosságának már csak alig 20%-a lakott a barakkban.

A játék folyamán felmerülő nyelvi kifejezések az ember nyelvi megnyilvánulásai között minden bizonnyal a legszembetűnőbbek. A játszó személy nem tud, de nem is akar játék közben másképpen cselekedni, beszélni, mint ahogy egyénisége és az adott helyzet diktálja. A gyermek lelkének minden, normális körülmények között rejtett indulata, eltitkolt vonása, az iskolai nevelés által eltompított vagy elnyomott jellegzetessége kendőzetlenül megmutatkozik a játékban, de leginkább a gúnynevekben. A gyermek beszéde valóban a lelki tartalmak őszinte nyelvi kifejeződése. Így érthető, hogy a gúnyolódás is hozzátartozik a gyermekek egymás közötti beszédéhez. A büntetés a bűn természetes következményeként ott van a gyermekek gúnyolódásában. A beszéd lélektani vonatkozásai számos esetben jól megfigyelhetők

a gyermek nyelvében, elsősorban a gúnyneveknél. A gyermek játékos természetű itt nyilatkozik meg leginkább. A gyermek a szavakkal, hangokkal is játszik. Ezért van az, hogy a gúnynevek közül a legtöbb a gyermek vezetékvagy keresztnévéből játsz, vagy analógiás képzéssel alkotott szó. Ezért a leggyakoribb képzésmódok a névátvitel, jelentésátvitel, analógián alapuló jelentés és alakváltoztatás, tartalmi szempontú jelentés és alakváltoztatás, hangutánzó szavak, indulatszavak gúnynévül való alkalmazása, tulajdonságjelzők, számnévi jelzők, határozószók főnevesítése. Jónéhány gúnynév van, amely számos nyelvalakító erő együttes hatására jött létre, tehát egy gúnynév esetében megfigyelhető egyszerre a fentebb elsorolt nyelvi jelenségek nagy része. A dolog természetéből következik, hogy a gúnynevek között számos csúnya és bántó szó van. Jellemző azonban a gyermek érzelmvilágára, hogy egyes hangok, hangcsoportok is kellemetlenül, csúnyának hatnak a gyermek számára. Így az *l, r, j* hangok halmozása, s a mélyebb magánhangzók azok, amelyek pusztán alkalmazása már gúnyoló hangulatúvá teszi a szót. Ha már maga a gyermek neve is ilyenfajta szó, ez a legtermészetesebb kiindulópont a gúnynevek képzéséhez. A gyermek igen nyitott szemmel jár a maga kis világában, a hibákat, feltűnőségeket éles szemmel észreveszi és könyörtelenül bírálja. Ez esetben testvéri, vagy rokoni kapcsolat a legkevesebbet számít, sőt a barakki gyermekek közé bekerült új játszótárs gúnynevét legtöbbször a testvérétől tudja meg. Egyes testi vagy lelki tulajdonságok, szintén megindítói lehetnek a gúnyolódásnak, s így a gúnynév *keletkezésének*. Hiába az iskolai nevelés, családi figyelmeztetés, a szánsalomkeltő testi hiba is könyörtelenül gúnyolás tárgyává lesz a játszó gyermekek között. A gyermek rendkívül élénk képzelőtehetsége és logikus gondolkodásmódja tükröződik a gúnynevekből is. Nincs a gyermekek és felnőttek életének olyan megnyilvánulása, mely figyelmüket elkerülné. Az erotikus vonatkozásokat sem lehet eltakargatni a gyermek szeme elől. Bizonyosság erre számos gúnynév és csúfolódó mondóka. Játék közben, vagy más alkalommal történt figyelemre méltó események, hibásan ejtett szavak, mondatok mind-mind alapul szolgálhatnak a gúnynév keletkezéséhez, ebből egy-egy feltűnő szót, személy- vagy tárgynevet, érdekes kifejezést ragadnak ki a gúnyolódás céljára. A közismert, tankönyvből vagy újságból olvasott személyek neve is felhívja magára a gyermek figyelmét, s ha valaki egy ilyen személyre bármilyen vonatkozásban (testi, szellemi tulajdonság, vagy a gyermek által vélt hasonlatosság) hasonlít a legkisebb mértékben is, az illető személynévből gúnynév lesz. A serdülő foglalkozása is alkalmas a gúnyolódásra, a barakki gyermekeknel, különösen a cipész, kőműves, lakatos. De ha a gyermek szüleinek foglalkozása ilyen figyelemre méltó, ráragadhat a gyermekre a foglalkozás gúnyos neve, vagy a foglalkozással együtt emlegetett csúfolódásra alkalmas tulajdonság gúnynévnek. A játékos gyermeki lélekre vall az a sok csúfolódó mondóka, amelyek között minden általánosan ismert vezetékvagy keresztnév megtalálható.

A gúnyolódások közül legállandóbb a csúfolódó versek formája. Ezek zárt formája ugyanis a tartalmat többé-kevésbé állandó jelleggel őrz meg nemzedékről nemzedékre. Ezzel magyarázható az, hogy ugyanaz a csúfolódó mondóka megtalálható az ország legkülönbözőbb részein, többnyire szóról szóra egyezően, a gúnynevek viszont helyről helyre változnak, és egyezések csak ritkán és véletlenül fordulnak elő. (A Szatmár megyei gyermekeknel egészen más gúnynév- és mondóka-anyagot találtam, mint a debrecenieknél.)

Kétségtelenül kimutatható a kapcsolat a gúnynevek és a helyi népnyelv

között. Esetünkben a debreceni népnyelvre jellemző diftongus *óu, őü* hangok már az iskoláskorúnál kisebb gyermekek nyelvében is észlelhető, hasonlóképpen előfordul a leggyakrabban használt szavakban az *i*-zés is. A gyermek ugyanis környezetétől utánzással sajátítja el a nyelv alapjait, s csak később alkot maga is a már ismertek mintájára szavakat, illetőleg használja a megismert nyelvelemeket. A barakk gyermekeire lényegesebb hatással volt a gyermektársadalmuk, mint munkásszüleik nyelve, akik legtöbbször a nap legnagyobb részében távol vannak a szülői háztól. A debreceni népnyelv jellemző nyelvi sajátosságait tehát már a legkezdetibb időben eltanulhatja környezetétől, és így is gyakorolja be. Az iskoláskorúak nyelvében az *ikes* ige iktelen ragozása, a *-ban -ben* helyhatározórag helyett a *-ba -be* használata, az *l* kiesése a gyakoribb szavakban s az *i*-zés az iskolai nyelvtanítás, olvasás és köznyelven való fogalmazás hatása ellenére is tapasztalható.

A nyulasi barakki gyermekek gúnyneveinek teljes anyaga áll előttünk e dolgozatban. Látható ebből az anyagból, hogy egy gyermeknek több gúnyneve is van, s pajtásai hol egyiket, hol másikat használják. A legjellemzőbb szokott ezek közül állandósulni, úgyhogy az illetőt még felnőtt korában is ezzel a gúnynévvel illetik. Némely gúnynév elterjedhet egy gyermekről az egész családra. (Pl. a „pinke” gúnynév.)

Gúnynevet megszólításra leginkább a serdülőkorban alkalmaznak. Az iskoláskor előtti időben túlnyomórészt a gyermek becézett keresztnévén szólítják egymást. Iskoláskorban gyakran hallható megszólításul a vezetéknev, ami kétségtelenül az iskolai élet hatása. A serdülőkorban viszont a gúnynéven való szólítás olyan általánossá válik, hogy a vezeték- vagy keresztnévén való szólítás a ritkább, míg valaki felnőttkorba nem ér.

A fentebb elmondottak alapján tehát a gúnyneveket a létrehozó körülmények szerint lehet legáttekinthetőbben csoportosítani: 1. A gyermek testi, lelki, jellembeli tulajdonsága. 2. A gyermek vezetékneve. 3. A gyermek keresztnéve. 4. A serdülő vagy szüleinek foglalkozása. 5. A gyermekkel megtörtént gyűlöldásra alkalmas esemény. 6. Csúfolódó versikék, mondókák. Közöltem végül néhány olyan gúnynevet, amelynek eredete a gyűjtés időpontjában nem volt megállapítható, rávonatkozó elfogadható magyarázatot találni nem lehetett. Ezeknél lehetőség szerint a körülményeket fölvezettem.

Dolgozatomban a gúnynevekkel kapcsolatosan nemcsak egyes szavakat, hanem több szavas kifejezéseket is közöltem. A nyelvi kategóriák ugyanis nem korlátozhatók mereven egyes szavakra.

Az egyes gúnynevek bemutatásánál közlöm a köznyelvi, népnyelvi alakot, a szó magyarázatát, vagy szinonimját, más szavakkal való kapcsolatát, a keletkezésére rávilágító adatokat, hasonló szavakra, szócsoportokra való utalást. Példamondát közlése elgondolásom szerint mellőzhető, mivel a gúnynév, elsősorban érzelmi megnyilatkozás, gyakran érzelmi kitörés, s így magában hallható.

1. Gúnynevek a testi, lelki, jellembeli tulajdonságok alapján

banka ~ olyan lánygyermek gúnyneve, aki a fejetején csomóbakötve hordja a haját. (Búbos, mint a banka.)

cifra Maris ~ 'kicicomázott, a többiek közül kirívó öltözetű'.

cigány Mari ~ 'veszekedő természetű' (mint a cigány).

cigány ~ 'barnabőrű' (olyan, mint a cigány).
 csutora ~ 'sovány' (lásd: pipaszár jelentése ua.).
 dagadtfejű *dagatfejű* 'nagy kerekfejű'.
 daganat ~ 'nagy, kövértestű' (mintha dagadt volna).
 döci ~ 'bicegő járású'.
 féllábú ~ 'egyik lábára sánta'.
 figaró *figaró* 'kistermetű'.
 fingos ~ 'olyan gyermek, aki gyakran fingani szokott'.
 fosos ~ 'olyan gyermek, aki valaha összefosta magát, s emiatt maradt rajta a gúnynév'.
 füles ~ 'nagyfülű'.
 füttyöri ~ 'füttyörésző'.
 gebe ~ 'sovány' (mint a gebe).
 göndörhajú *zsidó göndörhajú zsidó* 'göndörhajú fiú'.
 gözü ~ 'fahordó gyermek' (az erdőre jár gallyfát hordani, hord, gyűjt, mint a gözü).
 gubics ~ 'kistermetű'.
 harkály *harkáj* 'rekedt, rikácsoló hangú'.
 hazug tubák *hazuk tubák* (lásd: tubák).
 hegyesorru *hegyesóru* 'olyan gyermek, akinek feltűnően hegyes, vékony orra van'.
 hektika ~ 'sovány, sápadt' (hektikás).
 holdvilág fejű *hóúdvilág fejű* 'kopasz, sima fejű gyermek'.
 hólyagfejű *hóujakfejű* 'nagy, kerek fejű'.
 hőresög *hőrcsög* (arckifejezés alapján).
 izomtömeg, hústömeg ~ 'sovány' (ironikus értelmű).
 jáger *jágër* 'rossz, hibás szemű' (szólás: vak jáger).
 kancsi ~ 'kancsal szemű'.
 kártyapillér ~ 'kártyás' (lásd: kártyaspiller).
 kofa ~ 'bőbeszédű, nagyszájú'.
 kókuszfejű *kókuszfejű* 'hosszú fejű' (a kókuszdió hosszú).
 kufta ~ 'aki mindenbe belekuktálkodik, beleüti az orrát'.
 kuhajdán *kuhajdán* 'nagy, erős termetű'.
 lókötő *lúköttő* 'nagy termetű'.
 madarász ~ 'aki a madarakat gumipuskával lövöldözi'.
 maláj ~ 'barna bőrű' (vö.: néger).
 mérges pulyka *mérges pūjka* 'könnyen mérgeződő természetű'.
 mosogató rongy *mosogatóu ronygy* 'gyenge' (lágy, mint a mosogatórongy).
 nagyfülű *natyfüllü* 'ua'.
 nagyorrú *nagyóru* 'ua'.
 néger *négër* 'barna bőrű' (fekete, mint a néger).
 nyisznyász ~ 'sovány, gyenge'.
 nyúlbor *nyúlbőr* 'sovány'.
 nyúlfasz 'sovány'.
 ördög *ördög* (arckifejezés alapján).
 pápaszemes kígyó *pápaszemes kígyóu* 'szemüveges gyermek'.
 piaci kofa *pijaci kofa* 'bőbeszédű, nagyszájú' (lánya gyermek).
 piaci légy *pijaci légy* 'ua., mint a piaci kofa' (Jelentése tehát nem a közismert: szemtelen!).
 pipaszár ~ 'sovány' (lásd: csutora).

piszkos Zsófi *piszkozs Zsófyi* 'piszkos, gondatlan külsejű' (lánygyermek gúnyneve a keresztnévre való tekintet nélkül).

pöszöri ~ 'kis fiú' (A kisfiú nemi szervének neve : *pöszörő*. Valószínű értelme tehát — olyan kisfiú, akinek pöszörője van. Hasonló a serdülőknél használatos megszólítás : faszikám. Játshi képzésű szó).

prófusz *próyfusz* 'okoskodó' (a gyermek apjától hallották).

pukkancs ~ 'kis termetű'.

pukkancsfejű ~ 'kisfejű' (vö. az előbbi szóval).

retkes Zsófi *retkezs Zsófyi* 'piszkos, hanyag külsejű'.

rozsdás ~ 'szeplős arcú' (a szeplő olyan színű, mint a rozsdá).

sete ~ 'balkezes'.

szárcsa ~ 'sovány, kis termetű'.

szélvihar *szélvihar* 'hadarva beszélő' (gyors, mint a szélvihar).

szopka ~ 'olyan gyermek, aki szopja az ujját'.

ugorkafejű *ugörkafejű* 'hosszúfejű'.

Ugorka Peti *Ugorka Peti* 'hosszúfejű' (keresztnévre való tekintet nélkül).

vakveréb ~ 'rövidlátó'.

varju *värnyu* (arekifejezés alapján).

Vasgyúró Peti *Vazsgyúróu Peti* 'gyenge' (írónikus tartalmú, keresztnévre való tekintet nélkül).

vekucs ~ 'rövidlátó' (*Vekucs* a veréb kissé gúnyos neve. Valószínűleg így alakult : rövidlátó — vák — vakveréb — vekucs).

vigyorgó *vigyorgóu* 'nevetős természetű'.

Zsuzsi ~ 'olyan kisfiú gúnyneve, akire szülei egyéb híján leányruhát adtak'.

2. Keresztnéből képzett gúnynevek

Ankó-Pankó *Ankóu-Pankóu* 'Anna'.

árpakása ~ 'Árpád'.

bakkancs ~ 'Bandi'.

béka ~ 'Béla'.

csigabiga ~ 'Zsiga'.

esernyő *esernyőu* 'Ernő'. Ugyanebből a szóból még : *nünő, nünü, nunu, nünüs, nunus, gönyő, gümő*.

fika ~ 'Árpika'. (A gyermekek egyébként ismerik a 'fika', 'fikás' szavakat. *Fikás*: 'taknyos'.)

darázs ~ 'Balázs'.

dongi ~ Balázsból többszörös változtatással : Balázs — darázs — dongó — dongi.

Ferke *Fërke* (A névnek ez az alakja gúnyoló tartalmú. Egyébként a zsidó gyermeket is Ferkének csúfolják.)

guca ~ Zsigmondból : Zsigmond — Zsiga — Zsiguca — guca. (A gúnynevet csak a Zsigmond nevű gyermekre használják.)

harcsa *härca* Máriából : Mária — Marcsa — harcsa.

hoszka ~ Rózából : Róza — Rózsika — hoszka.

Ipoly *Ipőj* Ibolyából.

Julesa *Júlca* 'Júlia' (a szónak ez az alakja bántó, gúnyoló hangzású).

kacsa ~ 'Katalin'.

katicabogár ~ 'Katica'.
 kecskebéka ~ Bélából : Béla — Béka — kecskebéka.
 kis kacska ~ 'Katalin nevű gyermek kisebb testvére'.
 kókka *kóukka* 'Jóska nevű selypítő gyermek gúnyneve'.
 Lici ~ 'Juliánna'. (A kislány egyik beceneve Luló. A gúnynév valószínűleg így alakult : Luló + juci = Lici).
 pankó *pankóu* Sándorból : Sándor — Sanyi — Sankó — Sankó-pankó. (Ad analógiam Lackó-packó utóbbiból az ikerszó felének elvonásával.)
 pári ~ Árpádból : Árpád — Árpi s az utóbbiból hangátvetéssel.
 picsamari ~ 'Mária nevű, csúnya beszédű gyermek gúnyneve'.
 Pirka ~ 'Piroska' (A szónak ez az alakja bántó, gúnyoló. Egyébként a Pirka tehénnev is).
 rogyi ~ Rózából : Róza — Rozi — rogyi (Valószínű a csúfolóvers hatása „Rozi, roggyon rád a budi!”).
 róka *róuka* 'Róza'.
 Roszka ~ 'Rózsika' (a szó durván, kellemetlenül hangzik).
 Rozi ~ Rózából. (A szónak ez az alakja kellemetlen, gúnyoló.)
 Sandri ~ 'Sándor' (a névnek ez az alakja gúnyoló, kellemetlenül hangzó).
 szűzanya ~ Mária nevű gyermek gúnyneve. Kialakulása valószínűleg így :
 Mária — Szűz Mária — szűzanya.
 titán ~ 'Tibor' (A gyermekek rabló-csendőr játékban így kurjongatnak egymásnak : ti-tá-tá-tá!).
 vak Pali vak, vak, vak ~ 'Valéria nevű kislány gúnyolására'.
 Maga a kifejezés a Rákóczi induló tréfás kezdetére emlékeztet, amelyet a gyermekek is tudnak : „Vak Pali, vak Pali, vak, vak, vak, nekiment az ablaknak.” Valéria név becéző alakja pedig : Vali, ami a Palihoz igen hasonlít.

3. Családnévből képzett gúnynevek

bakkecske ~ 'Bató'.
 Batu kán ~ 'Bató'.
 bemegyek ~ 'Benedek'.
 Bukszár-tökszár-hagymaszár-pipaszár-csizmaszár-gatyaszár ~ (az összeset együtt, gyorsan egymásután) 'Bukszár' névből.
 buksza ~ 'Bukszár'.
 bukszi ~ 'Bukszár'.
 csiprongaz ~ 'Porcsin' névből. Előbb porcsingaz (lásd lentebb), s ebből hangátvetéssel.
 fatorka *fatörka* 'Katonka'. (Az illető egyébként *csősz*, azaz faőrző gyermeke!)
 fehér egér ~ Fehér.
 fica ~ Antal családnévből. Előbb kantafica (lásd lentebb) majd ebből az ikerszó egyik felének elvonásával.
 gatyakos ~ Gagna.
 gatyalyuk *gatyajuk* Gagna.
 gersli *gëršli* Molnár névből többszörös változtatással. Valószínűleg így : Molnár — lisztes — köles — kása — gersli.
 gombolyag *gombojag* Gombos.
 gyalog ~ Balog.
 kanta ~ Antal.

kantafica ~ Antal.

kecske ~ Bató névből többirányú változás útján. Valószínűleg így : Bató — bakkecske (lásd fentebb) — kecske.

kilós *kilóus* Loós.

kilós-falós-koplalós ~ Loós (Gyors egymásutánban együtt mind a három szót).

kis kilós *kis kilóus* a kisebbik Loós gyermek.

köleskása ~ a Molnár névből többirányú változás útján. Valószínűleg így :

Molnár — lisztes — köles — köleskása.

köles ~ a fentiből rövidüléssel.

liba ~ Hliva.

libanyakú ~ Hliva.

libaszar *libaszār* Hliva.

lisztes ~ Molnár névvel kapcsolatos főnevesült jelző.

marha *mārha* Marián.

módos asszony *móudos asszony* Módy.

nyenyega ~ Nyenyestyán.

nyírvák ~ Kirják.

papagáj ~ Papp.

pecegödör *pecegödör* Pece.

perceg *pērceg* Herczeg.

porcsingaz ~ Porcsin.

rab madár ~ Hrabovszky (A gyermekek kiejtése szerint Rabucki).

retkes gersli *retkes gērsli* Molnárból lásd fentebb : gersli.

rőt kolbász *rőüt kōlbász* Rőt (rőf kolbász!)

suszter *susztēr* Csizmadia.

sütőlapát *sütőūlapāt* Sütő.

szarka, szari, szacsi ~ Szalay.

szenes kocsi ~ Szenczy.

tike-tuka ~ Bató névből többirányú változás útján. Valószínűleg így : Bató

— batuka — tuka s az utóbbi alak ikerítődött.

újkrumpli *újkumpri* Új.

4. Foglalkozással kapcsolatos gúnynevek

dikics ~ Cipésztanuló gúnyneve (A cipész *dikics*-cel dolgozik).

égitalyiga *égitalyiga* L. : talyiga.

kecskepásztör *kecskepásztör* Annak a gúnyneve, aki a kecskére szokott vigyázni.

nyehó *nyehőu* Olyan gyermek gúnyneve, akinek az apja csizmadia.

nyikhaj, *nyikhāj* Olyan gyermek gúnyneve, akinek a bátyja borbély.

Ugyanez ilyen formában is : nyikhaj-nyikhaj-nyikhaj, nyik-nyik-nyik.

pattogatott csirizes nyehó *pattoktatocs csirizes nyehőu* L. : nyehó.

prézli ~ Pékinas gúnyneve.

suszterlegény *susztērlegény* Cipész gyermekének gúnyneve.

talyiga *talyiga* Szobafestő tanuló gúnyneve. A gyermekek mindig úgy látják, hogy a szerszámokat, létrát stb.-t talyigán tolja.

tüdős-véres-májas *tűdős-vīres-mājas* Hentes gyermekének gúnyneve.

vasminiszter *vasminisztēr* Lakatos tanuló gúnyneve. (Magát a vasminiszter szót a gyermekek a népiskolai olvasókönyvből, Baross Gáborral kapcsolatosan ismerik.)

5. A gyermekkel történt nevezetes esemény nyomán keletkezett gúnynevek

- anyám tyúkja ~ Az iskolában szavalta Petőfi: Anyám tyúkja c. versét, és belesült.
- csibész ~ A gyermek apja egy alkalommal ezt mondta, mikor megverte fiát valamiért: „Te csibész, kitekerem a nyakad!”
- Csurcsil *Csúrcsil* Kövér gyermek gúnyneve, akire egyébként a „Harcoljon a sári-vári” játékban mondták rá, s azóta rajta maradt. (Churchill volt angol miniszterelnökről.)
- Dudva Gyurka *Dudva Gyúrka* Az anyja elküldte a boltba zöldséget venni. Selypítve beszélt és így kérte: „At monta édetanám, tették adni uc fillélél szücciget.”
- L. még: petrezselyem, karalábéfejű, káposztafejű, zöldség, szücsig.
- fehér veréb ~ Fiúgyermek gúnyneve. Egy alkalommal azt mondta: „Megyek a sliccel fehér verebet lúni.” Ebből maradt rajta a gúnynev.
- fiú frizura *fijú frizura* Egy kislánynak tetvetlenítés alkalmával levágták a haját. Kopasz fejjel, azaz fiú frizurával járt. Innen maradt rajta a gúnynev.
- gólya *góyja* Egy alkalommal a gólyahívogató verset kiabálta. Eltévesztette, ezért maradt rajta gúnynének.
- Gyufa Peti ~ Gyufával játszott és a meggyulladt doboz gyufa összeégette a kezét. Magát a Gyufa Peti szót a gyermekek valószínűleg az akkoriban közkezen forgó vöröskeresztes újságból láthatták. A gyermek keresztneve, akit így csúfolnak ugyanis nem Peti, hanem Ferenc.
- hazug ember *hazug embër* Serdülő gúnyneve, aki főleg ponyvaregények nyomán nagyokat szokott mondani.
- kecsketanító *kecsketanítóu* A kecskékre vigyázott, játszott velük, s a kérdezősködő pajtásának azt felelte: tanítom őket. Így maradt rajta a gúnynev.
- kilenc ember *kilenc embër* Serdülő gúnyneve. Egy alkalommal azt mondta, hogy ő olyan erős, hogy kilenc emberrel is megbír.
- Paszulyos Jóska *Paszujos Jóuska* N. Jóska cipész tanuló egy alkalommal elmesélte a többi serdülőnek, hogy a mester parancsára levette a paszulyt a kályháról, a fazék forró volt, megégette a kezét.
- petrezselyem *petrezselyem* L. Dudva Gyuri ugyane szó nyomán: karalábéfejű, káposztafejű. A kialakulás útja világos: zöldség (dudva) karalábé, káposzta, petrezselyem stb.
- Pinke ~ G.-né István nevű fiát Pinké-nek becézte. Egy alkalommal így hívta be az udvarról. A gyermekek meghallották. A szó feltűnő alakja miatt szolgált gúnynévül. Rövidesen nemcsak az említett gyermek, hanem az egész család gúnyneve lett.
- puderes cigány *púderesz cigány* A gyermek arcán varas kiütések voltak. Ezt cinkenőccsel kenték, amely megszáradva olyan fehér volt, mintha vastagon puderral lett volna bekenve.
- Senci gérukk ~ A Senci gyermekek nagyanyja egyszer valami 'gérokk'-ról mesélt. A gyermekeken maradt gúnynének a szó, amelyet bizonyára pajtásai is hallottak.
- Stefi ~ B. Antalra egyszer az iskolában így szólt a tanító: „B. Stefi, mondd csak meg!” Azóta a pajtásai is úgy szólítják. Keresztneve egyébként Antal.

száz pengő száz pengő. G. Máriának egyszer azt mondta az anyja, mikor a tanító mulasztás miatt küldött intését hazavitte : „*Ne menny iskolába, aggyík a tanító száz pengőt, hogy vehessek neked ruhát!*”
 szurkos kezű szurkos kezű Amikor a Böszörményi úti gyalogjárdát javították, belenyúlt a meleg szurokba és megégette a kezét.
 szűcsig ~ L. : Dudva Gyurka.
 tubák ~ Az illető a dohányzásért kikapott. A gyermekek állítása szerint az apja ezt mondta neki : „Majd adok én neket tubákot!”
 zöldség zőccsig L. : szűcsig, Dudva Gyurka.

6. Bizonytalan eredetűek

bigaró bogari (Ugyanannak a gyermeknek a gúnynevei) A *biga*, *bigaró* a kis fiúgyermek nemiszervét jelenti. (Lásd még a csúfolódó mondókát : *Cigán, cigán, cigaró nem a pipába való...*)
 csipka ~ lány gúnyneve.
 dokszi ~ A gyermek apja órás. Ilyen módon keletkezhetett a doxa óra nevéből, de erre biztosat nem hallottam a gyermekektől.
 finega ~ Fiú gúnyneve. A nyenyega névhez hasonlít.
 gecu ~ Serdülő gúnynév. A gyermek neve nem Gedeon, vagy Gedi, tehát abból nem származhat.
 gibu ~ Kistermetű, sovány gyermek gúnyneve.
 hártya ~ Kislány gúnyneve.
 kakukk ~ Fiú gúnyneve.
 kupak ~ Kislány gúnyneve. Azt mondták rá a gyermekek ; „Az apja pipájának a kupakja.”
 kupaktanács ~ Az előbbi név változata.
 kutya ~ Fiú gúnyneve.
 surmó *surmó* surmók *surmók* (mind a kettő egyes szám!) Városi gyermekek között általánosan ismert szó. Itt : fiú gúnyneve.
 surák ~ A surmó gúnynév változata.
 tikuta ~ Selypítve beszélő fiúgyermek gúnyneve.

Csúfoló mondókák

Vezetécknevekre

Balog, Akinek a seggit nyalod.
Feketi János, Jó dohányos, Tuggya aszt az egész város.
Herceg, A zstrja pērcg.
Kovács, kovács kotkodács, Minden napra ety tojás.
Kelemen, Eszed a szart melegen.
Sárgaripa-petrezsejem, Nyenye Gyuri veszedelem.
Rozsdás, Hány kacsátok van?
Sete-Suta Segge júka, Tág a seggem búj bele!
Szabó-Szabó szab' gatyát, Három inget, had gatyát.
Vengrin néni icipici jánya Rákapott a mákospulizskára.

Keresztnevekre

Ábrahám Ed' meg, amit hátrahány.
Aladár Neked szarik a madár.

András Töke, monya hangyás.
 Anna-kanna Verebek nagyannya.
 Hoty hívnak, Antalnak, Verd a segged a falnak?
 Balázs, Feji van a darázs.
 Böske Tehén seggit közs' be! Én bekötöm a szemit, Te mek kinyalod a seggit.
 Elemér — denevér — büregér.
 Elemér Neket szarik az egér.
 Ernő Esernyőü.
 Éva Vigyen el a héjja.
 Férke Szalad az egérke.
 Gyurka Kel-i kutyahúrka, Ha nem kél tedd el, Majd megeszed reggel.
 Jánozs gazda Bújj a gazba, Ott egy disztóú Vágd óudalba!
 Jóska Tojóuska, Hármát töjt az éccaka,
 Kettőüt tett az ágyába, Eggyet meg a szájába.
 Jóska Tojóuska Tőjjál eggyet a padra.
 Julcsa, Hun a budi külcsa.
 Lackóú-packóú Pipadohá zacskóú.
 Lajos A töke olajos.
 Lajos Az íleted bajos.
 Lici, Lici licitál Az ágy alatt mi csinál?
 Mancsi Mekharap a mancsi.
 Mancsi, Rád nézett a mancsi.
 Miháj, Lötyög a háj.
 Pinke, paszujos az inge.
 Pinke zsidóú a padon Macskát rángat madzagon,
 Ha ja maddzag elszakad, Pinke zsidóú ot marad.
 (Azért van a zsidóú jelző, mert az illető göndörhajú, s ezt zsidósnak tartják.)
 Roggy Roggyó rád a budi!
 Sándör Kenyérhajon táncól, Galuskájér pityereg
 Szép jányokér kesereg.
 Petőüfi Sándör Gatyába táncól.
 Vak Vali, Vak Vali, vak, vak, vak (Valéria).
 Nekiment az ablaknak
 Megáj Vali megraklak,
 Mér mentél az ablaknak?
 (A Rákóczi induló tréfás szövege, annyi elváltoztatással, hogy a Pali helyett Valit mondanak.)
 Zoltám-boltám baleset! (A gyermekek elsőosztályos tankönyvében volt egy Zoltán balesete című olvasmány.)
 Zsiga Hátadon a csiga.
 Zsuzsika Lábot köszt a muzsika, Nálam meg a vonóúja.
 Pista, Pislog a galuska.

KOVÁCS LÁSZLÓ
 (1947)

A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz

A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz munkálatai rövid múltra tekintenek vissza. Mint köztudomású, e munkálatok megindulása csak a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése után (1949) vált lehetővé, amikor megszülettek a feltételei annak, hogy a szlavisztikai kutatások területén is fordulat következze be. Ennek kapcsán a nyelvtudományi ötéves terv keretén belül lehetőség nyílt a tervszerű kutatómunkára, napirendre lehetett tűzni a megoldandó legfontosabb feladatokat, s biztosítani az egyéni kutatómunka és a kollektív munkálatok személyi és anyagi előfeltételeit. Másrészt, e munkálatok tematikája folytán alkalom nyílt szorosabb kapcsolatok kiépítésére a szomszédos népi demokráciák szlavisztikájának képviselőivel.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Nyelvek Intézetének szervezésében két kollektív munkálat folyik: 1. a Magyarországi Szláv Nyelvmélekek és 2. a Magyarországi Szláv Nyelvatlasz munkálatai. Mindkettőnek vezetője Kniezsa István akadémikus.

*

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének megalakulása (1949) előtti években a hazai szlavisztikai kutatás nem igen foglalkozott szláv nyelvjárásaink feldolgozásával. A magyarországi szlavisztika irodalmából kevés olyan művet vagy cikket tudunk megemlíteni, amely hazai szláv nyelvjárásainkkal foglalkozik.

A szlovák nyelvjárásoknak szenteli figyelmét MUNKÁCSY,¹ ERNST,² KNEZSA,³ SIPOS,⁴ MÁRKUS,⁵ KIRÁLY⁶; néhány megjegyzést találunk ezenkívül még HELLEBRANTH⁷ és HAAN⁸ munkáiban.

¹ MUNKÁCSY MIHÁLY: Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerémszékében, Bp., 1913., 39 l.

² ERNST TERÉZ: Adalékok a galgóczi tót nyelvjáráshoz és Galgóc településtörténetéhez, Bp., 1931, 42 l.

³ KNEZSA, STEFAN: Z historycznych zagadnień dialektu wschodnio-słowackiego, Kraków, 1935, 108–115. l. [Klny.: Sprawozdania Polskiej Akademji Umiej.]

⁴ SIPOS ISTVÁN: A magyar nyelv hatása Alsó-mihályi tót nyelvére, Kassa, 1939, 80 l.

⁵ MÁRKUS MIHÁLY: A bokortanyák népe, Bp., 1943, 48–109 [a „Nyelvjárás” c. fejezetben].

⁶ KIRÁLY, PIERRE: Chronologie des éléments hongrois dans la langue d'un village slovaque oriental, Bp., 1948, 201–214 (Klny.: Études slaves et roumaines I.).

⁷ HELLEBRANTH JÁNOS: Szarvas városáról [Tudományos Gyűjtemény 1822/XI, 21–2; Szarvas nyelvéről is ír egy keveset a „Lakosai: Ezeknek... beszédmódjuk” c. fejezetben].

⁸ HAAN, LUDWIK: Pamětnosti B. Čabanské, W Budině, 1845 [Békéscsaba nyelvérről az 57. laptól kezdődően]; uő.: Csaba története [1858]. Kézirat [Békéscsaba, Megyei Könyvtár Kézirattárában, jelzete: RK 30; nyelvről a 39–40. lapon].

Délszláv nyelvjárásainkat tanulmányozza GÖNCZI,⁹ ASBÓTH,¹⁰ PÁVEL,¹¹ CHRIST¹² és NOVÁK.¹³

A kárpátukrán (rutén) nyelvjárásokkal egyedül BONKÁLÓ¹⁴ foglalkozott.

Az eddig felsorolt irodalomból láthatjuk, hogy az említett szerzők közül Magyarország mai területén levő nyelvjárásokból egyedül MÁRKUS merítette tanulmányának tárgyát.

A magyarországi szlovák nyelvjárások a cseh, a lengyel és a szlovák szlavisták figyelmét is magukra vonták. Így megemlékezik róluk V. VÁZNÝ.¹⁵ STIEBER¹⁶ a Zemplén megyei Rudabányáscka nyelvjárását dolgozta fel és ŠTOLC¹⁷ 1946-ban a szlovák-magyar lakosság-csere propagációs munkája során Komárom és Veszprém megyében, valamint Kerepes környékének déli részén és Borsod-Zemplén megyében végzett nyelvjárási gyűjtést. Ugyanakkor PAVOL ONDRUS Nógrád és Békés megyében, továbbá Nyíregyháza környékén, KONŠTANTIN PALKOVIČ meg Esztergom megyében, valamint Aszód és Kiskőrös környékén gyűjtött nyelvjárási anyagot (vö. ŠTOLC i. m. 5–6). Így tehát ŠTOLC műve, továbbá ONDRUS és PALKOVIČ gyűjtései révén lényegében Magyarország valamennyi szlovák nyelvjárású községére vonatkozóan rendelkezünk anyaggal. Persze, még ez utóbbi gyűjtések is (amennyire ez ŠTOLC műve alapján megállapítható) több szempontból hiányosak, ami érthető is, mivel az áttelepítési kampány munkája közben nem volt alkalmuk rendszeres és huzamosabb gyűjtésre.

Megjegyzem még, hogy ugyancsak ŠTOLC tesz említést egyetlen kárpátukrán nyelvjárású községünkről (Komlóska, Zemplén m.), és ugyancsak ő elemzi a lengyel goral nyelvjárású községünk, Derenk nyelvét is (i. m. 394 kk., 431–9).

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy míg a szlovák nyelvjárásokat ŠTOLC műve és a többi felsorolt cikk, tanulmány alapján lényegében már át tudjuk tekinteni, addig a hazai délszláv és esetleges kárpátukrán nyelvjárású községeinkre vonatkozólag úgyszólván semmi adattal sem rendelkezünk.

*

A magyarországi szláv nyelvjárások feldolgozásának a gondolata 1903-ban vetődött fel először konkrét formában, amikor az MTA Nyelvtudományi

⁹ GÖNCZI FERENC: Muraköz és népe, Bp., 1895, 103–119 [a „Nyelvjárás, költészet” c. fejezetben]; HADROVICS L. közlése.

¹⁰ ASBÓTH OSZKÁR: A *j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. Bp., 1908, 61 l. [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX/10].

¹¹ PÁVEL ÁGOST: A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana, Bp., 1909, 148 l.

¹² CHRIST JÁNOS: A muraközi nyelv nyelvtana, Veszprém, 1942, 40 l.

¹³ NOVÁK VILMOS: Küzmics István hazai szlovén bibliafordító [Egyetemes Philologiai Közöny LXVIII (1944/I., 48–63; nyelvészeti anyagot nagyon keveset találunk benne].

¹⁴ BONKÁLÓ SÁNDOR: A *sg* refl. a huczul-kisoroszbán. [Nyelvtudomány. IV (1913), 41–3]; vö.: A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana, Gyöngyös, 1910, 50 l. [a 3–4. lapon közli a kárpátukrán nyelvjárás régebbi irodalmát is]; vö.: A rutének (ruszinok). Bp., 1940, 70 kk. [egy-két megjegyzés].

¹⁵ VÁZNÝ, VÁCLAV: Nářečí slovenská., Praha, 1934 [Československá vlastivěda. Jazyk.], 281, 289 stb. [a délvidéki, Békés és Bács-Bodrog megyei nyelvjárásokról tesz említést].

¹⁶ STIEBER, Z.: Gwara wsi Ruda Baňačka, SMS, XIV (1936), 214 kk.

¹⁷ ŠTOLC, JOZEF: Nářečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku, V Bratislave, 1949, SAVU, 544 l. + 1 térkép.

Bizottsága tervbe vette a magyarországi szláv nyelvjárások átkutatását.¹⁸ Az első (s egyben az utolsó) munka, amely ennek kapcsán napvilágot látott, PÁVEL Á. idézett műve, melyet az MTA adott ki „A Magyarországi Szláv Nyelvjárások” c. sorozat 1. füzeteként; szerkesztette ASBÓTH OSZKÁR az MTA Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából.¹⁹

A magyarországi szláv nyelvjárások rendszeres feldolgozására csak az MTA újjászervezése és a Nyelvtudományi Intézet létrehozása után kerülhetett sor; ennek kapcsán a nyelvtudományi öt éves tervben már helyet is kapott „A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz” (SzNyA) c. munkát.

A SzNyA célja: áttekintést nyerni az egyes magyarországi szláv nyelvjárások állapotáról, elkészíteni a nyelvjárások atlaszát, majd ennek alapján, illetőleg e mellett nyelvjárási monográfiák és tanulmányok készítése, írása.

Magyarországon kb. 240 község lakossága (illetve ezek bizonyos hányada, gyakran csak egy-két öreg ember) beszéli valamelyik szláv nyelvjárást. Ebből mintegy: 130 szlovák, 93 szerb-horvát, 9 szlovén, 1 ukrán (Komlóska), 1 lengyel (gorál) [Derenk, melyet 1941-ben széttelepítettek] és 9 átmeneti kárpátukrán-keletiszlovák nyelvjárású község (Zemplén- és Abaúj megyében).

A SzNyA-munkálatok első szakaszában ún. tájékoztató kutatásokat végeztünk. Ezeknek célja az volt, hogy áttekintést nyerjünk a magyarországi szláv nyelvjárások hovatartozásáról, jellegéről és összetételéről. A kutatásokat egy rövidebb kérdőív alapján végeztük, mely pl. a szlováknál 12 hangtani jelenségre, 4 alaktani sajátásra és 6 ragozási paradigmára vonatkozó kérdésre, összesen kb. 200 adatra terjedt ki.

¹⁸ Lásd „A MTA Nyelvtudományi Bizottságának jegyzőkönyvei 1877–1919.” (MTA Kézirattára, jelzete: Nyelvtud. 2°, 44/1):

a) 1903. XI. 28:

„A Nyelvtudományi Bizottságnak 1904-i költségvetése.” . . . „6. Nem-magyar nyelvjárásaink tanulmányozására . . . 500.— A bizottság [elnök: Szinnyi J., jegyző: Simonyi Zs., jelen: Ásbóth, . . . Melich . . .] szervezni kívánja a magyar nyelvtörténetre nézve is fontos hazai nem-magyar (első sorban a német és szláv) nyelvjárások átkutatását és ismertetését, s egyelőre a szükséges könyvészeti előmunkálatokra vesz föl 500 koronát”.

b) 1904. V. 25:

„3. A német és szláv nyelvjárásoknak az idén megindítandó gyűjteményére nézve elhatározza a bizottság, hogy a kiadandó munkákért tiszteletdíjat nem fizet, hanem 50 tiszteletpéldányt ad a szerzőnek. A gyűjteményt a Franklinnál nyomtatjuk”.

c) 1907. XII. 20:

„Előirányzat 1908-ra”.

„. . . megindulnak a magyarországi szláv nyelvjárások munkálatai (Ásbóth O. szerkesztésével), de mind a kettőnek költségéről csak 1909-ben gondoskodunk”.

d) 1908. X. 26:

„. . . Ásbóth Oszkár l. t. levélben jelenti, hogy a biz. fölhatalmazása alapján most fogja megindítani a Magyarországi szláv nyelvjárások sorozatát (Pável Ágostnak a vas-megyei szlovén nyelvjárást tárgyaló dolgozatával)”.

e) 1908. XII. 21:

„Előirányzat 1909-re”.

„5. Magyarországi szláv nyelvjárások 700.—” . . . „A magyarországi szláv nyelvjárások c. sorozat, melynek kiadása már évekkal ezelőtt el volt határozva, most fog megindulni Ásbóth Oszkár r. t. szerkesztésében”.

¹⁹ Vö. PÁVEL i. m.-nek címlapját és ASBÓTH sorait, Nyelvtudomány, III (1910), 127.

A szlovák részleg tájékoztató gyűjtései 1952 végén befejeződtek. Ebből 29 nyugatszlovák, 79 középszlovák és 22 keletszlovák nyelvjárású község. Megtörtént a szlovák kutatópontok előzetes kijelölése is, sőt a kutatópontok mintegy háromnegyed részét már fel is gyűjtöttük. — A délszláv nyelvű községekből a tájékoztató kutatások során eddig kb. 80 van felgyűjtve. Ebből : I. szerb-horvát nyelvű : 1. *što*-nyelvjárású : a) ekavština 17, b) jekavština 21, c) ikavština 23 ; 2. *kaj*-nyelvjárású : 8 ; 3. *ča*-nyelvjárású : 5 ; II. szlovén : 6. Felgyűjtendő még kb. 22.

A SzNyA szlovák részlegének munkatársai, a tájékoztató gyűjtésekben : Décsy Gyula, Gregor Ferenc, Király Péter, Varga Ferenc, — a kutatópontok feldolgozásában : Décsy, Gregor, Király és Sipos István. — A délszláv részleg eddigi gyűjtéseiben Bor Kálmán és Botka Ferenc vett részt ; a további gyűjtések azonban — munkatársak hiányában — pillanatnyilag szünetelnek.

A gyűjtőmunkákat megelőzően, az ún. tájékoztató kutatások előtt közös gyűjtéseken vettünk részt szlovák és délszláv nyelvjárású községekben, majd a magnetofon segítségével felvett lemezekről lejegyzési gyakorlatokat folytattunk. A tájékoztató gyűjtések egynaposak voltak, s a körülményektől függően a kérdőívben felsorolt kérdéseken kívül is igyekeztünk anyagot gyűjteni egyes jellegzetesebb, esetleg a kérdőívben egyáltalán nem szereplő jelenségekre vonatkozólag.

A kutatópontok kijelölése a községek nyelvi jellegének összehasonlítása alapján történt meg, s ezt megelőzően — amennyire lehetséges volt — településtörténeti adatokat is gyűjtöttünk és egyéb, községeink történetére, nyelvére vonatkozó forrásokat is igyekeztünk felkutatni.

A szlovák részleg feldolgozásában nagy segítséget jelent számunkra, hogy a kutatópontokat a Szlovák Tudományos Akadémia nyelvjárású kérdőíve alapján dolgozhatjuk fel.²⁰

A kutatópontok felgyűjtésének megkezdése előtt ismét közös kiszállásokon vettünk részt : egy-egy nyugat-, közép- és keletszlovák nyelvjárású községben, majd a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának dymaphonján felvett hanglemezekről lejegyzési gyakorlatokat végeztünk.

A lejegyzésben a szlovák nyelvjárású irodalomban meghonosodott nagyolt fonetikus lejegyzési módot használjuk, szükség esetén egy-egy újonnan alkalmazott jel segítségével jelöljük a szokatlan képzésű hangot.

Az adatközlő alanyok kiválasztásában elsősorban arra ügyeltünk, hogy az óslakosok közül kerüljenek ki. A nemzedékbeli eltérések vizsgálata (bár néhol ez is hasznosnak bizonyult) általában véve nem látszik lényegesnek, mivel a szlovák irodalmi nyelvnek — érthetően — még úgyszólván semmi nyoma sem található a nyelvjárásokban. Ez utóbbi ok miatt nem járhat eredményel a nemek közti eltérések vizsgálata sem.

Az adatok kérdezésekor általában a direkt módszert követtük, azaz magyarul kérdeztünk, vagy rámutattunk a tárgyra. A magyarul való kérdezést részben az is megokolja, hogy a kérdezett egyének a szlovák irodalmi nyelv kifejezéseit nem minden esetben értik, sőt, a helyi nyelvjárás ismerete náluk gyakran már csak passzív tudást jelent ; de magyarul kérdezhetünk nyugodtan azért is, mivel ezt a nyelvet nagyjából jól ismerik (sokszor

²⁰ A kérdőív címe : Dotazník pre výskum slovenských nárečí. Sostavili EUGEN PAULINY a JOZEF ŠTOLC. V Bratislave, 1947, Vyd. SAVU. — 100 lapos, 748 kérdést tartalmaz, együttvéve kb. 2000 adatot.

jobbban, mint a helyi nyelvjárást), s — hangtani és alaktani kérdésekről lévén szó — nem veszélyeztettük a kiejtés helyességét vagy a helyesen megadandó válasz elnyerését (annál is inkább, mivel a kiejtésben itt-ott felbukkanó magyar hatást már a tájékozódó kutatások során módunkban volt tisztázni).

Általában két-három alanyt kérdeztünk, majd újabbnál a vitás kérdéseket igyekszünk tisztázni. Az ezek után is fennmaradó megoldatlan kérdéseket a kutatópontok felgyűjtése után magnetofon felvételek segítségével próbáljuk tisztázni.

A SzNyA szlovák részlegének további munkálatai — ha lassított ütemben is — biztosítva látszanak; a délszláv részleg munkálatainak folyamatosága szempontjából viszont hasznos lenne, ha délszláv szakos dialektológusokat is ki tudnánk képezni.

*

A magyarországi szláv nyelvjárások tanulmányozása nagy jelentőségű. Elsősorban azért, mivel jelentős mértékben gazdagítja szlavisztikai, sőt bizonyos fókig általános nyelvészeti ismereteinket is. A nyelvjárások rendkívül előnyös összetétele folytán ugyanis alkalmunk nyílik valamennyi szláv nyelv, illetve nyelvjárás közvetlen tanulmányozására és összehasonlítására. Ezenkívül lehetőséget adnak az átmeneti nyelvjárások, az új nyelvjárási típusok keletkezésének, a kétnyelvűség, a magyar-szlovák kölcsönhatások stb. tanulmányozására.

Az atlasz munkálatain kívül egyéni munkák is folynak: így BALECZKY EMIL Komlóska kárpátukrán nyelvjárását dolgozza fel monografikusan; GREGOR FERENC egy nyugatszlovák nyelvjárású község (Piliszzántó) nyelvéről ír tanulmányt; HADROVICS LÁSZLÓ a nyugatmagyarországi (burgenlandi) horvát nyelvjárás XVIII. és XIX. századi nyomtatott emlékeivel foglalkozik; KIRÁLY PÉTER Tótkomlós középszlovák nyelvjárásának kialakulásáról ír dolgozatot, valamint az átmeneti keletiszlovák-kárpátukrán nyelvjárásról; SIPOS ISTVÁN meg a Bükk hegységben fekvő szlovák községek nyelvéről készített tanulmányt (A bükki Huták és Hámorok település- és nyelvjárás-története; 1955. kandidátusi disszertáció).

Már az eddigi irodalom alapján is sejtettük, hogy a magyarországi szlovák községek lakossága szinte kivétel nélkül több helyről települt egybe, s ebben kereshető a magyarázata annak, hogy szlovák nyelvjárásaink elütnek a szlovákiai nyelvjárásoktól, hogy más jellegűek, más összetételűek, mint amazok. Ez derült ki KIRÁLY PÉTERnek Tótkomlós nyelvjárásáról írt kéziratot tanulmányából, s erre az eredményre jutott SIPOS ISTVÁN is idézett munkájában. SIPOS levéltári kutatásai során igen fontos adatokra tett szert. Így pl. olyan feljegyzéseket talált, amelyekben fel van tüntetve, hogy ki honnan jött és milyen nyelven beszélt. Mindennek a birtokában SIPOS — a nyelvi tények vallomásának felhasználásával — a bükki települések nyelvének egységesülő folyamatát szinte teljes egészében meg tudta rajzolni.

Magyarország szinte valamennyi szlovák településének története a bükki települések történetéhez hasonló, vagyis legtöbbször nem szervezett áttelepítésről, hanem önkéntes — különböző vidékekről eredő — betelepülésekről van szó, minek következtében a különféle nyelvjárást beszélő telepesek nyelvéből mindig új típusú nyelvjárás jött létre. Éppen ezért a magyarországi

szláv nyelvjárások tanulmányozása a nyelvkeveredés problémája szempontjából is igen tanulságos. Mindebből nyilvánvaló az is, hogy a nyelvjárási tanulmányok írásakor a településtörténeti adatokban rejlő tanulságok felhasználása elsődleges fontosságú.

Bár kész eredményekről még nem számolhatok be, csak folyamatban levő munkálatokról, egyéni kéziratok tanulmányokról, — az összkép mégis biztató: minden előfeltételünk megvan ahhoz, hogy a hazai szlavisztika a nyelvjáráskutatás területén is jelentős eredményeket mutathasson fel.

KIRÁLY PÉTER

Hírek

1. Petrovici Emil akadémikus magyarországi látogatása és a Magyar Nyelvatlasz

1955 őszén Petrovici Emil, a Román Tudományos Akadémia rendes tagja a nemzetközi kulturális egyezmény alapján hosszabb időt töltött Magyarországon. Petrovici akadémikus egyik különleges munkaterülete a nyelvatlasz. Ő az *Atlasul Linguistic Român* egyik szerzője, mégpedig az, akinek munkáját magyar szakirodalmunk is elismeréssel méltatta (MNy. XL, 91; vö. még MÁRTON GYULA: MNnyv. IV, 233 kk.), s aki a magyar nyelvatlasz-gyűjtés egyik úttörőjének is számít, minthogy tudvalevőképpen a román nyelvatlasz magyar adatokat is tartalmaz, s azok az adatok, melyeket Petrovici gyűjtött három kutatóponton (Kovácsnán, Magyarbikalon és Gyimesfelsőlokön), megbízható, becses adalékok. De ugyancsak Petrovici akadémikus vezeti a jelenleg készülő új román nyelvatlasz munkálatait, amely nemcsak a román nyelvjárásokra, de minden romániai népi nyelvre, így tehát a magyarra is kiterjed. Érthető tehát, hogy itt-tartózkodása alatt Petrovici akadémikus különösen érdeklődött a Magyar Nyelvatlasz folyamatban levő munkálatai iránt. Ismételtelen megtekintette Nyelvatlaszunk archívumát, mely az eddigi gyűjtések anyagát tárolja, a munkatérképeket, melyeken ez az anyag máris ideiglenes formában térképekre van vetve, valamint — vérbeli fonetikus lévén — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumát, ahol a nyelvatlasz-gyűjtéssel kapcsolatos nyelvjárási magnetofon-felvételek, lemezek anyagának kísérleti fonetikai feldolgozása folyik. E munkában maga is részt vett, s közben a laboratórium az ő saját román kiejtésének elemzésével is foglalkozott, főleg a diftongikus jellegű alakulásokkal, ami bár más természetű problémákat vet föl, bizonyos fokig vág a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályának munkájához, minthogy ennek egyik fő feladata a magyar nyelvjárások kettőshangzóinak vizsgálata (vö. HEGEDŰS LAJOS: *Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában*; A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere 234 kk.). Nyelvatlaszunk kérdőíveit, elveit Petrovici már ismerte, hiszen 1952-ben a magyar nyelvatlasz-munkaközösség két tagja: Benkő Loránd és Lőrincze Lajos tapasztalatcsere céljából több hetet töltöttek volt Romániában (LŐRINCZE LAJOS: MNy. L, 220), s a Magyar Nyelvatlasz munkálatairól részletesen tájékoztatták őt, sőt vele közösen ki is szálltak a moldvai csángókhoz kísérleti nyelvjárási gyűjtés céljából. Annál inkább óhajtott Petrovici akadémikus a munkának eddigi eredményeivel, az anyag középponti kezelésével, a munkaközösség működésével, a fonetikai munkálatokkal közvetlenül is megismerkedni. E kitűnő szakember érdeklődését látva, a Nyelvatlasz munkaközössége meghívta őt egy kiszállásra, hogy gyűjtőinknek a terepen

végzett munkáját is ismerje meg. Petrovici nagy örömmel fogadta e meghívást. Október 22-én a Nyelvatlasznak csaknem teljes gyűjtő gárdája (Benkő Loránd, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Imre Samu, Végh József; sajnálattal nélkülöztük Kálmán Bélát, kit hivatalos elfoglaltsága megakadályozott a kiszállásban való részvételben) kiszállt, hogy Zala megye hat kutatópontján (Oltárcon, Kányaváron, Bödeházán, Kerkabarabáson, Zalatárnokon és Becsvölgyén) végezzen gyűjtést és velük ment Hegedűs Lajos is, hogy magnetofon fölvételeket csináljon. Petrovici Emil velem, ki mint a Nyelvatlasz-munkálatok vezetője vettem részt a kiszálláson, Nagykanizsán szállt meg három napra, s ez idő alatt mindketten gépkocsival jártuk végig a kutatópontokat, ahol a gyűjtők dolgoztak. Petrovici akadémikus, aki tökéletesen tud magyarul, maga is részt vett a gyűjtésben (Kányaváron, Bödeházán, Kerkabarabáson, Becsvölgyében), jegyezte az adatközlők feleleteit, s utána a gyűjtővel hármásban röviden megbeszéltük a tapasztaltakat. Örömmel állapítottam meg, hogy a kitűnő fonetikus és gyakorlott nyelvjárási gyűjtő rendszerint velünk egyformán értékelte a hallottakat, mind fonetikai, mind egyéb természetű megállapításai a mieinkkel találkoztak. Bödeházán részt vettünk magnetofon-fölvételben is.

A kirándulás eredményével Petrovici akadémikus nagyon meg volt elégedve, nagyon tanulságosnak tartotta a látottakat-hallottakat. Gyűjtőink összehangoltsága kellő mértékben kiállta a próbát a szakavatott kritikus előtt is, nemcsak a fonetikus hallás és följegyzés terén, de egyéb kérdésekben is, a nyelvi változatok szociális értékelésében, korok és nemek szerint való megoszlásuk megítélésében az egymástól függetlenül dolgozó munkatársak azonos megállapításokat tettek, s Petrovici Emil is ugyane következtetésekre jutott, valahányszor elég anyag állott rövid részvételéből rendelkezésre ahhoz, hogy e kérdésekben véleményt nyilvánítson. Maga a gyűjtési módszer természetesen szintén megfelelő egyöntetűséget mutatott. A gyűjtés folyamán tapasztalt eljárás módokat, fogásokat igen tanulságosaknak találta, s közülük egyiket-másikat (pl. azt, hogy a gyűjtés végén az iskolából kölesönként 2—3 gyerekkel újra végigmegyünk a kérdőívén) a romániai nyelvatlasz-gyűjtésben is meghonosítandónak mondomta.

Petrovici akadémikus látogatásának azonban még egy igen fontos következménye ígérkezik. Ő maga vetette föl (mielőtt mi, akik szintén ezen a nézetben vagyunk, sort keríthettünk volna rá), hogy kíváncsiaknak tartja a határokon túli magyar nyelvterületeknek (a Székelyföldnek, Kalotaszegnek, Moldvának, valamint kisebb-nagyobb nyelvjárásszigeteknek) a Magyar Nyelvatlaszba való bevonását. Véleménye szerint (mely szintén tökéletesen megegyezik a miénkkel), ezt a gyűjtést valóban az eddigi nagy anyaggal egyöntetűen csak a mi jól összehangolt gyűjtőink végezhetik hasznosan. Bármily kitűnő magyar nyelvész-gyűjtőkkel rendelkezik is Erdély, a dolog természetéből folyik, mint minden szakember jól tudja, hogy több gyűjtő munkájának egyöntetűségét csak hosszú időn át tartott egybehangolás, a gyűjtési módszernek, a hallásnak, a fonetikai feljegyzésnek egységét csak huzamos és állandóan folytatott gyakorlás, összevetés hozhatja meg. Arra nincs idő és alkalom, hogy a Magyar Nyelvatlasz eddigi munkatársai és a velük régóta nem érintkező erdélyi szakértésaink között ezt az egybeszoktatást megvalósítsuk, márpedig enélkül a világ legkitűnőbb gyűjtői sem adhatnák homogén, egymással aggályok nélkül összevethető anyagot. Ezért Petrovici is szükségesnek s egyszerűs mind minden különösebb nehézség nélkül megvalósíthatónak ítélte azt, hogy néhány gyűj-

tónk Romániába menjen és ott e nyelvatlasz-gyűjtést elvégezze, úgy mint ahogyan ez Csehszlovákiában történt. Ígéretet tett arra is, hogy ezt az ügyet nemcsak pártolja, de a szükséges lépéseket a maga részéről megteszi. Maga a munkaközösség pedig a Magyar Tudományos Akadémiához fordult a terv elősegítését, a gyűjtők kiutazásának lehetővé tételét kérve. Ha ez a terv megvalósul, amint reméljük, ennek valóban nem lesz akadályá,¹ az eredmény jelentősége a Nyelvatlasz szempontjából fölmérhetetlen. Mintegy 60 új kutatópont bevonásával Nyelvatlaszunk értéke, használhatósága igen nagy mértékben megnövekszik, nyelvjárásaink jelenlegi állapotáról sokkal teljesebb képet kapunk, s belőle sokkal gazdagabb és megbízhatóbb következtetéseket vonhatunk majd le nyelvünk múltjára és jelenére egyaránt.

Nem lekecsinylendő lépés lesz ez a művelődési kapcsolatok, a tudományos együttműködés kiépítése szempontjából, s e tény mind a magyar, mind a román nyelvtudománynak hasznára lesz. Petrovici akadémikus magyarországi tartózkodása tehát, nem tekintve egyéb gazdag gyümölcseit : baráti személyes kapcsolatok kiépítését, Petrovici néhány igen értékes előadását, számos szakkérdésnek kötetlen formában való ösztönző megvitatását, a nyelvatlasz ügyének messzevágó fontosságú előrelendítésével is rendkívül eredményes volt és még további nagy eredményekkel biztat.

BÁRCZI GÉZA

2. Nyelvjárási gyűjtők képzése a debreceni egyetemen

Az a csöppet sem vigasztaló kép, amelyet BÁRCZI GÉZA A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai című akadémiai előadásában (nyomtatásban megjelent : I. OK. VI, 59—87) a nyelvjárási gyűjtőmunka helyzetéről fest, sajnos, találóan jellemzi a mi körülményeinket is. Bizony igaz, hogy „sürgős és fontos” lenne a „nagyszámú új kutató nevelése”; de az is, hogy „egyetemi oktatásunk a maga zárt, hivatalos programjával ilyen különleges munkaterületen való kiképzésre nem vállalkozhatik” (i. m. 66). Mégsem szabad abba hagynunk erőfeszítéseinket, hogy ezt a munkát az egyetemi oktatással párhuzamosan még mai tökéletlen formájában is folytassuk. Nyelvjárási kutatók nevelésére az egyetemen rossz, az egyetemen kívül viszont semmilyen lehetőséget nem találunk.

Intézetünkben CSÚRY BALINT óta táplált hagyomány a nyelvjárási gyűjtők nevelése. Sajnos, e munka feltételei BÁRCZI említett előadása óta sem javultak. Ennek egyik oka az anyagi lehetőségek további romlása, másik pedig az, hogy az egyébként indokolt visszatérés a kétszakosságra még kevesebb időt enged hallgatóinknak az efféle különmunkára.

Jelenleg két csoportban folytatunk „Bevezetés a nyelvjáráskutatásba” ajánlott kollégium címen nyelvjárási gyakorlatokat. Az ún. „haladó” csoport 1953 őszén kezdte a munkát az akadémiai Nyelvtudományi Intézetben kidol-

¹ Mire e kis közlemény korrektúrára érett, reményünk valóra is vált: május 3-án Benkő Loránd és Lőrincze Lajos elindultak egy kb. egy hónapos erdélyi nyelvatlasz-gyűjtő útra. Természetesen egy ilyen alkalom éppen csak a munka megkezdéséhez elegendő, azért ezt az utazást többször is meg fogják ismételni, s egy-egy elkövetkezendő alkalommal már remélhetőleg hosszabb időt is fognak egyfolytában a gyűjtésre fordíthatni.

gozott, három évre szóló tematika alapján, 10–12 fővel. A fonetikai, fonológiai, elméleti nyelvjárási és hangjelölési kérdések vizsgálata mellett kezdettől fogva törekedtünk gyakorlati lejegyzési, meghallási és gyűjtési módszertani jártasság elsajátítására is. Mivel kiszállásokat anyagiak híján nem rendezhettünk, „terepmunkánk” főleg abban állt, hogy meghívtunk a gyakorlatokra egy-egy olyan hallgatót, aki jól megőrizte nyelvjárási sajátosságait, és attól kérdeztünk ki nyelvatlasz kérdéseket. A résztvevők feljegyzéseit azután összehasonlítottuk, megvitattuk, ellenőriztük.

Valóságos kiszállásra az első tanévben egyszer, 1954 tavaszán került sor. Megfelelő előkészítés után háromnapos tanulmányi utat tettünk Mezőkövesdre, közben egy nap Tardra is kigyalogoltunk. Célunk volt a tematika által előírt nyári feladat előkészítése (400 kérdés a nyelvatlasz kérdőfüzeteiből). Az élvezetes, és — főleg a gyakorlati gyűjtő magatartás szempontjából — igen tanulságos út minden résztvevőre élénk felvillanyozó hatással volt. A kiszállás költségeit az Intézet tanulmányi kirándulási alapjából fedeztük. Kár, hogy az összegből több kiszállásra már nem futotta.

1954 nyarán tíz hallgató végezte el az előírt gyűjtési feladatot, közülük többen igen megbízható munkát végezve. Az akadémiai Nyelvtudományi Intézet jóvoltából a tíz gyűjtőt minimális — inkább elismerő, mint értékelő jellegű — pénzjutalomban tudtuk részesíteni, összesen 1250 forint értékben.

1954 őszén az akadémiai Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályától kaptunk 6 db nyelvjárási szövegű hanglemezt. Így munkánk új színnel gazdagodott: most már a nyelvatlasz munkatársaihoz hasonlóan mi is gyakoroltuk a köznyelvi helyesírással előre legépelte szöveg fonetikus „áthangolását” a lemezzrészlet ismételt meghallgatása alapján.

A hanglemezek feletti örömünket — sajnos — nagyon megcsökkentette az a rendelkezés, amely az egyetemi intézeteknek eddig folyósított tanulmányi kirándulási segélyeket teljesen megszüntette. Ezzel a gyakorlati kiszállásoknak szinte utolsó lehetőségét veszítettük el. Így az 1955 tavaszára tervezett kiszállásokról le kellett mondanunk. Csak hosszas, különböző irányú próbálkozások után sikerült egyetlen alkalommal mégis kijutnunk a „terepre”, úgy, hogy más jellegű munkát is vállalva személyszállítási engedélyt szereztünk, és az egyetem teherautóján utaztunk ki a Hegyközbe.

Sátoraljaújhegyről mint szálláshelyről kisvasúttal és gyalog két kiszállást tartottunk, egyet Füzerradványba, egyet Pusztafaluba. A hely megválasztásával az volt a célunk, hogy az abaúji ő-ző nyelvjárásszígetet megismerjük. Itt is nyelvatlasz-kérdéseket kérdeztünk ki: a II. kérdőfüzetből kiválogattuk az igeragozásra vonatkozó kb. 200 címszót. Ezzel a gyűjtött anyag esetleges hasznosítása volt a célunk, valamint az, hogy példát adjunk a határozott célú nyelvjárási gyűjtés, séma készítésére is. A munka most még érdekesebbnek tűnt, a mostoha körülmények, megoldatlan ellátási stb. kérdések ellenére is.

Az 1955 nyarára a tematika által előírt feladatot már nem tudtuk teljesíteni. Eszerint ui. séma és paradigmátár alapján a hangtan köréből 2000 szót kellett volna gyűjteni. Ez a feladat túlméretezett. Köztudomású, hogy hallgatóink egy része nyáron pénzkereset után kénytelen nézni, más részének idejét a katonáskodás rövidíti meg. Nagyobb arányú gyűjtést inkább csak azok végeznek, akik nyelvjárási szakdolgozatra készülnek. Így a tematikától eltérően nyári feladatképpen a nyelvatlasz egész I. kérdőfüzetét gyűjtötték fel a tanfolyam azon tagjai, akik még nem végeztek, és vállalni tudták a feladatot, összesen öten. Ezek után a harmadik évi munka sem haladhat a tematika

szerint. Helyette KÁLMÁN BÉLA útmutatásai szerint inkább DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” c. munkája alapján a korszerű nyelv-járáskutatás elvi-gyakorlati kérdéseit vizsgáljuk.

A csökkent létszámú haladó csoport mellett, melynek már csak III–IV. éves tagjai vannak, szükségessé vált az alsóbb évfolyamok hallgatói számára egy újabb 6–8 tagú „kezdő” tanfolyam indítása. Súlyos, egyelőre megoldatlan problémánk azonban, hogy anyagiak híján helyszíni gyakorlatokat nem szervezhetünk, és enélkül csak félmunkát végezhetünk.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

3. A Magyar Nyelvatlasz

Legutóbbi híradásunk óta (MNyelvj. II, 182) megjelent „A Magyar Nyelvatlasz Munkamódszere” c. tanulmánygyűjtemény BÁRCZI GÉZA szerkesztésében (Akadémiai Kiadó, 1955, 322 l. + XXVII tábla). A kötetben Bárczi Géza előszava után ugyanő számol be a magyar nyelvátlasz-kutatás történetéről (5–44), Deme László a kérdőízüetek anyagának összeállításáról (45–80) és a közös lemezlehallgatásokról (211–20), Kázmér Miklós a MNyA. hálózatáról és a kutatópontok kiválasztásáról (81–92), a hangjelölésről Kálmán Béla (93–112), a MNyA. anyaggyűjtésének módszeréről Lőrincze Lajos (113–86, ez a tanulmány külön is megjelent a MNyTK. sorozat 90. számaként), a gyűjtött anyag nyilvántartásáról és az adatok térképre írásáról Imre Samu (187–210). A kötetet Hegedűs Lajos tanulmánya zárja le: Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában (221–319). Bő ismertetése francia nyelven is meg jelenik Bárczi Géza tollából (ALH. VI. kötet).

A további gyűjtés a gyűjtők sokirányú elfoglaltsága ellenére is tovább haladt az elmúlt években. 1953-ban még arról számolhattunk be, hogy túl-jutottunk az anyaggyűjtés felén, most pedig már azt jelenthetjük, hogy a befejezéshez közeledünk. 1955. dec. 1-ig az előírányzott 350 nyelvtani kutató-pontból 322-t, tehát 92%-ot, a 180 szóföldrajziból pedig 162-t, azaz 90%-ot elvégeztünk. 1954-ben Imre Samu és Kálmán Béla két ízben jártak Csehszlová-kiában és az ott előírányzott 17 kutatóponton elvégezték az anyaggyűjtést. Újabban reményünk van rá, hogy Románia magyarulterületein is hasonló sűrűségben, tehát mintegy 60 kutatóponton folytathatjuk munkánkat.

A nyelvátlasz kutatópontjainak ilyen öröndetes gyarapodása természetesen a munkálatok időpontját is valamennyire kitolja. Hazai gyűjtésünket esetleg 1956 végére vagy 1957 közepére be tudjuk ugyan fejezni, de a romániai kutatópontok felgyűjtése és az ellenőrzés munkája még 1958-ra sem fejeződik be. Ez azonban nem akadályozhatja a magyar nyelvtudomány eme legnagyobb vállalkozásának szerkesztési munkáit. A szerkesztési alapelvek kidolgozása a közeljövőben megindul, és maga az érdembeli szerkesztés is megkezdődik 1957 folyamán.

Végh József őrségi és hetési regionális atlasza elkészült (mutatványt közölt belőle a MNy. LI, 363 kk.) és remélhetőleg 1956 folyamán kiadásra kerül.

KÁLMÁN BÉLA

4. Az Új Magyar Tájszótár

Legutóbbi tájékoztatásunk (MNYj. II, 181) óta jelentős mértékben előrehaladt az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése, bár 1955-ben anyagi eszközök híján az előző évek eredményeihez képest kevesebb adatot tudtunk gyűjteni.

Egyéb kisebb művek cédulázása mellett folyik a debreceni Déry Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum kéziratok adattárának, továbbá a Néprajzi Értesítőnek a feldolgozása.

Jelenleg több mint 250 000 adatot számlál gyűjteményünk. Ennek nagy része már betűrend szerint is rendezve van. Tervünk az, hogy az ezután készülő adatokat is besoroljuk a rendezettek közé, hogy a szótár megjelenése előtt is hozzáférhető, használható legyen. A szótár megjelentetése ugyanis még hosszú időt vesz igénybe.

A rendezett cédulaanyag a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében található. (Részletesebb beszámolóinkat lásd NYIK. VI, 240).

K. K.

Nyelvjárási adatok

Somoskö és Somoskőújfalu

Juli néni fia

Legáláp húsz-húsz forint elég vóna neki. De száz forint, nyóucfan forintok egygy estére! Mā nem bānnām, mā sokāt montām, ās se bānnām, hā katonānāk elvinnék tőlem, hogy legálább egygy esztendejig vónék nyugottā, szoktātñāk lē róula mā ē, mēr úgy-ē mē sē szabād vónā tñ ott innya úgy, mind ithon csinālljā. Em mindē veszekēdek vėlē, fijam. Mindē veszekēdek vėlē. — Nem ér sēmmīt. — Sālgóubā. Most elmēnt dolgoznyi, képzeld el, este tizre, féltizēnyēgyre, ilyenkor, szoktāk így estēre mēnnyi. Osztān rēggelyig odāvóut; hāt kápott, úgy āhogy mongyyāk; nyóucfan-hetven forintokat fizetgetnek mā ēty siktārā nekik, — vásārnāpi munkājídőy. Hāt most abbóy ēty fillért sē ādott. Mos ki vān itt ānnāk ā tizes bizālmināk téve. Mā āszt mongyyāk, hogy mā szēttē, hāt mos mā mēgisszā. Mos mājđ ēn āggyāk neki mēmmēg pēszt ā bizālmi izēbe, szakszērvezedbe. Mos nekēm kēl mējfižetnyi vāty kētszāz vāty hāromszāz forintot, āmīt ősszēszēd. Ászt ő mind puffrá űtyi ilyenkor lā, dehāt nem tudok vėlē boldogulnyi, nem tudok jóyrā mēnnyi, mā hāzāsītānyi is — mondom, hijjābā hāzāsītom mēg, engēm ātkoz āz āsszony oszt, tudod-ē, hotyhā nem vīgýāz. Hjāj, nem, nem ākār hāzāsogynyi, mēr Māri hājtyā, Māri hājtyā enyim, hoty hāt nē ākāsztānā mā engēm ānnýirā, mégis kēl neki vālākinēk lēnnyi, hotyhā ēn nem lēsēk, hāt kibe bizik ő ākkor. Dehāt mágām sē tudom, hoty hāt ilyenhē nem sijetnek. Mēr vóut itten mā kēt-hārom lyānnā-asszonnā-ē, dehāt, de csāk ollyānkor mēgy, mikor rēsžēg. Legēnkorābā nem vóut ennyire, nem vóut; csāk mijóyta Bőzsi mēkhālt. Ággyit is, nem mondom, itt, elcsāpont, de mégis nem ennyit, min most, mos minden este, mindēn vásārnāp. It vānnāk Fānijék, mā nāgyon jóy tuggyāk-ē, sokszor úgy bújok tőlē ēre az udvāron-ē, hogy nē lāssék mā mēg, mēr ākkor osztān, hā vān is, odā kēll āgynyi, mēh hā nincs is, āggyāk. Ákkor is. Ággyāk! Hāt úgy bújok, hogy mā inkābb nē is kērjēn tőlem, míg osztān lē nem dōglyik vāgy el nem mēgy othorróy. Hāt most is mondom, odaültem ki lā, Mārijēkho ākārtām mēnnyi, osztān begyótt ēre ā kert felőyrō, ott ā bocfāstō lā, hāt mā biztosān ētt, osztān becsuktā āz ājtóut, oszt elvitte jā ā kóucsot.

Elmondta: özv. Somoskői Imréné 63 éves, bányász felesége, Somoskö.

Bozó mama halála

Ilkā vóut odā be ā vendékségbe; ēn ākkor nem mēntem vėlē. Osztān ő gyōt hāzā māsñāp, oszt ő mongya, hogy — ēdēsānyām nāgyo rosszō vān, beteg nāgyon; hā ākārōynk, bemēhetōnk nēznyi, mēr mā űtyi hiszi, āszongyā, hod nem lēsž

jobbán, mér ászonygyá, mū nem ohajtott engēm, nem kēdēzēt, mint szokot, hoty, hāt ēn mé nem mēntem, mind ahogy szoktā úgy-ē kēdēzni mindé. De mū ászongyá, nem érdeklődöt, hogy hāt : mé nem mēntē? Hāt ēn oszt mingyū mēntem akkor házā. Hetfőn vóut, hetfőn, oszt bemēntem, osztān ; szērdān, csütörtökön gyöttem osztān házā ; akkor-ággyt ot vóutām. Nem vóut betek csak két hētyig, két hētyig. — Akkor lēbetegēdēt. Ásszongyā Gizānk, még akkor ászontā : hogy vigyék lē neki lisztēt, osztān neki is süssék kālācsot. Hāt ő mē montā, hoty hāt mīnek mū neki ā kālācs. Majd ászonygyā ők mū sūtnek, ásszongyā, sūtnek, ākinek kēl, visznek fēl.

Ászongyā : Nem tudot tē ásztāt, hod nekēm is vān, āki mēnnēzēget. Ászongyā, hā Juliék begyönnek Somoskőbőű, ászongyā, hāt, ászongyā, nekik nem kell? — Ászongyā.

Māj lēgyönnek nálóunk, nē keressē mū ászongyā, hogy vendégségēt csināllyon.

Ő mū akkor is olyan nyáválygós vóut, ászongyā, de még azé fēlvóut, de mégis nem háttā mēg, ászongyā, hogy vigyék lisztēt, os süssék, Süttetēt is.

Ēn mikor bemēntēm, ászongyā, hoty : Fijām, ereggy, ā rācsn vān ā kālācs. Ászongyā : Vēd lē, oszt ēgyē!

Mondom : Nem kēl mū nekēm, édēsānyām. Mondom : Nem vāgyok ēn ēhēn.

De mégis ēgyē! — ászongyā. Még eszt ēn ādom, még így montā, szēgēny.

Hāt osztān be is vettem osztān ā lepēnt mēg ā mākösāt is. Vāktām belőűle, ēttēm ēcs csēppet.

Ászongyā, hoty : házámēgy-ē?

Itt lēsžek mū vēle.

Māli oszt kērdēzi, hogy : Luli nēnim, ászongyā fēlgyōjje-ē hānyi, vāgy — vāgy ászongyā, mēkhā mágā is vēlē.

Mondom : mēkhālok, mīg it lēsžek, mēkhālok, csak fēkūggyetēk othon nyugottā.

Elmondta : özv. Somoskői Imréné 63 éves, bányász felesége, Somoskő.

Egy hadi lakodalom

Mēnők mink ā lākādālobbā. No ott esküvőre kēl māj kēsžűnyi. De fētēttem ā vōlegēnnēk ā szabācsāgos levelit, āmit kiādott ā pāp, mēr ā nekű nem eskütetyik mēg Sōregēn. Ász mondom neki : Te Gāzsi, ev visszā nē mārāggyon. — Vāgy ēn tēgyem be ā zsebēmbe? — mēr akkor ithon mārād.

Ē, ászongyā, nem mārād ā.

Jó vān. Jó vān. Hāt mikor beérőűnk Filekre, nekēm is vān . . . , ēty szēp bukrētāt rēggel idēadnak melljemre, neki is ā māsikot. Mikor mū beérőűnk Filekre, nincs bukrētājā. Hovā tētted, te sulyā?

Visszāādom neki ā mágāmēt. Nā mondok : Te vāgy ā vōlegēny, ēn csak vōfē vāgyok ; én māj nēžek mágāmnek. Hāt kērēm, mikor beérőnk, nincsen itt āz elbocsājto level : így itt āll ā vonāt. Vóut neki ēgy bāttyā. Ász szēgēn kivātottā ā vonātot Hājnācskōjig.

Hāgy gyālōg visszā āz elbocsājto levelē. Gāzsi hol vān? Hāt mé háttād tē ászt ot?

Visszā gyālōk, hāt izēnek ā Medvesnek ki, mū gyōtt osztān ő, házāhosztā ā levelet — Bālāzs.

Hāt mikor mēnőűnk āz esküvőre, ākkor meg ā kālāpjāj hāmāgyik szom-

szédbe mentem. Ot kerestem még a kalápját. Hová tettétek a vőlegénnek a kalápját? Hol van? Ot keresem, nincs. — Há tánátam osztán neki, a vőlegénnek a kalápját. Bizony osztán mē. Hāt az esküvő megvót. Az esküvő megvót, akkor osztán hozták mē odá, hāt mē mind lakadálombá, hāt ákkor . . . Ász mongyák osztán nekem ázok a hájñácskőjijek : Éttēm-ē mē, aszongyá, kötélēn hízod bárānhúst?

Ezēn ēcs csēppet gondolkoznyi kell, hogy minyő ez. Hāt féltekintēk úgy á sütőre, ot látok olyan jó húsféléket mēssütve. Ennek kēl lēnnyi ānnak á kötélēn hízod bárānnak-ē! Gázsi még így űl mellettem, mind Andris, á bātyām.

Ot lőgdősēm, em mē nem ēt, kérem, sēmmit, ész szālāt sē. Nem ētt. Egyē, Gázsi, mēr megā, mēbbānod. Mēbbānod tē esztet, hā tē nem észēl. Nem is ētt, kérem, ész szālāt sē á vőlegēn ; nem ētt ot sēmmit, nem ēt. Készül osztān, hogy mēnőnk mē, mēr ákkor még éfélkor jārt á vonāt, — az éfélyi vonātho.

Kérem ki á menyāsszont, odāvāktam — húsz — krājčār, tiz krājčār vágy mēnnyi vőut mē olyanfājta pēz még ákkor. Hāt kikérēm á mēnyāsszont ; kikértem.

De ānnyrā ázé mégis ügyes vőfé vótām ēn kérem, ēty korszó pālīnkāt á lábām kōszt ki tuttām hozñyi, hogy ászt nem vettēk észre.

Áz úton mē szēmbē győn velem, mikor kérem á mēnyāsszont ki. Elhosztām á pālīnkāt is, még ēty fédecist is melletē. Kihosztām. Olvāssāk osztān mind á mārhálevelet. Egy embēr az elbúcsúzójāt olvāstā pāpírró : No Tērcsā, tē elméggy mē, idē nēz mē, Tē Tērcsa . . .

Elmondta : Czikora Péter 76 éves földműves, Somoskőújfalu.

Régi sorozási daltöredékek

Kerek az én kiskalápom nem drága,
Nem is köszön (—) senkinek a híjábá,
Ággyū csőűköt utóllýārā,
Ál lēssz á kalápom ārā, de csuhājla.

*

Áz északi Jeges-tengēr hānnýā-vetyi á hullājāt (hullāmját),
Áz én kedves kis āngýālom szēgyi á virāgjāt.
De édēs kedves kisāngýālom, kōzs be bukrétābā,
Űgyis lēssz egy nemsokūrā az én csākóym oldālārā.

Elmondta : Czikora Péter 76 éves földműves, Somoskőújfalu.
Magnetofonfelvételtől följegyezte és közzéteszi

KOVÁCS ISTVÁN

Nyitra vidéke

Alsócsitár (Dolné Štitáre)
Eset Julával¹

Tāvālelőtt | árāttunk itt á faluvīgēnn, | á pogrānyi útnā. | Hāt | ászt á
rēggelit kōjjot csinānunk mē | — ki is vótunk fārādvā | és lēūtunk az ārokpārtrē. |

¹ Külön alkalmazott jelek :

• A magánhangzó után : különös vagy a mondat értelmét meghatározó hang-súly jele.

• Betű mögött: a fel nem pattantott zár jele.

(!) A szó mögött: a nyelvjárásba nem illő köznyelvi vagy idézett alak jele.

Ém vótám ottánt, | Märis, | äsztänn ä Jäncsi gyerëke² | Rezső | és ä | Fő Imris. | Hät ähugyän észünk ottánt, | rëggelizünk, | csak ém mëg mondom ännäk ä Rezsőnek : „Rezső, gyün ä kuruzsló ässzony ë!” | És ő äz mëg neki | — nekem äszongya : „Të, në ugy mon neki, hoty kuruzsló ässzony, — vásoró bábä.” | Mondom : „Hugyän? | Vásoró bábä?” | Hät, | hogy : vásoró bábä. | De öneki jop füle vót, Julänäk, min nekünk. Ärrë ő mëkfordót, Julä. Pegyig én nem montám mëg neki, hogy vásoró bábä, csak ëgymäs között. | Hät hoty : „Të kódós, të tetvess, | — äz äpäd vägyonäbä mënnýe ärátnyi, | në ä másénn! | Mëk të tudot kicsüfonyi ä másikät, hogy vásoró bábä?” | Hät... | ém bizony' szigyembe márättám äz é Juläm mellett. Hät nem is tuttam neki mit visszäszönyi. | Hät | szó nikő márättám, | Märis mëg äsz mongyá nekem : „Ne! Hä köjjött ä vásoró bábä, mos mäs hälgáthäcc elégét!” |

Hät ez vót äz egíssz. | Äsztänn | — vär csak! | É lëmëntem lë ä | egíssz ä Gäbor sógorék föggyökhö, csäg gyütt äré | Julä. Hät mondom : „Të vásoró bábä, most ít vägy! | Mos micšinäjäk veled? | Kigyúrom mindén' hurkadót!” | Të — äz bëmënt ä rítek közepejének | rítek közepejének | bë | és ugy elkeröt ëngëmët, äz gondótä, hogy välöbä esszëgyúrom itet. | Osztän ëmënt häzi, | äsz mongyá, | hogy elmëgy ä | viborrë³ | és ot fog jelentenyi ëngëmët, | — dehät nem hívättäk érte.

Elmondta Gyurko Jozsi (ifj. Ment József), 36 éves parasztmunkás. Noha dolgozni messzire és huzamosabb időre szokott eljárni, tájszólása normájából nem tér ki. Fesztelenül beszél.

Beszélgéstörtédek

... Märci mënt ännyi ä märhäknäk. | Nem vót. neki csäk kéd dáräb, väty hugyänn. | Ad ä märhäknäk ënnyi | és | ém mëk fővészëm ä väsvillät, hogy mäj fogom kihännyi ä gänäjt. | Hät Märci csäk : „Öcse, hällod, | gyerejde!” | Hät mëntem : „No mi jáz, Märci bäcsi?” — „Gyere, | mëk tigéd nem kinätäläk mëg börväl!” — äsz mongyá — „gyere!” — „Börväl?” | Hät... | no häjjä, | mëkkinänyi csäk mëkkinähät.” | Ém mëg ippe szomjäs vótäm välämirë. | Pegyig nem is ëttem sëmmit së. | Hät kiház ëty tökvël : „No id mëg, mëg Märis nem gyün,” — äszongyá — „Märis nem gyün,” | Hät mondom : „Mijem Märis? | Hät hä é väläkit mëg äkärök kinänyi, mëkkinäloim uty, hogy ä Märis tuggyor röllä, tälänn ä felesigëm, | nem?” | Äszongyá, hoty hät : „Mëgis jop, hä nem tuggyä.”

Osztänn | mëgittám ëgyvë, | csäk ä gyerëg gyün | — Vince | ő mëk kicsiny' vót. | Nem hoty kicsi vót, | de iskoläs vót. | Ä gyerëg odägyün, | mëkfordó és kimën. | Istállöbä mënt. | Bëmën ä istállöbä, | ä gyerëk ot hälgáttýä, hogy mëg iszunk-í tovább? | Hät | mäs én eläkärtäm mënnýi, | csäk äszongyá Märci : „Mëg ëgyvel igyä, mëg ëgyvel igyä!” | „Hät ënnékem nem kö, Märci bäcsi, mëg Märis fog veszekënnyi érte.”

Közbe gyütt äpäm is, ém mëg elmëgyëk ki, | 'hät lätom, ä gyerëk mëg ä ëzëbő hälgät, | äz äjtóbó. | Éty kicsint ki vót nyitvä ä zäjtó és onnä hälgät. | Bëmëntem én' visszä, de nem köjjöt több innyivälöjä. | Hät këbzejje el, | gyütt Märis. | De ojan ätkozödäs csinät | — sjáj! — äz ännýät neki mëg mämä! |

² Fia.

³ (Nemzeti) bizottsághoz — „tanácshoz” (szl. národný výbor).

Mondom, dehoty köjjöt vóna nekem még, | még | stámpédlivál se köjjöt vóna belölle, | nem hogy' hát még ittám belölle ... |

Elmondta Gyurko Jozsi. A hangfelvétel tudta nélkül készült.

Beszélgetés Bubu Katóval

S: Miko csíplís vót, | micsinātā? | BK: Ēn? | GyJ: Māddzágoc cētted, | ugyi! | BK: Ēn, én nem széttem máddzágot, me ěmentem Nyitrārē és | — GyJ: Kóbāszť vótā vēnnyi. | BK: kóbāszť köjjöt vēnnēm, mēk kēnyeret. | GyJ: Ēs nem tivettē el Nyitrānn? | BK: Ēn nem tivedēk ē! Kibzejjē ěl, mēnnyi sok ... | — kibzejjē ěl, mēnnyi sokat hosztām. | Nekūn két kilot. | GyJ: Tē, ez nāty kofā! | S: Felit mēgētted? | BK: Nem bizony! | Ą, nem is hālgātnāk mēg. | — Hosztām nekūn két kilot, | Jozsi bācsimēknāk hārmāt, | Tāsā Őrzi nenēmnek kettőt, | āz mā: | két kilot hosztām, és kēnyeret is hosztām kettőt | — kétkilossāt. | Ąsz hāt, — ngy. | Hēt mēg ngy, | āz mēnnyi? — Huhā! | Tizenēty kilo! | GyJ: Hēt mēg ngy āz nyóc! | BK: Hāhā! Nem tūt szāmitānyi — butā! — Jā pārdōn, — mágok, miko jārtak i-skolābā, | nem tānótāk, csāk szēnyet hortāk.

BK: Minō szíp virāg ē! | Rúzsāszy, | piross is, fehír is. | GyJ: Hā mēkhāltok ... — ki fog mēkhālnyi? | Mējiktek fog mēkhālnyi? | BK: Ą, āggyig nem tárt ki. | — Māgā! |

Elmondta Bubú Kató (Maga Katalin) 12 éves. S = Sima, GyJ = Gyurko Jozsi.

Kolon (Kolinany)

Beszélgetés Abi Ilussal

GyJ: Mikor űtette mēg ā tyúkot? | AI: Ąprilizsbe űtettēm. | Tēttēm ālājok kēcsātojāsokot — tyúkmonyākot? — | GyJ: Hāt mā āhugyānn ... | — AI: Hāt tojāsokot | és ki is kēttek szípenn. | No. | Nevēkēttek, | vāktām nekik sālātāt, | miko kicsikék vótāk | vāty picinyēk, | mekkorpāsztām, | sródot szórtām nekik | és | mēg is — fōl is nevēkēttek | szípenn | mind ā tizēnōt. | Osztā hizlātām, ollyāj jó mēkhsztāk, | no | — māsē lītēr zsírjā is vót nek, | GyJ: Ēlik sok! | AI: Jó. | GyJ: Ēs hugyā, lūgyājik nem vótāk mágoknāk? | AI: Lúdājim is vānāk. Ązok is vótāk. | Ocs csāk hūsť kētt, | mēg dōglōtt āzogbō is, | hōārom' | nō és | GyJ: Ēllopnyi nem loptāk ē? | AI: Nēm loptāk ē. Tōbbijek mēgmārāttāk | és | hizlālom ikēt. | Mēg vān odā | ki hāt, | mēg āszť is bēhōānyom, | kārācsonyig mēkhizlālom ikēt. | No és ... — űty so'rībā no. | GyJ: Ąkkor | ākkor disznōhūsť nem is lēsz kivā, | — nem is lēsznek kivāncsijak. | AI: Ąz is kōlly gyisznōhūsť kō nō. | Ązokot is ... | hizlālom | GyJ: Mēnni vān? | AI: Vān mēg vān ... | hizōbā kettō, | űt sūdō, | ānyāgyisznō is vā | kettō. | Hād dōgom vā kōrōllōk ākār mēnni. | GyJ: Ēs picinyēk nincsenek most? | AI: Ąszť mā ěm most — nēm' ... | picinyēk, no | mā ojā sūdōk. | Māj jānuvārbā lēsznek picinyēk. | No és ... | Fōzōm ā krumpit nekik, | mindēn nāp ... | nno | és tōkōt hānyok nekik ... | GyJ: Ąszť is mēkfōzik? | AI: Nēm' fōzōm, — āszť nyersenn ēszik. | No mēk hāt | fōzōk is | — mā krumpit nekik | no és | āszťānn | ugy āzokvā n, pontā sok ā dōgom. | GyJ: Hāt āzok kōzō | — kōrō vā n sok munkā, āz bisztoss. | AI: Vān. | vān dōgom. | GyJ: Ēs most ā | hizōnāk mit ād ēnni? | AI: Kukuricāt | ādok nekik, sródot űntōk jó sūrōnn, | āszť is mēgēszik és mā mā | jó hiznāk, | no. GyJ: S vize | — pusztā vizet nem ād nekik? | AI: Pusztā vizet | — āszť is | loccsāntok nekik, | Krumpit is fōzōk nekik, — no. |

GyJ: No és | hugyan inek így | így mágok egymás között most ithonn? | Jó eggyesénnek? | AI: Mëgëggyezünk. Hālā istennek. | No hāt mā ugyi... | GyJ: Az á fontoss... | AI: Nem veszekëdünk sohà, — nēm | nēm tudunk veszekënnyi. | GyJ: És á | lovákonn eggyüd dógoznák? | AI: Eggyütt. | Eggyütt | mëgyünk tãvãsztó kezdve | á hãtãrbã eggyüt mëgyünk. | Oãsnyi, | ùtetnyi, | kãpõanyi | és — télèm mæk — këtfele mëgyünk. | GyJ: Tëlèn këtfele hehehe! — Mãmã is vót azé elik sok munkãjok. | AI: Á munkãnk vãn azé. | Hãt mæk' — krumpit àsuk, ripãt àsuk, | még — nõ | mindëmfele dógunk sok vãn. | GyJ: Még á vetis is idehãtrë, ugyi? | AI: Vetis is még æ — idehãtrë vãn. | Mæk kórót is kollyene vãgnyi. | No és még az bë kõjjene vëtnyi. | És á rossz idõ nēm ëngegyi | és... | Mit | csinãllyunk? | GyJ: Hãt | nem lehet csinãnyi bizõ sëm-mit së. — De mãmã hũnn ãstãk mágok á | ripãt? | AI: Krumpit ãstãm itt á kërbe | ollyã sãros, hogy | GyJ: Krumpit? — Nem sãrgãripãt? | AI: Még á sãrgãripãm is á fõdbë. | GyJ: Hũnn? | AI: Ælsó mãlomnã. | GyJ: Hũnn? | AI: Ælsó mãlomnã vãm még á sãrgãripãm. | Á Hãjlãzsbã, | ott is vãm még, ãszt á lúdãk mëgëttik. | No és | mindëmfele csãk á sog ãdog. | Csãk mos szũre-tõtünk. |

Elmondta Balkó Mihályné sz. Balkó Iloña 44 éves parasztasszony. Faluján kívül nem tartózkodott. Elfogódottan beszél. AI = Abi Ilus, GyJ = a csitári Gyurko Jozsi.

Pográny (Pohranice)

A valamikori ifjúság szórakozása

Má most én öreg vagyok, | de mikor fíjãtãl vótam, | ëmëntünk | a Partyi fõdekrë | és ott | szëttünk | ... farkãsómãt, | ëvittük és | tyüzet raktunk, | nagy tyüzet, | és abba farkãsómãt hãntunk belë | és inekõtünk, | eggyik | egy lyány'nak a | — egy legint inekõtünk | szeretõjinek | és a | másik | ùccãbõ, | azok ëmëntek a Mãra.⁴ | És onna | ideinekõtek | a Partyi fõdekre, | mink mëg inekõtünk vissza | a Mãra. | És mëgin a | másik Apãtyibõ | azok mëg, | azok mëg a Dombra mëntek | és a Dombonn is tyüzet raktak | és ott is hãntãk a farkãsómãt a tyüzbe, | inekõtek. |

Ès osztënn egy leginy ëngëm kergetëtt, | hogy bevét a tyüzbe, | ém mæk szãlãttãm elõle, | szãlãttãm — hãt a Partyi fõdekëm vót | milledd ùt, | bësza-lattãm a ùdba, | ot mãrãttãm, | leũtem, | kicsuklott á lábam. | Uty hosztak haza. | Apãm mæk szidott, | nem akart eresztenyi, | hogy mé mëntem oda, mos má uty kõ. | Mos má két lyány'hozott haza. |

Elmondta Ambró Vercsa (Sima Józsefné, szül. Pindes Veron), 74 éves parasztasszony. Faluján kívül nem tartózkodott.

A péknél

Sütyik á péknë kalácsot. | Horgyák. | Vasakot. | Akkor a pék elkeszt hãnnyi. | Rakják még a fejire is. Lë a mãkoskalács! | Összegyúrják [!] | Belëlipnek a lepimbe. | Veszekëdïs, verekëdïs. | Egymãst lëmongyák mindënnnek. |

Elmondta Kasznár Örszi (Majtán Mihályné, szül. Molnár Erzsébet), 47 éves parasztasszony. Faluján kívül huzamosabban nem tartózkodott.

⁴ Málra.

Kenyérsütés

Mamá behozuk a lisztét. | Rëggë kilencre kënyeret sütünk. | Mëktëszük a kovászt. | Mëktëszëm a kovászt, | utännä bëdagasztok. | fölvizsük a pékhö, | pé¹ bëhännya és | két órájig mëksüll, | hozuk haza. |

Elmondta Kasznár Erzsi.

Kötözés és szüret Csermányon

Mëkhítak kötöznyi Csërmár-ra. | Kötöszünk, | ëty hétig ot vótunk. | Szom-bátonn | ádomásra | hitag bennünköt, | Èggy örek trotyli vïn embër | vót a vïn-cëllër. | Bëmënt a | pincëbe boré | ëgy lány | leányval [!]. | Nem gyöszük öt kívárnyi. | Mi vam má vele, mé nem gyün? | Vï | trotyli embër a lánt rángóttá. | Akkor mink hármänn | utánna mëntünk, | bë a pincëbe. Kezibe vót a gyërtyä, | elfüjtuk, | jó a hordóho váktuk vaty háromszor-niccër. |

Azután gyütt | mëgin csak | a szüret. | Mëgin ot vótunk, mind a nıgyenn. | Egıs nap szü-retötünk, | kiszótek az urak a szüreti bálba. | Este nekünk sıjettek vacsorát [!] annyi és minket föl | küttek padlásra | alunnyi. | Ahogy mink elalutunk, | — bëvacsorásztunk [!], | ëttünk-i-ttunk | és lëfeküttünk a padlásonn. | Èccër, ahogyan [!] alszunk, | a cigámbanda ablak alatt ráhúz | és az urak nagyba mulattag bënt sokann. | Jó bëëttünk, | jó bëëttünk, | — akkor össze-fogóckottunk [!] nıgyenn, | a padlásonn annyira táncótunk, | hogy az urak mëg-ıjettek, ho-gy a pädlás lë-szakad, — az mint kiszalatt, — de mink a létrát elëp fölhúsztuk. | Az urak kiszalätták, | mink nagyon táncótunk, | othätták a vacso-rát [!], mindënt, | — ki, | annyok utännok, | „Hova mentek [!], hova mentek [!]?” | „Anyuka, de ne [!] mennyen [!] oda, lecsinállják [!] a parasztlányok, | lë-csinának, lëcsinának. | De mink csak annä jobban ugrátunk | — ä: hús, pá-linka, bo-r-kälcs, | mindën az asztalon maratt, | mink mëg rëggë mëëgttük és mëgittuk. |

Elmondta Kasznár Örzsi.

A szénásszekérről lefordult asszonyról

A Szü-le Ma-ri ëhit taval szinájé ëngëmët. | Èhoszta a gyërkít is, | mëg gyü-tt a Pi-styi is, | mëg ém mëntem. | És ő mëg viselös vót. | Mëgraktuk a szinávä a szekeret, | Poronnánn. | S aszt mongya a Bi-rka Mi-so, hogy mënnyünk lë a ritekre a krumpijé. | Hát én hátó më-ntem, | nem ütem föl a sze-kërre, | csak a Pistyi üt föl. | Asz hajtotta. | És a Mari is | a szekërënn üt, | — de viselös vót a Mari. | A kizsgyerék mëg a | ölibe vót, | ëggyéves | gyërek. | Ölibe vót neki. | Mondom : „Pistyi, ere mëny’ lë ë?” | Hät ahugyan a Pistyi fordó, | a szekër a szinávä lëdöt, | ém mëg ëkesztem káronkonnyi, mondom : „Mi ja | lófaszé mënték ere. | És a Mari mëg lëesëtt | naty hasvá. | Azom vótam mëgıjvedve, hogy | mit csinällok ém most ıje | natyhasó asszomval. | Häd bizo sëmmi baja së vót. | Fökött | és ugy vezette itet, a gyërkët. | Visszafelë a ritekëm föraktuk a krumpit, | mëgim fölüt a szekërre és sëmmi baja së vót nekije. |

Elmondta Majtány Antal (Majtán Antal) 45 éves földmüves. Csak katonai szolgálata idején volt el falujából.

Éjjeli tévelygés az erdőben

Méntünk Mënyhère fodbalozní. | Hát | — gyüvünk hazafelë, | Kicsikét elmarattunk Mënyhénn, | bëmëntün kocsmába, mëgittunk ëty | pár pohár sört, | ëty-két fëdëcit | — bëestelëttünk. | Gyüvün kërësztó a csitári erdönn. | Mënyhëtó. | Hát, | ahogy mëgyünk, | száll a harmat, | gyün velünk a Sodo | — a Gomba. | Vótunk hármánn. | Aggyik tivëlëktünk-szidëlëktünk | — eltivëttünk | a zerdöbe. | Mondom : | „Ere gyerték !” | „Nem !”, hogy emere vót, má tuggya Mënyhëtó, | má ismeri a Mënyheji útát, | így és így tovább. | No | mëntünk, mëntünk föl a hëtytetöre. | Fölmegyünk a hëtytetöre, naty sziklára akattunk. | No | mink léereszkëttünk a szikláró, | hármánn, | A cigány, | a Sodo az otmaratt, | „Jaj, | Róza, hüm vagyok ? | Családos apa vagyok. | A két | család, | ém még a Róza, | mëg az a-kis Jozsikám | — mi lész veleték ? | Családos apa vagyok, | mi lész velem ?” | Nevëttük má mink lënt a vögybe. | „Sodo ugorj” le !” | „Ugrok, | de hova ? | Patagba, | vagy a sziklákra ?” | „Csag gyere lë, Sodo, | valahogy lëgyüsz të onnan,” | Le izz gyütt a Sodo, nagynehezë lëhászuk lábónn. | Mëgyünk, mëgyünk, | talákozunk a csöszvel, | a Kovács-
val, | „Kovács úr, | nízze, öreg embër vagyok má, | má mëgöregettem, család-
dos apa, | el vagyok tévedve [!], | segtjën, | könnyörögjö [!] rajtunk, | vezessën ki minkët | a | útra,” | Ki is mëntünk az erdöbő, csitári erdöbő ki | kiti-
vëlëktünk ; | talákozunk a fëszëmő erdészvel | — hogy is hiták itet no | — „Bittër !” — | Bitnërvel, | „Sodo, | Jozso, húj jársz të ?” | Bitnër úr, | aggyon ëty cigarëttát !” | „Nincs nekëm, Sodo, cigarëttám.” | „Jáj, jaj, | családos
apa, | hugyam fogok é hazamënni, | isz mink a csápóri erdöbe járunk !” | — „Hát hugyann ?” „Nyízze ë”, — aszongya — „Bitnër ur, Kovács ur, csupá
sár vagyok, | egisz nyákiq | a Róza, hazamëk, fölakaszt,” |

Hát má ballagunk, ballagunk. | Akkor mëg it a Pintyi Jáni, | szövetkë-
zedbe,⁵ | bëmëntünk mink oda, | „Jáni bácsi, | mënnyn a Rózájé” — aszongya. | „Mëg mos së tudom, hoty hüm vágyok. | Hüm vagyunk ? Csitári szövetkëzedbe
vagy a pogrányi ez ?” | Hát | gyün a Róza : | „Të bolont, hüm vótá ? të emle-
beteg,⁶ të závárosseszó !” | „Róza, de ugrok !” | „Hova ?” | Hát a patágbá !”

Elmondta Szöszke Lajos (Pindes Lajos) 33 éves földműves. A felvételek a feltüntetett kivételével a közlők tudtával készültek, 1955. október végén és november elején. Magnetofonszalagra felvette és lejegyezte :

SIMA FERENC

Tájszók Nyitra vidékéről⁷

ágyā Cs : fejbever. Ott is ágyállýā ā libākot.

ágyārë Cs, Gr : nagyon, erősen, alaposan. Szili ágyārë tanó. Cs. Mëgy ā munkā ágyārë. Gr.

⁵ Fogyasztási szövetkezetbe.

⁶ Elmebeteg.

⁷ Mutatvány a készülő Nyitra Vidéki Szótár anyagából. Cs = Alsócsitár (Dolné Štitáre), Ge = Geszte (Host'ová), Gr = Nyitragerencsér (Nitrianske Hrnčiarovce), P = Pogrányi (Pohranice). A gerencséri rövid illabiális ā mellett regresszív változatként gyakori a labiális a is ; a pogrányi rövid labiális a mellett, úgy látszik, progresszív változatként gyakori az illabiális ā.

ágyig (-át) Cs : agyag.

ágygég Gr : addig. *Gyerünk ágygég!*

álomészvő P : félálomban. *Álomészvő hallottam. Ki jáz? Észalatt.*

ápródonkint Cs : apránként. *Ápródonkint bészérzét kéd borjút, tehenkét vett.*

árásztó Cs : nagyokat lép, nagy lépésekkel siet. *Én előre árásztótam.*

ásztri Cs : eresz. *Egész asztrijig irt az a ember.*

bágó Cs : buta. *Jáj dē bágó vágy!*

bájossánn Cs : aligha. *Bájossán gyűhettek.*

bándisztā Gr : zenekarban játszik. *Őnekik it köllöjt bándisztānyi.*

bapsavanyó P : savanyú babfőzelék.

bárászk Gr : barack.

bécs Cs : gáncs, felhányni való. *Márisnak nincsem bécese, „nincs rá panasz, rendes”, és ami lyánta vót...*

bécskegyik Cs : kifogásol, elégedetlenkedik. *Semmi sē jó neki, mindēmbē bécskegyik.*

beszīgetőss, (-et) Cs : beszédes. *Nem tudom, hovā való emberek vótak, — ollyā jó beszīgetősssek vótak.*

bickő Ge : fejével helyeslőleg bólogat. *Áz öreg mēk csak így bickőt.*

boldigasszony Cs, Gr, boldēgasszony Cs : Boldogasszony napja.

brekecs, (-ēt) Cs : bekecs.

bukkanó, bukkanyó P : bemélyedés az úton, kátyú. *Hordókot mēk kő fognyi, ezēnn a bukkānōn” lē nē biccennyēn.*

burong Ge : enyhén borul. *Burong a zidő, nem tom, nem-i lēz belölle esső.*

bútytā Cs : combja.

buzērānt Cs : bujtogató, piszkáló. *Mingyig buzērānt vót örökīn közöttök.*

bűrōng (-öt) Ge : bürök.

cupká Cs : kocsaný.

csālūd Gr : gyerek (mint családtag). *Csālāgygyok nem vót.*

cseléd Cs : ember. *Á bú nágyo lētēszi a cselédet.*

csētēr Cs, P : vizes (és sáros) állapot. *Á szoknyām mī sār vót, csētēr vót, locsos vót.*

Cs. *Hum mászkátā ebbe essőbe, csupa csētēr vagy. P.*

csētrikēgyik Cs, P : vizesedik. *Ocs csētrikēnnyi, mind a kácsūk a! Cs.*

csēzbanda Cs : Dzsessz-zenekar.

csík (-ot) Cs : kifőtt tészta.

csíkmāk Gr : kifőtt tészta.

csivató Cs, Gr : zshivajog, veszekedik. *Ucs csivátónak, mind a zördögök a! Gr.*

Ne csivátójjátok! Cs. Uty kurjāngatott, csivátót ott a! Gr.

csomó Ge : kepe, félkereszt.

csukomány P. zár. *Ott is vót nyóc pince, és mēk csukomány sē vót rajta.*

csühér Cs : fiatal (tinó). *Amāzokonn a csühérēkēnn ēhozuk.*

dālibó Ge : dáridóz, dālibó Gr : dáridó.

döksig Ge : dögvész.

döllőbe Cs : izben. *Mā vātý hārom döllőbe.*

döntősszekér P : göncölszekér. Vő. *göncősszekér.*

dudu Gr : nagyapa. *Dudum is ű szīpenn a porhētnā.*

dummogás P : morgás, zsörtölődés. *Jēzus Mārija, az a dummogás!*

duplá Cs, Ge : finom, kitűnő. *Nem a légduplāb bor, nem ollyān, aminőnek kőne lēnnyi, Cs.*

ēfakad rivá P : sírvafakad. *Mēnye ēfakat rivá.*

ēhāl Cs : eszméletét veszíti. *Ugy riszkettem, mājnem ēháltam.*

elhodrödáz Cs : elsiet, elhamarkodik : *Lätod, ő szébben ír, ő nem hodrödázza el, min tē.*
 elkussán Cs : elalszik, elbóbiskol. *Ott a hámim, véletlenő el nē kussánnnyak, el nē vigyik.*
 elmórikáz Cs : elidőz. *Á gyivóvól elmórikázok ē.*
 elpāngó Cs : elpáhol. *Tiged is csak jó el köjjöt vóna pāngónyi.*
 érdeme van vminek Cs : érdemes. *Nincs érdeme mēktālpānyi.*
 erőssig Cs, Gr : fagyos hideg. *Ázé nincs ojan erőssig.* Gr.
 esenkéggyik Cs : epekedik. *Ő esenkédett ázé nāty sārzsijé, ő ot máratt (a katona-ságnál).*
 eszē Cs : *Mā eszētek, észrēvättik, hogy az nem jó.*
 ēter Cs, Gr : elfér.
 ētyhászfi (-t) Cs, ētyhászfi, ētyhászfi (-t) P : sekrestyés.
 ēvādó Gr : elvállal. *Gyerēket nem vādolom ē, me csintālān.*
 ēvintērggyik Cs : megtörik (pl. bor), ízét veszíti, elmegy az ereje.
 fāntācijó Cs : bolondóra. *Nekigyün az ā fāntācijó, kiz bolond.*
 fārepülő Cs : vitorlázó repülőgép.
 fārzsēb (-et) Cs, fārzsēb, (-et) Gr, P : hátsó zseb a nadrágon. *Am mēk hātóróbē ā fārzsēbibe ā pocikot! Cs.*
 fāvágómádár P : harkály.
 fēggyőz, fēggyőzik Cs : verseng, felveszi a versenyt, előzködik. *Ánnak ā hibriknek vām prīmā borā, mājnem fēggyőzik ā (szeszes) itālvā. Hāt tē akārñā ā nyūlvā fēggyőznyi? Fogunk fēggyőznyi, ki tud jobban.*
 fēntszóvāl Cs, r.: hangosan. *Fēntszóvāl sirāttāk.*
 fīsó Cs, Gr, P : fésű.
 fōnnálló kasznyi P : ruhaszekrény.
 foktātās Cs : amennyit az eke befog. *Jāni sōgor jó két foktātāst ēszāntott.*
 frēkocs Ge : egyágú hajfonat.
 fūv (-et) Cs : fű.
 ganca, gāncā Gr : kukoricagombóc.
 gātyākōtīs Cs : derék, öv. *Gātyākōtīsīg vót ā víz.*
 gēbre Cs, Gr, P : bögre. *Hūnn az ā gēbre, māsfélitērēss? Gr.*
 gīgā Cs, gīgā P : gége. *Mikor ā lūdñak ā gīgājāba szālatt ā kukurica. P. Mé nem vette ki ā gīgājābō (kukoricát a fuldokló lūdñak)? Cs.*
 gōfōlyōss (-et), gōfōjōss, gōfōjōss P : göröngyös.
 gōfōrcs Ge : göröngy.
 gōncōsszekér P : göncölszekér.
 gyārtvāny Cs : gyertyán(fa).
 gyōngyōget Cs : dédelget. *Gyōngyōgetnyi kōlly.*
 hājszāl Cs, Ge : órarugó.
 hālāmādār Cs, Gr, hālāmādār P : kuvik.
 hām Cs, Gr : a lámpa kanócának a hamuja. *Lēcīpjük ā hāmjāt.* Gr.
 hāmārtýābā Cs, Gr : hamarosan. *Hāmārtýābā mīt kívānnā? Gr.*
 hānyākogyik Cs : felhány vmit vkinek. *Veszekēttek, hānyākottāk.*
 hāzsārkgogyik Cs, hāzsārkgogyik P : enniválót keresgél, enniváló után kotorász.
 helekorānn Cs, helekorānn P : idejében. *De osztū helekorān gyere házā! Cs.*
 hērkā Cs : harkály.
 hēvsig Cs : hőség. *Ollyā hēvsig vān, | minthā vilāg itālyāt ittām vónā.*
 hēzsēly Cs : szeles, szeleburdi. *Mé vāttok ollyā hēzsēlyēk?!*
 hibrik (-et) Cs : hibrid, szőlőfajta.

hirtelibe Cs : hirtelen.
 hirtvė Cs, Gr : hirtelen. *Hirtvė hájótám.* Cs.
 hőcérkégyik Cs : kószál, dologtalanul ódöng. *Béátták iskolábá, ně csávárogon, ně hőcérkégyen.*
 hörtyög Cs : rőfög. *Málacokat nyízd męg, nem azok hörtyögnek itt (az ajtó előtt)?*
 hodřėdă Cs : szeles, szeleburdi.
 hófălăt Cs, Gr : *Győnyörő, fehér, mind a hófălăt.* Gr.
 horsog Cs : horkol. *Bėncsi, mit horsogó, ollyă horsogăs csinăs, hoty csudă.*
 hosszú szék Gr : pad.
 hőtkoross (-at) Cs, P : holdkőros.
 hunyor Cs, P : *Sáványó, mind a hunyor.* Cs.
 húról P : morzsol. *Frőlyis húrót lė nekėm kukuricăt.*
 húzom P : huzam. *Kilenctő rėggelig ętý húzomba.*
 hűllőgé Cs, hűllőgé P : fél, ijedezik. *Nė köllő hűllőgényi.* P.
 hűtőszkőgyik Cs : hűsíti magát. *Vălăkinek melege văr, lėhűtőszkőgyik.*
 íbrett Cs, P : élénk, fürge. *Hosztám szłp íbrett mácskăt.* Cs. *Ojan íbrett, mind a evetke.* P.
 ikābb(r), inkābb Cs, ikābb Gr : inkább.
 illesztő Cs : élesztő.
 illetyi itet Cs : illik neki. *Nem illetni itet (az a kalap).*
 írājă Cs : kedve, csínja. *Ētălătă neki a írājăt. Mă męktălătăm a írājăt, hugyăr kő csinānyı.*
 irtik Cs, P : ráérő idő. *Ha irtikėm văr, mindėn esztendőm bėdőgozom (a szőlőt).*
 P. *Nincs ră irtikėm.* Cs.
 jegyvāgó Cs, jegyvāgó P : kalauz, főleg autóbuzson.
 juszállag Cs : iszalag.
 kăccog Cs : vacog, fogvacogva fázik. *Kăccognăk a fogājı. Foktok kint a hătărba kăccognı.*
 kăndállık Ge : farol.
 kănyămėnyegző Cs : kánai menyegző.
 kănyămistă Cs, Gr : kálvinista.
 kăszăss Cs ; levágtalanul hátramaradott gabonaszál.
 kăszăs vāgyok Cs : kaszálók. *Tizenhgy éves korom őtă kăszăs vāgyok.*
 kasznıi Gr : szekrény.
 kăucsu Cs : kaucsuk.
 kăcsęge P : köcsög.
 kendő Cs : törülkőző.
 kereddzik P : könyörög. *Hăt én kereddzek utărna?*
 kertenřurt Cs, kertenkurt P : *Van neki kertėnřurt, hă vălăkit kergetnek, akăr mőřė.* Cs.
 keszkenyőcske Cs : zsebkendő.
 kifărtăt Cs : kifirtat, kikérdez. *Őkőt mă kifărtătătık.*
 kifıttıt vmit Cs : kibeszél, elărul. *Răgyűnnnek, — vălăki kifıttıtıya. Nem fıttıtıya ki, hogy ım vőtăm, ım csinătăm.*
 kihódz vmit Cs, Ge : kibont. *Hőc ki ăszt a zsăkot !*
 kilėbog P : nagynehezen elmond. *Kilėboktam neki a bajom valahogy nımětő.*
 kilicske Cs, Gr, P : kilincs.
 kıpălădő Ge : kipusztul. *Kıpălădőt egıs kőssıgből a bărımfı.*
 kıplăbbő Cs : színleg. *Tănn ăszt hıszed, hoty hărăksızık răr, — mink csăk kıplăbbő hărăksızunk.*

- klrénkgyik* P : kér, könyörög. *Nem kő neki lęgalább a szekéré klrénkennyi.*
- kiszűrőgyik* Ge : kiéhezik, kiürül. *Ázok is ki vānnák szűrőde, nincs ānnák sę mit ěnnyi, ki vā szűrőde. Áz embęr is : lędolgozzā mágūt, sovānyānn ill, kiszűrőgyik.*
- kivāg* Cs : megver. *Kivāgnā tlgędēt !*
- klāttyog* (az óra) Cs : lassan ketyeg, kettyen-kettyen.
- kokas* (-t) P : fosztatlan toll a fosztott között.
- kollā* Cs : hinta.
- kollāz* Cs : hintázik. *Nāgyg nę kollāz rājta, męgmontām !*
- kollęz, kollęz* Gr : járkal, csavarog. *Mindig māsztott ő is, kollęztott, Ide-oda kollęzunk, nem csinālunk sęmmūt. Csāk kollęz ěggyik hāzbó ā māsiggā.*
- korācsó* Cs, *korācsó* P : korú. *Ollyan korācsó vót, mind Imre. Cs. ětykorācsók vótunk. P.*
- kórmánka ~ kujka* P : fületlen kisdęzsa.
- kőnyv* Cs, Gr, P, r. : könny. *Gyūttek a könnyvejt. P.*
- kőpnyi* Cs : kevés. *Vót ott ěty kőpnyi folyem, āszt vittem bę (a piacra).*
- kőpönyeg* Cs : nagykabát, tělikabát.
- kőszpörkőgyik* Cs : settenkedik. *Mos nę kőszpörkőggyetęk kőröllöttem (mert ti. borotvālkozik, meg ne vágja mágūt).*
- krābāncs* Cs : öreg (tehén).
- krusnyog* Cs : húzza a lábát, csoszog.
- kujka* l. *kórmánka.*
- kukris, (-t)* Gr : kisgyerek, csőppség. *Hová mity te kukris?*
- kupā* Gr : meritőkanál.
- kurjāmbā* P : kiabál.
- kurjānt* Gr : kurjant, kiált.
- kűszākoggyik* Cs : kőszāl, csavarog. *Ijenkor kűszākoggyik kint ā hātārbā, nem hogy męnne ālunnyi.*
- kűtyorog* Ge : csavarog, járkal. *Cigānyok is kűtyorognāk.*
- kűkő* Cs, Gr : guggol.
- lāpātýr (-t)* Cs, *lāpātír* P, r. : denevęr.
- lāssānn* Cs : 1. lassan, 2. csendesen, 3. győngęn. 2. *Lāssābbām beszī, gyęrękęk mā ālusznāk. 3. Lāssānn ěg.*
- lędrimā* Cs : lepusztít, lelop. *Csęręsnyęnk vót, āszt męg vāsārnāp lędrimātā vālāki (a fāról).*
- lęfurmātus* Cs : református.
- lękukurogyik* P : leguggol. *Lę kő hozzā kukuronnyi.*
- letvess* (-et) Cs : akinek ā szāja szőgletei ki vānnak nyālasodva.
- lump* Cs : dologkerűlő. *Sőgor, hāt ānnak ā lumpnāk nę āggyon ěnnyi !*
- lūpa* Gr : völgy, bemélyedęs ā főldeken.
- lyukręfordoló Pāl* Cs, Gr : pālforduló.
- māglólūd* Cs : üres, hízlatatlan liba.
- mājhāmā* Cs : majdnem. *Borcsink is, āz is ā ěggyik szęmirę mājhāmā nem lāt.*
- māmęg* Ge : megint. *Mi jāz māmęg?*
- māndrāhó* Cs, *mandrahó* P : ā pitvart ā konyhātól elvālasztó tartógerenda.
- męg* Cs : megint. *Ő męg ot vót ā ũccā.*
- męgbűgyved* Cs : megsavanyodik, megromlik (ā főtt ětel).
- męgembęrő* Cs, P : megvendęgel. *Hotyha māsť męgembęrőt, āszt ā tanárt nem embęrőte vónā męg? P.*
- męgmęstęrkegyi* Cs : elrontja. *Āndris męgmęstęrkętte.*

mëgrisszankogyik P : megrezzen.
mëkfundā Cs : megnéz, megvizsgál. *Ēmëk, mëkfundālom ā szöllöt, kõrfundālom.*
mëkkunyó Cs : lekonyul. *Hugyām mëkkunyó āz ā rīpālével dī ālatt.*
mëksért Cs : fájdalmas helyet megüt, megérint. *Mëksértéd ā újjām, elútāsítālāk („nyakon ütlek”).*
mëksibrā Gr : megverdes. *Ām mëg ānnū jobbām mëksibrātā ā lovāt.*
mëncs (-et) Cs, r : mécs.
mihānn Cs : mihelyt. *Igy vān ez, hāt mihānn ēty kicsit örekszik ā asszony, nem kő.*
mind ā egīsszenn Cs : mind, valamennyien. *Mënnyetëk mind ā egīsszenn !*
mindën ëggye Cs : valamennyi. *Mindën ëggye zsākot.*
modërātt Cs : uras, uraskodó. *Modërāttābbāk, jobbām modërākonnāk.*
motor (-trot) Cs, Ge, Gr, P : autó, autóbusz. *Lucā māj fog gyūnnyi ā félkilen-
cessi motorvū.* Gr.
muskolatkörti Ge : muskotály körte.
muskā Cs : borlégý.
muzi Cs, Gr : mozi.
nemzeccsig Cs, P : származás, család. *Ázé csak párāszt nemzeccsigbő váló. Cs.
Igy ā nemzeccsigre nem utósók.* P.
nevelő mārha Cs : növendék marha.
nīmëtlādā Cs, *nīmëtlādā* P : kézivágásos régi típusú szecskavágó.
nyākcsāp Cs, *nyakcsap* P : mandula. *Fājť nēki ā nyākcsāppjā.* Cs.
nyālābókogyik Cs, Gr.: ölelkezik. *Hāt nē nyālābókoggy | Dezsőcske !* Gr.
nyelet Cs : falat. *Mākoskalādzsbō ēgy nyeletëcs csē ādott.*
nyúlāz Cs : nyúlra vadászik.
nyuzgā Cs : sovány.
orvoss (-at), orvóss (-at), orvós (-t) P : orvos.
örekkës Gr : kenyérszégő kés.
örömsīg P : öröm. *Itť örömsīg, jó levegő.*
öveddzik Cs : öv, derék. *Öveddzikig jārtām fūvbe māmā, gātyākötisig.*
pallagi galamb P : mezei galamb.
pālāckā Cs : poloska.
pāngët P : a műút betonozatlan széle.
pāpfejes libā Cs : amelynek a fején sötét folt van.
pāposztoss (-at) Cs, *pāposztoss (-at), pākosztoss (-at)* P : nyalánk, falánk.
Pāposztos vāgy, mind ā sārگا tehenünk. Cs.
pārāzs Cs : porhanyós. *Āz ā hó nāgyom pārāzs vót. Mind ā dārāliszt.*
pārt-(-ot) Cs : pár. *Ēty pārtot.*
pāsi ~ öregāpā Ge : nagyapa.
pëkkő Cs : feni ā fogāt. *Vālākirē pëkkő.*
pënëcír (-t) Cs, Ge, P : tollkës.
pënyiszlëss (-et) Cs : penészes.
pere P : sorsoló cédula. *Ĥa vālāmīn osztoznāk, nēm tuggyāk elosztānyi, perët hūznak.*
përgëmestër Cs, P : szőlőhegymester, ā szőlőpāsztorok felügýelője.
pëřiny P : prém. *Kābātpëřiny.*
piciny Cs : csecsemő. *Bőzsīnek szīp picinye vān.*
pihāristā Cs, Gr : piarista.
pilāk Cs : részeges. *Ēggyik pilāk, vāgy ā māsik.*
pocikāz, pocikūzik Cs : egerész.

pókálló Cs : pókháló.
 poroncsó Cs, Gr, r.: parancsol.
 posztátoss esső P : futóeső. *Esz csak posztátoss esső.*
 prégyikálószerk Cs : szószerk.
 pudli Cs : pult.
 pulyváss (-át) P : pudvás.
 puzgér (-t) Cs : vízhólyag. *Ástam és a ásó nyele föltörött a tenyeremén éty puzgért.*
 rágyivittya magát Cs, r.: tisztálkodik, rendbehozza magát. *Nem hogy iparkonná rágyivittanyi magát.*
 rākos (-t) Cs : boszorkányok gyűlése.
 rāsúdó Cs : elkezd esni. *Hotyhá rāsúdóná !*
 rēckiró Cs : áldoz, fordít. *Most a állam nágyo sokát rēckiró íjesmiré.*
 rēhomāss (-at) Cs, Gr : reumás.
 rēndetlen Ge : rakoncátlan. *Jāj dē rēndetle vagy, | hallod !*
 részksāsa Cs, részksāsa P : rizksāsa.
 rēzēgā Cs : rozoga.
 ringāspír Cs : körhinta. *Beűtem a ringāspírbe.*
 rohaccōg P : rohadt szög, ahonnan az eső szokott jönni.
 rospont P : előfogat. *Rospontra kő neki mennyi.*
 rothād a hó Cs : fogy, gyengül, süpped.
 rózán Cs : józan.
 rüggōny Cs : röntgen. *Vót itt a rüggōnyönn? Mēntem a rüggōmbe.*
 sājforkeszenyő Ge : szövetkendő.
 sājka Gr : csésze.
 sājta ~ sājtal Cs : sótlan. *Minő az a leves, sóss-i, sājta?*
 sāndrikó Gr, svāndrikó Cs : érthetetlenül, hadarva beszél. *Nímető svāndrikótak.* Cs.
 sārgāsēmő szívā Cs.
 sāványó szél Cs, P : hideg, éles szél : *Sāványó szél fúj.* P.
 sēntéss (-et) Gr. kancsó.
 símít Cs : meszel.
 sīntālpáz Cs : síel. *Nem mēgyüng Zsibricérē sīntālpāznyi?*
 slēbdām beszī P : selypít.
 sōfőr P : sofőr.
 sūg P, r.: hosszsmérték : *Ēggy ölbe vót tisz sūg, éty sūgbā tisz cól.*
 sustyog Cs : szőszmötöl. *Nem mēntünk sēhovā, | Pogrāmbā kiszőlődünk, | csāk sustyogunk.*
 sūhōjt P : fűtlyent. *Sūhōjtött a jeddző házátó.*
 sūsnye Cs : gyatra. *Bē sūsnye ez a fá !*
 svāndrikó Cs, l. sandrikó.
 szárvāpiz Cs : borraivaló, amit a hajcsár kap a marha megvásárlójától.
 szárvāss (-át) Gr : kifli : *Szárvāss (r.) ~ kifli.*
 szárvó Cs : szarufa.
 szavazat P : szavazás, választás.
 szēkēcse Cs, P : kisszerk.
 szēme kúpāja P : szemgödre.
 szēmērkā Cs, szēmērkā P : szemereg.
 szēngyisznó (r.), szēndisznó, sūndisznó Cs : sūndisznó.
 szēszőrē hágy, elereszt Cs : felügyelet nélkül, gazdátlanul hágy. *Szēszőrē nem lehet hānnyi hátārbā a mārhat. Szēszőrē hāttā a libākot. Szēszőrē eleresztjik.*

szív (-ot) Cs, r.: szíj.
szobá Cs, Gr, *szoba* P: padlás.
szófirég (-rget) Ge, P: szű.
szokoss (-át) Cs: otthonos. *Én itten szokoss vágyok.*
szőlőpásztor Cs, *szőlőpásztor* P: szőlőhegyi csász.
szórkeszkenyő Cs, Ge, P: gyapjúkendő.
szuglya ~ *szuglyá* Gr: házköz; két szomszédos ház között hagyott üresség,
 hogy az esővíznek az ereszről legyen hova lecsurogni.
szűrőzsdrot Cs: tüskésdrót. *Odá számítok ánnyi tizenkét sor szűrőzsdrotot.*
született Cs: *Születet víz vót (az a pálinka).* *Születet tej vót (a tejfel).*
teheneszgazda P: akinek nincsenek ökrei és tehenekkel dolgozik.
télőfoja Gr: telefonpózna.
térbityő P: térdel.
terhēs motor Cs: teherautó.
tértypuhār Cs: térdkalács.
törökmuzsika Cs, Gr, *törökmuzsika* P: harmonika.
trētyog Cs: állandóan beszél. *Szājja nem áll ennek a lyānkānak, mingyik trētyog.*
tíblábó P: lábatlankodik. *Ēmēgyēk, mit fogok ot tíblábónyi.*
tokmānyoró Cs: hosszúorrú.
tukácsoró Cs: piszeorrú.
túkāszkogyik Cs: keresgél, kotorász. *Csāk nálām túkāszkodot mindēnütt.*
tüzē Cs: fűt.
tyúkseggőgombá Cs: csiperkegomba.
tyúkörlőmádār Gr, *tyúkörlőmádār* Cs: héjja.
tyűzgép Cs: cséplőgép.
uprē Cs: nosza, gyerünk. *Uprē, ászongyá, mēnny előttem!*
űteminy P: ültetmény.
vākog Cs: bolyog. *Ággyig vākoktām, vākoktām, még ētālātām ā āllomāsre.*
vālāhā Cs: valamikor. *Ucs csināsz, mi vālāhā Āncsur.*
vālāmikor Cs: valahányszor. *Vālāmikor gyisznótor vót, mingyig emlēgette.*
vārjā (-āk) Cs: varjú.
vendikkēs P: evőeszköz készletből való kés.
vērēskērēsz Cs, P: mentőkocsi.
vīgigruha Cs: öltöny.
visellőss (-et) Cs: állapotos. *Mikor visellős vót a bodoki lyānkā tőlem, nem vótam észēnn.*
vonít ā lābārē Cs: vonszolja a lábát. *Nízd, hūgyām vonít ā lābārē.*
zurboss (-at) Cs: zavaros. *Zurbos még, még nem tiszta (az újbór).*
zsēlib P: zsilib.
zsufányá, Cs, Ge, *zsufonya* P: merítőkanál.

SIMA FERENC

Tájszavak

Kopács, Baranya m.¹

Az itt következő tájzavak KATONA IMRE kéziratos mesegyűjteményéből valók. Kopács az ún. baranyai háromszögben fekszik, s egyike legérdekesebb nyelvjárásainknak. Eredetileg kétségkívül összefüggött a szlavóniai magyar falvakkal. Eddig aránylag kevés népnyelvi gyűjtés történt ezen a területen. Az adatok után levő szám a mesemondó száma, utána következik a mese száma és a kéziratos lapszám.

aggat 'láb alatt van, útban van, alkalmatlankodik'. Innen mennyen tovább, mer it nekik *aggat* (86. sz. 11 : 15). Tége lè a kargyát, . . . mer akadáj neki, mindég ott *aggat* (39. sz. 4 : 22). (MTsz : Baranya m. Csúza, Ormányság, Tolna m., Szekszárd-Palánk ; Kiss G. Ormányság.)

áj 'váj, kiás, ás'. Gödröt *ájt* (140. sz. 4 : 5). *Kiájták* a falat, útyhogy oan likat *ájtak*, hogy a zembör búbujhatot rajta (86. sz. 6 : 8). *Ájták* a földet föl (41. sz. 3 : 9). Mestergerenda alatt *ájják* ki a falat (140. sz. 1 : 3). (Kiss G. MTsz : Kopács, Csúza, Ormányság, Mecsekhát, Tolna m. Báta, Somogy m. Szőkedencs, Zala m. Göcsej, Hetés, Dobronak.)

elájul : Kor *eláhút* a kisasszony (104. sz. 4 : 3).

akkor : Kor arra lukat ki a látogatás, hogy elvette feleségül (227. sz. 1). Kor aszmonta, hogy : elmegyék (uo.). Kor kirájfi aszmonta neki, hogy vesse le a köntössét (7). Kor fölvetta a másik ruháját (8). Kor a kiráj megmonta a zédösattyának, hogy ű neki mast el kel menni, ű nem marathat étt. Kor a zédösattya és édösannya nagyon sirtak (104. sz. 1 : 4). *Kó* leűt a kirájfi (5). Am még *kor* évéd belülle (4 : 4). — Már inkább 'mikor' jelentése van : Össze-gyűjtötték a seregét. Kor kiérnek a zorszák határára, uramfija, a kiráj csak elcsodálkozik (41. sz. 1 : 13). *Kó* má jó kialutta magát, fölébrett, körünizött (2 : 4). *Kó* féltizenkettőt korcántotta a zóra, mind a villámcsapás, úty föl-ugrott a banya (39. sz. 1 : 35). Kor átért a zárkon, aszonygya a csikó : Mos tégý lè gazdám! (37). Kor hazaérték, megvót a nagy öröm (40). Aszonygya Fatörő a zúrnak, *kó* beköszönt hozzá (2 : 12). Kor hazagyünnek, hát a Vaszgyúró koma szintén fekszik (22). Kor odaérték, elbúcsúzott tölle (36).

alamizsnáz 'elemózsiáz'. És ű is ugyan csak addig a zutig elutazott, arra a hejre, hol a bátyya *alamizsnázott*. (A MTsz. nem közli.)

aligha l. *elíkha*.

apróka 'apró'. Összedarabóhatod a testömet oan *aprókára*, mint a mák. (MTsz : *aprókás* 'apró, aprós' Székelyföld.)

baj 'dolog'. Etypár napig nē várja haza, mer űnekik ojan fontozs *bajuk* van (104. sz. 3 : 5). A többi már a tē *bajod*! (242. sz. 17). A többi már nēm a tē *bajod* (86. sz. 8 : 39). Hát mink hova mennyünk? A za tē *bajod*, csak a bátyáji-dat keles föl! (12). Ez a jelentés ismeretlen.

barlang erdő 'nagy erdő'. Ęcs csoda nagy *barlang erdőbe* érkezett (41. sz. 1 : 18). Akkor beértek ěcs csodálatos nagy *barlang erdőbe*. (L. BEKE : Régi és ritka szavak Dunántúl, 3.)

lebetegszik : Mikor *lebetegtettek*, kérték a komájukat, hogy eszt a kis árvát vegyék magukhoz, nevejjék föl (140. sz. 3 : 1) : megbetegedtek.

¹ A szógyűjtemény még Kiss Géza—Keresztes Kálmán Ormánysági Szótárának megjelenése előtt készült, s így arra nincs hivatkozás.

bojog 'bolyong'. Mère *bojogjunk* a világba? (39. sz. 2 : 7). Én csak ot szereték *bojogni*, ahol a zembéréket hon kisegíteni, hon még megbosszantani tudom (uo. 6). Régies alak (l. NySz.).

borul : Ott a lovak fejibű kivette a kantárt. Azok *nekiborútak* és elkesztek legelészni (39. sz. 1 : 25).

borzog 'borzong'. *Borzogott* éty kicsit (68. sz. 9 : 16). Nem fét sëmmit, csakhád *borzog* az embër (uo.). Vö. *borzogat* NySz.

buktis 'vesztes, legyőzött'. Amejik vöröset hugyozí, al lëssz a *buktis* (68. sz. 8 : 33). Vö. *bukti* 'bukás, veszteség' (Baranya m. Csúza, Kiskúnhalas, Heves m.) MTsz.

butykál 'bújik'. Elkeszteg *butykáni be* (68. sz. 6 : 9). A legyet, aki Noénak a zóra likába és a fülibe izs *bebutykát* (236. sz. 1 : 1). A MTsz. *bujkál* a. idézi Baranya m. Csúzáról, Kopácsról, Eszék vidékéről. Egy másik adatban itt 'kószál' jelentése is van. Különválasztja ettől a *butykál* 'turkál, áskál' (Kiskúnhalas), *megbutykál* 'lopva megdézsmál (boros hordót)' (Kopács, Eszék vid.) igét. Kiss Géza Ormányságból idézi 'beleváj, beledugdos' jelentésben, de a példamondatok szerint itt is 'turkál'.

bük 'bökö'. *Bügd* a földbe! (68. sz. 8 : 31). A földbe *bükni* (uo). Minygyá kapta a kardot, *belebükte* a földbe (uo.). A MTsz. csak Baranya m. Csúzáról idézi.

cak-pak 'cakompak, mindenestül'. Mëk së pucójja (a halat), hanem ity *cak-pak* nyersű elnyeli (68. sz. 2 : 3). Viszi *cak-pak* a bölesővel ëggyütt.

csëndeskén 'csendesen'. Szép *csëndeskén* elmënnëk ëgy darabig (68. sz. 3 : 22). Szép *csöndeskén* utazzon vissza haza (41. sz. 5 : 7).

cserép. Katona Imre szerint 'héj' jelentése van a következő mondatban : Fogott ëggy ojan üres *tökcserépet* és abba kevert kenyőcsöt és embörganyét kevert hozzá (41. sz. 3 : 10). Valőszínűnek tartom, hogy a cserépnek nincs ott általában héj jelentése, sőt a tökcserépnek sincs tökhéj jelentése, hanem ëjjeli edényről lehet itt szó. A szót ebben a jelentésében a MTsz. Hódmezővásárhelyről és Brassó m. Hétfaluból közli. Alighanem itt tökhéjat használnak ëjjeli edénynek, ezt az idézett példa is valószínűvé teszi, valamint a következő meserészletek : *Tökhéjba* szartak (68. sz. 9 : 19). Foktak egy rozoga *tököt*, abba mindönfélét belecsinyátak (Baranya m. Bánfa, Berze Nagy J. 2 : 86).

belecsobban : Abba a pillanadba hallá változott a fijú és *belecsobbant* a bűvös patagba (242. sz. 5).

csuda 'csodálat, csodálkozás'. Csudálkozott az asszony nagyon, *csudájába* nem tudot mi csinyáni (41. sz. 2 : 8, 3 : 9). *Csudájába* nem nészhetött a fényősséktű (2 : 9). A kirájné mők *csudájába* asz kijátotta (3 : 14). A MTsz. ezt a jelentést csak Háromszék megyéből közli.

csudájába 'nagyon, rendkívül'. A kiráj má nagyon beteg vót *csudájába* (39. sz. 1 : 15).

csupál 'egyenként kitép, kiszed'. Nagyon sok erdőt *kicsupátá* már félkézzel, úgy, mint a zasszonyok a kendőrt nyáron (39. sz. 2 : 6). Fokta, më nagy lakatok vótak rajta a láncon, tuggya, akivel oda vótak lakatóva, *lëcsupátá* kezérű-lábárú a láncot (242. sz. 28). A MTsz. is idézi Baranya megyéből.

darabokszám 'darabokban'. Hozzá magaddal ëzs zsákot, merd akkor a lovad *darabokszám* fog visszavinni (41. sz. 1 : 16).

dombol 'tombol'. A sárkány nyomba gyün haza, me má hallom, hogy *dombol* a lova (39. sz. 1 : 20). Ha én kind *dombolok*, szóval kind zörgök, akkor

gyűjj ki hozzám! (68. sz. 8 : 7). A MTsz. ezt a hangalakot csak Szegedről és Bihar m. Pocsajról idézi.

mëgdöccen : A kocsi *mëgdöccent*, më ojan gödrös vót a zut (104. sz. 4 : 5).

dörög 'zörög'. *Dörög* a kocsi (68. sz. 7 : 13).

dörgencs 'hálnév'. Három naty túskehátú *dörgencs*, tiszta fekete, az majd úszik a part felé (39. sz. 1 : 26). A MTsz. szerint *dürgencs* 'Acerina cernua' (Duna mell.), *dörgencs*, *dirgencs* 'Perca fluviatilis' (Tolna m. Paks).

dufog : *Dufog*, lármáz (68. sz. 9 : 8). Mikor mén a garádicsokon fölű, má hallotta, hogy *dufog*, gyün (uo.).

dugcsál 'dugdos'. A kását *beledugcsátam* a zingöm dërékába (68. sz. 5 : 4). Láttya, hogy *dugcsáják* ki a fejüket a fészögbű (41. sz. 7 : 29). A MTsz. szerint 'tologat' jelentéssel (Eszék vid.).

durgós 'durrogós'. A *durgós* ménkü üssön beléd! (30. sz. 1 : 33). A *durgós* ménkü vágjon beléd! (uo. 35)

durjan 'durran'. *Megdurjant* a puska (68. sz. 1 : 20). Vö. *durjog* (Eszék vid.). MTsz.

ejnye : *Hënnye*, fíjatalúr! (140. sz. 2 : 6). *Ënnye*, de jó aluttam (41. sz. 1 : 17). *Ënnya* ! Ezé a csökejségé is ennyit attak neki! (68. sz. 11 : 26)

ëhhel 'éhen'. Megdöglött *ëhhel* (68. sz. 9 : 19). Vö. *ëhel* BEKE : Régi és ritka szavak Dunántúl, 31.

életér 'aorta, verőér'. Halgattya a szívverését és *életerét* (140. sz. 5 : 2). A régi nyelvben először Apáczai Cserénél fordul elő : *Élet ér* avagy lelek tartó ér (NySz). PP.-nál Arteria : *Élet ér*, *Felverő-ér*. A NySz. szerint már MA.-nél is megvan, de ott csak *Éloeër* van mindkét részben.

eligha 'alighanem'. No, *elikha* majd el lëssz az! (68. sz. 6 : 14). Vö. *aligha* 'alkalmasint' (Dráva mell.) MTsz.

epërfa 'Morus'. Fölmënt a *zepërfára* (140. sz.).

ered 'lábbad'. Minygyá *könybe erettek* a *szömeji* (41. sz. 2 : 1).

esik. A cigány csak *ráesött*, hogy Jézusra körösztojják (41. sz. 6 : 6). A Székelyföldön is *ráesik* 'kéréssel ostromol' (MTsz.).

faktat 'faggat'. Az asszony nem hagyod békét a férjének, hanem *faktatta*, hogy ugyan mi csinátá tē (68. sz. 1 : 22). *Faktatták*, kérték, hoty hát mongya mög, hogyan, mikor, kivel, vót (6 : 11). A MTsz. Zala m. Göcsejből, a Balaton mellől, Vas megyéből idézi.

falatáz 'falatoz'. Elővötte tarisznáját, ot *falatázott* és evëtt (39. sz. 1 : 20).

fëgdös : A népek elaluttak, *lëfëgdöstek* (86. sz. 11 : 14).

fiamadár 'madárfiók'. Hát abba a fészögbe három szép kis fiamadár vót (41. sz. 8 : 28).

fízet : Mit *fízesön*? *Fízessem* ki (41. sz. 2 : 5).

fog. A fíjú *fölfogot* mindent, hogy ű mindent röndbe tész, ű szorgalommal mindent mëkcsinál (39. sz. 1 : 4). A MTsz. 'megfogad' jelentésben nem közli.

fogat. Van néki tisz *fogat* ökre (41. sz. 3 : 9, 7).

fölfog 'felvesz, fog'. *Fölfokta* aszt a kis üveget és kivette a dugóját (41. sz. 1 : 18). Akko *fölfokta* a kis macskát és aszt izs vitte (2 : 2). *Fölfokta* a gyөрök a fejire a kosarat (3 : 8).

elfog 'elfogad'. Na, aszmongya, e za kosár pogácsa, *fogd el* ! (86. sz. 5 : 6). Montam, hoty fogd eszt a kosár pogácsát és *elfoktad* (uo. 7). Semmiféle pészт në *fogj el* a szülétű (41. sz. 1 : 23—4). Në *fogjá* semmijen fizetést *ë* apámtul! (2 : 5) A MTsz. Eszék vidékéről, Pest m. Kiskúnhalasról és Szeremléről.

fogózik 'vitatkozik'. A gyerök csak *fogózott* az apjával (39. sz. 1 : 2). A MTsz. a Dráva mellől, Eszék vidékéről.

elfolyik 'eltelik, tart'. Ez úgy *elfojt* éty hétig (104. sz. 3 : 1).

mégfordul 'visszafordul, visszatér'. Felugrottak a ló hátára és azonnal *mékfordútak* hazafelé (39. sz. 1 : 10). Felút a lovára és nyomba *mékfordút* haza, hazafelé (uo. 12).

föntörög 'lubickol'. Ot látott éty szép vatkacsát, ot *föntörögni!* (39. sz. 1 : 21). L. a MTsz.-ban *jentereg* a. és *feterész* (Nyr. LXVII. 103, LXIX, 29).

fut 'fojt'. Mind a vízbe *futaná* őket (41a. sz. 1 : 9).

futtat 'futva visz'. A libapásztor *futtatta* a ző mozdódéenyét a kirájinak (227. sz. 3). A libapásztor *futtatta* a zövet (ti. a törűközöt) (uo.). Mikor belevette (a. m. belevetette) a kosárba a levelet, a kutya fölkapta és *elfuttatta* (68. sz. 2 : 27). (A kirájkisasszont) tédd a kocsiba, én mög *elfuttalak* bennetöket (39a. sz. 4 : 8). Eredeti műveltető jelentésében : Én maj *futtatom* a kakast, miné messzebb a bokrok közé (1 : 31).

fürdik : *Förönni* (41. sz. 3 : 11).

gondoskodik 'gondolkozik'. Ne gondoskoggy semid, gazdám! (41. sz. 1 : 26). *Gondoskodott*, hogy mi csinájjon (2 : 6).

goromba 'szigorú'. A palota néty sarkára mindönhová égyy embördarabot akasztott, hogy mindönki lássa, hogy mijen goromba a kiráj (41. sz. 8 : 35). A MTsz. Baranya m. Mecsekhátról csak 'tanulatlan, tudatlan, ostoba' jelenléssel közli.

guksol : Szépön rájuk *guksót* : fölējük hajolva betakarta őket (41. sz. 8 : 28). L. MTsz. *kuksol*, *guggol* a.

gurguláz 'gurul'. Az ujjárú a gyűrű a zasztal elé *gurgulázott* (104. sz. 3 : 5). A MTsz.-ban Baranya m. Csúzán 'gurít'.

gyerökcse 'kis gyermek' (68. sz. 5 : 2, 2 : 6, 9 : 1). A MTsz.-ban Szlavóniából. A nyelvjárás gyakran használ kicsinyítő alakokat, pl. *kutyikám* 'kutyám' (68. sz. 2 : 3), *lovacskám* (uo.).

hajt 'hajít' ezekben az összetételekben : *fésűhajtó országi*, *kendőhajtó országi*, *tányérhajtó ország* (227. sz. 4—6). Fokta a Fatörő a fejszének a nyelit, mékcsavarta a feje fölött, úty *fölhajtotta*, ojan magosba, hogy alig látták (39. sz. 2 : 15). Megin *fölhajtotta* a levegőbe annyira, hogy nem látták a fejszét (uo.).

hálál 'hál'. A trózsákat még, akikön *hálátak*, egymás tetejire tette (68. sz. 11 : 9). A MTsz.-ban Baranya m. Csúza, Ormányság, Szlavónia, Kiskúnhalas, Torontál m. Szőreg, Bánság és a Dunától északra.

hatáncodik 'hadonáz, védekezik, ficáncol, rugdalózik'. Küzsurmoló hijába *hatáncodott*, mer az öreg erősebb vót mind ú (41. sz. 8 : 13). Vö. *hatángol*, *hatáncolódik*, *hatáncozik* (Baranya m.) MTsz., Kiss G. Ormányság.

hátul : *Lekháltú* (41. sz. 3 : 2).

hátílsó 'hátulsó' (68. sz. 9 : 19). Vö. *hátíssó* Udvarhely és Csík m. MTsz. *házka* 'házikó'. Bétévett éty kis *házkába* (104. sz. 4 : 2).

hēj 'pikkely'. Éty szép *arany hējú* halacska (39. sz. 1 : 20). Végé ki a balódalambú éty szál hējat! (uo. 21). Eszibe jutott ú neki, hogy a halacska adott úneki éty *hējat* (uo. 26). Mëggörbítötte a *halhējat* (uo. 26). Gondoskodott, hogy mit fog ú valamikor evvel a *halhējacskával* és tollacskával csinálni, de azér gondolta : méktakarítom, még, hagy légyen! (1 : 22). Vö. A *hajacskát* eltette a tárcájába (!) (39. sz. 1 : 21). L. NySz.

hóдол : Ha a lovam lába el nēm törik, magam még nēm halok, téérted

még a világot is *mékhódolom* 'bejárom' (68. sz. 7 : 17, 19). Vö. *hódol* 'megy' (Szlavónia MTsz.).

homlokfal 'a ház előső fala'. Ájd el a *homlokfal* alatt (68. sz. 2 : 4).

hosszú : *Hosszi* (41. sz. 2 : 15).

hoz 'szül'. Én *hozófélbe* vagyok (68. sz. 2 : 7). Vö. *elhoz* 'megszül' (Heves m. MTsz.).

húz : Jó *ráhúzott* a csutorára 'jót húzott a csutorából' (68. sz. 11 : 17).

meghül 'elhül'. Mikor beért a zudvarba, a kiráj is úgy *még* vót *hülve*, hogy még a korona is léesött a fejérű (Erdősi J. 41. sz. 2 : 7).

hürcölködik 'hurcolkodik, eltakarodik'. *Hürcölkögg*y el innen! (68. sz. 2 : 16).

hús 'hideg'. Föltette a másik kotla kását, beletette ú osztán a húst izs, de az bizom, mikorára a két kolega estefelé hazagyütt, nagyon *hís* vót (39. sz. 2 : 21).

hűt : Hát a Hetyhentérgető koma fekszik a kásába, *hítotte* a hasát (39. sz. 2 : 21).

itt, ide, innen, ilyen : *ét* van (68. sz. 11 : 18), *etten* (12 : 4), *éde* (9 : 18), *ennen* (10 : 12), *éjen* (9 : 18). Vö. MTsz.

járkol 'járkál' (68. sz. 11 : 17, 13 : 1), *járkolt* (7 : 16), *járkótak* (7 : 11), *járkót* (140. sz. 3 : 1), *járkot* (68. sz. 2 : 40, kétszer), *járkalok*, *járkajjak* (5 : 1). A MTsz.-ban : *járkónak* (Baranya m. Bélye), *járkol* (Háromszék m., Torda).

kácsa 'kacsa' (39. sz. 1 : 21).

Kaszáscsillag : Várd még, még a *Kaszáscsillag* följön este és amerre a *Kaszáscsillag* nyele ál, abba a zirámba vëdd a zutadat! (242. sz. 3).

keresztül-kasul : Nem mönt ú a rëndös úton, hanem *köröszkül-kocsul* mindönfelé (68. sz. 11 : 23).

köröszkülölte 'átölelte' (68. sz. 2 : 41).

keszég 'keszeg' (68. sz. 2 : 4, *keszégnek* 3, *keszégbü* 2, de *keszeget* 2). A MTsz.-ban *keszég* Szlavóniában és a Tisza mellett.

kiabál : A szüle *kajbát* rá (41. sz. 1 : 22).

kíváncsiság 'vágyódás'. Vitt is neki almát ëty tele zsákkal, akit ú oan régön várt naty *kíváncsisággal* (30. sz. 1 : 41).

kocul 'kopogtat'. Majd én *koculok* az ablakon (41. sz. 6 : 2). A MTsz.-ban Göcsejből, Veszprém m. Csetényből, *kocol* uo. Szentgálról és Pécsről. Berze Nagy János Baranyai m. néphagy. 3:6 szerint Szilaspusztán *bekocul* 'bekopog'.

kolt Elürántotta a betyárgyerök a *koltyát* és odalépött a kirájhó, mög a kirájného, s röktön agyonlütte a királyt (41. sz. 3 : 15. Jelentése csak 'pisztoly, revolver' lehet, de eddig sehonnan se közölték).¹

kopasz 'csupasz, meztelen'. *Kopasz* seggel möntek arrafelé (68. sz. 10 : 14). A cigán lëvetközöt *kopaszra* (41. sz. 6 : 2). Maj ha förösztí úket mustohájik, akko ha máskép nem, majd ojan *kopaszon* elszöknek (5 : 2). A harmadik vánkös is kiröpút a valaga alú. Így a cigán *kopasz* székön üdögët (5 : 12). A MTsz. Kopácsról, Csúzáról, Eszék vidékéről.

kopik : Eszt a zöregasszont még odakötötte a ló farkához és mindaddik hajtották a lovat, ... még csak tejjessen *szét* nem *kopott* 'szét nem szakadt' (68. sz. 7 : 22).

korcant (az óra) 'ütés előtt reccsenő hangot ad'. Fëltizenkettőt *korcantotta*

¹ Az amerikai cow-boy- és gengszter-történetekből jól ismert *colt* 'egy pisztoly-fajta' szó a ponyvairodalmon át a népmesébe is eljutott. (Szerk.)

a zóra (39. sz. 1 : 35). Szamosháton *percent* 'percegő hangot ad a falióra bizonyos időközökben' (Csúry). Vö. *korcog*.

korcog : Éccer *korcog* az óra, akari ütni a tizet (68. sz. 9 : 16). Az óra elkezd *korcogni*, hogy akari ütni a tizet (uo. 11). A MTsz.-ban *korcog* 'varcog (pl. a homok az ember fogai közt)' (Baranya m. Csúza).

kotla 'katlan'. Egy akkora *kotlát*, akibe éccőre éty szekér kása mekfől (39. sz. 2 : 18. Vö. Lekapta a tüzrű a nagy katlan kását uo. 20). Valószínűleg kaszárnnyai szó a katlanból ; vö. Nyr. 28 : 574.

kovacol 'kalapál'. Fokta a kalapácsot, elővett egy darab fát oszt elkeszte ot *kovacóni* (68. sz. 11 : 24). Az ördögök eszrevötték hogy ot *kovacol* (uo.). A MTsz. is közli Kopácsról, *kovacsol* alakban Csúzáról.

lassikábban 'lassabban'. Ezök négyen eresztötték *lassikába* lë (41. sz. 8 : 20). Persze akkor már nem mënt üty, hanemhát *lassikába* (68. sz. 8 : 3). Persze akkor már nem mëntek nagyon, hanem *lassikába* (uo. 6.). A MTsz.-ban *lassikábban*, *lasikába* (Dráva mell., Baranya m. Csúza, Szlavónia).

lobog 'forr'. Uty fórt (a tej), csak úgy *lobogott* (68. sz. 8 : 44). Vö. *fellobog* 'hirtelen fölforr' (Székelyföld), *lobogó* 'forró' (uo.) MTsz.

lóg : A gyönyörű naty haja a földet *lógta* (104. sz. 1 : 2).

lót (?) : A hambárt a dërekán körösztü fektette, így a két vasrúd megindút, ki lehetet *lót*ni vele, kicseréni (39. sz. 2 : 14).

megibe 'mögé'. Áljon ide az almárijom *megibe* (68. sz. 4 : 3). Méktőtött écs csutorád borral, asz mög az almárijom *mögibe* tette (10 : 7). Simonyi nem közöl ilyen változatot (MHat. II, 58).

mendes 'mendegél'. *Mëndésnek* ëre-ára (68. sz. 10 : 1).

ment : Ez a fijatalember *mëntette* az életemet (41. sz. 2 : 5).

méter 'métermázsa'. Tíz *méter* halat (68. sz. 2 : 3).

mikor : *Miko* (41. sz. 2 : 17) ; vö. *akko* (uo. 6), de *éccör* (uo.).

minek 'miért'. Hát, fijam, *minek* nem észöl? (68. sz. 5 : 4).

monyas 'csődör' (68. sz. 8 : 36). A MTsz. közli Csúzáról s más helyekről. *elmúlik* 'eltűnik'. A kerbe nagyon szép aranyalmafa vót, az oszt mindön éjjel mektermöd, de vératra má *elmúlt* (104. sz. 1 : 1). A kiráj bánadba esött, hogy az alma mindég *elmút* réggere (uo.).

muzsika 'bőgő'. A zollón a szabó, a szabón a *muzsika*, a *muzsikán* a cigány (68. sz. 1 : 10). A MTsz. 'hegedű' jelentésben közli Kopácsról, az Ormányságból, a Balaton vidékéről, Kisküküllő és Háromszék megyéből.

nagyka 'nagy'. Akkó má jó *natyka*, jó nagy lány lehetött (104. sz. 4 : 6).

naponnan 'nappal'. Esz talán lëfekszik még *naponnan*, azér nem köl neki gyërtya (68. sz. 8 : 70). Az öreg embër megmondta neki még akkor *naponnan*, hogy : mikor tē fölérsz a toromba, ... a lány már eszrevöszi (9 : 7). Kiss Géza : Ormányság, *naponnyan* Göcsej MFsz.

nyaláb 'öl'. Kiugrod belülle éty szörnnyeteg és engöm *nyaláb*-jába kapott ézs behozott ide a kastéjba (242. sz. 30).

nyargal : *Fölnyargúta* (41. sz. 3 : 6).

nyerintéz. A lova igön nagyony nyerintözött (41. sz. 1 : 27). Elkezdött az ólomfejú vitéznek a lova *nyerintözni* a fija után (uo.).

nyervákol 'nyávog'. A macska még *nyervákolt* (41. sz. 2 : 18). A cica fojtony *nyervákolt* (uo.). A MTsz.-ban Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely.

nyilpuska 'nyíl'. Akkor nálla vót a *nyilpuska*. Kor fokta aszt a *nyilpuskát*, a nyilvessző végén vót éty tú (68. sz. 6 : 5).

pattogós 'pattogatott'. *Pattogós* kukoricát árult (39a. sz. 1 : 1).

patvarkodik 'pöröl, veszekszik'. Ha szépen beszélsz, akkor mékkapod a disznókat, ha nem, *patvarkothacc* velem (41a. sz. 2 : 2).

perdül : A szegénységbe *fölpördült* a valaga (68. sz. 1 : 1, 11 : 1). Vö. *löpördü* 'lepattog, lepattan' (Mátra vid.) MTsz.

pickándozik 'fickándozik'. A zöreg váltig *pickándozott*, ugrád, de a szakálát nem birta kihúzni, az annyira beleszorút a fába (39. sz. 2 : 24). A MTsz. Csúzáról idéz *picskándoz* változatot.

pocok, *pockány* 'vakondok'. Mibű lött a *pocok*? (41. sz. 7 : 1). A gyerekek mög má addigra *pockánná* változott és mindig bejebb mönt a földbe. És az apja semmifélekép nem tudta többet fölösni a földbű. Így azmondik, hogy azóta van a *pockány*, hogy embörbű lött a *pockány* (uo. 3). Nyilván a *pocok* és a *patkány* keveredése. A MTsz. Kopácsról és Csúzáról idézi utóbbi alakját és jelentését. A *patkány* is vakondokat jelent Alsó-Fehér, Kis-Küküllő megyében és Marosvásárhelyt. Berze Nagy János Baranyai m. néphagy. 3 : 26 szerint Berkesden, Martonfán és Kisherenden is 'vakondok' a *patkány*. Hosszúhetényben *patkánytúrás* 'vakondoktúrás'. Kóróson viszont *pocok* a 'vakondok' (uo. 28).

megpöcögtet 'megütöget'. Evvē a vesszővē sorba *mögpöcögtetöm* (a szobrokat) (41. sz. 6 : 4). Vö. *pöccéget* MTsz.

fölpusztít 'fölnyit, fölbont'. *Fölpusztítik* a ládát (68. sz. 7 : 6). Vö. *föpusztít* 'föfajt (varrást stb.)' Somogy m. Kutas MTsz.

rëzzent 'ijeszt'. Ugy rám *rëzzsentett* a zsidó páp (140. sz. 8 : 3, cigánybeszéd).

rogý : Attak neköm egy ronygyosz széköt és én azon *körösztürotytam* : 'pottyantam' (41. sz. 8 : 35).

elront : Mi tagadázs benne, a gyönyörű szép lejánynak is *elrontottam* a nótáját : elrántottam (140. sz. 2 : 7).

rögtön : Jöjjön most *röttön* a templomba (Nagy Gy. András 6 ; 41. sz. 8 : 22).

rugat 'lóval csépel, nyomtat'. Gép nem vót, akivē kicsépöjjék, csak oan szűrűket csináltak és lóva *rugatták* (39. sz. 2 : 12). A MTsz. Szlavóniából idézi. Vö. még *rugátás* a. Kiss Géza Ormányság.

rugdál 'rugdal'. *Rugdátá* ütet (86. sz. 8 : 34, *rugdájja*, *rugdáll* uo.). A MTsz. Csúzáról, Somogy megyéből és Kalotaszegről idézi.

sárlík 'párosodhatnék (a kanca)'. A ló mēk *sállott*, mē kanca vót (8. sz. 10 : 3). A MTsz. idézi Baranya, Veszprém megyéből, Göcsejből, Csallóközből, *sálik* alakban Hetésről és Veszprém megyéből.

sorára 'sorban, sorra'. Kor *sorára* mind monták neki (104. sz. 1 : 8).

sodor : *Sudorjunk* kötelet (68. sz. 12 : 4, *sudrunk*, *belesudrottunk* uo., *sudrófa* 10 : 15). Vö. *sudorint*, *sudrás* Szlavónia MTsz.

suttyogós 'suhogós'. *Suttyogós* vessző (41. sz. 5 : 3). A MTsz. Csúzáról közli.

elszándékoz 'elhatároz'. Éccör *elszándékoszta* magában, hogy elmén most a világba (41. sz. 1 : 17). *Elszándékoszta* magában, hogy eszt a szép férfit mőkfogja (6).

szánkó : *Szankó* (41. sz. 3 : 1).

szár 'lábszár'. Fatörő komát belevákta *fészárig* a földbe (39. sz. 2 : 8). A *szára* *ikráját* vákta lē (Baranya m. Szilágy, Berze Nagy János 2 : 69). A MTsz. Zala megyéből idézi, megvan Sopron m. Kisfalud, Nagymiháli községben is :

Szár-középig vót a sár 'térden alul' (Nyr. XXI, 432). KISS GÉZA Ormányságában szintén.

szem : Szép *pirosszömmű* gyűrű vót : 'pirosköves' (41. sz. 2 : 6).

szenes fa 'tüzes üszök'. Hoz egy darab *szenes fát*, hoty tuggyon tüzet rakni (68. sz. 6 : 5). Vitt egy darab *szenes fát* (uo. 10).

szerettebéli 'szeretett'. Annak vót éty kedves *szerettebéli* felesége (227. sz. 1.).

szinte 'szintén, megint'. A zalmát *szinte* ketté vákta (140. sz. 3 : 2). A kirájnak vót éty tátosa, *szinte* mékcsikózott (4 : 1). Az öreg embërke *szinte* mellette termëtt (3 : 3). *Szinte* a banda kíserte vissza a hejére (3 : 6). Ahogy őt elkísérték *szinte* a templomba, rázárták a zajtót és ő ben maratt (4 : 1). L. NySz.

szoplat 'szoptat'. Asz *szoplassa* (68. sz. 7 : 5). A kutyakölköket *szoplatni* (uo.). A MTsz.-ban Dráva mell., Mohács, Tolna m. Decs, Rábaköz.

szűkít 'szűköl'. Akkor *szűkít* a kereszködő, de nem téhet sëmmit (68. sz. 3 : 12).

taszit : *Möktaszinytya* (41. sz. 3 : 11).

tátső 'messzelátó' (népetimológia). A kirájlány *tátsővön* késerte őtet (140. sz. 4 : 10).

terem : A zöreg embërke *mellé termëtt* 'megjelent' (140. sz. 3 : 8). Elébe *termött* égyg öreg embörke (39. sz. 2 : 2). Honnan *termött* az az asztal oda (41. sz. 2 : 8). Étyszërre csak lépottyan három alma és három fíjúgyermök *teröm* ott a zalma helött (242. sz. 1.) Éccërre *termëttek* (uo. 2).

terjed 'gerjed'. Nagy öröme *terjettek* (41. sz. 8 : 23). Nagy mérögre *terjett* (12).

mëgtész 'rontással megcsinál'. Úgy *mëktëtte* kirájfínak, hogy nem kellött a kirájfínak (a tündërlány) feleséginek (104. sz. 1 : 10). A za zasszony *tëtte mëk* kiráj úfölségének, hogy a tündërlány nem kell (uo.). Nem a neveletlen ujján lëtt a gyűrű, hanem a közëpsön, a zasszony úgy *mëktötte* (uo.).

tető : *Tetère* mëgin égy zsák hamut (68. sz. 8 : 29). *Rózsafatetel* 'teteje' (2 : 11). A *hásztetérü* szëtték lë a cserepet (32. sz. 1 : 1). Körtefa-*tetëjrü* (227. sz. 4). És annak a hëty *tetén* van éty fa (104. sz. 1 : 7). Kor fölment a *fate-tébe* (uo.).

tiszta 'teljes, egész'. *Tiszta* erejigbü utännik mëntek (41. sz. 1 : 27). Vetköz lë *tiszta* mesztelenre! (6 : 2). *Tiszta* darabogba lëvákta ézs beletötte János husát a zságba (1 : 16). Kërte a jó Istent, aggyon öneki is éty szeretőt, ha minygyá *tiszta* ördög lëssz is (140. sz. 1 : 1).

tisztára 'teljesen'. *Tisztára* széjjëszötték a zsákat (41. sz. 1 : 16). *Tisztára* lëverte őket (uo. 20). Hotyha lëdobod a gazdádat, útyhogy *tisztára* széjjë-törjön, akko mëgvárlak (uo. 27). Úgy lëdopta, hoty *tisztára* összerogyott az egész test (uo. 27). A többi cipót má mindegyiket *tisztára* elszaggatta (4 : 8). Az állatok széjjel isz szaggatták mind a kettőt *tisztára* (5 : 5). A MTsz.-ban Csúza, Göcsej, Szabadka, Heves, Borsod m.

tör 'csapda'. Ot vót ëcs csabda, *tür*, aki mëkfogott égy nyulat (39. sz. 4 : 1). A róka szintén *türbe* kerüt (2). A MTsz. szerint Kiskúnhalason és Szege-den ebben a hangalakban.

túlnan : Hetethët országon is *tunnand* (242. sz. 1.).

tuszkál 'tuszkol'. *Betuszkálták* ütet (68. sz. 11 : 16). Addig izétek ide-oda, mëg el nem *tuszkálták* (uo. 15).

tüstént : *Istént* odamént a kirájkisasszonhó (41. sz. 5 : 10). Ereszködik ám
ety köd *istént* a gunyhó elibe (8 : 13). Vö. *üstént* Zala, Somogy m., *üstint*
Rábaköz, Göcsej, Veszprém m., *üstönt* Göcsej, *üstöllést* Vas, Somogy, Baranya
m., Göcsej, *istöllés(t)* Baranya, Somogy m. MTsz.

udvaros 'mindenes férficseléd, udvari legény'. Jelentette a *zudvaros*,
hogy a kiráji mékhalt (140. sz. 4 : 4). Amikor a *zudvaros* vitte neki a zenni-
valót, méksajnálta a kirájit (uo. 3). Minygyár a *zudvaros* fölszalatt a kirájhol
(227. sz. 2).

ugrál-bagrál 'ugrabugrál'. *Ugráni-bagráni* (68. sz. 5 : 5). De : Amint
ugrok, *bagrálok* ottan (uo.).

ujra : *Úra* (42. sz. 3 : 8).

útban van 'úton van'. Mékhallotta, ... hogy a hét tesvérjük *udba van*
hazafelé (Erdősi J. 41. sz. 1 : 8). A lám még *jeleudba* sē vót, má eszrevőtte
(68. sz. 9 : 17). Vö. Simonyi MHat. I, 59.

utolér : Nem birta *utonérni* őket (41. sz. 1 : 4). Villámgyorsasággá *úton-
érték* a Jánost (uo. 13). Nem fogunk sēmi áron *utonérni* őket (uo. 27). Hamaro-
san *utonérték* a Jánost (uo. 14). Fele *úton utonnér* (39. sz. 1 : 8).

ülőgél 'üldögél'. Körülníznek, hát a néty testvér körülöttük *ülőgél*
(41a. sz. 1 : 8).

vádol 'vallat'. Menné hosszap kinzással akarták *vádolni* (68. sz. 2 : 34).

vadon : Minné bejebb mégy (az erdőbe), anná *vadonabb*, anná sō-
tétebb (39. sz. 4 : 2).

vágdol 'vagdal'. *Vágdolod* (86. sz. 8 : 41).

mégválaszt 'megkülönböztet', *választás* 'különbség'. Étyformák vótak,
abba *választás* nem vót, de a kutya is, de a ló is, aszt nem lehető *mégválasz-
tani*, az mind a kettő étyforma vót (68. sz. 2 : 40). A MTsz.-ban Berettyó-
újfal, Kiskúnhalas.

varancsozs béka 'varangyosbéka' (39. sz. 2 : 5). A MTsz.-ban csak Nyitra
m. Magyarsók. Berze Nagy János III, 36 szerint Ellenden *varancsos* magában
is 'béka'.

varogató(d)zik 'varrogat'. A felesége mindik kiűt a zablagba *varogatózni*
(68. sz. 4 : 1). Éty hejön éty szabó *varogatódzott* (86. sz. 1 : 9).

elvasal 'elszalad'. Em mög a pézzel mentül előbb, hocs csak rá nē gyűjje-
nek a izére, ájde! *Elvasaltak!* (86. sz. 10 : 2). A MTsz.-ban Arad m.

váz : Tanáltak a földbe écs *csontvázzat* (Nagy Gy. András 1).

végighosszat : *Végikhosszat* ráöntötte aszt a vizet a Jánosra (41. sz.
1 : 17).

vérfű. Hát amint a lova legelészött, ... ott abba a fűbe lőhetött a za
gyógyító fű. Eszt írásilag *vérfűnek* híjják. És reggel korán, mikor a szentjános-
bogár virágzik (akkor látta aszt a fűvet), a teteje piros, mint a vér, mint a here,
három ágra van. Ritkán lehet taláni, még a harmat nem gyün ... Hát amint
ott kerezsgéte, hát éccör meglát egy darab fűvet. Piros a teteje, vörös (86. sz.
1 : 27). A MTsz.-ban 'Sanguisorba officinalis ; Pimpinella' Szabadka, Lugos
vid., Szeged, Zemplén m. Szürnyeg, Deregyő.

vergelődik 'vergődik'. A madár csak *vergelődik* (86. sz. 1 : 20). A madár
nem dōglöt mēg, hanem ot *vergelődött* a vizön (uo. 37). A MTsz.-ban Udvarhely
m., Csallókőz.

összev 'összeverekszik'. Nekiesött, *összevittak* (86. sz. 8 : 54). A MTsz.-
ban Kopács, Mohács.

világ : Éty sē tuggya a *világát*, úgy alszik (86. sz. 11 : 18).

vízke 'víz'. Jó laktak minygyá *viszkével* (86. sz. 1 : 5).

zavar 'kerget'. Láttya, hogy a gyerkök valamid *zavarnak* (41. sz. 2 : 1).
Hát mit *zavartak*, mind ëty kis kígyót (uo. 2). Még azok *zavargáták* a csibéket,
a bëtýár mög mind behajtotta a pusztába az ökröket (3 : 9). A MTsz.-ban más
vidékekről.

zörög 'tombol'. Kind *zörög* a ló (68. sz. 8 : 8).

zuhog 'rohan'. Csak úgy *zuhogot* neki a víznek, gyütt át (68. sz.). Szlavó-
niában *zsohog* MTsz.

BEKE ÖDÖN

Tartalom

Cikkek

<i>Papp István</i> : Az állítmányi szerkezet őstörténete	3
<i>Kovács István</i> : Néhány mondattani sajátosság a középső palócság nyelvjárásában ..	29
<i>Sebestyén Árpád</i> : A -fele toldalék számosháti használatának és jelentés fejlődésének kérdéséhez	35
<i>Hegedűs Lajos</i> : Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről	52
<i>Benkő Loránd</i> : Észrevételek a magyar kettőshangzók eszközfonetikai elemzéséhez	102
<i>Hegedűs Lajos</i> : A diftongusok eszközfonetikai elemzésének kérdéséhez	113
<i>Kálmán Béla</i> : Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez	123
<i>Jakab László</i> : Adalékok a mezőségi <i>a</i> -zás történetéhez	131
<i>A. Kövesi Magda</i> : Az Ómagyar Mária-siralom <i>ualallal</i> szavának értelmezése	136
<i>Tóth Gabriella</i> : Csokonai helyesírása	154
<i>Keresztes Kálmán</i> : Nyelvjárási adatok Sajóvámossról, Bátorból és néhány szó a nyelvjárási szövegközlésről	162
<i>Kovács László</i> : Debrecen-nyulasi gúnynevek	174
<i>Király Péter</i> : A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz	185

Hírek

1. Petrovici Emil akadémikus magyarországi látogatása és a Magyar Nyelvatlasz (Bárzsi Géza)	191
2. Nyelvjárási gyűjtők képzése a debreceni egyetemen (Sebestyén Árpád)	193
3. A Magyar Nyelvatlasz (Kálmán Béla)	195
4. Az Új Magyar Tájszótár (K. K.)	196

Nyelvjárási adatok

<i>Kovács István</i> : Somoskő és Somoskőujfalu (szöveg)	197
<i>Sima Ferenc</i> : Nyitra vidéke (szöveg)	199
<i>Sima Ferenc</i> : Nyitra vidéke (tájszavak)	204
<i>Beke Ödön</i> : Kopács, Baranya m. (tájszavak)	212

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója
1956.

Kiadásra előkészítette: Török Sándor
Műszaki vezető: Horváth János
Műszaki szerkesztő: Orlai Márton

A kézirat nyomdába érkezett: 1956 március. — Megjelenés: 1956 június. — Példányszám: 700.
Terjedelem: 19,50 (A/5) ív, 68 ábra.

Készült Monotype új szedésről, íves magasnyomással,
az MNOSZ 5601-54 és az MNOSZ 5602-55 szabványok szerint

Akadémiai Nyomda V., Gerlőczy utca 2. — 39044/56. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

5953-1982